تاریخ حسن

جلد اوّل

دربیان جغرافیۂ کشمیر

مؤلفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

فہرست مطالب

بسم اللہ الرحمن الرحیم

سرنامۂ عنوان سخن و دیباچۂ بیان مدوّن بطغرائے غرای ستایش و ثنای شاہنشاہ بے ہمتائی حقیقی مزیّن و مجلّی است کہ تاریخ دیمومیت سلطنت او از بدایت و نہایت معرّا است و کارنامۂ قیومیت مملکت از استدلال دال مُبرا۔ خطبۂ عظمت و جلال او "تؤتی الملك من تشآء، وتنزع الملك ممن تشآء، وتعزّ من تشآء، وتذل من تشآء"[1] بر منابر ادوار مذکور و مبیّن و سکۂ سطوت و استقلال او "لمن الملك الیوم للہ الواحد القهّار"[2] بر روی دنانیر ادوات روزگار نافذ و مزیّن۔ واقعات و حالات حکومت او بر صفحات اوقات مذکور، و آثار و اخبار حکمت او بر اوراق اشجار و ازہار مسطور، فرامین و قوانین استحکام انتظامش در عالم کون و فساد ہر دم ناسق و مکمل، و منشور امور مقدورات او بر افراد نوع مستطاع ہمیشہ مسجّل و مستقبل، بہ یرلیغ بلیغ احکامات شہریاری او گراستہ

---

[1] قرآن کریم، سورۂ آل عمران پارہ ۳ ؛ [2] سورۂ مومن پارہ ۲۴ ؛

منزل مرسول و مشمول، و توقیع وقیع جهانداری اُو صحایف منزله اول مُعوّل و معمول
"له الملك وله الحمد وهو علےٰ كلّ شئ قدیر[۳]" نظم

تعالی الله شهنشاهِ جهان است که ظلِّ اُو همه صاحب قران است
جهانگیران که اکبر در جهانند چو عالمگیر از و شاهِ جهانند
شهنشاهیش دایم بے زوال است قوی قیوم و قادر ذوالجلال است

حبذّا پادشاهی است که به قوّتِ قدرت کاملهٔ خود وسعت آباد مملکت دُنیا به ترصیص اساس نه گنبد آسمان و به تنصیص آوان و ازمان مختلف الالوان کارگاه نمایان بوفور وسعت و رفعت آراست و رونق و شگرف کاریِ آن بآرایش چراغانهٔ ثوابت وطوارق تابنده، و از نمایش قنادیل سیاره درخشنده تماشاگاه شایگان بکمال خضارت و نضارت پیراست و پیکر کرهٔ غبراء درکنار دایهٔ آب و هوا برضاعت چهار پستان[۴] ارکان و باغذیهٔ تاثیرات مختصهٔ کواکب آسمان پروردهٔ ظلمت کدهٔ آن از انعکاس انوار مشاعل تابندهٔ نیرّین به انفکاک لیل و نهار روشن کرده، معسکرے بدیع معلق افراخت و موجب مقصود و مطلوب ارادت ذاتیهٔ خود بر فرق آن بظهور موالید ثلثه[۵] ممکنات و عسکر موجودات بانواع گوناگون و اقسام بوقلمون پیدا ساخته غلغله "انی جاعل فی الارض خلیفة[۶]" در عالم بسیط انداخت و نوع انسان را به وفور مرحمت و احسان از جمیع موجودات اکلیل فاخرهٔ "ولقد کرمنا بنی آدم[۷]" برسر نهاده سریر آرای مسند خلافت و حکومت گردانید و کارگاه دُنیا را

---

[۳] سورهٔ تغابن پاره ۲۸ ۞ [۴] چهار پستانِ ارکان کنایه از عناصر اربعه یعنی آب و آتش و خاک و باد ۞ [۵] جمادات و نباتات و حیوانات ۞ [۶] قران کریم، سورهٔ بقره پاره ۱
[۷] سورهٔ بنی اسرائیل پاره ۱۵ ۞

باحداث بقاع و بلاد امصار و مساکن و اسواق و اشیا و ما فیہا آرایش داد و نمایش گاہ بظہور رسانید۔ نظم

شہنشاہیکہ تختش ہر مکان است | بہ مُلکِ آفرینش حکمران است
جہانداران دوراں شوکتِ اوست | پئے تنظیم عالم حکمتِ اوست
بشاہِ خاوری اکلیلِ زر داد | زتاثیرش بہ بحر و کاں گہر داد
سکندر صارم از فرمان او آخت | زمشرق تا بمغرب رایت افراخت
سلیمان را چو او تخت و نگیں داد | طیور و انس و جاں فرمود منقاد
ازو خاقانِ چیں ایں قانتیں یافت | ازو قیصر جہاں زیر نگیں یافت
بہ زارِ روس داد او کوسِ شاہی | تصلّف می کند از کج کلاہی
ازو مورے چو تیمورِ جہاں شد | شبانی در زمان صاحب قراں شد
جہانداراں کہ در دوراں سبب کرد | مطیع حکمِ سلطانِ عرب کرد

در نعت حضرت رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم

پیش کارِ پیش گاہ عظمت و کبریا، سرِ دائرہ بارگاہ جلالت و اعتلا، مختار دولت العالیہ خافقین، کارگذار سلطنت محروسۂ کونین، مدار المہام مملکت آفرینش، دیوان دفاتر دانش و بینش، منتظم ریاست مشمولۂ کون و فساد، مہتمم ولایت آجلۂ مرجع و معاد، سپہ سالار عسکر ممکنات و موجودات، سپہ دار لشکر مرئیات و مغیبات، مقدمۃ الجیش انبیا و مرسلین۔ تقدمۃ العیش اولیاء و متقین، مبدع قوانین دین و ملت، مخترع مضامین علم و حکمت، والی شارستان طریقت و تقویٰ، جالی اعیان معرفت و صفا۔ قاضی مقدمات شریعت، قاضی مجملات حقیقت، شارع مترصدان عاصی، قامع متمردان قاسی،

کا سرا کا سر ظلام، ناصر عساکر اسلام، آقای قدسیان آفاق، پیشوائے سبع جہان نہ رواق، خدیو جہاں کشا، حاکم قضا امضا، خازن مخازن شفاعت، مالک ممالک جلالت، مطاع و ملجأ عالم، متاع و مفخر آدم، قسیم بسیم الصفات، جسیم وسیم الحرکات، جناب مستطاب، طاہا خطاب، یاسین القاب۔ لولاک شان، صاحب قرآن، خاتم النبیین "وما ارسلناك الا رحمة للعلمین"[۸]

نظم

محمد کہ بر عالمش سروری است
بلیواج از حضرت تنگری است[۹]

ز نورش مواد ہمہ کائنات
ظہورش مراد از ہمہ ممکنات

بہارِ جہاں را بدایت ازو
خزانِ زماں را نہایت ازو

بدیع البیان و فصیح اللسان
شفیع جہان و رفیع المکان

خور از چتر دارانِ درگاہِ او
مہ از پاسدارانِ خرگاہ او

خلافت گر خاص عالم پناہ
حمایت گر امتِ پر گناہ

رفیعے جہاں را کشایش ازوست
شفیعے کہ ما را رہایش ازوست

شرف بین کہ در کشورِ کائنات
نظیرش نہ دیدہ کس از ممکنات

خیابان او باغِ ہفت آسمان
بیابان او ساحتِ لامکان

چو دربان کیوان بر ایوان او
سلیمان نگہبان بدیوان او

زدادار مختارِ کل در جہاں
بادوارِ فرماں دہِ سروراں

سزد نزل حق رحمتش بر دوام
علیہ الصلوٰۃ علیہ السلام

۸؎ قرآن کریم پارہ ۱۷، سورۂ انبیاء ؛

۹؎ بلیواج و تنگری یعنی پیغمبر و خدا بزبان ترکیہ ؛

در مناقب خلفاء الراشدین و ائمہ معصومین رضوان اللہ علیہم اجمعین

خواقین بارگاہ عالیۂ رسالت، اراکین کارگاہ نامیہ خلافت طرفداران کشور ملت عالی، سپہداران عسکر امت غالی، متصدیان ممالک ناسوت، مقتدایان مسالک لاہوت، مستوفیان دیوان شریعت و تقوی، منہیان عرفان حقیقت و ہدی تاجداران کوکبۂ فخامت، نامداران دبدبۂ شہامت، متولیان جنود مسعود اولیا، محتسبان دفور اتقیا، اعیان دودمان نبوت، اعوان خاندان فتوت، سرفرازان عسکر سید ابرار، "والذین معہ اشداء علی الکفار"[۱]

رئیس نجابت نصوص متین | فصوص فخامت شموس مبین
ہمہ مجتبائے اتقیا ہما | ہمہ پیشوا مقتدا مجتہدا
ظہیران امت بشیران دیں | امیران ملت مشیران دیں
ازیشاں ہمہ تا بدر قیام | سعید و رشید و حمید و ہمام
بآں آل و اصحاب سلطان دیں | فدا قرۃ العین کنم از یقیں
خصوصاً بآں چار مہر جلی | ابوبکر و فاروق عثمان علی
مصابیح امت مآب ہمہ | مفاتیح جنت جناب ہمہ
ہمہ تاجداران ملک یقیں | ہمہ پاسداران دنیا و دیں
ہمہ مہتر و بہتر و شاہ دہر | ہمہ سرور و رہبر دیں ز مہر
ازیں جیش در عیش امت ہمہ | کہ از کیش شاں یافت رفعت ہمہ

ہمہ ہادی راہ عین الیقین
سلام علی کلہم اجمعین

سلہ قرآن کریم پارہ، ۲۷ سورہ محمدؐ

کوس اقتدار نواختن و علم مناقب پیر خود افراختن

تاجدار اورنگ صدق و یقین، جهاندار کشور دنیا و دین، آقای ابنای حقیقت، مقتدای اولیای شریعت، رهنمائے شب روان طریق وصال، پیشوای پیشوایان فضل و کمال، عقده کشای معاقد اشغال طریقت، اورنگ آرای ممالک اعمال و وطویت، مبشر به خطاب خالق بے چون۔ «الا ان اولیاء الله لا خوف علیهم ولا هم یحزنون[۱۱]»

ولایت مآب و معلی جناب | ملقب بالقاب شیخ شهاب[۱۲]
علم سهروردست چون نام او | بعالم بسیط است انعام او
ز فیضش شده بهره در خاص و عام | که کهف امان است و فخر انام
سبیل نجات و دلیل هدی | کفیل عصاة و خلیل خدا
چراغ فلاح و سراغ رجا | مراغ صلاح و ایاغ عطا
اساس شریعت ازو استوار | رصاص طریقت ازو زرنگار
چراغ حقیقت ازو روشن است | مراغ هدایت ازو گلشن است
معارف ازو نشر اندر جهان | عوارف بود لمعهٔ نور آن[۱۳]

---

۱۱ قرآن مجید، سورهٔ یونس پاره ۱۱ ؛ ۱۲ مراد از شیخ شهاب الدین سهروردی رحمته الله علیه (متوفی ۶۳۲ھ) بانی سلسلهٔ سهروردیه است۔ بقول دکتور براون روایتے که شیخ موصوف بوجه میلان بفلسفه بحکم صلاح الدین ایوبی مقتول شده غلط است ؛ فی الحقیقت شخصے دیگر که همنام شهاب الدین سهروردی بود بامر سلطان مزبور بسبب الحاد و زندقه به قتل رسید۔ عوارف المعارف منسوب به شیخ موصوف است۔

۱۳ درین بیت بالفاظ معارف و عوارف مُصنّف بطریق ابهام کنایه از عوارف المعارف من تصنیف شهاب الدین سهروردی کرده است ؛

بسی غوث و اقطاب چوں ماہتاب | منور شد از تاب آں آفتاب
بسے اولیاء کف بداماں او | شدہ مست از جام عرفان او
از و شیخ حمزہ شدہ مقتدا[۱۴] | بکشمیر زد رایتِ اہتدا
دریں ملک مملوک او شد تمام | اقاصی ادانی خواص و عوام
شدہ رہبر و سرور عارفاں | زدہ کوس سلطانی اندر جہاں
از و فیض باطن باہل سداد | رسد دمبدم تا بہ یوم التناد
نگارم اگر جود و الطاف او | نگنجد بصد دفتر اوصاف او
ازو نام کشمیر والا شدہ | از و کوہ ماراں مطلّے شدہ
از و جدّ من[۱۵] نور اسلام یافت | از و جان من در جہاں کام یافت
بدربار او از سگے کم ترم | ولے از نگاہش غضنفر فرم

باین جیش پر عیش در روز حشر
الٰہی حسن را بکن بعث و نشر

---

[۱۴] یکے از بزرگانِ دین و سر حلقہ صوفیائے کشمیر است۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری صاحب "واقعات کشمیر" در ۹۰۰ھ از کتم عدم بوجود آمدند۔ "خاص دہر" تاریخ ولادت شد۔ و در ۹۸۴ھ بتاریخ ۲۴ ماہ صفر المظفر واصل بحق شدند۔ شیخ بابا داؤد خاکی یکے از مریدانِ خاص آنحضرت در ابیات ذیل ذکر وصال ایشاں کردہ اندے

شیخ حمزہ مرشد والا گہر | فوت شد در بست و چارم از صفر
رفت اکمل یافت فضل کردگار | عاقبت در نہصد و ہفتاد و چار

[۱۵] مراد از شیخ غازی الدین کول است کہ بتوجہ مخدوم شیخ حمزہ علیہ الرحمۃ دین اسلام قبول کرد۔ در زمانۂ کفر موسوم بہ گنیش دناتر یہ کول بود ؛

امّا بعد مخفی نماناد که این مخطی محذوف منهی ملهوف فجاجت و عبادت سیما حسن ابن عبدالرسول شیوا ساکن الاصل ضلع زونی مر شهر سرینگر کشمیر ستر الله عیوبهما و غفر ذنوبهما به خدمت ارباب فطرت و فطانت و اصحاب خبرت و رزانت متعرض و منتصدر گردد که این ضعیف نحیف به علت قلت ممارست طبعیت و عدم مهارت انشاء و عبارت مستدعی این امر خطیر و متحمل بیچارهٔ اهل تعبیر نه بود- امّا به مقتضائی الحاح و ابرام بعضے عظمائی نامی و جمعے از اصدقای گرامی که در اذعان فرمان ایشان عدولی کردن عین فضولی بود، در تنسیم و ترقیم این رساله اتفاق انتساق افتاد- و بر وقت تقطیع لباس این عروس و هنگام افتتاح عنوان این منشور منصوص تهیهٔ تاریخ متقدمین برائے استدلال و استنباط حالات پیشین و تکشیف واقعات دیرین بلحاظ توثیق مضامین این نمیقه نگارین از بسکه الزم و متحتم بود بسعی بلیغ همگی سی جلد کتب تواریخ قدیم و جدید که متضمن حالات این گل زمین مبسوط بود دستیاب گشته بر موضع تلفیق و تالیف آن متکفل و مستقصے ملاک این امر گردید-

تاریخ وقایع کشمیر از ملا احمد[16]، واقعات کشمیر از خواجه اعظم[17]

[16] درین ایام این کتاب از نادرات است- امکان است که در عهد مصنف نسخهٔ "وقایع کشمیر" موجود بوده و بعدهٔ ظاهراً از امتداد زمانه مفقود شد: [17] خواجه اعظم متوفی ۱۱۷۹ هجری- منشی اشرف علی استاد "دهلی کالج" در ۱۸۴۶ء ترجمه اردو واقعات کشمیر بنام "تاریخ اعظمی" شایع کردند و در ۱۳۰۳ھ بار اوّل در لاهور متن فارسیش بجامعهٔ الطباع پوشید- غلام محمد و نور محمد ناشران کتب سرینگر کشمیر بار دوم متنش در سلسلهٔ مطبوعات نمبر ۱۰۰۵ اچاپ سنگی نمودند:

مخطوطات قلمی این کتاب در کتابخانهٔ رضا، رام پور موجود است- از آن جمله یک در ۱۸۱۴ء و دوم در ۱۸۴۷ء نقل شده است- یک نسخهٔ قلمی این کتاب در کتاب خانهٔ موقوفه

بہارستان شاہی مشہور برازہ ترنگ[۱۹]، تاریخ حیدر ملک چاڈورہ[۲۰]، نظام الوقایع مولوی محمد، تاریخ مولوی ہدایت اللہ متّو، تاریخ شاہنامہ محمد توفیق[۲۱] و سامی و شایق منظوم، تحقیقات امیری از امیر الدین پکلیوال، لُب التواریخ[۲۲] از مولوی بہاؤ الدین، باغ سلیمان از میر سعد اللہ منظوم[۲۳]، مختصر التواریخ از ملا عبد النبی

عبد السبحان معہ دیگرے در کتابخانہ لٹن، جامعہ اسلامیہ علی گڈھ (ہند) موجود است۔ (فہرست مخطوطات قلمی نمبر ۷۲)؛

[۱۹] از نادرات است مصنف کتاب مذکور تاریخ کشمیر از ابتداء ازمنۂ قدیمہ لغایت ۱۰۲۳ھ بیان نمودہ است۔ از ۹۸۶ھ بیان واقعات کشمیر را بالتفصیل بکار بردہ است (فہرست مخطوطات برٹش میوزیم نمبر ۲۲۷۸ و ۲۹۷ B و فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس لندن نمبر ۵۰۷)؛

[۲۰] بقول صاحب "اقبال نامۂ جہانگیری" ملک حیدر چاڈورہ عرصۂ ۲۴ سال در ملازمت یوسف شاہ چک تاجدار آخرین کشمیر بود و در ایام جلاوطنی مؤخر الذکر بہ بنگال در جاگیر او ہمراہ آقا و ولی نعمت خود بودہ دامن رفاقتش از دست نداد۔ ملک حیدر مذکور شاہد عینی واقعۂ قتل شیر افگن است۔

یک نقل کتاب (حصہ اوّل) در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمبر ۲۴ موجود است۔

کتاب مذکور بدو حصہ انقسام دارد۔ در تاریخ کشمیر از زمانۂ قدیم تا عہد جہانگیر بیان شدہ است و در دوم خاندانہائے ہم عصر ایران و توران مذکور است مصنف اختصار احوال ہنود از "راجہ ترنگنی" تصنیف کلہن پنڈت اخذ کردہ است (فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس نمبر ۲۸۴۶ و نمبر ۵۱۰ و کتابخانۂ برٹش میوزیم نمبر ۲۹۸ B و فہرست کتابخانہ پیرس میوزیم مخطوطات نمبر ۶۲۵ و تتمۂ فہرست مخطوطات مرتبہ دکتور براؤن جامعہ کیمبرج و

تاریخ ہادی از محمد حیات و پنج مثنوی از سلیم و کلیم و غنی و صالح آملی و میر الہی و احسن در تعریف کشمیر، گلزار کشمیر[۲۳] و گلاب نامہ از دیوان کرپا رام[۲۴]، منتخب التواریخ[۲۵]

کتابخانہ جامعہ آکسفورڈ نمرہ ۳۱۶ و ۳۱۷ و کتابخانہ میونخ نمرہ ۳۶۶ ؛

۲۰ـه رجوع کنید بہ "ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس" تصنیف پروفسور سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی لندن، نمرہ ۸۷۹ در احوال کشمیر و واقعات ملک گیری اکبر در کشمیر۔ نام کتاب "احوال کشمیر" درج است۔ خان ہیوجل این را تصنیف رفیع الدین محمد بیان کردہ است ؛

۲۱ـه نقلے در کتابخانہ برٹش میوزیم تحت فہرست مخطوطات قلمی نمرہ ۹۵۷ (R) موجود است

۲۲ـه فہرست کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر نمرہ ۴۷ و فہرست کتابخانہ آصفیہ حیدرآباد دکن نمرہ ۲۰۵ ؛

۲۳ـه از دیوان کرپا رام متوفی ۱۸۷۶ء مطبع کوہ نور لاہور ۱۲۰۷ھ ؛

۲۴ـه گلاب نامہ از دیوان کرپا رام بفرمائش مہاراجہ رنبیر سنگھ (م ۱۸۸۴ء) بطرز اکبر نامہ نوشتہ شد۔ از روئے واقعات تاریخی معتبر شمار نمی شود۔ از قصص و روایات عامہ مملو است مصنفش ذکر ماخذہائے خود نکردہ است۔ کتاب مذکور در ۱۹۳۲ء بکرمی در مطبع سری رنبیر پرکاش جموں حلیۂ انطباع پوشیدہ است و در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمرہ ۱۹۱۴ نسخہ موجود است ؛

دیوان کرپا رام مذکور از خاندان دیوان جوالا سہائے مدار المہام مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود و در قصبۂ ایمن آباد پنجاب سکونت داشت۔ بعد فوت پدر خود بعہد رنبیر سنگھ مدار المہام ریاست بود۔ در انشاء فارسی و علوم متداولہ مہارت تامہ داشت ؛

۲۵ـه بفرمائش عارف خاں نائب و دیوان صوبۂ کشمیر در ۴ سنہ جلوس شاہ عالم نوشتہ شد۔ نقلے در کتابخانہ پیرس میوزیم نمرہ ۶۲۸ مع تتمۂ حالات تا ۱۸۴۷ء موجود است و یک در کتابخانۂ موقوفہ عبدالسبحان در کتابخانۂ لٹن جامعہ اسلامیہ علی گڑھ نمرہ ۱ ؛

از نراین کول، مجموعۂ تواریخ از بیربل کاچرو[26]، تاریخ انگریزی از مسٹر لارنس صاحب[27]
نارد رن باربار از مسٹر درو صاحب[28]۔ جغرافیہ عالم از ہنڈرسن صاحب، تاریخ
فرشتہ[29]، ناسخ التواریخ، تاریخ رشیدی، واقعات درانی۔ قصص الہند، واقعات
ہند، گلدستۂ کشمیر[30]، جام جہاں نما، رنجیت نامہ، خرد افروز، مفتاح الارض،
وغیرہ موجب مطابقت و مقابلت یک دیگر در تصحیح و تصدیق حالات با قصے
انعابات کوشیدہ قصص و حکایات غیر وثوق و اختلاف ردیہ ترک دادہ
از ترتیب آں بر یک مقدمہ و چہار حصّہ منتظم گردید۔

مقدمہ

در تبیین بعضے حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین۔ حصّہ اول
در بیان جغرافیہ کشمیر و کمیت و کیفیت حالات متعلقہ و متفرقۂ آں۔ حصّہ دوم در
ذکر راجہای کامگار و سلاطین نامدار۔ حصّہ سوم در ذکر اولیائی بزرگوار و فضلائی
تقوی شعار۔ حصّہ چہارم در بیان احوال شعرای بلاغت آثار
امّا در تنمیق ایں رسالہ چند چیز مشمول است:-
اوّل۔ بنا بر رعایت ابناء وقت از تدقیق عبارت و تثاقل الفاظ اجتناب

[26] کتابخانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۱۴ ؛
[27] مراد از "ویلی آف کشمیر"۔ کتاب مذبور در ۱۸۹۵ء چاپ شدہ است ؛
[28] "دی ناردرن بیریر آف انڈیا" از فریڈرک ڈریو مطبوعہ در ۱۸۷۷ء باہتمام ایڈورڈ سٹینفورڈ، ۵۵ چیرنگ کراس، ایس۔ ڈبلیو۔ لنڈن ؛
[29] تاریخ فرشتہ از محمد قاسم ہندو شاہ فرشتہ ؛
[30] تصنیف ہرگوپال کول خستہ۔ کتاب مذبور در زبان اردو است۔ در ۱۸۸۳ء چاپ سنگی شدہ۔ فی الحال از نادرات است ؛

کردہ بعبارت سادہ و [illegible] سلاسہ نموذج عام فہم، خالی از فتور مختصر مخل و عاری از قصور طول ممل مرتب گشت۔

دوم۔ بعضے نکات کہ در تذکرۂ راجہائی پیشین مشحون از اغراق و مبالغہ مروی بود اگرچہ ابراد آں محل پیچارۂ اہل تقریر است لیکن بنا بر چاشنی خاطر دوستانِ عجائب پسند ترک آں انسب نہ دیدہ۔ من جملۂ آں بعضے نکات تسطیر یافت و برائے تنبہ و آگاہی آں علامت "قف" بر موقعۂ مبالغہ مرقوم شد تاکہ بینندگاں از مبالغہ و اغراق متنبہ باشند۔

سوم۔ ایں مجموعۂ مرسوم کہ بہ تاریخ حسن موسوم است در سنہ یک ہزار و سہ صد و یک ۱۳۰۱ از مکمن خاطر جلوۂ ظہور افروخت و ہنگام تلفیق آں سنوات مختلفہ کہ در تداول ازمنہ مشہور است بحساب جمل صغیر از خزینۂ خیال ہمچنیں ظہور یافت سنۂ ہجری تاریخ ملک ۱۳۰۱، سنۂ عیسوی تواریخ ملوک کاشمیر ۱۸۸۴ سنۂ بکرمی تاریخ سلاطین کشمیر ۱۹۴۱ سنۂ کلجگ تاریخ بے نظیر در ذات صفات و آلات کشمیر ۴۹۸۰۔

چہارم۔ اکثر مؤرخان کشمیر از روی مکابرہ و استعلا کوس خودستائی نواختہ علم تعصب و مفاخرت افراختہ از حقیقت اصلی انحراف ورزیدہ۔ نیازمند موجب استکانت ذاتیہ تعصب و تفاخر و جانب داری شیوۂ خود نگذاشتہ در حفظ مراتب و رعایت ہر کس پرداختہ ہیچ کسے را خراش خاطر ننمود۔

پنجم۔ تاریخ راجہ ترنگنی کلہن پنڈت کہ اصل الاصول تواریخ کشمیر بزبان سنسکرت مشہور است ترجمۂ فارسی آں بہ علت انقلاب و استکتاب جہلا تصحیف و تحریف یافتہ بود، نیازمند ترجمۂ خود با اصل نسخہ مقابلہ

نمودہ تحریف کلمات و اغلاط بہ قلم تصحیح آرا ... ستہ مضامین غیر مفید بعلت طوالت محذوف نمود۔

ششم۔ بعضی از اذکار راجہا کہ کلہن پنڈت بعدم وثوق اخبار ترک دادہ بُود موجب ترجمۂ رتن پوران درین رسالہ اندراج پذیرفت۔

ہفتم۔ در مطابقت سنین مشہورہ ہیچ کسی از مؤرخان پیشین پرداخت نہ کردہ بُود۔ این ہیچ مدان بکمال عرق ریزی تطبیق سنۂ ہجری و عیسوی و بکرمی وغیرہ نمودہ درین نُسخہ درج نمود۔ واللہ الموفق والمعین

مقدمہ

"در تبیین بعضی حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین و تشریح افلاک"

بدان کہ علمائے متقدمین یونان نہ طبق افلاک ثابت کردہ اند کہ در ضمن ہر یک طبقۂ آسمان چند طبقۂ دیگر مرکوز است و تمامی آسمانہا ہمیشہ در گردش می باشند و پیوستہ اند باہمدیگر بغیر فصل مانند کرہ ہای عناصر ہمچنانکہ کرۂ ہوا ملفوف است بر کرۂ زمین و آب از ہر جانب و کرۂ نار حاوی است بر کرۂ ہوا کذالک آسمان اوّل پیچیدہ است بر کرۂ نار و فلک دوم محیط است بر آسمان الیٰ آخرہ و تمامی افلاک مُدوّرانہ بشکل کروی مانند بیضہ و زمین درمیان آسمان بہ مثال زردی بیضہ است۔ ہشت آسمان ہمیشہ دور میکنند از مغرب بطرف مشرق و آسمان نہم مخالف دیگر افلاک گردش می کنند از مشرق بطرف مغرب کہ آسمانہای ماتحت خود را با کرۂ نار بالقسر با خود می گرداند۔ علمای اسلامی ہمگی مخصوص می دارند ہفت طبقۂ آسمان ہا و فلک ہشتم را کرسی و نہم را عرش می نامند۔ اما کرویت افلاک و نہ بودن فصل درمیان دو آسمان ثابت نمی دارند۔ و گردش آسمان را قایل اند۔ حکما ہر یک آسمان را

دو قطب وہمی لازم می دارند۔ قطب آں نقطہ مفروضہ را گویند کہ چوں جسم کروی دور می کند۔ آں نقطہ بجائی خویش قایم باشد۔ بنا برآں ہر یک آسمان را دو نقطہ متقابلہ غیر متحرک ضروریست پس در ہر آسمان قطبے بطرف شمال و قطبی بجانب جنوب لازم می آیند۔

تخیّل در تعیّن سبع سموات

بدانکہ ہفت آسمان متضمن است بر چند طبقۂ دیگر وجملۂ آن منقسم است بر سہ قسم۔

قسم اوّل۔ فلک حاوی یعنی وے محیط می باشد و مرکز او کرۂ زمین است۔

قسم دوم۔ محیط است بر عالم امّا زمین مرکز او نیست و آں را فلک الخارج المرکز می نامند۔

قسم سوم را فلک التدویر نام کردہ اند و آں محیط عالم نیست بلکہ در ضمن فلک واقع است در وسط مخصوص بالجملہ ہر طبقہ را فلک می نامند مجازاً و جملۂ این ہا موسوم اند بہ فلک کلّی و فلک ہشتم و نہم غیر این ہا است۔ بداں کہ در ضمن فلک کلّی کہ طبقات دیگر مرکوز اند ہر یک را گردش خود مختلف دارد و گردش تمامی آسمان ہا بمانند۔ رحی باشد یعنی مثل آسیا برسرما می گردد یا دولابیکہ مانند دولاب حرکت کند و یا حمایلے حرکت رحوی بنظر سکّان تحت اقطاب بود و حرکت دولابی نظر سکّان

ﷺ۔ تصور نہ افلاک اعتقاد مذاہب مختلفہ است۔ امّا نزد علماء "سائنس" آسمان منتہائے نظر را می گویند۔ نزد ایشان نیلگونی کہ ما مشاہدہ می کنیم عبارت از بخارہائے آبی است کہ ہمیشہ در کرۂ ہوائی مجتمع می باشند۔ جامع اللغات اردو جلد ۲ مولفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور

خط استوا و حرکت حمایلی نظر سکان اقلیم متوسط ازیں دو سمت۔
بدانکہ حرکت فلک التدویر بہ نسبت ہر فلک مختلف است گاہے بر طبق فلک کلی متحرک شود گاہی مخالف آں۔ ازاں جملہ بعضے بسرعت گردند بعضی باہستگی بالجملہ فلک التدویر قمر اسرع الحرکت است از کردۂ فلک التدویر آسمانہای دیگر۔ لہذا قمر را بیک فلک میگویند کہ فلک تدویر ماہ در چہاردہ روز دورہ تمام کند۔ آسمان اوّل۔ کہ آں را آسمان دنیا و فلک القمر میگویند دریک ماہ دورہ تمام می کند۔ دوم فلک العطارد۔ قریب یک سال دورہ تمام می کند۔ سوم فلک الزہرہ کہ دریک سال دورہ ختم سے کند۔ چہارم فلک الشمس دریک سال دورہ تمام سے کند۔ پنجم فلک المریخ کہ دریک سال و دو ماہ دورہ تمام می کند۔ ششم فلک المشتری کہ درعرصۂ دوازدہ سال یک دورہ تمام می کند۔ ہفتم فلک الزحل است داو بسی ۳۰ سال دورہ تمام می کند۔ بالا گفتہ شد کہ ہر فلک علوی محیط ماتحت خود است و آنچہ از تعیین مدت دور ہر واحد ذکر یافت بنا بر حرکت طبیعی آنہاست ورنہ بہ سبب گردش فلک الافلاک جملہ آسمانہا را دریک شبانروز بطرف مخالف حرکت آن ہا بالقسر دورہ تمام می گردد چنانچہ گفتہ شود۔
تشریح آسمان ہشتم کہ آں را فلک البروج و فلک الثوابت و بقول اہل شرع کرسی خوانند۔ حرکت طبیعی وے مثل آسمان ہائے دیگر از مغرب بہ مشرق است گفتہ اند درسی و شش ہزار سال دورہ تمام سے کند و تمامی ستارہ غیر از سبع سیّارہ دریں ثابت اند۔
اکنوں بداں کہ حکما ایں فلک را دوازدہ حصّہ متساوی کردہ اند و آں را دوازدہ برج می نامند طول ہمہ برج بسمت شمال و جنوب

باشد عرض آنها بناحیهٔ مشرق و مغرب یعنی از قطب شمالی تا قطب جنوبی
را استار است هر برج رسیده بمشابهٔ قاشهائی خربوزه پس هر برجے
به سی قسم منقسم می شود و هر قسم را درجه خوانند پس فلک البروج سی
صد و شصت درجه باشد و در هر برجے از اجتماع چند ستاره شکلے
از اشکال واقع است آن برج بهمان شکلے مسمے شد چوں حمل[1]، ثور[2]،
جوزا[3]، سرطان[4]، اسد[5]، سنبله[6]، میزان[7]، عقرب[8]، قوس[9]، جدی[10]، دلو[11]
حوت[12]۔ بزبان هندی میگه[1]، برکھ[2]، متھن[3]، کرک[4]، سنگھ[5]، کنیا[6]، تلا[7]،
درچک[8]، دھن[9]، مکر[10]، کونبھ[11]، مین[12]۔ این که میگویند که فلان ستاره در
فلان برج رسید معنی آن باشد مثلاً وقتیکه آفتاب در برج حمل می
آید پس آن وقت خطی مستقیم و همی از آفتاب کشیده آسمان ها را قطع
کرده بفلک البروج می رسانیم در برج حمل برابر افتد گوئیم آفتاب در
حمل است و دیگر نه ظاهر است سیاره ها در آسمان ہائے ماتحت اند۔ وقوع
این ها در فلک هشتم امکان ندارد۔ و این فلک را نیز دو قطب است و
درین محل اتفاقاً دو ستاره نیز واقع است در شمال و جنوب چنانچه قطب شمالی
مشاهده می شود۔ اما قطب جنوبی بر سکان اهل شمال مخفی است۔ چنانچه
ربع مسکون در ناحیهٔ شمال واقع است و سمت جنوب به تمامه در آب۔
فیمابین قطبین خطے تصور باید کرد که از مشرق تا بمغرب متساوی بگذرد
و آن دایره را منطقه البروج گویند۔

آسمان نهم مسمّی است بفلک الافلاک و فلک الاطلس و فلک الاعظم و
حرکت وی بر خلاف حرکت آسمان های دیگر است یعنی از مشرق بمغرب
در غایت سرعت حرکت در یک شب و روز دوره تمام می کند و او همه

افلاک را بالقسر با خود حرکت می دہد پس دورۂ قسری آسمان ہای دیگر نیز بمتابعت او در یک شبانروز می شود۔ ہر چند کہ دور طبیعی آن ہا بر ضد این حرکت است چنانچہ گذشت۔ درین فلک ہیچ ستارہ نیست لہذا آں را اطلس خوانند۔

اکنوں دریابند کہ محیط حقیقی ہمیں فلک است و زمین بمثابۂ مرکز است در وسط حقیقی آں۔ چوں ہر فلک را دو قطب ضروری است دریں جا نیز فرض کنند یکے بہ سمت شمال دویم بطرف جنوب در مقابل آں۔ وفیما بین قطبین خطے تصور کنند کہ در سایر فلک گذشتہ باشد از مشرق تا بمغرب۔ و این خط موہومہ را دائرہ معدل النہار[۳۲] گویند و منطقہ خوانند مثلاً کرۂ فلک مذبور را دو کاسہ فرض کنند شمالاً و جنوباً و در وسط حقیقی ہر کاسہ نقطہ قطبی ثبت سازند و ملتقای این دو کاسہ متساوی المقدار دائرہ معدل النہار تصور نمایند و حکما این فلک را بہ خیال خود محدود خوانند و گویند ماورائے این نہ خلاست نہ ملا۔

بیان کیفیت زمین و سیارہ۔

بدانکہ حکما را در وضع آں اختلافست بعضے گویند بر شکل نیم کرہ است بر آب استادہ و بعضے گویند بر ہوا قایم است و بر شکل سپر است

۳۲ء۔ خط معدل النہار دائرہ ایست کہ تنصیف عالم می نماید از مشرق تا بمغرب چوں سیر آفتاب برین دائرہ واقع گردد در جمیع نواحی تقریباً روز و شب برابر می شود مگر در عرض این تعیین برابر می شود آفتاب در سال بدو مرتبہ برین دائرہ سیر می کند ؛

و زمین ہمیشہ قائم است و آسمان متحرک۔ امّا اکثرے از قدما و جمہور دانایان فرنگ بر آنند کہ کروی است بمشابہ زردی بیضہ در وسط ہوا واقع ہمیشہ متحرک است بحرکت دولابی۔ تبدل کہ در اجزائے فلکی نسبت بہ خود مے بینیم بنا بر انتقال ارض است۔

پوشیدہ نماند کہ ارض سہ طبقہ است یکے آں کہ نزد ما است و وے مرکب است باب و ہوا۔ دوم آں کہ زیر آنست و وے مرکب است باب نہ بہ ہوا۔ سوم آں کہ قریب بمرکز است و وے بر صرافت و بساطت است و آب در آں جا نمی رسد۔ در حالیکہ زمین بمشابہ نقطہ ایست در دائرہ فلک و چوں وے در وسط سما واقع شد، در محاذی معدل النہار و منطقۃ البروج ہماں ساں خطے بر وسط زمین فرض می کنند و ایں خط مفروضہ را خط استوا[۳۳] می نامند بنا بر استوا آنچہ دریں جا شب و روز ہمیشہ برابر می باشد۔ بہ وقوع خط استوا زمین را دو حصّہ فرضی می شوند شمالی و جنوبی و ایں دو حصّہ بمشابہ دو کاسہ باشد کہ لبہائی ہر دو باہم پیوستہ بود و ملتقای آں ہا خط استوا است و در وسط حقیقی دو کاسہ دو نقطہ متقابلہ تصور نمودہ اند۔ شمالاً و جنوباً و ایں ہر دو نقطہ را قطب زمین می خوانند مجازاً و از جملہ کرۂ زمین سہ ربع در آب غرق است و یک ربع مکشوف کہ آں را ربع مسکوں نامند و ہفت اقلیم و جز آن جبالہا و خرابہا در ہمیں محصور است۔

۳۳ء۔ خطیست موہومی کہ یک سر آں بمشرق و سر دیگر بمغرب کہ حکما در عین محاذات دائرہ معدل النہار بر وسط زمین فرض کنند بہ نہجیکہ اگر دائرہ معدل النہار قاطع عالم شدہ زمین را باہم قطع نماید پس زمین از جائیکہ قطع شود ہمانجا خط استوا است۔

تقاضاي طبیعی آں است کہ آب بر جمیع اجزائی زمین محیط می شد و حایل می گشت میاں ہوا و زمین۔ لیکن چوں کشف بعض زمین جہت ظہور مرکبات درخواست بود، خالق الخلق حیلۂ برانگیخت تا آب در بعض اجزائی زمین در آید تاکہ زمین از یک جہۃ مکشوف باشد۔ وحیلہ آں بود کہ کواکب را تاثیر بخشیدہ است کہ بقواي خود بعض عناصر را گرم می کند و بدان سبب عنصر منبخر و مندخن مے شود۔ پس ہر گاہ بعض اجزای زمین گرم شود و متصاعد گردد دخان شدہ آں قدر از اجزائی زمین کاواک* می نماید زیراکہ زمین سیال نیست تا جبر نقصان تواند کرد۔ ازاں کہ آب طالب جہۃ مرکز است بالطبع بداں جائیگاہ خالی در زمین می در آید آب کہ در خلل زمین می در آید مستحیل بارض می گردد و باز چوں در اجزاي زمین بسبب تدخن فرج می افتد دیگر آب در آں جا می در آید و روئی زمین مکشوف ماند بصنعت الٰہی۔

حرکت روزانۂ زمین۔

بقیاس حکماي متاخرین ثابت آن است کہ آسمان قائم است و زمین بر محور خود ہمیشہ دور مے کند و انسان و جمیع حیوانات و امصار و نباتات و سمندر وغیرہ اشیا را بالقسر با خود حرکت میدہد و در عرصہ ۲۴ ساعت یک دورہ تمام می کند۔ ازیں گردش شب و روز پیدا می شود۔ چوں آں حصہ زمین کہ محل سکونت ماست محاذی آفتاب گردد، بر ما روز پیدا میشود۔ چوں آں حصہ منقلب گردد بر ما شب ہویدا گردد۔ مثلاً یک سبب بمقابلۂ چراغ آویزان می گذاریم حصہ کہ مقابل چراغ باشد، روشن میشود۔ و حصہ خلف آں تاریک

* تہی و خالی

می ماند- بدینساں حصۂ زمین کہ مقابل آفتاب می باشد، روشن میشود۔ و حصۂ پسین زمین کہ پرتوِ آفتاب براں نمی تابد تاریک می ماند- پس حصۂ زمین کہ از ما بطرف مشرق واقع است آں حصہ را اوّلاً بہ شعاع خود آفتاب روشن ہمی کند و مارا طلوع آفتاب از افق بنظر می آید چونکہ لحظہ بلحظہ ما مقابل آفتاب میشویم و آفتاب سمت الراس اوج می کند، دوپہر می شود پس بحرکت زمین آں حصہ کہ بر سر آں می باشیم بطرف مشرق رجوع کند و آفتاب بجانب مغرب گرایدبما معلوم می شود کہ خورشید در مغرب غروب میکند- فی الحقیقت آفتاب غروب نمیکند لیکن ما بہ سبب گردش زمین بطرف مشرق می رویم- آفتاب از ما غائب گردد موجب آں ظلمت پدید می آید- این حرکت را حرکت روزانہ میگویند-

حرکت سالانۂ زمین

زمین را بغیر از حرکتِ روزانہ حرکتِ سالانہ دیگر است یعنی گرد آفتاب در سال تمام یک دورہ ختم می کند- پس ازیں حرکت تغیر و تبدلِ موسم ہا پیدا می شود- زمین بحرکتِ خود گرد آفتاب یک دایرہ پیدا می کند کہ آں را مدار ارضی گویند- در ماہ دسمبر یعنی پوہ[۳۴] زمین بفاصلہ ۹ کرور و پنجاہ میل از آفتاب بعید می نماید- و در ماہ جون یعنی ہاڑ[۳۵] ازاں جا کہ در ماہ دسمبر می باشد نوزدہ کرور میل دور تر گردد- پس ایام سال سی صد و شصت و پنج یوم و پنج ساعت و ۴۸ لحظہ ۴۸ پل مقرر میشود- حکمائے فرنگ ساعات مذکورہ تا سہ سال از حساب خارج می دارند در سال چہارم در ماہ فروری یک روز زیادہ می کنند-

---

۳۴- "پوہ" نام ماہِ ہندی۔ ۳۵- "ہاڑ" نام ماہِ ہندی۔

تغیّر و تبدیل موسم ہا

قطب شمالی زمین با قطب شمالی آسمان ہمیشہ مقابل می باشد۔ محور زمین بر سطح مدار ارضی بیک طرز خاص منحرف واقع است بہمیں سبب در موسم ہا تغیّر و تبدیل میشود۔ چہ بسبب انحراف محور زمین و مدار ارضی ششماہ زمستان در نصف کرہٴ شمالی از گردہٴ نصف حصّہ جنوبی سردی زیادہ تر می باشد و ششماہ تابستان در حصّہ جنوبی از گردہٴ حصّہ شمالی حرارت افزوں گردد۔ و در ششماہ روز ترقی می کند۔ و در ششماہ شب قطب شمالی کہ قریب ماست در موسم زمستاں مقابل آفتاب نمی باشد موجب آں آفتاب وقت دوپہر از سمت الراس پائین می ماند۔ شعاع آں بر حصّہ شمالی منحرف می افتد۔ بہ سبب آں دراں وقت بر حصّہ شمالی سردی می باشد و شب ہا دراز و روز ہا کوتاہ۔ برعکس آں چوں قطب شمالی مقابل آفتاب میشود در آں ایّام تابش آفتاب بر ما عموداً یعنی برابر واقع میشود۔ بہمیں سبب دراں ایّام گرمی موسم یافتہ می شود۔ زمین گرد آفتاب در یک پل [۳۶] میل مسافت قطع می کند و بہ سبب گردش محوری زمین لندن در یک منٹ $\frac{1}{4}$۱۰۳ میل دور می کند۔ زمینی کہ قریب قطب شمالی است بطئی الحرکت است و زمین خط استوا سریع الحرکت۔

محیط دایرہ زمین

یک خط وہمی کہ از مشرق تا بمغرب راستار است کشیدہ می شود آں را قطر زمین می گویند۔ مسافت آں ۷۹۱۲ است و محیط

---

[۳۶] محذوف در اصل نسخہ ؏

کرهٔ زمین ۲۴۸۵۶[۳۷] میل۔ اگر یک ریل گاڑی[۳۸] بحساب فی ساعت بیست و پنج میل مسافت گرد زمین می گردد پس در عرصهٔ بیست و چهار روز گردِ زمین دوره تمام کنند۔

آفتاب

بدانکه آفتاب از کرهٔ زمین دوازده لک و پنجاه هزار درجه وسیع و کلان[۳۹] است و سه لک و پنجاه هزار مرتبه ثقیل و تا مدت بیست و پنج روز بر محور خود دوره تمام کنند۔ و نه کرور و بیست لک میل از کرهٔ زمین بعید می نماید و موجودات سفلی و اجرام علوی را از تاثیرات آں بسیار فوائد عائد میشود خصوصاً موالید ثلاثه را تاثیراتِ حدتِ آں ضرور است۔ آفتاب بموجبِ طاقت کششِ خود زمین را مانندِ سنگ فلاخن معلّق گرفته است۔ چه هرگاه کسے در جوفِ فلاخن سنگے نهاده بکمالِ زور گردش می دهد، سنگ مذکور مطلقاً از فلاخن جدا نمی شود۔ و همچناں زمین از کرهٔ سنگِ فلاخن بهزار چند تیزی گردِ آفتاب دوره کنند و از آفتاب یک جو دور نمی شود و نزدیک آفتاب یک ذره نمی آید۔ بباعث اینکه آفرینندهٔ حقیقی هر یک شی را بمقدار ماده خاصیتے بخشیده است که یک چیز چیز دیگر را بهماں خاصیت کشش

۳۷؎ ۔ صحیح آنست که قطر زمین هشت هزار میل و محیط او بست و پنج هزار میل است۔ جامع اللغات اُردو حصّہ بیستم در بیان زمین ؛ ۳۸؎ مُراد از کالسکهٔ بخار است ؛ ۳۹؎ بدانکه کرده آفتاب از زمین بحساب که حسن گفته سی و یک ارب و بیست و پنج کرور میل کلاں تر می باشد۔ لیکن ایں اندازه مخالف جمهور علماء جغرافیه دان است۔ صحیح اینست که محیط آفتاب هشت لک و شصت و چهار هزار میل است ؛ ۴۰؎ بر صفحهٔ ۲۳ باید دید ؛

می کند چنانچہ کاہ رُبا و آہن ربا وغیرہ۔ بہمیں خاصیت آفتاب کرۂ زمین را با ستعداد کشش مادۂ خود ہمی کشد و زمین بزور مادۂ خود از آفتاب دور رفتن می خواہد۔ بہمیں سبب مقدور نیست کہ زمین بآفتاب نزدیک شود و اصلا نمی تواند کہ دور تر گردد۔ بلکہ از روئے کشش گرد آفتاب می گردد۔ وقتیکہ ماہتاب درمیانِ زمین و آفتاب حائل می شود، کسوفِ آفتاب واقع گردد۔ فقط۔

ماہتاب

بدانکہ قطر ماہ ۲۱۴۰ میل تصور کردہ اند۔ و از کرۂ زمین دو لک و سی و ہفت ہزار میل دور است و کرۂ ماہ بذات خود روشن نیست بلکہ بانعکاس شعاع آفتاب روشن مے شود۔ در حالتے کہ قمر ہمیشہ گرداگرد زمین می گردد۔ موجب آں روی ماہ ہر روز برابر بنظر نمی آید چنانچہ درحالت بودن ہلال ماہتاب بمقابلۂ زمین می آید موجب آں رخ تابندۂ او از ما منحرف گردد و درحالت بودن قمر خلف زمین می باشد رخ تابندۂ او بر ما مقابل می شود۔ و در دو ہفتہ اوّل قمر از محاذی زمین بطرف خلف می رود موجب آں روز بروز روشنی او ترقی پذیرد و در دو ہفتہ دوم کرۂ قمر از خلف زمین سمت مقابل می آید موجب آں رخ تابندۂ او روز بروز بے نور گردد و بہ سبب گردش ماہتاب آب دریای محیط بجوش می آید

بعدہ بُعد آفتاب از زمین نود و دو کرور و ہشتاد و سہ لک میل می باشد و آنکہ حسن گفتہ، روایات متداولہ آں زمان است ؛

کہ مد[41] و جزر آں واقع میشود و نیز وقتیکہ درمیان آفتاب و ماہتاب زمین می آید خسوف ماہ واقع گردد۔

عطارد۔ سہ کرور و پنجاہ لک (۳۵۰۰۰۰۰۰) میل از آفتاب بعید است[42] و انسان را چنداں بنظر نمی آید۔

زہرہ۔ شش کرور و شصت لک (۶۶۰۰۰۰۰۰) میل[43] از آفتاب دور است و با کرۂ زمین نزدیک بنا براں از ستارہ ہاي دیگر روشن تر بنظر می آید۔

مریخ۔ سیزدہ کرور و نود لاکھ (۱۳۹۰۰۰۰۰۰) میل[44] از آفتاب دور است و رنگ سرخ دارد۔ امّا بذریعہ دوربین داغہائی بسیار بر سطح آن معلوم میشود و حکما داغہاي سیاہ را زمین و داغہای سفید را برف تصور ہمے کنند

مشتری۔ چہل و ہفت کرور و شصت لک میل از آفتاب بعید است و یک ہزار و سہ صد مرتبہ از گردۂ کرۂ زمین کلان و سہ صد درجہ گراں و چہار ماہتاب شامل اوست[45] حوالیی آن حلقۂ بسیار

---

[41] معمول است کہ اول ہر یک ماہ قمری آب دریائے محیط بسبب گردش مہتاب جوش می زند و از قرارگاہ خود بالاعروج می نماید آنرا "مد" گویند و در دو ہفتہ آخر کہ ماہ در محاق باشد آب دریائے مذبور فرو می رود۔ و در ایام تحت الشعاع بر کنارۂ اصلی قرار گیرد آنرا "جزر" گویند ؛

[42] صحیح اینست کہ سہ کرور شصت لک میل از زمین دور است۔

[43] فاصلۂ صحیح اش از آفتاب شصت و ہفت کرور می باشد۔

[44] فاصلہ اش از آفتاب چہاردہ کرور و پانزدہ لک میل است و از زمین ۳½ کرور میل۔

[45] صحیح چہل و ہشت کرور و سی لک میل است۔ قطرش بقول صاحب جامع اللغات اردو۔ ۸۶۵۰۰ میل و مشتمل بر ہشت ماہتاب است ؛

در نظر می آیند۔

زحل۔ ہشتاد و ہفت کرور و بیست لک میل (۸۷۲۰۰۰۰۰۰) از آفتاب دور است[۴۶]۔ و ہشت ماہتاب گرد آں روشن و بر سطح آں چہار حلقہ بہ نظر می آیند۔ ازاں جملہ سہ حلقہ روشن است و یک حلقہ تاریک فقط۔

ستارۂ دُمدار۔ ہفتاد و شش کرور میل با آفتاب بعید است و چہار ماہتاب شامل اوست فقط[۴۷]۔

نیپٹون۔ دو ارب و ہفتاد و پنج کرور میل از آفتاب دور است و ہمرہ آں دو ماہتاب بنظر می آیند و در ۱۸۴۶ء ظاہر شدہ است[۴۸] فقط۔

اجرام سیارات۔ بداں کہ سیارات ہم مثل زمین گرد آفتاب می گردند۔ و گردش آن ہا نیز مانند زمین ہمیشہ بر محور خود می باشد۔ شک نیست کہ درمیان سطح سیارات مثل زمین موسم ہا خواہند بود۔ شاید کہ در بسیار سیارہ ابر و باران ہم می تواند بود۔ و بر نہ بودن آبادی درمیان سیارات چیزے وجہ معقول معلوم نمیشود۔ احوال آفتاب و سیارات ازیں مثال بہ خوبی واضح گردد۔ مثلاً درمیدان وسیع یک کرہ کہ قطر آں دو فٹ باشد آفتاب

---

[۴۶] صحیح دوری او از آفتاب ہشتاد و ہشت و شصت لک میل است و مشتمل بر نہ ماہتاب است۔

[۴۷] مطابق دے بسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری سیارۂ دُمدار نام یک ستارہ نیست بلکہ مختلف سیارہ ہا است کہ مشہور بایں نامست۔ و ہمیں است کہ فاصلۂ ہر یک از زمین و آفتاب مختلف است برائے تفصیل رجوع کنید بکتاب مذکور

[۴۸] نیپٹون را ایسٹرن نیز می گویند۔ بمطابق نوشتۂ دے بسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری فاصلۂ صحیحش از آفتاب دو ارب و ہفتاد و نہ کرور و بیست لک می باشد۔ ستارۂ مذکور را گال نامی یک عالم فرانسیسی بتاریخ ۲۳ ستمبر ۱۸۴۶ء دریافت کردہ است ؛

مقرر کنیم و دُور تر ازاں بفاصلہ ۲۸ گز یک دانۂ خردل عطارد گذاریم و بفاصلۂ پنجاہ و دو گز یک دانہ مونگ زہرہ قیاس کنیم و بفاصلۂ ۷۲ گز یک دانۂ مشنگ[۴۹] زمین تصوّر کنیم پس بفاصلۂ یک صد و نہ گز یک دانۂ عدس مریخ خیال داریم۔ پس بفاصلۂ دو صد گز برابر ذرّات ریگ سیّارات جدید میبدانیم، پس بفاصلہ ۳۷۳ گز برابر سنگترہ مشتری قیاس کنیم، پس بفاصلۂ شش صد و ہشتاد و چہار گز یک سیاہ دانہ را زحل بشماریم، پس بفاصلۂ یک ہزار و چہار صد و پنجاہ و دو گز سیّارات دُمدار و ستارہ ہای دور دست مقرر داریم۔

بیان سیّارات اندرونی و بیرونی

تمامی سیّارات بر دو قسم است۔ سیّارات اندرونی و سیّارات بیرونی۔ سیّارات اندرونی از گروہٗ اجرام بیرونی صغیر اند و ہمیشہ گرد آفتاب دورہٗ خود جلد ختم ہمے کنند۔ در عرصہ بیست و چہار ساعت بر محورات خود گردش می سازند۔ ازاں جملہ ہمگی قمر بزرگ و شاندار است فقط سیّارات بیرونی بغایت کلان و عظیم الشان اند۔ گرد آفتاب باہستگی مے گردند۔ تقریباً در عرصۂ دہ ساعت بر محور ہائے خود گردش می سازند۔ ہمراہ آن ہا قمر ہای متعدد است۔ بعلاوہٗ سیّارات مذکورہ دیگر اجسام کہ آں ہا را ذات الاذناب یعنی ستارہ ہای دُمدار می گویند بگرد آفتاب می گردند گاہے قریب بآفتاب می باشند گاہے بعید۔ ازاں جملہ بعضے تا سہ ہزار سال بنظر نمی آیند۔ بموجب نظام شمسی معلوم میشود کہ اجرام فلکیہ بہ کدام تسلسل و انتظام

[۴۹] مشنگ بالضم و با کاف فارسی نام غلہ ایست سہ گوشہ برنگ سفید کہ بہندی اورا کوہساری گویند شمس اللغات ۱۲ ؛

گرد آفتاب می گردند۔

تشریح بحر محیط

پیرامون کرۂ زمین بحر محیط کہ آں را دریای شور و سمندر می نامند از شش جہت محیط است و این بحر محیط بالذات واحد است عمق آں تا نہصد ۹۰۰ میل یافتہ اند[۵۰]۔ و زیادہ ازاں عمق نمی یابند۔ حکمای فرنگ آں را پنج حصہ فرض کردہ اند۔ حصۂ اول کہ از براعظم جدید یعنی امریکہ تا ملک فرنگستان و افریقہ واقع است آں را بحر اوقیانوس و بحر اٹلانٹک نام کردہ اند طول آں یک ہزار میل عرض از سہ ہزار تا چہار ہزار[۵۱]۔ حصہ دوم کہ حایل است درمیان براعظم جدید و براعظم قدیم آں را بحر الکاہل و پاسفک سمندر میگویند۔ طول آں نہصد میل عرض دوازدہ ہزار میل[۵۲]۔

---

[۵۰] درست ۵ میل است۔ و آنکہ در متن اصل کتاب است غالباً از سہو کاتب شدہ است۔ در بحور دنیا عمق بحر الکاہل از ہمہ زیادہ است۔ و در نواح جزائر جاپان تا ۶ میل عمیق است ؛

[۵۱] نزد محققین بحر اوقیانوس جا بجا طول مختلفہ دارد۔ فاصلہ کہ مابین قطب جنوبی و قطب شمالی است ہشت ہزار میل تحقیق کردہ اند و آنکہ مابین گرین لینڈ و ناروے است نزد ایشاں ہشت صد میل است و این از تمام فاصلہ ہا کم است تا بین فلوریڈا در امریکائے جنوبی و مراکو در افریقائے شمالی طولش ۰۰ ۳۶ میل است و ہمیں قدر فاصلہ مابین راس امید و لاپلاٹا است کہ بالترتیب در افریقۂ جنوبی و امریکائے جنوبی واقع اند ؛ [۵۲] مثل بحر اوقیانوس بحر الکاہل نیز جا بجا طولش مختلفہ دارد۔ گویند کہ از مشرق تا مغرب از چہل میل تا ۸۵۰۰ میل رسیدہ است۔ مابین تنگنائے بیرنگ کہ اینجا براعظم امریکہ و ایشیا متصل یک دیگر می شوند فاصلہ اش چہل میل است و مابین کیلیفورنیا و چین این فاصلہ تا ۸۵۰۰ میل برسد و نزد علمائے جغرافیہ فاصلۂ مذکورہ درمیان کیوٹو در خط استوا و ملکا از دہ ہزار میل متجاوز است مختصراً اینکہ علاقہ ایکہ بر او بحر الکاہل محیط است تخمینۂ رقبہ اش از پنج کرور زیادہ کرور مربع میل است ؛

حصّہ سوم۔ کہ از حد افریقہ بر آمدہ تا حد ہندوستان و ٹاپوٹی* اسٹرل ایشیا حاوی گشتہ آں را بحر الہند می گویند۔ طول و عرض آں قریب شش ہزار میل۔
حصّہ چہارم کہ از قطب جنوبی تا حد مشرق محیط است بحر جنوبی خوانند۔
حصّہ پنجم۔ کہ از حد مشرق تا محاذی قطب شمالی از یخ منجمد گشتہ است۔ آں را بحر شمالی و بحر منجمد موسوم دارند۔ فی الحقیقت کیفیت حصّہ چہارم و پنجم بخوبی واضح نہ شدہ است۔ از حصص بحر محیط اکثر قطعات بحری درمیان سطح ربع مسکون داخل گشتہ اند آں را خلیج و بحیرہ می گویند چنانچہ بہ نفوذ خلیج بحر محیط سطح زمین را قطعات بسیار واقع شدہ اند کہ آں ہا بہ جزایر و ٹاپو مشہور اند۔ ازاں جا کہ درمیان سطح زمین حصّہ دوم بحر محیط کہ آں را پاسفک سمندر نام کردہ اند واقع است بنا براں کرۂ زمین را دو حصّہ می شود، حصّہ شرقی و حصّہ غربی۔ حصّہ شرقی موسوم است بہ گیہان کہن و ربع مسکون و براعظم قدیم۔ حصّہ غربی را دنیای نو و ارض جدید و امریکہ و براعظم جدید می خوانند۔

حقیقت اشاعت براعظم امریکہ

مؤرخان یورپ رقم طراز اند کہ از مبادی آبادی ربع مسکون، سواد اعظم امریکہ از خبر عالمیاں مکنون بود بہ ہدایت ایزد بے چون و بہ نیروی خواہش افراد ذو فنون از مکمن غیب بمنصۂ ظہور بیروں آمدہ، باعث مفاد افزوں گردید۔ ازبسکہ یافتن ایں دیار نادر ترین اعجوبہ روزگار است لہٰذا حقیقت آں بطریق اختصار ایراد کردہ شود۔

قریب عرصہ ۰۰ ہ۱ بکرمی مطابق سنہ ۱۳۰۶ھ[۵۳] برہنمونی خالق اشیاء سنگ جاذبۂ آہن ربا کہ بنام مقناطیس مشہور است بر ضمیر حکما القا گشتہ افراد نوع

* جزیرہ ۵۳۔ ملاحظہ کنند بر صفحہ آیندہ

را باعث مفاد کثیر گردید ازاں جملہ حکمای یورپ بہ خاصیت مقناطیس آلہ قطب نما ابداع ساختہ، و ایں آلہ بہ جہات و اطراف رہنما گشتہ مردماں در سیاحت بحر محیط دلیر شدہ، بے محابا درمیان بحر محیط ہر سو شتافتند۔ برخلاف جہاز بانان پیشیں کہ آں ہا بہ خوف گم کردن سمت مقصود جسارت براندن مراکب در وسط دریا نمی نمودند پیوستہ ساحل را در نظر می داشتند۔ بعد دریافت خاصیت مقناطیس دو صد سال گذشتہ شخصے کلنبس[۵۴] نام

۵۳؎ تاریخ ابتدائی دریافت سنگ آہن ربا کسے را معلوم نیست۔ از چند آرائے مستندہ معلوم میشود کہ سنگ مذکور اولاً در ملک چین دریافت شدہ است و از انجا غالباً براہ عرب در ممالک ادربا EUROPE آمدہ است لیکن از تحقیقات جدیدہ معلوم میشود کہ دعوئ چینیاں بر دریافت کردن مقناطیس دعویت بلاثبوت زیرا کہ کتب ہائے قدیم ایشاں ہیچ دلالت بر وجود ایں سنگ ندارند۔ ہمچناں دعوئ حسن بر ابداع آلہ قطب نما در ۱۳۰۰ء محل نزاع و بحث است زیرا کہ اولیں ذکر ایں آلہ بر السنۂ اہالی ادربا در قرن دو از دہم عیسوی رفتہ است و ایں نیز بر جدت وجود ادارد۔ زیرا کہ آلہ مذکور دریں وقت چیزے نو بشمار نرفتہ است۔ انسائیکلو پیڈیا برٹینکا جلد ۱۵

۵۴؎ کرسٹافر کولمبس ۱۵۰۶ — ۱۴۳۶۔ در ۱۴۳۵ و یا در ۱۴۳۶ میلادی در جینوا پیدا شد۔ پسر ڈامینیکو کولمبو و فان ٹانا روسا است بسبب دریافت دنیائے جدید کہ بامریکہ مشہور است شہرت تاریخی حاصل کرد۔ کلمبس در ۱۴۹۲ء میلادی بروز جمعہ ۳ر اگست سنہ مذکور بوقت صبح از بندرگاہ لزبن روانۂ امریکہ شدہ اولاً وارد جزائر کنیسری گشت تعداد جہازرانان کہ ہمراہ او بودند ۱۲۰ نفر بود مقصدش دریافت شہر سیپانگو بود کہ در چینی ترکستان است۔ ادمی خواست کہ خان بزرگ آنجا را بمع رعیتش داخل مذہب مسیحی گرداند، اما از حسن اتفاق وارد "ارض جدید" شد۔ اولاً کسے کہ نوشخبری دریافت امریکہ بہمراہیان خویش داد "راڈرڈی ٹریانا" است و بقول بعض محققان جدید آنکس عرب بود علی نام کہ از ہمراہیان کولمبس موجب بشارت ایں امر شدہ (بقیہ بر صفحۂ دوم)

درشہر جینوہ[۵۵] ملک اٹلی پیدا شدہ و از استادانِ پرتگیز در فن جہاز رانی کمال حاصل کردہ در سیاحت بحری تجربہ ہای گزیدہ و آزمونہائے پسندیدہ بہم رسانید۔ روزے چند چوب خیزراں د مانند آں کہ بالوان نگار برنگاشتہ وہوایی غربی آں را بساحل بحر مغرب انداختہ بُود یافتہ بسیار شادماں گردید بہ یقین دانست کہ بسمت مغرب ممکلتے یا معمورہٗ خواہد بود۔ مدّعا کہ گونہ آگاہی بریں معنی حاصل کردہ عازم سفر دریا از بہر یافتن معمورہ مظنون گردید۔ خواست کہ برائے تجہیز سامان ایں گراں مایہ سیاحت طلب اعانت از پادشاہاں و فرمارواایان آں کشور نماید۔ اولاً از حکّام ملک خود درخواست امداد نمودہ آں ہا دست رد بر سینہ التماس اُو نہادند۔ بعد ازاں از پادشاہ پرتگال یاری خواستہ وے بنظر منافع کہ مطمح نظر کلنبس بُود بہ زودی معتمدی را از دولت خود بدیں مہم نامزد ساختہ روانہ نمود۔ چوں ایں شخص مانند کلنبس صاحب عزم نہ بود اندکے راہ دریا طے کردہ بہ خوف امواج طوفان بحری سراسیمہ و ترسناک باز گردید۔ کلنبس جام محرومی نوشیدہ برادر خود برائے دستگیری بسوی دولت برطانیہ رواں ساخت ازاں جا کار بستہ او را کشایش نہ شدہ۔ پس کلنبس بجانب پادشاہ اسپین رجوع نمودہ۔ او با اہل اسلام پیکار داشتہ، عزیمت کلنبس بعید از عقل دانستہ، درخواست او نامقبول ساخت۔ آنگاہ کلنبس خواست کہ بجانب دولت انگلینڈ رجوع کند۔ لیکن شاہ بانو خاتون شاہ را بر حال او رحم آمدہ زیورات خود گرو گذاشتہ

بتاریخ ۱۲ اکتوبر ۱۴۹۲ء بوقت صبح روز جمعہ ایں امر واقع شدہ زمینے کہ اولا دیدہ شدہ گوانا ہانی" بود کولمبس او را "سان سالی ڈر" نام داد۔

[۵۵] درست جنیوا است۔

از برائے تجہیز سامان سفر مبلغی از زر بہم رسانید و سامان سفر درست کردہ سی و دو ہزار روپیہ ۳۲۰۰۰ راسہ منزل جہاز خورد خرید کردہ، سویم ماہ اگست سنہ ۱۴۹۲ء مطابق سنہ ۱۵۴۴ بکرمی بر جہاز سوار شدہ، جمعی کثیر از مردمان بر لب دریا جمع آمدہ، درباره حصول مرامش دست بدعا برداشتند۔ کلنبس بادبانہا بجانب مغرب برداشتہ روانہ گردید۔ زمین از نظر آں ہا غائب گشتہ در بحر اعظم افتادند۔ کشتی بانان افسوس میکردند۔ کلنبس بامید حصول مرام راحت و آرام را وداع کردہ بسوی مغرب می شتافت۔

بعد انقضای بیست و یک روز جہازیان بحرمان سراسیمہ گشتہ برگشتن کلنبس قصد کردند۔ کلنبس استمالت آنہا برفق و مدارا نمودہ عہد کرد کہ ہرگاہ تا سہ روز کنار زمین بنظر نیاید مراجعت خواہیم نمود۔ انگا کلنبس بہنجارۂ آب سنج اثر زمین دریافتہ و برگ درختان و جنبر ران ہای نو بریدہ دیدہ ہمراہیاں را تسلی نمود۔ یازدہم ماہ اکتوبر سنہ ۱۴۹۲ء دوہم پاس از شب گذشتہ روشنی متحرک بنظر درآمدہ شادمان گشتند۔ دوازدہم ماہ مذکور کلنبس بر زمین نو یافتہ اول قدم نہادہ علم شاہ اسپین برپا نمودہ توپ ہا سر کردند۔ جم غفیری از مردمان آں دیار فراہم شدہ گرد ایشاں گرفتند و از دیدن انواپ و اسلحہ و اقمشہ و پوست ہای سفید و ریشہای کلان شان حیرت ناک شدند۔ خیال کردند کہ ایں ہا خورشید زادگان اند۔ جہازیاں از دیدن صورت شاں کہ یکسر برہنہ و بے ریش بودند و پوست بغایت نرم و رنگ مانند مس داشتند متحیر شدند۔ شامگاہاں چندکس از ایشاں بر کشتی کوچک نشستہ نزدیک جہاز آمدند و چند گونہ ماکولات بطریق ضیافت پیش کش کلنبس نمودند۔ کلنبس در عوض آں

عقدهای آبگینه و پاره هائے بلورین و جرس های کوچک با چیزهای کم بها با ایشان داد هفت روز دراں جا توقف کرده رجعت نمود. شاه اسپین هفت پلاٹن سپاهاں در جهاز نشانیده برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت.

بعد آں این واقعه شهرت یافته شاه روس و شاه انگلینڈ وغیره برای تسخیر آں دیار افواج خود فرستاده بلادهای آں سواد را قابض شدند. در سنه ۱۴۹۹ء امریکو نام شخصے از ساکنان فلارنس در ارض جدید رفته انتظام سیاحت آں جا نموده در سفرنامه خود دنیای نورا امریکه نام نهاده بداں شهرت یافت. از لندن تا امریکه جنوبی سی و پنج هزار و هفت صد[56] میل. از لیورپول تا نیویارک امریکه شمالی سی هزار و پنجاه میل مسافت بحری[57] فقط

طول و عرض زمین

طول معموره ربع مسکون از ساحل غربی بحر محیط[58] تا ساحل شرقی آں بقول بطلیموس[59] یک صد و هفتاد و هفت درجه و عرض هفتاد و نه درجه. و نزد اکثرے از جزایر خالدات[60] که منتهای غربی است تا گنگ دژ که منتهای ی

---

۵۶ صحیح پنج هزار و پانصد میل است و آنکه در متن اصل کتاب است غالباً سهو کاتب است۔

۵۷ ۳۵۰۰ میل صحیح است۔

۵۸ مراد از بحر اوقیانوس (ATLANTIC) است۔

۵۹ "کلاڈیوس ٹلی میوس" ریاضی دان و منجم و جغرافیه دان مشهور بود. گویند مصری است۔ لیکن درست این است که صحیح جائے ولادت او کسے را معلوم نیست۔ بر روایاتے که ما بین عرب متداول است شخص مذکور بعمر هفتاد و هشت سالگی فوت شده۔ اغلب این است که سه صد سال قبل از مسیح بود۔

۶۰ مراد از جزایر کنیری است۔ در ازمنه قدیم مورخان اسلام اینها را منتهائے زمین خیال می کردند۔

شرقی است یک صد و ہشتاد درجه و عرض از خط استوا تا حد شمالی شصت و شش درجه۔ بعضے حکما عرض ربع مسکون را از خط استوا تا حد شمال نود درجه تخمینه کرده اند۔ از انجمله سی درجه از سمت قطب شمالی به سبب عدم قابلیت آبادی که به باعث بعد آفتاب دراں سمت برودت و ظلمت بسیار است خارج کرده، عرض ہفت اقلیم ہمگی شصت درجه یافته اند مسافت درجه ارضی شش صد و شصت و شش و نیم میل و شش صد و شصت و شش گز باشد۔ و دقیقهٔ ارضی یک میل و چہار صد و چہل و چہار گز، و میل چہار ہزار گز۔ و ثانیه حصّه شصتم دقیقه۔ اما خط استوا خطے است فرضی که مابین قطبین از مغرب تا بمشرق کشیده میشود و کرهٔ زمین را دو حصّه کرده اند حصّه شمالی و حصّه جنوبی چنانکه مشروحاً گفته شده آں از جنوب چین شروع شده بر لنگ دڑ و جزیره جمکوٹ گذشته بر جنوب سراندیپ و جزایر زنگ و بر جنوب سپاہان مغرب به بحر اوقیانوس منتہی شود۔

قسمت ہفت اقلیم[۱]

ہفت اقلیم مانند ہفت بساط معموله از مشرق تا بمغرب در ربع مسکون واقع است برابر یک دیگر یعنی عرض ربع مسکون را از خط استوا

کرهٔ زمین

[۱] ہیچ حقیقتے ندارد۔ صرف ایں قدر که دراز منهٔ قدیمه کرهٔ ارض را به ہفت حصّه منقسم کرده بودند۔

تا حد شمال ہفت حصّہ برابر کردہ ہفت اقلیم نام نہادہ اند۔ اقلیم اوّل طول آں، سہ ہزار و بست و دو فرسنگ و عرض آں، از خط استوا جانب شمال یک صد و چہل و ہفت فرسنگ۔ دریں اقلیم بیست کوہ و سی نہر و مردم آں جا سیاہ رنگ طول نہار دوازدہ ساعت و ربع۔ اقلیم دوم۔ دو ہزار و ہشت صد و سی و دو فرسنگ و عرض یک صد و سی و دو فرسنگ۔ دریں اقلیم ہفت کوہ و ہفت دریاست رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار سیزدہ ساعت و نصف و ربع۔ اقلیم سوم۔ طول آں، دو ہزار و دو صد چہل و چار فرسنگ۔ و عرض یک صد و شانزدہ فرسنگ۔ دریں اقلیم سی و سہ کوہ و بست و دو نہر و رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار چہاردہ و نیم ساعت اقلیم چہارم۔ طول آن دو ہزار و دو صد و شصت و شش فرسنگ و عرض نود و نہ فرسنگ۔ و دریں اقلیم بست و پنج کوہ و بیست و دو دریا۔ رنگ مردم گندم گون مایل بہ سفیدی۔ طول نہار پانزدہ ساعت ربع کم اقلیم پنجم۔ طول آں ۱۸۰۰ فرسنگ و عرض ۸۴ فرسنگ سی کوہ و پانزدہ دریا و لون مردم سفید۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ساعت۔ اقلیم ششم۔ طول آں ۱۵۱۱ فرسنگ و عرض ہفتاد و یک فرسخ۔ دریں اقلیم دہ کوہ و چہل نہر و مردم آں جا سُرخ رنگ۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ربع۔ اقلیم ہفتم۔ نہایت آبادی شمال است عمارت و آبادی دراں کم تر طول آں، یک ہزار و یک صد و سہ فرسخ دہ کوہ و چہل نہر۔ رنگ مردم سُرخ و سفید فقط۔

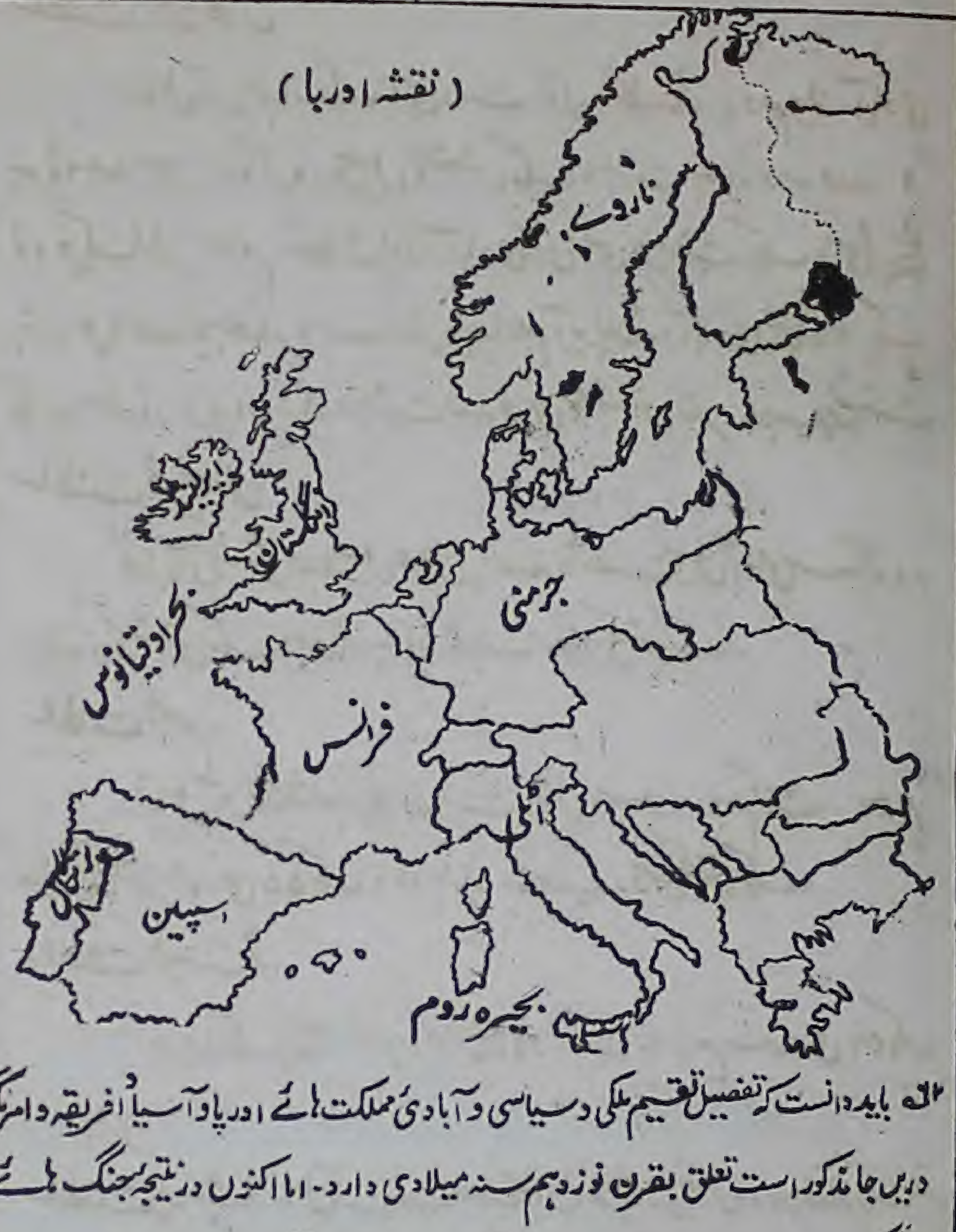
قسمت آبادی دُنیا بر چہار حصّہ

حکمای فرنگ دو بر اعظم دنیا را چہار حصّہ قسمت کردہ اند۔ از انجملہ

براعظم قدیم یعنی ربع مسکون را سہ حصہ یورپ[1] - ایشیا[2] - افریقہ[3] و براعظم جدید یعنی امریکا را یک حصہ تصوّر کردہ اند۔

تشریح سلطنت ہای یورپ[۹۴]

یورپ من جملہ حصص اربع خورد تر است طول آں میان شرق و

۹۴؎ باید دانست کہ تفصیل تقسیم ملکی و سیاسی و آبادیٔ مملکت ہائے اورپا و آسیا و افریقہ و امریکہ دریں جا مذکور است تعلق بقرن نوزدہم سنہ میلادی دارد۔ اما اکنوں در نتیجہ جنگ ہائے عالمگیر (۱۹۱۸-۱۹۱۴ و ۱۹۴۵-۱۹۳۹) تغیرات اہم واقع شدہ است ؎

غرب سہ ہزار و پانصد میل و عرض آں از شمال تا جنوب دو ہزار و چہار صد میل۔ رقبۂ آں ہشتاد و ہفت لک میل مربع۔ مردم شماری سی و دو کرور و ہفتاد لک یعنی میل ۶۰ نفر ہمہ دانا و محنت کش۔ سلطنت ہای یورپ اینہا است۔

سلطنت برٹن کلاں

شامل آں چہار ملک نامی است اوّل انگلینڈ۔ دوم ویلز۔ آبادی ہر دو بمعہ جزایر دو کرور و چہل و شش لک و ہشت ہزار و سہ صد و نود و یک نفر۔ سوم۔ سکاٹ لینڈ آبادی آں سی و ہفت لک و سی و پنج ہزار و پانصد و ہفتاد و سہ نفر۔ چہارم آیرلینڈ۔ آبادی پنجاہ و یک لک و ہفتاد و چہار ہزار و ہشت صد و سی و شش نفر۔ مذہب پرٹسٹنٹ

سلطنت فرانس

طول آں شش صد میل عرض پانصد و شصت میل آدمی سہ کرور و ہفتاد و شش لک و ہفتاد ہزار مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت بلجیم۔

شامل آں سہ شہر کلاں است اوّل برسلز۔ دوم گینٹ۔ سوم گنٹورب[۶۳] نفر شماری ۵۵ لک و ۱۹ ہزار۔ مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت ہالینڈ۔

دریں ملک پنج شہر کلاں آباد است۔ مردم شماری ۴۱ لک و ۱۴ ہزار۔

سلطنت پرشا۔ شامل آں ہشت صوبہ کلاں نفر شماری سہ کرور و ہفتاد لک نفر

۶۳۔ انٹورپ

مذہب پروٹسٹنٹ بعضی رومن بعضی یہودی۔
سلطنت آسٹریا۔
مشتمل بر نوزدہ صوبۂ کلاں، نفر شماری کروز وہفتاد وہفت لک و ہشتاد وشش ہزار مذہب پروٹسٹنٹ بعضے کلیسیائے۔
ممالک خورد جرمنی۔
دریں ملک سی و سہ ریاست موجود است بعضے ہارا پادشاہ و بعضے ہارا دیوک می گویند۔ نفر شماری چہار کرور و پنجاہ لک مذہب پروٹسٹنٹ بعضے رومن وبعضی یہودی۔
سلطنت سوئیزرلینڈ۔
درضمن آں سہ شہر نامی است مشتمل بربیست و دو صوبہ آبادی ۲۸ لک و ۴۶ ہزار مذہب رومن و پروٹسٹنٹ مخلوط۔
حکومت ڈنمارک۔
دریں ملک کوہ آتش فشاں واقع است آبادی نوزدہ لک وشصت ونہہ ہزار مردم۔ مذہب پروٹسٹنٹ۔
سلطنت متحدہ سویڈن مشتمل بربیست وچہار صوبہ نفر شماری پنجاہ و پنج لک وشصت و پنج ہزار وششصد نفر مذہب پروٹسٹنٹ۔
ناروے۔
درحدود شمالی آں، درموسم تابستان دو سہ ماہ آفتاب غروب نمی کند و عرصۂ دو ماہ یک روز متصور گردد۔ سمت جنوب آں، طول نہار ہشردہ ساعت۔ نفر شماری نوزدہ لک بیست و پنج ہزار۔ متصل آں لیپلینڈ نام شہر یست دراں، جاہشت ماہ برف منجمد می باشد۔ مرداں آں جا کوتاہ قد

بقدر سہ دست۔ نفر شماری آں شصت ہزار۔

سلطنت روس۔

سلطنت روس را دو حصہ می شود ازاں جُملہ یک حصہ در ایشیا است ویک حصہ در یورپ و در حصہ یورپ پنجاہ ویک صوبہ شامل است۔ آبادی آں ہشت کرور وسی وشش لک نفر۔ مذہب پروٹسٹنٹ و قریب پنج لاکھ یہودی۔

سلطنت روم۔

اہل فطرت آں را دو حصہ کردہ اند۔ ازاں جملہ یک حصہ ایشیا است و یک حصہ در یورپ ۴ لک و ۱۵ ہزار مردم می باشند۔ مذہب مسلمان زیادہ و کلیسائی۔

یونان۔

پیشتر شامل روم بود۔ حال خود سر۔ آبادی ۱۶ لک وہشتاد ہزار مردم پروٹسٹنٹ۔

حکومت اٹلی۔

دریں ملک کوہی است آتش فشاں مردم آں جا دو کرور وہشتاد و چہار ہزار۔ شامل آں یازدہ صوبہ مذہب رومن کیتھولک۔

اسپین۔ آبادی آں یک کرور و ۶۶ لک و ۲۵ ہزار نفر۔

پرتگال۔ آبادی آں چہل ویک لک وشصت ہزار نفر۔

پولینڈ۔ شامل روس ہفتاد لک و چہار ہزار مردم نفر شماری۔

سیکسنی ۶۳۔ درمیان آسٹریا و پروشا آبادی آں ۲۹ لک مردم سلطنت خود سر۔

---

۶۳ سیکسنی ۔

لوبک ہمبیر۔ بریمن۔

آبادی آں شش لک و ہفتاد و چہار ہزار نفر خود سر۔

بویریا۔

آبادی آں پنجاہ و دو لک و ہشتاد و چہار ہزار مردم۔

(نقشہ ایشیا متعلق بصفحہ آیندہ)

رومانیا۔

نفرشماری آں پنجاہ و دو لک و نود ہزار۔

سرویا۔

آبادی آں ہفدہ لک و بیست و پنج ہزار۔

مانٹ نگرو[۶۵]۔

دو لک و پنجاہ ہزار مردم۔ فقط۔

سلطنت ہای حصہ ایشیا

طول از شمال مشرق تا جنوب مغرب شصت و نہہ ہزار میل و عرض از شمال تا جنوب سی و پنج ہزار و چہار صد میل۔ کل رقبہ آں یک کرور و ہفتاد و پنج لک میل مربع۔ نفرشماری ہفتاد نہ کرور و پنجاہ و پنج لک و نود ہزار مردم تخمیناً فی میل ۴۵۔

ایشیائی روس[۶۶]

دریں ملک شش صوبہ کلاں واقع است۔ طول آں شش ہزار و ششصد میل۔ عرض ہفت صد و شصت میل در بعض بلاد شمالی چند ماہ آفتاب غروب نمی کند و شب واقع نمی شود آبادی آں ہشتاد لک مردم۔ دارالسلطنت طفلیس ایشیائی روم۔ مشتمل بر شش صوبہ کلاں واقع است۔ ایشیائی کوچک سیریا[۶۷]۔ پلس ٹین[۶۸]۔ جورو شلم آرمینیا۔ کردستان۔

[۶۵] مانٹی نیگرو۔

[۶۶] مراد ازاں علاقہ ایست کہ گرد اگرد بحر ارل واقع است و از ۱۹۱۸ء وقتیکہ حکومت شوریہ روسیہ بوجود آمد اطلاق "ایشیائی روس" بر سائبریا، جارجیا، آرمینیا، قفقاز و روسی ترکستان تا حد گلگت سرحد شمالی مملکت جموں و کشمیر می شود۔

[۶۷] شام ؛ [۶۸] فلسطین ؛

تاتار - یعنی ترکستان در ضمن آں پنج صوبۂ کلاں واقع است کاشغر - یارکند تہن شن[69] - بخارا و خیوا[70] -

وسط ایشیا - پنج صوبہ تاشکند - خجند - سمرقند - توقان[71] - کلاجا

سائبیریا - دو حصّہ می شود یکے سائبیریا غربی دوم سائبیریا شرقی آبادی سائبیریا غربی پنجاه لک مردم و شرقی سائبیریا کم از چہل لک ؛

چین - ملک ہائی بے شمار است - ازاں جملہ شش صوبۂ کلاں مشہور اصل چین - منچوریا - منگولیا - تبت و کولیا[72] - آبادی آں تخمیناً چہل کرور و پنجاه لک مردم بمذہب بودھ - ازاں جملہ اصل چین پانزده لک باشند و منچوریا دو کرور و چہل لک و منگولیا بیست لک صحرا نشین - و کولیا ولایتے است جزیره نما احوال آں چنداں معلوم نیست - و ملک تبت تقریباً شصت لک -

جاپان - متصل چینی تاتار اکثر جزایر بحر الکاہل شامل اوست نفر شماری ۷ کرور -

ممالک جزیره نمائی - برہما - سیام - آسام - ملایا ازاں جملہ ہفت ضلع

۶۹ تہیان شیان ؛ ۷۰ قدیم "خوارزم" ؛ ۷۱ صحیح توقند ؛ ۷۲ کوریا ؛

در تصرف انگریز۔

افغانستان شرقی۔ مشتمل بر شش صوبہ کابل۔ و قندہار جلال آباد غزنین۔ ہرات۔ بلوچستان۔ آبادی پنجاہ لک باشندہ۔

ہندوستان۔ رقبۂ مربع آں ہشت لک و پنجاہ و شش ہزار و پانصد مربع میل[۷۳]۔ صوبجات آں بنگالہ، ممالک شمال و مغرب، پنجاب ممالک متوسط، بمبئی، و سند، و مدراس و آسام، برہمای انگریزی، برار، کورگ، اجمیر، جزایر انڈمن، نکوبار۔ باشندہ دو صد و پنجاہ و پنج ملین صوبجات[۷۴] باجگذار یک صد و پنجاہ و یک۔ آمدنی آں ہفت لک و بیست و پنج ہزار پونڈ و غیر باجگذار فی زماننا نیپال سکم۔ بھوٹان۔

جزیرۂ لنکا۔ کہ آں را سیلون و سنگلدیپ نامند طول آں دو صد و ہفتاد میل عرض یک صد و چہل میل۔ نفر شماری ......[۷۵]

ایران۔ درین سلطنت بسیار شہرہای نامی است باشندہ ہفتاد و شش لک و پنجاہ ہزار۔

عربستان۔ متضمن بلادہای کثیر مردم شماری ہشتاد لک از مدینہ تا مکہ مسافت دو نیم و صد میل[۲۵۰]۔

تشریح افریقہ

حصہ سوم ربع مسکون افریقہ است طول آں دو ہزار و دو صد میل عرض از مشرق تا مغرب چہار ہزار و ششصد و پنجاہ میل رقبۂ آں یک کرور

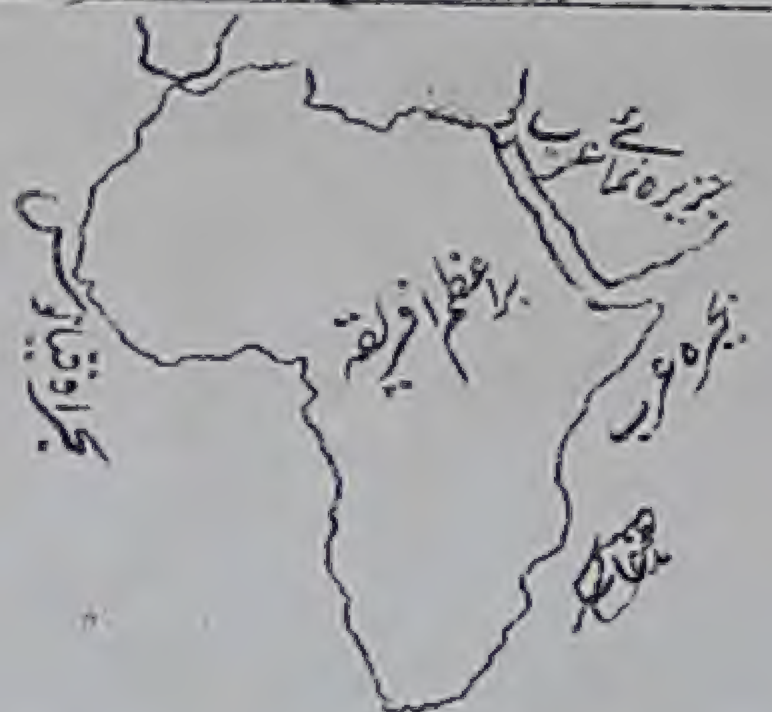
۷۳؎ فی الحقیقت رقبۂ ہندوستان ماسوائے برما ہجدہ لک مربع میل است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر ظن و تخمین است؛

۷۴؎ مراد از ریاست ہائے ہند؛ ۷۵؎ در اصل بیاض چنیں یافتہ شد؛

و پانزده لک مربع میل ۔ آبادی[۷۶] آں بیست کروڑ و پنجاه و ہشت لک آدمی فی میل ۱۷ تا ۱۸ نفر و بباعث تمازت آفتاب و باد سموم و ریگستان آبادی آں کم تر است ۔

بربر ۔ دریں ملک[۷۷] شہرہای بسیار است آبادی شصت و یک لک و چہل ہزار مراکو دار السلطنت ۔ الجیریا ۔ بیست و ہشت لک و شصت ہزار مردم ۔ ٹیونس ۔ بیست و یک لک نفر ۔ ترپولیا ۔ سہ صوبہ کلاں است آبادی آں یازده لک و پنجاه ہزار ۔ صحرای اعظم بعضی جاہا آبادی دارد و آب دریا نایاب ۔

مصر ۔ شامل آں چہار صوبہ کلاں قاہره ۔ اسکندریہ ۔ روزنہ[۷۸] ۔

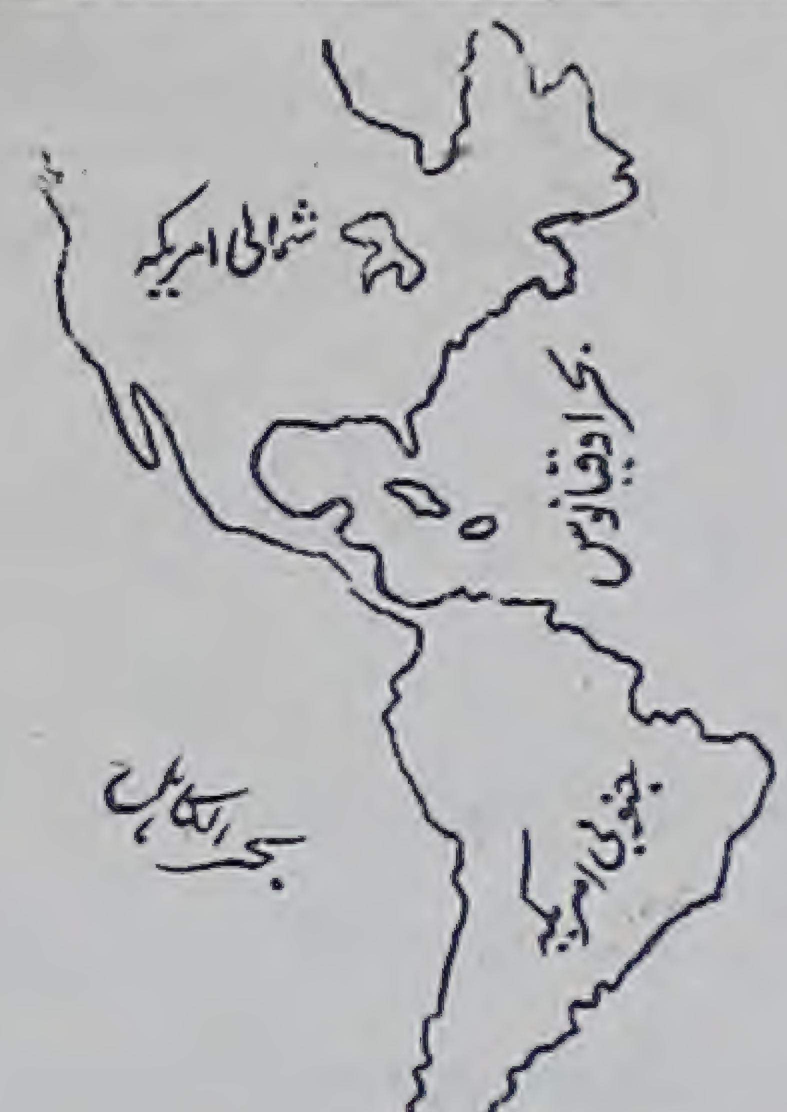

[۷۶] صحیح رقبہ اش یک کرور و دوازده لک و شصت و دو ہزار مربع میل و عرض چہار ہزار و ششصد میل و طول پنج ہزار میل است ۔ جامع اللغات اُردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی ۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور ؛ [۷۷] علاقہ شمالی افریقہ است کہ ابین مصر و بحر اوقیانوس در شمال صحرائے اعظم واقع است ۔ در بربر علاقہ ہائے طرابلس و ٹیونس و الجیریا و مراکو شامل است حسن موافق اطلاع آں زمانہ این ہا را از غلطی خطہ ہائے مختلف خیال کرده است ؛

[۷۸] صحیح "روزیٹا" است شہر لیست تاریخی معروف دریں جا در ۱۷۹۹ء سنگے یافتہ شد کہ بروے کتبہ بود در ہر دو زبانہائے قدیم مصری و یونانی از شے طریق قرأت مصری قدیم دریافت شد ۔ آبادی ہفت ہزار

دمیا[۷۹]- آبادی پنجاه و پنج لک[۸۰] - نوبیا - یعنی خرطوم و شرقی سوڈان آبادی آں ۱۲ ملین
ابی سینیا یعنی حبش مشتمل بر پنج صوبہ آبادی چہل لک - زنگبار دو ہزار و پانصد
میل طویل صوبہائے بسیار دارد - مغربی افریقہ متضمن سہ صوبہ - سنی گنیا - اپر گنی
لوئر گنی - جنوبی افریقہ - ممالک آں کیپ کالونی - نیٹال[۸۱] صوبجات آزاد - جزایر افریقہ
پرتگیز مدیریا - کیپ وارڈ - سینٹ ٹامس - برسنز ایلنڈ -

تشریح ممالک براعظم امریکہ

حصہ چہارم دنیا براعظم امریکہ است منقسم بر دو حصہ یکے امریکۂ شمالی
دوم امریکۂ جنوبی - رقبۂ آں یک کروڑ و شصت لک میل مربع[۸۲] آبادی آں ده کروڑ

۷۹ه دمیاط شہر یست در مصر واقع برلب شاخ مشرقی دریائے نیل از قاہره ۱۲۵ میل بجانب شمال مشرق - آبادی ۳۵۰۰۰ نفر - (بقول صاحب جامع اللغات)

۸۰ه شمار مذکور از زمانہ حسن تعلق دارد لیکن در ایام صحیح آبادیش ۱,۴۱,۸۷,۰۰۰ است:

۸۱ه نیٹال:

۸۲ه برصفحہ ۴۵

وچہار لک و پانزدہ ہزار مردم۔

گرین لینڈ۔ بلادیست سرد سیر کہ گوسفند و گاؤ و اسپ وسگ و گربہ وخرگوش دراں جا نمیباشند۔ آبادی آں دہ ہزار مردم[۸۳]۔ جزایر بسیار دارد۔

روسی امریکہ۔ متعلق بچند صوبہ پیدایش غلات دراں جا نیست ہمگی پوستہای جانوراں بہم کردہ میفروشند۔ آبادی سی ہزار مردم۔

کناڈا۔ یعنی برٹش امریکہ مشتمل بر ہفت صوبہ[۸۴] در تصرف انگریز۔

صوبجات متحدہ۔ بیشتر در تصرف انگریزاں بودہ عاقبت طاقت بہم آوردہ خودسر شدند[۸۵] و آں چہل و نہ صوبہ است۔ مردم شماری زیادہ از پنجاہ ملین۔

مکسیکو۔ مشتمل بر چند صوبۂ کلاں آبادی نو دو سہ[۹۳] لک سی و سہ ہزار مردم۔ ۹۳۳۳۰۰۰

وسطی امریکہ۔ در ضمن آں چند شہرہای نامی است و کوہ آتش فشاں نیز واقع۔

۸۲ھ بقول صاحب جامع اللغات رقبہ اش ۵،۶۷،۰۰۰ مربع میل است و آبادیش ۱۷،۰۰،۰۰۰ نفر

۸۳ھ ۱۵۰۰۰ نفر ؛

۸۴ھ صحیح ہشت صوبہ است باین تفصیل نواسکوشیا، جزیرہ پرنس اڈورڈ، نئو برنز وک کیوبک، انٹیریو، مینی ٹوبا، برٹش کولمبیا، نیو فاؤنڈلینڈ۔

۸۵ھ قائد این تحریک حریت امریکہ جارج واشنگٹن (۱۷۳۲-۱۷۹۹) بود کہ انگلیسیاں را در محاربۂ استقلالِ وطنی شکست فاش دادہ جمہوریۂ متحدہ امریکائی بوجود آورد و تا ہفت سال بہ صدارت جمہوریہ مذکور فائز بود ؛

جزایر غربی ہند۔ جزایر کثیر در بحر محیط آباد۔
گنی[۸۶]۔ منقسم برسہ ریاست۔ برٹش گایانا۔ ڈچ گائنا۔ فرنچ گائنا۔

ڈنی زویلا[۸۷]۔ بیست وہفتاد و پنج ہزار سلطنت جمہوری۔
کولمبیا۔ بیست و نہ لک و پنجاہ ہزار سلطنت جمہوری۔
اکونڈر[۸۸]۔ آبادی آں دہ لک و شصت و شش ہزار مردم سلطنت جمہوری۔
پیرو۔ دریں ملک گاہے بارش نمیشود۔ مردم شماری ۲۵ لک جمہوری
بولوبا۔ سلطنت خود سر مردم شماری بیست و سہ لک۔
برازیل۔ دریں ملک کان ہای جواہر و نقرہ و زر و الماس وغیرہ فلزات بسیار است آبادی دو کرور۔
پراگو۔ دریں ملک چائی بافراط منکون می شود۔ آبادی سہ لک مردم؛
ارگوبی[۸۹]۔ آبادی آں چہار لک و سی و پنج ہزار مردم۔ چلی۔ کان سیماب و کان زر دراں جا بسیار است مردم شماری بست و یک لک و ہشتاد و سہ ہزار۔
آرکن ٹین لاپلاٹا کی؟ سلطنت متحد، چہار دہ ریاست۔ چہار صوبہ۔ آبادی ۱۹ لک ملک سرد سیر کوہ آتش فشاں در آں جا بسیار۔ انسان کوتاہ قد بقدر سہ شبر فقط۔

۸۶؎ گی آنا ۸۷؎ دنزدیلا
۸۸؎ اکوبڈر ۸۹؎ یوردگوئے؛

جزایر بحر الہند

جزایر اوشینیا۔ ملیشیا۔ آسٹریلیشیا۔ پولینیشیا۔ آبادی سہ کرور وہشتاد لک مردم۔

جزایر سنڈیا[۹۰]۔ سماٹرا۔ جاوا۔ مدورا۔ نفرشماری یک کرور و نود لک مردم۔ در ۱۸۶۳ء بہ سبب زلزلہ یک جزیرہ مع سی ہزار مردم غرق شد۔

بورنیو۔ دو ہزار و پانصد میل طویل است آبادی آں بست لک۔

جزایر فلی پائن۔ دوازدہ صد جزیرہ است۔ کوہ آتش فشاں بسیار دارد۔ آبادی شصت و سہ لک آدمی۔

سلیب[۹۱]۔ آبادی آں چہل لک مردم در تحت ڈچ۔

نفرشماری ممالک دنیا و اختلاف السنہ و وسعت کرۂ زمین

کل نفرشماری روی زمین موجب ہینڈرسین جغرافیہ یک ارب و چہل و شش کروڑ و شصت و ہشت ہزار مردم و زبان ہای مختلف در دنیا دو صد و کرۂ زمین یک ارب و پنجاہ و دو کروڑ و یک لک و پنج ہزار میل مربع۔ ازاں جملہ خشکی یعنی زمین پنج کروڑ و سی و سہ لک مربع میل و تری سمندر یک ارب و چہل و شش کرور و شصت و ہشت لک و پنج ہزار میل۔ فی میل ۲۷ انسان۔

---

۹۰ درست سنڈا۔ نام مجمع الجزائر ملایا است۔ بقول صاحب جامع اللغات بدو حصہ منقسم است۔ سنڈا کلاں و سنڈا خورد۔ اول بورنیو، سماٹرا، جاوا و جزائر سلیبس را شامل است و دوم بلی و لمبوک و سمباوا وغیرہ را ؛

۹۱ مراد از جزائر "سلے لبس" است ؛

حصہ اول در بیان جغرافیہ کشمیر و کمیت و کیفیت و حالات متعلقہ و متفرقہ آں خطۂ دلپذیر کشمیر

خطۂ کشمیر ولایتی است در حصۂ ایشیا کہ سمت مشرق ایشیائی چین و جانب شمال آں وسط ایشیا و طرف غرب و جنوب آں ایشیای ہند یافتہ می شود۔ و بہ موجب قرار داد مساحان یونان در حانق وسط اقلیم چہارم واقع است کہ عرض آں از خط استواسی و پنج درجہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و پنج درجہ است۔ و بحساب ہندیاں در اول اقلیم چہارم واقع است چہ عرض آں از خط استواسی و چہار درجہ و ہشت و نیم دقیقہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و ہشت درجہ است۔ و بحساب رصد بندان انگلشیہ طول آں از گرین وچ کہ از منسوبات لنڈن رصد گاہ سلطانی است تا ہاری پربت ہفتاد و چہار درجہ و چہل و نہ دقیقہ و یک ثانیہ است و عرضش از خط استواسی و چہار درجہ و شش دقیقہ و بست و شش ثانیہ است و بحساب لٹی چوڈ یعنی عرض البلد شمالی ۳۴ درجہ پانزدہ دقیقہ و لانجی چوڈ شرقی ۷۴ درجہ و دہ دقیقہ۔

رفعت کشمیر

محققان یورپ بلندی شہر سری نگر کشمیر از معدل بحر محیط بقدر پنج ہزار و دو صد ۵۲۰۰ فیٹ انگریزی کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و سی و سہ گز میباشد یافتہ اند و کوہستان منیع کہ حوالی آں مانند حصن متین حاوی گشتہ اند تقریباً از ہشت ہزار تا ہفدہ ہزار فیٹ متفاوت بلند خواہند بود۔ لہٰذا بمقتضای رفعت محل در ساحت کشمیر ثلث سال را برف می بارد۔ و کوہستان بلند کہ از سیزدہ ہزار فیٹ مرتفع شدہ اند

ہمیشہ از برف محفوف می باشند و تا پانزدہ ہزار فٹ ذوبان[۹۲] برف می شود ۔

طول و عرض کشمیر

ساحت کشمیر بہ مثابۂ یکدرہ ایست وسیع میان ہمالی کوہستانِ منیع که از گوشۂ مشرق و جنوب بجانب گوشۂ شمال و مغرب بصورت مربع و مستطیل واقع ۔ طول آں بقول خواجہ اعظم از حد شرقی تا حد غربی چہل فرسنگ[۹۳] و از جنوب تا شمال از ہفت فرسنگ تا ہشت فرسنگ متفاوت و صاحبان سروے[۹۴] بر مساحت ساحت کشمیر حدود اربعہ آں بر چہار گوشہ مقرر کردہ اند۔ گوشہ شرقی بر کوہ سناسر ناگ کہ در پرگنۂ دچھن پارہ از شیشرم ناگ یک کردہ بالا است و گوشہ غربی بر کوہ اوڑی و گوشۂ شمال بر کوہ دل پورہ کہ از قلعہ گوریس بطرف دو کردہ است و گوشۂ جنوبی بر قلہ کوہ کوثر نصب کردہ درازی خطۂ دلپذیر از مقام مربل کہ بر کوہ پرگنۂ برنگ واقع است تا اسمال ڈوری کہ بر کوہ شیوہ لورہ است یک صد و نہ میل ۔ و عرض آں از کوہ ہرموکھ تا کوہ کوثر ناگ شصت و نیم میل و رقبۂ آں مربع و مکسر پنج ہزار و یک صد و چہل و دو میل و ہر میل پنج ہزار و دو صد و ہفتاد فٹ کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و شصت گز باشد ۔ مؤرخ جدید مسٹر انس[۹۵] صاحب در کتاب خود طول آں از حدِ ویری ناگ تا شیوہ لورہ یک صد میل و عرض آں بدرجۂ اوسط بست و پنج

---

[۹۲] گداختن ؛

[۹۳] یک فرسنگ بمقدار ہیجدہ ہزار فٹ باشد ۔ ازیں حساب یک فرسنگ مساوی ۲½ میل خواہد شد ؛

[۹۴] مراد از عمال محکمہ "سروے آف انڈیا" است ؛

[۹۵] لارنس ؛

میل و رقبۂ آں چہار ہزار و پانصد میل مربع می نگارد مسٹر ڈرو صاحب طول آں ہشتاد میل و عرض آں بیست و پنج میل ثبت کردہ است۔[۹۶]

وجہ تسمیہ بہ قول مؤرخان ہنود

صاحب نیلہ مت پوران می نگارد کہ در زمان اوّل ساحت کشمیر تالابی بود عمیق[۹۷] و وسیع مابین جبال بلند و رفیع باب ہای زلال مالامال چہ آب ہائے برف و باراں و رودبار و چشمہ ساراں در عمق آں جمع می شدند و بہ انصال جبال راہ بر آمد آب مسدود ہمی بود دراں زماں بر قلۂ کوہ ہرموکھ ماتا ستی یعنی پاروتی کہ قدرت کاملہ سری مہادیو جی است علم اقامت افراشتہ درمیان تالاب بسواری سفینہ تا قلال کوہ کوثر ناگ سیر و تماشا میکرد لاجرم ایں تالاب را ستی سر نام نہادہ بودند چہ بزبان سنسکرت سر تالاب را گویند۔ ہمدراں زماں میانِ تالابِ ستی سر دیوے بود۔ جلدبو نام قوی ہیکل و تناور و مہیب و دلاور۔ بیت :-

بزور و توانا چو آہر منے
بادم غوری بہمنی پر فنے

---

۹۶ ہمیں رائے قرین صوابست ۔ ۹۷ قدیم مؤرخانِ کشمیر مثلاً کلہن پنڈت وسوم پنڈت "شری ور" و "پراج بھٹ" در تاریخہائے خود در وجہ تسمیۂ کشمیر و آبادی او چنیں می نگارند ۔ ہیون سانگ سیاح مشہور چینی کہ در قرن ہفتم میلادی وارد کشمیر گشتہ ایں روایت را عقیدۂ عوام قرار دادہ است ۔ امّا محققان جدید دریں قصہ قدرے اصلیت دانستہ گویند باشد کہ در زمانۂ قدیم مردے کشپ مر نام بہ سہولتہائے قدرتیہ استفادہ نمودہ موجب اخراج آب ازیں خطۂ دلپذیر شدہ باشد ۔ بنام او ایں سر زمین اولاً "کشپ مر" موسوم شد و ثانیاً از امتداد زمانہ کشمیر گشت ۔ بر تغیر سبب در بیروں شدن آب زلزلہ را قرار دہد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

چو عفریت خوں خوارۂ پرشکوہ قوی ہیکلے ہمچو یکپارہ کوہ۔

آں دیو بے ہمال در اوایل حال بہ تضرع و ابتہال پوزش برہما می ساخت و در جناب او تقرب حاصل کردہ انعام یافتہ بود کہ درمیان آب ہیچ کسے بر قتل تو قادر نگردد۔ پس ازاں آں دیو بدسیر درمیان تالاب ستی سر پناہ گرفتہ بر قلال جبال اکثر اوقات می تاخت و بہ ہر جا جانداراں را نہب و غارت ہمیساخت ہمچنیں تا دہور موفور آں دیو دیجور در جور و ایذای مخلوق مغرور ہمی بود و خرابی و تباہی می نمود۔

بعد آں وقتے از اوقات کشف رکھیشر کہ نبیرۂ برہماست برای طواف اطراف عالم بہر سو سیر و سیاحت کردہ در نواحی تالاب ستی سر ورود نمود و بہ نسیم ہوای مرغزار و جبال ایں محال باغ دلش گل گل شگفتہ بزبان حال می گفت۔ بیت۔

زہے زہے چہ مکان دلنشیں است

بر روئے زمین ارم ہمیں است

و در حوالی تالاب کسی از باشندگاں ندیدہ متعجب گردید و از پیر مردے تطاول جلدبو کہ باعث خرابی آبادی بود معلوم ساختہ دلش بدرد آمدہ بمقام نوبندن بر کمر کوہ کوثر ناگ یا متصل ہیر پورہ صومعہ بنا نہادہ تا عرصہ ہزار

بقیہ صفحہ ۵۰۔ کہ وقتے باعث شگافتہ شدن آں کوہ شد کہ نزد قصبۂ بارہ مولہ دیدہ می شود و نظرے بہ عقیدۂ علماء طبقات الارض قرین قیاس است۔ بقول صاحب انسائیکلوپیڈیا برٹانیکا در زمان ہیون سانگ اطلاق کشمیر بر کابل و پنجاب و لایات گاندھارہم می شد۔ در قرن شانزدہم شاہان چغتائیہ نیز بلحاظ مصالح ملکی کابل و غزنی شامل یک ولائت کشمیر کردہ بودند۔ دریں ایام دار الخلافہ کشمیر کابل بود۔ دریں جا مراد حسن از وادی کشمیر است۔ ایں لفظ نزد اہالیان ایں ملک بہ "کشمیر" مروج است ۞

سال۔ درآں جا بعبادت قادر بے ہمال استقامت کردہ باندفاع دیو پُر غریو التجا نمود۔ جناب عظمت و کبریا پوزش آں بے ریا پسندیدہ پاسند عای مدعائی خود مجاز گردید۔ وے برای اندفاع جلدبو اعانت طلبید و از پیش گاہ داور کارگذاراں عالم خیر وشر برہما۔ بشن و مہیشر برقتل آں دیو بدگہر مامور گردید۔ پس ہر سہ نامدار تا مدّت بسیار با دیو خوں خوار کارزار میکردند و برقتل او قادر نگشتند ہر گاہ کہ آں دیو مغلوب و منکوب می شد در تحت آں آب مخفی می نشست پناہ او بود دریا و محافظ او بود دعای برہما عاقبت سری بشن جی قریب بارہ مولہ محل بر آوردن آب سنجیدہ بسلاح سودرشن چکر کوہ خارا را پارہ پارہ کردہ مجرائے آب پیدا نمود۔ چوں آب تالاب فرو رفت جلدبو در کمین گاہ زمین متواری گشت و برہما۔ بشن و مہیشر ہم جاہای خود در گذشت آنگاہ جلدبو باز شیوۂ خود ظاہر ساخت کہ آب از کمین گاہ او می جوشید و سطح زمین را می پوشید کشف رکھیشر باز بدر گاہ بے نیاز التجا کردہ بہ پند برائی آں شکتی یعنی قدرت تعالیٰ و تبارک بشکل شارک کہ آں را بزبان کشمیری ہاری میگویند برہوا طیران کردہ از کوہ سمیر یک لخت کوہ بمنقار برداشتہ آوردہ۔ بر کمین گاہ جلدبو گذاشت تا کہ آں دیو بصدمۂ کوہ پارہ کوفتہ شدہ آب مسدود گشت و آں کوہ پارہ را الحال کوہ ہاری پربت میگویند و مقام شارکا بھگوتی دراں جا میدانند و جنود ہنود بروز موعود دراں جا رفتہ پرستش می سازند۔ بعد دفع جلدبو چوں آب فرو رفت اولاً کریوۂ آڈون ظاہر گشت (آڈ بمعنی اول و ون بمعنی زمین) یعنی آں سرزمین را اول زمین نام کردند۔ القصہ چوں سطح مسطح ایں گلزمین نمودار گشت و انہار بسیار و آبہای خوشگوار

دچمن ہاي بے شمار پدیدار شد پس دیوتا ہا یعنی فرشتگاں ایں مکان را پسندیدہ ہر کسے بموجب خواہش خود ہا در ہر جا مقام ہا مقرر نمودند چنانچہ تا حال استھانہا* و باترا ہاي آں ہا در بعضی جا ہا مقرر اند بعد آں کشف رکھیشر دریں دیار فرحت اثر قرار کردہ برہمنان مہذب الاخلاق از آفاق فراہم آوردہ دریں گل زمیں آباد ساخت دراں وقت ایں گل زمیں را کشف مر نام نہادند۔ مر بلغت سنسکرت خانہ را گویند یعنی خانۂ کشف نام کردند بعد مرور دہور کش مر می گفتند۔ رفتہ رفتہ بانقلاب السنہ کشمیر گفتند۔

ملّا احمد[۹۸] مترجم رتن پوران نقل می آرد کہ یکے از بزرگ رکھیشران نامی موسوم بہ امرت ساگر در کوہِ بندھاچل[۹۹] بعبادت ایزد بے ہمال اشتغال می داشت دراں زماں کاشم ویر نام پہلوانے در شجاعت و جلادت مشہور بود کہ یک صدمن سنگ در دست گرفتہ براہ می رفت۔ روزے آں دلاور جرار برائے شکار در کوہسار رفتہ بود تشنہ و گرسنہ نزد رکھیشر رسید و بکمال خشونت و درشت مزاجی ازو آب طلبید۔ رکھیشر دلو بدست او دادہ اشارہ بہ چاہ نمود۔ آں پہلوان دلو در چاہ انداختہ ہر چند شجاعت و جلادت خود در کشش و کوشش خرج نمود دلو از چاہ کشیدن نتوانست نہایت متحیر شد و رکھیشر را بر دست و پا بوسہ ہا دادہ بسیار عجز و نیازمندی ساخت۔ آں رکھیشر آواز داد کہ "اے مادر ایں بہادر را آب بدہ" کاشم ویر دلو از چاہ کشید

---

[۹۸] ملّا احمد نواسۂ ملّا احمد علامہ است۔ در مصاحبت و منادمت سلطان زین العابدین رئیس زبان دراز و انیس دمساز بود۔ در شعر و سخن طبع عالی داشت۔ تاریخ وقائع ملک کشمیر و ترجمۂ مہابھارت وغیرہ از تصنیفات اوست۔ مدفنش در مزار سلاطین در جائے نامعلوم است

[۹۹] بندھیاچل سلسلۂ کوہستانی است در ولائت وندھیہ پردیش وفاق جمہوریہ ہند ؎

* مقامات متبرک و زیارت گاہ

بجائی صد بقعه یک بقعه آب نوشیده سیراب شد انگاه در بجا آوری خدمات رکھیشر استقامت کرده در ریاضات شاقه شاغل گشت و همیشه بے خور و خواب در بندگی رب الارباب و خدمت رکھیشر اوقات بسر می برد۔ روزے در خدمت آں مرشد بزرگ شان بیان نمود که در سالف زمان جرایم و عصیان بے پایان برمن ثابت و عیان است چگونه عفو خواهند شد رکھیشر گفت هرگاه می روی بروز موعود بطواف امرناتھ سوامی و میخواهی دراں جا عفو جرایم خود پس پاک و صاف می شوی از گناهاں همچنانکه صاف می باشد آں هیکل یخ که دراں جاست پس کاشم دبر باتفاق آں فقیر عزم طواف امرناتھ جزم کرده از راه کوهستان جنوبی بر کوه امرناتھ رسید و دراں جا بروز موعود مراسم آں بجا آورده اطمینان خود حاصل کردند و به عفو جرایم از غیب مستبشر شدند۔ آنگاه تمامی تیرت هائی کوهستان کشمیر را طواف کرده بر مقام کوٹی تیرت در باره موله رسیدند۔ کاشم دبر خواص کوٹی تیرت از رکھیشر پرسیده۔ رکھیشر گفت که درمیان ستی سر یک هزار تیرتھ موجود است و از غسل کوٹی تیرت ثواب هزار تیرت حاصل می شود۔ کاشم دبر گفت که کسے آں تیرت ها را به چشم خود می تواند دید؟ رکھیشر گفت هرگاه کشیده می شود ایں آب البته به زیارت آں تیرت ها هر کسے کامیاب خواهد شد۔ کاشم دبر گفت که کسے در دنیا می باشد که ایں آب را نایاب گرداند۔ رکھیشر گفت اگر میکنی تو عبادت قادر بے همال تا هزار سال البته ایں امر محال بر تو آسان گردد پس کاشم دبر تا عرصه هزار سال بر کوه قیصر ناگ بعبادت پرداخت۔ روزے در صومعۀ خود موشی دید که کوزۀ آب را سوراخ نمود و آب آں کوزه از راه سوراخ بدر رفت کاشم دبر

آں را اشارۂ غیبی پنداشتہ دربارہ مولہ بہ مقام کھادہ نیار اساس کوہ را بہ شجاعت ذاتیہ خود نقب دادہ سوراخ بہم رسانید و بہ قدرت رب قدیر ازاں سوراخ آب جوشیدن گرفت تا کہ ستی سر خشک شدہ سطح زمین پدیدار گشت و سقف آں سوراخ تا عہدِ سندر سین موجود بود۔ آں وقت بہ سبب زلزلہ فرو غلطید و شہر سندمت نگر را سیلاب نمود۔

چوں کاشم دیر دریں دیار خلد نظیر در آمد بطواف تمامی تیرت ہائی ایں دیار مستفیض گشتہ بودہ باش خود دریں دیار اختیار نمود بعد ازاں تمامی رکھیشران ہندوستان و عابدان و زاہدانِ آں زمان دریں جا آمدہ بریاضت ہائی شاقہ عامل شدند و اکثر موبداں و برہمناں از اطراف آمدہ دریں جا بود و باش خود اختیار نمودند۔ ازاں جا کہ اشاعت ایں مکان بہ نیروی ہمت کاشم دیر سرزدہ بود بنا براں ابنای زمان نام ایں مکان کاشی مرے گفتند تا کہ بہ مرور ایام کشمیر گفتند۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

الغرض بتائید منقولۂ مورخان متذکرہ بالا و بہ معائنہ علامات و نشانات موجودہ معلوم می شود کہ ساحتِ ایں گل زمین در آوان اولین از آب مملو بودہ است و دراں زمان بر تلال جبال مردماں بود و باش می داشتند و عبور و مرور بہ سبیل کشتی ہا بہر طرف می ساختند چنانچہ بر کوہ ہر موکھ و کوثر ناگ و در یلاق دچھن پارہ و لولاب وغیرہ اکثر جاہا نوکا بندن ہا موجودند چہ در زمان پیشین ملاحاں در باطن سنگ ہا سوراخ کردہ سفائن خود باں مضبوط میداشتند و آں سوراخ را نوکہ بندن میگویند۔ نوکا بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن کشتی و در بعضے کوہستان ہاون ہاي سنگین کہ بکثرت استعمال صاف و لخشندہ شدہ است بر موقع مشرب ہا موجود است

و بہ نظر تعمق بعضی جاہا دانستہ می شود کہ تا این جا آب بودہ است۔

خصوصیات کشمیر

خطۂ کشمیر روضۂ دلپذیر و دوحۂ بے نظیر است کہ فضلا و نجبای برگزیدۂ پیشین و حکمائی و علمای فطرت آگیں این خطۂ دلنشیں را از جمیع بلاد و بقاع روئی زمین بہ خصوصیات پسندیدہ جنّتِ نظیر نام کردہ اند۔ الحق ہمچنین خصوصیات دلنشین کہ متعلق این گلزمین است در ہیچ بلاد دیگر یافتہ نمی شود:۔

اوّل۔ ہوای این دیار در غایت اعتدال بلطافت و نظافت مروح رُوح و موجب صحّت مزاج و باعث فرح و فتوح است۔ در حرارت ہوائے تابستان طبعیت انسان محتاج بہ مروحہ نمیشود و در برودت زمستان باوجود کثرت برف و باراں آرزوئی پوستین نمیگردد۔ بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبیعی را در جلوہ می آرد۔ بیت:۔

ہوایش ز خُلد آمدہ بے خلاف　　دہد مردہ را جاں بہ تن بے گزاف
ہمہ سال باشد ہوا معتدل　　نوائے عنادل برد غم ز دل

دوم۔ آب ہای این گل زمیں کہ از کوہستان برف آگیں و از عیون و تالاب ہای گزیں کہ بہ سبیل انہار و جوئبار ہمیشہ جاری می باشد۔ الحق بسان آب زندگانی عیش جاودانی را نوید کامرانی بخشیدہ روان مردگاں را مژدۂ حیات میرساند و بکمال لطافت و نظافت ملک را سیراب و خلق را شاداب گرداند۔

بہ بیں آب این بوستاں خوشگوار
لطیف و روان بخش چوں روئی یار

سوم۔ در تمامی سطح این دیار و در اطراف و اکناف و کوہسار و کنار

رود بار در ہر جا باقسام سبزہ زار ہای خضر البسان قالبین زمردین گسترده بکمال خضارت و نضارت خوش نما و روح افزا می باشند۔بیت

زخانہ چوں بہ صحرا سر نہادی میانِ سبزہ و گُل او فتادی

چہارم۔بساتین این گُل زمین کہ از سلاطین پیشین بہ تعمیر رواق و منظرہا و بہ تنظیم انہار و آبشار و فوارہ ہا و ترتیب خیابان وچمن ہا و بہ توفیر اشجار و ازہار و سبزہ ہا رشک افزائی بہار فرخار* و نشاط انگیز نظارگیان روزگار است۔بیت۔

بگلزار کشمیر خوش خوش گل است

ہزاراں فزوں خوشنوا بلبل است

پنجم۔درحوالی این گلزار کوہسار بے شمار مانند حصار بہر سو حاوی گشتہ فضائی آں خوش و سواد آں دل کش از آبیاری قدرت باری کامیاب وبکمال خضارت و نضارت سر سبز و شاداب کہ برای حفظ مراتب این گلستان برپای استقامت استادہ اند دبمروحۂ قدرتِ ازلی نسایم دلکشا و شمایم روح افزا بہر طرف ساری می دارند۔فرد

ز رشک سبزہ زارِ کوہ کشمیر زغم فیروزہ در معدن شود پیر

ششم۔مرغزارہای کوہستان این دیار بہ لطافت ہوا و نظافت فضا نزہت افزای عشرتیاں کامگار و نظارگیانِ ہوشیار است۔بیت

اگر در مرغزارش میکنے جای

دہد بوسہ دو صد گل بر کفِ پائے

ہفتم۔درین دیار خلد آثار اشجار میوہ دار باقسام بے شمار در بساتین و نخلستان و صحرا و دشتہ ہا بہ فواکہ آبدار و اثمار خوشگوار پُر بار

*بالفتح شہریست در ترکستان معروف بہ حسن و جمال

می باشند۔ بیت

چو جنت ہمہ مثمر اشجار اوست
رواں زیر اشجار انہار اوست

ہشتم۔ غلات بسیار باقسام بے شمار کہ دریں دیار پیداوار است علی الدوام ارزاں و فراواں می باشد خصوصاً برنج کہ بکثرت دریں جا متکون گردد تغذیۂ عام وخاص بداں حاصل می شود۔

نہم۔ در بیابان و کوہسار ایں دیار شکار و وحوش و طیور بسیار می باشد چنانچہ شائقانِ انگلستان باسراف سرمایۂ فراواں از سیر و شکار ایں دیار محظوظ گشتہ برای احباب تحائف فراواں ارمغاں می برند۔

دہم۔ درندگاں خوں خوار وحشرات زہردار مثل مار وکژدم ونہنگ وسنسار[۱] وغیرہ دریں ملک معدوم است ومخلوق محفوظ۔ فرد

بہشت آں جا کہ آزارے نہ باشد		کسے را باکسے کارے نہ باشد

یازدہم۔ حکیم حقیقی مردمان ایں دیار را بہ زیور عقل وفطرت محلّی ساختہ در فنون دانشوری وصنعت گری بر ہنروران امصار دیگر آنہا فضیلت بخشیدہ است خصوصاً در صنعت پشمینہ کہ بایں آراستگی جائی ساختہ نمیشود و بزرگان دہر از لباس آں تمکین وتزئین یافتہ از تجارت آں ابنای روزگار متمتع ومنتفع می باشند وغیر ازیں ابداع صنایع فراواں از روئی تیز ہوشی می نمایند۔

دوازدہم۔ حسن وجمال ایں مجال بہ صباحت وملاحت بحد کمال و خوبی و رعنائی در غایت لطافت واعتدال۔

[۱] سنسار نہنگ بزبان ہندی ؛

نظامی [۱۰۱]

یکے گفتا کہ در اقصای کشمیر نباشد از لطافت ہیچ تقصیر
مقام خوبرویاں آں زمین است بخوبی رشک فردوس برین است

سعدی [۱۰۲]

آں کیست کہ می رود بہ نخچیر پائے دلِ دوستاں بہ زنجیر
ہم شیوۂ جادوانِ بابل ہمشیرہ گل رخانِ کشمیر

جامی [۱۰۳]

ز کشمیری بتانِ دین بر انداز دلم بُت خانۂ کشمیر گشتہ

غنی [۱۰۴]

کشمیر از صبا روشن گہ جمال است جنت حُسنِ سیاہ آں جا گر ہست خال است خال

۱۰۱؎ نظامی گنجوی (۵۹۷ - ۵۰۷) اُستاد مسلم الثبوت زبان فارسی است تصانیف کثیرہ دارد از انجملہ مشہور سکندر نامہ است کہ دروے تاریخ بادشاہ سکندر نظم کردہ است خمسہ اش یعنی مجموعۂ کتب باین تفصیل مخزن اسرار، لیلیٰ مجنوں، خسرو شیرین، ہفت پیکر و سکندر نامہ بنظر وقعت دیدہ میشود
۱۰۲؎ نامش مصلح الدین و سعدی لقب است در ۵۷۱ھ در شیراز پیدا شد و در ۶۹۱ھ دینجا وفات یافت سی سال جہاں نوردی کرد۔ صاحب تصانیف کثیرہ است۔ از انجملہ گلستان در نثر و بوستان در نظم لاجواب است و تا امروز از ہیچ یکے جواب اینان بالخصوص اول الذکر نوشتہ نشد
۱۰۳؎ عبدالرحمن جامی شاعر مشہور زبان فارسی بود۔ بتاریخ ۲۳ شعبان ۸۱۷ھ مطابق ۷ نومبر ۱۴۱۴ء در موضع جام از مضافات ہرات پیدا شد و بعمر ہشتاد و یک سالگی بتاریخ ۱۸ محرم ۸۹۱ھ مطابق ۹ نومبر ۱۴۹۲ء براہ مدینہ منورہ ازین جہاں در گذشت۔ از تصانیفش شرح جامی در عربی و کلیات جامی و یوسف زلیخا و تحفۃ الاحرار و شواہد النبوۃ و نفحات الانس و لیلیٰ مجنون و بہارستان در فارسی بسیار مشہور است۔ ۱۰۴؎ نام محمد طاہر تخلص غنی است شاعر معروف کشمیر بود از یگانہ روزگار شیخ

سیزدهم۔ در پوران های قدیم و پوستکهائی ضخیم نوشته اند که خطهٔ کشمیر در سابقهٔ زمان سیرگاه دیوتاها بوده اکثرها درین مقام مقام کرده آثار و علامت آنها بهر جا موجود۔

چهاردهم۔ اکثری از عظمای اولیای فرقهٔ اسلامیه درین دیار عالی مقدار به عبادات و ریاضات تزکیهٔ نفس و تصفیهٔ باطن حاصل نموده معابد و مقابر آنها بهر جا محل فیض و فتوح است۔

پانزدهم۔ بر مصداق جنت نظیر بودن این گل زمین علما و فضلای متقدمین و شعرا و فصحای پیشین درهای آبدار و لآلی تابدار سفته اند و بزبان نظم و نثر داستانها گفته چنانچه مثنوی سلیم۔ و کلیم۔ و قدسی۔ و خصالی و ظفر خان احسن[۱۰۵] و میر الهی۔ و طغرا[۱۰۶] و عرفی[۱۰۷]۔ و فیضی[۱۰۸] وغیره

مسلسل محسن فانی فیض یاب گشت۔ غنی مزبور از خاندان عشائی محسوب می شود۔ استغنا از حد داشت از وی یک دیوان یادگار است که بنامش موسوم است و در مطبع نولکشور لکھنو مدت شد که طبع شده؛

۱۰۵ ظفر خان احسن متوفی ۱۰۷۳ مطابق ۱۶۶۲ء از امرای شاهجهانی بود منصب هزاری داشت۔ مدت العمر صوبه دار کشمیر بود۔ پدر عنایت خان مصنف شاهجهان نامه است؛

۱۰۶ از شعرای عهد مغول است۔ بعهد جهانگیر از هندوستان وارد کشمیر گشته بعد انتقال در گجی مدفون گشت

۱۰۷ نامش جمال الدین و تخلصش عرفی است بعهد جلال الدین اکبر از موطنش شیراز وارد هندوستان گشت بعمر سی و شش سالگی در سنه ۹۹۹ھ در لاهور فوت شد و همانجا مدفون گشت تصانیف مختلفه دارد مگر از انجمله دیوانش که بر قصائد و ابیات مشتمل است بسیار شهرت دارد

۱۰۸ معاصر عرفی بود و در عهد جلال الدین اکبر خطاب ملک الشعرائی داشت۔ در هندیان فیضی شخص دوم است که اشعار فارسی مثل اهل زبان گفته۔ نامش ابوالفیض و پسر شیخ مبارک بود بعمر چهل و نه سالگی در سنه ۱۰۰۴ھ راهی ملک بقا گردید۔ از تصانیفش تفسیر سواطع الالهام مثنوی نل دمن و ترجمه شریمد بهاگوت گیتا بسیار شهرت دارد؛

در توصیف و تعریف ایں دیار یادگار است شیخ شہاب الدین سندی:-

کَاَنَّ الْکَشْمِیْرُ لِسُکَّانِہَا جَنَّتُ عَدْنٍ هِیَ لِلْمُؤْمِنِیْن
قَدْ کَتَبَ اللّٰهُ عَلیٰ بَابِہَا مَنْ دَخَلَہٗ کَانَ مِنَ الْاٰمِنِیْن

قطب*

ہزاراں ناز اے کشمیر بر باغ جہاں داری کہ در فصل خزاں ہم خوش بہار زعفراں داری
ہزاراں گل بود فصل خزاں در باغ کشمیرم چہ می نازی تو ای کابل ہمیں یک ارغواں داری

شاہجہاں[۱۰۹]

خورد آدم گندم از جنت کشید ندش بروں من کہ خوردم آش جو یارب بکشمیرم رساں

طغرا

از شاہ جہانگیر دم نزع چو جستند با خواہش دل گفت کہ کشمیر و دگر ہیچ

ظفر خان احسن

کشمیر مگو رشک پری خانہ چین است القصہ بہشتے است کہ بر روی زمین است

عرفی

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

قدسی[۱۱۰]

چو کشمیر افتخار ہر دیار است بہشت و سلسبیلش آب لار است

۱۰۹؎ صاحب قران ثانی شہاب الدین محمد شاہ جہاں (دور حکومت ۱۶۲۸ - ۱۶۵۸ء) بادشاہ غازی ؛

۱۱۰؎ حاجی محمد جان قدسی مشہدی در عہد شاہ جہانی ملک الشعرا بود۔ تصانیفش ظفر نامہ شاہ جہانی و بادشاہ نامہ است۔ در لاہور وفات یافت ؛

* سلطان زین العابدین ؛

فصیحے

نسبت کشمیر را با روضۂ رضواں چہ کار　　این بود باغ سلیماں آں بود باغ جناں

کلیم[۱۱۱]

چرا آشفتۂ اے چرخ دل گیر　　تماشا کن کہ کشمیر است و کشمیر

پُر از گل دشت و کوہ و راغ بینی　　ہزاراں باغ را یک باغ بینی

غرض کہ این خصوصیات مندرجہ بالا کیفیتے علاوہ دارد در دو فصل گفتہ شود فصل اوّل۔ در تشریح مقامات و علامات قدرتی۔ فصل دوم۔ در بیان آثار و امارات حدوثی

فصل اوّل در تشریح مقامات و علامات قدرتی

ہوای کشمیر

باید دانست کہ کرۂ زمین را از مشرق تا مغرب پنج حصّہ کردہ اند و ہر حصّہ را منطقہ می نامند اوّل از خطِ استوا تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت شمال و شانزدہ ہزار میل جانب جنوب منطقہ حارہ است درین منطقہ حرارت آفتاب بہ شدّت می باشد و از منطقہ حارہ تا مسافت سہ ہزار میل سمت شمال و تا سہ ہزار میل سمت جنوب دو منطقہ معتدلہ است یکے جنوبی و دوم شمالی ہوای این دو منطقہ باعتدال است در

---

[۱۱۱] نام ابو طالب و تخلص کلیم داشت۔ از بزرگ شاعران ہمدان بود۔ در عہد جہانگیر بار اوّل وارد ہندوستان گشتہ در ۱۰۲۸ھ مراجعت فرمائے وطن شد۔ بعد چندے بار دوم بعہد شاہجہاں بہ ہند آمد و ملازمت شاہی اختیار نمود و لقب ملک الشعرائی یافت۔ از تصانیفش ظفر نامہ شاہجہاں و دیوان فارسی یادگار است۔ بتاریخ ۱۵ ذی الحج ۱۰۶۱ھ مطابق ۱۹ نومبر ۱۶۵۱ء بمقام سرینگر کشمیر رحلت نمود۔ در نواح خانقاہِ قدیم در گجن مدفون شد۔

حرارت و برودت پس از منطقهٔ معتدله تا مسافت شانزده هزار میل سمت جنوب شانزده هزار میل سمت شمالی بمنطقهٔ ابرد است در حدود این منطقه ها شعاع آفتاب نمی تابد لاجرم آب و هوائی آں طرف بہ غایت سرد و برف و آب همیشه منجمد می باشد - ازاں جا که خطهٔ کشمیر در منطقهٔ معتدلهٔ شمالیه واقع است لاجرم هوای این دیار در حرارت و برودت معتدلست. سوای آں که هوائے بلد مرتفع بارد است و هوای بلد حضیض گرم. ایضاً هوا اگر بواسطهٔ مجاورت دریا باشد و آں بالذات ترطیب کند امّا اگر شمالی باشد تبرید و اگر جنوبی بود تسخین و اگر شرقی بود ترطیب و اگر غربی بود تغلیظ - هرگاه بواسطهٔ بلد طینی باشد برطوبت مایل گردد - ازاں جا که بلد کشمیر میان کوهستان برفین که ثلث اراضی آں زیر آب محجوبست یافته می شود هوائی آں جا از برف و آب و ارض طینی متولد گردد با امتزاج تبرید و تسخین و ترطیب و تغلیظ کیفیت تعدل هوا ثابت گردد بنا براں هوای این دیار در تفریح روح و انتعاش طبیعت و تولید اخلاط صالحه و تقویت اعضاء رئیسه از جمیع بقاع ربع مسکوں افضل است و در موسم گرما چنداں گرم نیست که حاجت بمروحه افتد و در موسم زمستان با وجود کثرتِ برف چنداں مضر نیست که باعث افساد بدن گردد بلکه حرارت غریزی و مزاج طبعی را در جلوه می آرد و پرگنه لعل و پھاک اعدل بقاع کشمیر است چنانچه در موسم تابستان میان درهٔ لار و درهٔ شالمار علی الاستمرار در موسم بهار روایح روح فزا از مغرب وزیدن گیرد و تا آخر روز موجب انبساط خاطر گردد و بعد غروب آفتاب نسیمے از مشرق می آید که تا هنگام صبح باعث تنویم و نشاط می باشد و در موسم تابستان باعتدال خنک می

باشد و در زمستاں چنداں ابر نہ گردد بلکہ از کوہ آہک ٹینگ تا دامن تخت سلیماں برف کم تر می بارد۔ شاہاں پیشیں و سیّاحانِ یورپین از بقاع کشمیر آں را خوش تر دانستہ برائی سیاحت قبول کردہ اند و پرگنۂ لار را کرنیل مور صاحب لالہ رُخ[۱۱۲] نام نہادہ است و شعرائی متقدمین در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ بیت

لار بر کاخ ملک نالار است
بر ہمہ پرگنات[۱۱۳] سالار است

موسم کشمیر

موسم ایں گلستاں در زمستاں و تابستاں دلکشا و مسرت افزا است لیکن بہ موجب اختلاف فصول و گردش آفتاب در موسم ایں سواد تاثیرات مختلفہ واقع می شوند۔ اوّل فصل بہار کہ عبارت از ماہ چہتر و بساکھ و جیٹھ می باشد۔ دراں موسم ہوای ایں دیار در غایت اعتدال و لطف و مرطب و مفرح و مفتح و سریع النفوذ می باشد بالیدگی اجسام و تصفیہ خون و تقویت

---

۱۱۲ صحیح "ملک لالہ رخ" است۔ در حکایت منظوم شہزادی لالہ رُخ بزبان انگلیسی کہ یک قصۂ خیالی است تھامس مور نغمہ ہائے در تعریف حسن و خوبی باغ شالامار و تالاب ڈل سرودہ است۔ کتاب مزبور در سنہ ۱۹۰۱ء باہتمام فریڈرک و لان ہیڈ فورڈ سٹریٹ لنڈن بہ زیور طبع آراستہ شد۔ فیض ایں تصنیف است کہ تمامی خطہ کشمیر در ممالک اورپائی عموماً و در عالم انگلیسی خصوصاً مشہور بہ "ملک لالہ رُخ" شد ؂

۱۱۳ اشارہ بہ تقسیم ملکی است کہ در زمان سابق حاکمان ایں دیار برائے سہولیت انتظام کردہ بودند۔ تعداد پرگنہ جات در ہر وقت مختلف بودہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری شمارہ آں ہا تا سی و سہ رسانیدہ و قاضی علی تا چہل و یک و سٹائن در "این شئنٹ جوگرافی آف کشمیر" تعداد آں ہا چہل و سہ نام بنام دادہ است ؂

اعضای رئیسہ[۱۱۴] حاصل می شود ۔ بیت

مصطفےٰ فرمود با صحب کبار — تن مپوشانید از بادِ بہار

دراں زماں بوفور بارش باراں در کوہ و بیاباں ہر جا سبزہ ہائی خضرا بہ نضارت و خضارت از زمیں رستہ در اطراف باغات و دہات جا بجا شگوفہ ہای اشجار و گلزار شگفتہ ہوش ربای ہوشمنداں و غمزدای دردمنداں گردد ۔ دراں زماں شایقاں و عیاشاں دیوانہ وار بہر سو دامن گیر اشجار شگوفہ دار گشتہ در تماشای جلوۂ گلہا بسان مجنون مبہوت می باشند و ہر کسے از اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد سفینہ ہا برای سیر و سیاحت بہ فرُوشِ مکلف آراستہ و خوردنی ہا و نوشیدنی ہا ہمراہ داشتہ، با دوستاں و خویشاں گاہے برائے تماشای شگوفہ، وقتے برای خوردن تُوت و خربوزہ و تربوزہ بجانب تالاب ڈل می روند و میان نالۂ تیل بل و باغ شالمار و نشاط و نسیم وغیرہ در تماشای شگوفۂ بادام و گُل سرخ و یاسمن و گل کول و دستر[۱۱۵] بضاعات خود صنایع نمایند و دیوانہ وار جا بجا گردیدہ در زیر درختاں غلطیدہ میباشند۔

دوم فصل تابستان، کہ عبارت از ماہ ہار و ساون و بادرون[۱۱۶] می باشد دریں فصل ہوای ایں دیار از حد اعتدال اندک بحرارت مایل گردد و بعضے افراد را نوعے سخونت و غلیان اخلاط حاصل میکند و درد چشم بعضے مرداں را تکلیف می رساند و بر وقت نصف النہار بہ موجب حرارتِ

---

۱۱۴ دل و دماغ و جگر

۱۱۵ درُست کنول بفتح کاف و نون غنہ قسمے است از نیلوفر

۱۱۶ مطابق جولائی ۔ اگست ستمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

گرما طبیعت بجانب تفریح محتاج می شود دراں زماں مقیاس الموسم از ہشتاد و پنج درجہ تا نود و پنج درجہ متصاعد میگردد۔ عیاشاں برای کسب ہوا باطراف و دہات میروند اوایل ماہ ہار طول نہار کشمیر بچہاردہ ساعت و سیزدہ دقیقہ و نیم دقیقہ می رسد وقتیکہ بارانِ برشگال مترشح گردد۔ بعض اوقات برق و رعد و صاعقہ و تگرگ و ژالہ متصدع می باشد و حدت آفتاب روز بروز کم گردد۔

سوم فصل خریف۔ و آں عبارت از ماہ اسوج و کتک و مگھر[117] می باشد دراں وقت سخونت ہوا بہ یبوست مایل گردد بہ سبب تسدید مسامات اندک کندی حواس و یبوست حاصل می شود و مردماں در جمع کردن اسباب زمستاں مثل ہیزم و زگال و سالن ہای[118] خشک وغیرہ متوجہ باشند و برای ششماہ مہیا کردہ می گذارند و در آخر موسم برودت بدرجۂ کمال رسد کہ درختاں از صولتِ برد برگ ریز می گردد و فضای غبارناک و کوہسار پوشیدہ و آفتاب گرفتہ میباشد و بر کوہستان اطراف نزول برف شروع می کنند مردماں لباسہای گرم مثل پشمینہ و پٹو[119] و پوستین و لحاف و پوشاک پختہ دار پوشند و بجانب مکانات گرم رجوع کنند و مردم عوام آتش کدہ کانگڑی[120] شب و روز در بغل گرفتہ دفع برودت می سازند و در موسم زمستاں آں را بسیار عزیز می دارند چناں چہ گفتہ اند۔ بیت

---

۱۱۷ مطابق اکتوبر، نومبر، دسمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

۱۱۸ "الوان"

۱۱۹ گلیمہائے کہنہ پشمی بہ [illegible] بالیدہ گردند نزدِ اہالیانِ کشمیر بہ "پٹو" موسوم شوند ؛

۱۲۰ صورت کانگڑی بر صفحۂ آیندہ باید دید ؛

کانگڑی در بغل بگو چون است
لیلئی در کنار مجنون است

و بہ باعث حرارت کانگری بر شکم و بن ران مردم کشمیر داغہای بسیاہ بلکہ قرحہ و آبلہ پیدا می شود و با وجود کثرت البسہ و اقمشہ از کانگری گریز ندارند۔

چہارم فصل زمستان کہ عبارت از ماہ پوہ و ماگھ و پھاگن[۱۲۱] می باشد آں وقت در ہوا برودت و یبوست غالب گشتہ مسدد مسام و مکدر حواس و مقوی معدہ و باہ میگردد دراں زماں مردماں در و دریچہ بستہ کردہ در مکان گرم مثل حمام وغیرہ می نشینند و در ماہ پوہ و ماگ بارش برف متواتر و مترا کم گردد۔ و بعض اوقات در نفس شہر قریب دو ذرعہ برف جمع می شود زیادہ بر آں حکم نادر دارد۔ آب ہائی تالاب ہا و نہر ہا منجمد گشتہ یخ بندی ہای عجیب باشکال غریب متصور گردد و دراں روزہا مقیاس الموسم بدرجہ انجماد برسد و در دامن بام ہائی خانہ قطار ہای

کانگڑی

[۱۲۱] مطابق دسمبر، جنوری، فروری ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

دنگالہ باشکال مخروطی معلق می باشند۔ و در بعضے زمستانہای سخت گاہی می باشد کہ بخارات ارضیہ در فضای آسمان عالم گیر گشتہ ہوای دمہ واقع می شود کہ آں موسم مسموم را بزبان کشمیری "کٹ کشو" گویند و دراں زماں فراز کوہستان ربیع آفتاب جلوہ گر بودہ بارش برف و باراں موقوف می باشد و قریب ساحت زمین ہوا تیرہ و اندوہ گین گردد و موسم آں گاہے تا دونیم روز گاہے تا دونیم ہفتہ بعضے تا دونیم ماہ گزندہ و سوزندہ میباشد و بصولت برودت شاخسار اشجار را رطوبت اصلیہ شپلیدہ خشک گرداند۔ مردمان بسیار تنگ می آیند و بیضہ ہا منجمد می شوند و تیل سیاہ مثل روغن در کاغذ بستہ کردہ بقالاں میفروشند در آں زماں بعضے اوقات دریای بہت[۱۲۲] ہم یخ بند می شود چنداں کہ مردماں بالای آں سوار می روند و تالاب اولر دراں وقت ہمیشہ منجمد می گردد کہ بالای آں مردماں بارہائی گراں بر داشتہ عبور مرور ہمیکنند بعضے اوقات تا دو سہ ماہ بستہ می باشد۔ میگویند کہ در سال ۱۰۸۰ ہجری موسم زمستان سخت مشکل بود و دریای بہت و تالاب اولر منجمد شدہ پرگنہ سایر المواضع پائین کہ بر کنارہ تالاب اولر سمت جنوب است و پرگنہ کہوہامہ بجانب شمال دراں وقت مردمان سایر المواضع پائین فراز یخ بندی تالاب اولر در کوہامہ آمدہ بہماں راہ بارہای کاہ خشک بر دوش گرفتہ واپس می رفتند و در اثنای راہ برگ کاہ

۱۲۲ ؎ نام کشمیری ایں دریا "ویتھ" است کہ بہ فارسی "بہت" شد۔ نزد علماء یونان قدیم ہمیں دریا بہ "ہائی ڈس پس" و نزدِ علماء سنسکرت بہ "وتستہ" مشہور است بزبان پنجابی و اردو بہ "جہلم" معروف است ؎

بسیار افتاده بود و در راه بساکه که برگ های چنار برابر پنجه مرغ شده بودند و تخم ریزی شالی بقدر یک گره از زمین رسته بود. آں زمان چهارده راس اسپان از جانب سایر المواضع بر سطح یخ بندی اولر بامید خوردن برگ کاه که درعرض راه افتاده بود بطرف کوهامه عبور کردند اسپان مذکوره در کوهامه رسیده تخم ریزی شالی خوردند تا آں زمان یخ بندی تالاب استوار و برودت هوا گزنده و آفتاب محجوب و بهت منسدود بود و تالاب اولر مع جمیع تالاب ها بعد انقضای سه چهار سال ضرور در یک سال منجمد گردد لیکن گاه اوقات دریای بهت هم انجماد پذیرد چنانچه در سنه ۱۰۶۷ و سال سنه ۱۱۷۷ و سال سنه ۱۱۹۵ و سال سنه ۱۲۳۱ و سال سنه ۱۲۴۸ و سال سنه ۱۲۹۶ هجری دریای بهت منجمد شده مردمان بسیار محنت کشیدند. ازاں جاکه هوای زمستان ایں جا دشوار است موجب آں مردمان بلادِ دیگر دریں ملک بود و باش نمی کنند لیکن ساکنان ایں جا را موجب عادت چنداں دشوار نمی شود و در بعضے فصول زمستاں هوا باعتدال و بارش و برف اندک می باشد دراں سال به باعث کمی آب اکثر بجاها نقصان مزروعات متصور گردد.

ریاح کشمیر

باد جنوب در راه سادن و بادرون برنغ کوه بانهال سمت جنوب بعد دوپهر روز تا شام وخفتن ابر سفید بمسافت یک دو میل حاوی گردد بزبان کشمیری آں را داوه ال میگویند و از سحاب مذکور صرصر سخت که بصولت آں احجار متحرک گردد برآمده درساعت کشمیر منتشر شود و بعضے اوقات درختان سطح کشمیر را درهم برهم سازد. گویند که به هبوب ریاح مذکوره محصولات ایں دیار پخته و بالیده می شود و بعد تسکین ریاح سحاب مرتفع گردد پس برق های لامعه

منتو انترو منترکم درکنارۂ آسمان تا آخر شب جلوہ می دہد و بعضے تجربہ کار میگویند که اکثر اوقات ہبوب ریاح ہفتم ساون شروع می کند و یازدہم ماہ موتوف می شود و ہفدہم ماہ ساون باز عود میکند۔

باد دیور۔ در اوقات متذکرۂ بالا میان درۂ کوہ دچھنہ دکھاور سمت مغرب از حدود پنجاب بعد دوپہر روز بہ شدت می آید و از بارہ مولہ باطراف منتشر گردد گویند بہ ہبوب ریاح مذکور در ملک کشمیر تپ لرزہ عارض نگردد

باد شمال۔ در بعضی ایام تابستان فراز کوہ کرناہ کہ آں را بزبان کشمیری فساد نار گویند محاذی گوشۂ شمال و مغرب برکنارۂ آسمان خط ہای شعاعی ہویدا گردد و بعد ازاں تند باد شدید کہ اشجار تناور را از بیخ برکند می آید بزبان کشمیری آں را کامراجی می گویند۔

ایضاً در موسم تابستان بعضے اوقات محاذی کوہ دچہ بال میان گوشۂ شمال و مشرق ریاح سخت می آیند درختان و عمارات را قلع قمع سازند بزبان کشمیر آں را دچہ واو گویند۔

کوہسار کشمیر

پیرا ہوان ساحت این دیار کوہسار بے شمار مانند حصار تا مسافت بسیار مسلسل و متخلل محفوف است محاذات آں بکمال طراوت و نضارت سرسبز و دل کشا و فرحت افزا و درمیان اطراف و خلال آں اشجار دیودار و عرعر و شمشاد و صنوبر بقدرت ایزد دادر کوہ درکوہ مغروس و اقسام و الوان نباتات عجیب و غریب انبوہ انبوہ در ہر جا بر زمین مفروش و بالای آں کوہسار چشمہ سارہائی بے شمار بہ ہر سو جاری اما حدود آں کوہستان شرقی پیوستہ است بہ مبادی لداخ و غرباً تا حدود مظفرآباد شمالاً تا دریای

کرشنا گنگا و جنوباً تا ساحل چیندر باگا۔ محققان یوروپ رفعت آں کوہستان از ہشت ہزار فٹ تا ہفدہ ہزار متفاوت گفتنہ اند و رقبۂ آں بقول انس[۱۲۳] صاحب بیست و پنج ہزار میل مربع ازاں جملہ ذکر بعضے جبال شامخہ وکتل ہا کہ مفید رجال است گفتہ آید:-

کوہ ہرموکھ

از سری نگر بہ مسافت سی کروہ بجانب شمال متصل پرگنہ لار کوہیست در غایت بلندی مشہور رفعت آں شانزدہ ہزار و نود و ہشت فٹ انگریزی و برسر آں کوہ پرشکوہ پنج قلہ منیع کہ ہمیشہ از برف محفوف می باشند ظاہر ازاں جملہ قلۂ اوسط بسیار رفیع و مہیب پُر برف بنظر می آید مے گویند کہ سال تمام بر قلہ مذکور بوقت ابر برف می بارد ہمگی در ماہ ساون تا عرصۂ ہفت روز بارش برف موقوف می باشد۔ فی الاصل ہماں قلہ[۱۲۴] ہرموکھ نام نہادہ اند بر لقب سداشو موکھ بہ معنی چہرہ یعنی چہرہ سداشو[۱۲۵] اہل ہنود آں را بسیار متبرک میدانند و گویند کہ ماتا پاربتی[۱۲۶] جی در جنم[۱۲۷] اول باسم ستی مسمی بودہ بر آں کوہ اقامت میداشت و درمیان خلال قلال مذکور خزینہ ہای برف از عرصۂ روزگار موجودند و بہ سبب بعد زمانہ الوان برف بعضی سرخ بعضے زرد و سبز و بنفشہ وغیرہ بہ نظر می آید و در ذیل آں

---

۱۲۳ ظاہراً سہو کاتب است مراد مُصنف از مسٹر لارنس صاحب "ویلی آف کشمیر" است:

۱۲۴ در پرگنۂ لار زنقش ۱۶،۸۹۰ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مُصنفہ پنڈت آنند کول)

۱۲۵ "شیو" یا "سداشیو" بکسر شین وسکون واو نام یکے از خدا یگان ہنود کہ باعتقاد شاں آفرینندہ و فنا کنندۂ عالم است بُت ہائے شیو در اشکال مختلفہ کہ بر کیفیت حلم و غضب او دلالت کنند در منادر (معابد) ہند یافت می شوند۔ فرقۂ شیو (بقیہ بر صفحہ ۷۲):

(۱۲۶۔ ۱۲۷ بر صفحہ آیندہ)

مرغزارهای عجیب و چشمه سارهای دلفریب روح افزا است خصوصاً سرچشمه هرموکهٹه گنگا[۱۲۸] بجانب مشرق و سرچشمه شیر اسر سمت مغرب واقع میگویند که الی حال هیچ کسے از افراد بشر بر قلال کوه هرموکه عروج نه کرده است۔

"قف۔ چنانچه یکی از راجهائی قدیم برای زیارت پرتمای سداشو در عروج قله اوسط مبادرت کرده بود۔ فی الحال به آشوب هجوم زنبوراں معاودت نمود۔ الحال در ۱۹۱۱ بکرمی مطابق ۱۲۷۱ هجری اول مسٹر جانسین صاحب سرویر براه کوبهامه برائے نصب کردن نشان های کمپاس بر کوه مذکور با مردم بسیار و اسباب بے شمار صعود نمود و عروج قله ممتنع دشوار دانسته بر قله صغیر سمت شمالی از دامن کوه به مسافت چهارده کروه عروج نموده بر فرق آں کمپاس نصب کرده رجعت نمود۔ بعد آں مسٹر منٹگمری صاحب افسر سرویر قریب هزار کس همراه گرفته عروج نمود و بر منزل اوّل رسیده بادِ صرصر هیجاں هیجان ساخت که سنگهائے ثقیل متحرک شدند واحدے را

یک از سه فرقه هائے بزرگ هندواں امروزه است۔ بنا بر تحقیق مُصنّف "کاشمیر شیو ازم" مذهب شیو در ابتدائے قرن نهم یا در اواخر قرن هشتم ع در کشمیر آمد و به قول مُصنّف "قرون وسطے میں هندوستانی تهذیب" اول کسے که تعلیمات شیو را در کشمیر رواج داد سوانند بود۔ این مرد در قرن دهم میلادی مے زیست و یک کتاب بنام شیو درشٹی (نظر شیو) تصنیف کرد۔ علمائے این فرقه تا اکنون بسیار کتب درین مذهب نوشته اند۔ من جمله ازاں هشتاد کتب بر فلسفه و تعلیمات شیو به اوقات مختلف از اهتمام "محکمهٔ تحقیقاتِ علمیه" حکومت جموں و کشمیر اشاعت پذیر شده اند۔

۱۲۶ "پاربتی جی" نام زن سداشو"

۱۲۷ پیدائش اوّل

۱۲۸ "هرموکهٹه گنگا" نام دریا

اُمید زندگانی نمانده عاقبت بخیر گذشت. صاحبِ موصوف تا عرصۂ نه روز بکار مساحت مشغول مانده معاودت نمود۔

"قف" گویند بر قلّۂ رفیع کوہِ مذکور کانِ زمرد دارد۔ لہٰذا ہر جا که قلّۂ کوہِ ہرموکھ بنظر می آید در آنجا مار واقعی کمتر باشد۔

کوہ[۱۲۹] کوثر۔ که از سری نگر بفاصلۂ سی کروه بطرف جنوب نواحی دیوه سر در غایت رفعت عظیم الشان است۔ و تا حدود پنجاب و جموّں نمایاں۔ رفعتِ آں ۱۵۵۳۰ فٹ انگریزی و بر اطراف آں سه قلّۂ منیع که آنہا را کوثرن کوٹھر نامند و ہمیشه از برف محفوف می باشند۔ گویند که بر قلالِ مذکوره تا حال کسے عروج نه کرده بود۔ ہمگی صاحبانِ سروے بر قلّۂ صغیر آں عروج کرده مساحت نمودند۔ و در خلالِ قلالِ مذکوره مرغزاریست دلکشا وسطِ آں چشمه ایست معروف به کوثر ناگ بسیار عجیب و سہمناک فقط

کوہِ کاجی[۱۳۰] ناگ که از سری نگر بجانب مغرب بفاصلۂ سی کروه در حدود کامراج[۱۳۱] درمیان علاقۂ دچھنه و کرناه است۔ رفعتِ آں بقول

۱۲۹؎ کون سرانی کوثر یا دشرہ پاد ایں تیغ ہائے کوه که محفوف از برف باشند بجانب غرب دره بانہال واقع اند؛ اینہا را قلّۂ برہما نیز گفته می شود (جموّں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفه آنند کول صفحه نمبر ۲؛ ۱۳۰؎ کوه کاجی ناگ یا کالی ناگ در اتر مچھی پوره واقع است (جموّں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفه آنند کول صفحه نمبر ۲) ۱۳۱؎ در زمانۂ قدیم کشمیر را بدو حصّه کنونی کامراج و مراز منقسم کرده بودند۔ اصل ایں ہا کامراجیه و مڈوراجیه بزبان سنسکرت بوده است۔ بنا بر آراء مندادله از مراز آں یک حصّۂ کشمیر مراد است که تا سرینگر بہر دو جانب دریائے جہلم ممتد است و از کامراج علاقۂ پائیں آں باین نوع از علامت ہائے که صاحب راجه ترنگنی ذکر نموده حد ایں تقسیم موجوده عمارات دفاتر راج گڑھ (بقیه بر صفحه آینده)

انس[۱۳۲] صاحب ۱۵۵۲۴ فٹ[۱۳۳] انگریزی۔ فرق آں ہمیشہ از برف مملو می باشد۔
صاحبانِ سروے بر قلۂ آں با قلۂ ہرموکھ مقابل داشتہ مساحت نمودند۔ و
بالائے آں چشمۂ کاجی ناگ مشہور۔

کوہِ ہوکھ سر۔ کہ از سرینگر بفاصلۂ سی کروہ بجانب مشرق و
جنوب مابین پرگنۂ برنگ و مرو واڑون واقع است۔ رفعتِ آں
۱۵۶۰۰ فٹ[۱۳۴]۔ در ذیل آں چشمۂ ہوکھ سر موجود۔

گواشہ براری۔ از دچھن پارہ بطرف مشرق بالاتر از پہلگام
متصل موضع فرس لُن و منڈلن۔ رفعتِ آں ۱۷۸۳۶[۱۳۵] فٹ۔ فرق آں
ہمیشہ از برف محفوف می باشد۔ و زیرِ دامنِ شمالی آں میدانیست پُر از
برف۔ در آنجا از عہدِ قدیم برف موجودست۔ آنرا گنج می گویند
آبش در نہر اَمراوَتی یا سندلار می پیوندد۔

کوہِ برارپال۔ کہ از سری نگر بجانب جنوب بفاصلۂ سی کروہ مابین
شاہ آباد و علاقہ ڈوڈی[۱۳۶] واقعست، رفعت آں ۱۴۳۰۰[۱۳۷] فٹ۔ قلۂ آں ہمیشہ

(مسلسل) محلات شاہی سابقہ متبین می شود۔ (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر مصنفہ سٹائن
صفحہ ۱۳۳)؛ [۱۳۲] ہماں لارنس صاحب کہ ذکرش در سابق آمدہ ؛
[۱۳۳] "جموں اینڈ کشمیر" صفحہ نمبر ۲ ؛
[۱۳۴] دُرست ۱۵۰۰۰ فٹ است۔ کوہ مذبور مابین پرگنۂ واڑون و برنگ واقع
است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۵)
[۱۳۵] (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۷ ؛ [۱۳۶] صاحب "جموں اینڈ کشمیر" مقام مذبور
را "دوڈا" نوشتہ است ؛ [۱۳۷] ایضاً صفحہ نمبر ۵ ؛ ۔

پُر برف - زیر دامنش بسیار چشمہ سار سرشار اند -

کوہِ افرودٹھ - کہ از سرینگر بجانب گوشۂ جنوب و مغرب متصل گلمرگ سیزدہ ہزار و سی و دو[۱۳۸] فٹ در بلندی معروفست و در ذیل آں چشمۂ ابلہ پتری می جوشد -

کوہِ مہادیو از سری نگر بفاصلۂ چہاردہ میل سمت مشرق مابین لار و پھاک واقعست - رفعتِ آں ۱۴۲۰۰[۱۳۹] فٹ - ہنود آنرا متبرک می دانند - و بر فرقِ آں یخدانِ قدرتی واقعست کہ دوازدہ ماہ ہمیشہ درانجا یخ موجود می باشد - مردماں در شہر رسانیدہ می فروشند - ساون پورنماشی[۱۴۰] پنڈتاں برائے یاترا درانجا می روند -

کوہِ امرناتھ[۱۴۱] - از سری نگر بجانب مشرق بفاصلۂ ہفتاد و پنج میل

---

[۱۳۸] درست ۱۴,۵۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

[۱۳۹] صحیح ۱۱,۵۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ نمبر ۴)

[۱۴۰] ساون پورنماشی نام روز بزرگ اہل ہنود است - ایں روز چنانکہ نامش ظاہر می کند در شب مہتاب کامل در ماہ ساون ہندی مطابق ماہ اگست انگلیسی ست ؛

[۱۴۱] چہار منزل از پہلگام بطرف مشرق - رفعتش ۱۷,۸۹۰ فٹ انگلیسی (جموں و کشمیر صفحہ ۴)

[۱۴۲] غار امرناتھ* بر تیغۂ کوہ امرناتھ واقعست و نزد اہل ہنود یکے از پنج مقامات مقدسہ مذہب برہمناں است چہار مقامات دیگر جگناتھ پوری در ولایت اڑیسہ دوارکا در ولایت سوراشٹر بدری ناتھ در ولایت اتر پردیش و رامیشورم در ولائت دکن است - در ماہ ساون وقتیکہ مہتاب بر آسمان تکمیل پذیر شود اہل ہنود در جم غفیر از اطراف و اکناف ہند ہر سال برائے زیارت ایں غار می آیند - روزے قبل از ساون پورنماشی قافلہ زایران در پہلگام جمع می شود و روز دیگر روانۂ منزل مقصود گردد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

*(متعلق بصفحہ ۷۶)

رفعتِ آں شانزدہ ہزار فٹ انگریزی۔ و برکمرآں غار امرناتھ[۱۴۲] جی موجود رفعتِ آں غار دوازدہ ہزار فٹ۔ ہمیں است جبال شامخۂ کشمیر۔

غیر ازیں کتل ہائے دیگر کہ طرق و شوارع آمد و رفت مسافراں از فرقِ آں مے گذرند بیانِ رفعت و کیفیتِ آں ہا ضروری است۔

کتلِ پیر[۱۴۳] پنچال۔ از سرینگر بفاصلۂ ۳۵ میل بجانب جنوب در عرض راہ ہیرہ پورہ موجود۔ رفعتِ آں ۱۱۰۲۰[۱۴۴] فٹ انگریزی نوشتہ اند۔ تسلسلِ آں کوہ تا مسافت چہار ہزار میل بقول انس صاحب مسلسل گشتہ است و درمیان خلالِ آں ہر جا جنگل ہا و غار ہا موجود۔ و در موسمِ زمستاں راہ آمد و رفتِ مسافراں مسدود می باشد۔ بلکہ در موسمِ تابستاں وقت ہیجانِ باد و باراں ازاں کوہ گذشتن دشوار۔ و بر فرق آں زیارتِ

کوہ مذکور بنا بر رفعت شدیدہ اکثر اوقات سال از برف محفوف می باشد و ہمیں است کہ زایران ایں مقام مانند تن تنہا احد یکجا سفر می کنند۔ در سلوک انفرادی خطرۂ بزرگ می باشد غایت مراد اہل ہنود از زیارت غار امرناتھ پرستش مجسمۂ لنگ (عضو تناسل) شیو جی است کہ بتقاطر قطرات برف در غار مذکور عین شب پورنماشی از اسباب قدرتیہ بظہور می آید۔ مصنف "راج ترنگنی" کہ اولین مؤرخ کشمیر بزبان سنسکرت است در کتاب اوّل صفحہ ۲۶۷ می نگارد کہ رسم زیارت غار امرناتھ در عہد بادشاہ نارا (۱۰۰۸—۱۰۴۸ ق م) نیز بودہ است مصنف کتاب مذکور کلہن پنڈت کہ در سنہ دوازدہم عیسوی می زیست ازیں رواج نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر مصنفہ پنڈت آنند کول سابق صدر بلدیہ سرینگر کشمیر صفحہ ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳) ٭ [۱۴۳] قدیم "پیر پنت سال" ان شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۶ ٭ [۱۴۴] (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲) بنا بر روایت آنند کول مصنف کتاب مذکور پیر پنچال کوہے است کہ خطہ کشمیر را از میدان ہائے ہند جدا می کند۔ طولش از کشتواڑ تا مظفر آباد ۱۲۰ میل است ٭

پیر محمد کہ از مریدانِ حضرت امیر کبیر است موجود فقط۔

کتلِ بانہال۔ از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب جنوب مابین شاہ آباد و بانہال مشہور۔ بلندی آں انس صاحب نہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۴۵] می نویسد۔ جانبِ کشمیر جار و جنگل بسیار دارد و طرف بانہال برہنہ و در موسمِ زمستاں مردمانِ آزمودہ کار بغیر سواری و بار برداری بدشواری عبور می کنند۔ ہرگاہ ہیجان باد می باشد در آں وقت عبور و مرور مقدور نیست۔ فی زماننا ملازمانِ مہاراجہ رنبیر سنگھ[۱۴۶] بر سبیل کوہِ مذکور جنوب رویہ بر مہب باد برجہائے متعددہ پختہ و سنگین بفاصلۂ یک یک تیر پرتاب تعمیر کردہ اند تاکہ بر وقت ہیجانِ ریاح مسافراں درمیانِ برجہائے مذکورہ فوراً داخل گشتہ از صدمۂ باد محفوظ می باشند۔ باوجود آں در بعضے اوقات بر وقتِ ہیجان باد تا چند روز راہ مسدود می باشد۔

کتلِ مربل۔ کہ درمیان پرگنۂ برنگ[۱۴۷] و از سرینگر بجانبِ گوشۂ

[۱۴۵] آنند کول زفتش ۹،۲۰۰ فٹ ذکر کردہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲)

[۱۴۶] مدّت حکومت (۱۸۵۷ــــ۱۸۸۵ء)؛

[۱۴۷] اشارہ بطرف تقسیم سیاسی است کہ در زمانِ قدیم بصورت تقسیم کشمیر در حصص خورد کردہ بودند۔ ایں نام تا ایں زمانہ موجود است۔ ابوالفضل در عہد آصف خان تعداد پرگنہ جات را تا سی و ہشت رسانیدہ است و قاضی علی کہ قدرے متقدم در عہد است ایں تعداد را چہل و یک بیان کردہ و نزد صاحب " ان شٹنٹ" "جیوگرافی آف کشمیر" صفحات ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱ ایں تعداد چہل دو است بیست و چہار در مراز و ہژدہ در کامراز۔

ہر پرگنہ در طول و عرض مختلف است۔ در عہد مغول و افاغنہ در شمار پرگنہ جات ہیچ تبدیلی ہم واقع نہ شدہ۔ امّا در عہدِ سکھاں قدرے کمی واقع شد چنانچہ تعداد ایں ہا

مشرق و جنوب بفاصلۂ شصت میل یازدہ ہزار و پانصد و ہفتاد فٹ[۱۴۸] رفیع است. راہ کشتوار بصعوبت بسیار بر فرق آں می گذرد۔

کتلِ مرگن۔ از سری نگر بجانب گوشۂ مشرق و جنوب متصل نوبوک نے درعرض راہ مرو واردون واقعست۔ رفعت آں صاحبانِ سروبر یازدہ ہزار و شش صد فٹ[۱۴۹] تحقیق کردہ اند۔

کتلِ رازدان اآگن[۱۵۰] از سری نگر بجانب شمال نواحی پرگنۂ کوہامہ[۱۵۱] درعرض راہ گوریج[۱۵۲] واقع است بلندی آں یازدہ ہزار و ہفت صد و ہفتاد فٹ[۱۵۳]

کتلِ زوجہ بال[۱۵۴]۔ از سری نگر بفاصلۂ ہفتاد میل بہ طرف مشرق در حدود پرگنۂ لار مابین سونہ مرگ و دراس[۱۵۵] محل خوف ناک است رفعت آں یازدہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۵۶]۔ در موسم زمستان عبور آں غیر ممکن چہ دراں جا

سی و شش پرگنہ بماند۔ و در عہد خاندان ڈوگرہ (موجودہ) اولاً شمار مذبور تا چہل و سہ پرگنہ جات رسید لیکن بعد ازاں ایں تقسیم در اتباع انگلیسیاں در ہند در ہشت تحصیل کردہ شد (ان شئنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۳۵-۱۳۴") :

۱۴۸ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۵ :

۱۴۹ (ایضاً صفحہ ۶)

۱۵۰ کوہ مذبور بنام تراگ بل نیز شہرت دارد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴)

۱۵۱ مابین گریز و بانڈی پور (ایضاً) :

۱۵۲ گریز (ایضاً)

۱۵۳ درست ۱۱٫۹۵۰ فٹ است (ایضاً)

۱۵۴ زوجیلا و زوجی بل ہر دو آمدہ :

۱۵۵ (ایضاً) ۱۵۶ (ایضاً)

ہیجان باد اکثر اوقات منصادم باشد ہرگاہ احیاناً در موسم سرما قافلہ بر آں گذر کنند بہ سبب ہیجان باد کسے از قافلہ۔ آشفتہ گردد و خود بخود برف در بغل می اندازد و میخورد و خود را می غلطاند۔ پس رفقای خود او را زدوکوب کردہ برداشتہ می برند ورنہ ہماں جا ضایع میشود و بالای فرق آں کوہ جائے است کہ آں را برار آنگن میگویند ساکنان آں طرف قایل ہستند کہ دراں جا تصرف اجنہ است بعضے کسان جنیہ را بصورت عورت دیدہ او را برارماجی نام نہادہ اند گاہے در آں جا صدای نغمہ وساز مسموع مے شود میگویند کہ دراں جا بیشتر اکثر مسافران تلف مے شدند تا کہ در عرصۂ سنہ ۱۰۹۰ھ شخصے از اولیاء اللہ مسمی شیخ عبداللہ گزریالی[۱۵۷] در آں جا گذر کردہ از ساکنان آں نواح احوال آنجا شنیدہ بر فرق کوہ و زیر دامن آں برجہای متین استوار ساخت وچند روز بہ مقام برار آنگن توقف نمود و بہ توجہ باطنی جنیاں را حاضر کردہ برای آں ہا نذرے معین ساخت یعنی مزدور از زاد راہ خود و تاجر از مال تجارت خود چیزے خیرات کنند تا کہ ہر کسے بآسانی بگذرد و آں رسم الی الآن جاری است۔ ابتدای گگنہ گیر تا حدود زوجہ بال درۂ کوہسار بہ مسافت دوازدہ کردہ بسیار تنگ و دشوار گذار است از یمین ویسار کوہسار مانند حصار ایستادہ میان آں رودبار سندھ لار میگذرد[۱۵۸] در ماہ ماگ و پھاگن تمامی کوہستان از برف مملو می باشد

۱۵۷ؔ بابا عبداللہ گزریالی مرید باصفا حضرت بابا نصیب الدین غازی علیہ الرحمۃ است۔ کرامات و خوارق العادات بیشتر داشت در ۱۱۱۰ھ انتقال فرمود۔ قبرش در موضع گزریال پرگنۂ دنتر است؛　　۱۵۸ؔ رودبار مذبور مثل کوہ زوجیلا از درمیان کوہ ہرمکھ و کوہ امرناتھ گذشتہ نزد شادی پور شامل دریائے جہلم میگردد جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۵

و آں وقت از تیغ کوہ سنگے یا پارۂ برفے بجانب اسفل غلطیدہ می رود تا کہ برف را منطوی ساختہ ہمچناں زور و شور می کنند کہ تمامی برف اطراف ہا لخشیدہ بکمال تندی از کوہسار بسیار فرود آمدہ بہ جانب یمین صعود می کند۔ باز ہم چناں از کوہستان یمین بہ کمال جوش و خروش فرو رفتہ بجانب یسار صعود می نماید دراں زمان میان آں کوہستان طرفہ احوالے می باشد حتی کہ تمامی برف فراز قلال جبال فرود آمدہ در نشیب آں درہ جمع گردد و بالای دریای سند بسان سقف سطح نمودار شود بلکہ بعضے اوقات تا عرصۂ یک دو ہفتہ آب رودبار سند مسدود می باشد و دراں زمان مسافران از راہ صحرائے سند بر سبیل برف عبور و مرور می سازند و بعد ذوبان برف در ماہ جیٹھ[159] راہ زوجہ بال بدستور جاری می شود۔

کتل نستہ چھنو۔ از سرینگر بجانب گوشۂ شمال و مغرب منتہای پرگنۂ اوتر۔ رفعت آں نہ ہزار و سہ صد فٹ[160] بر فرق آں راہ کرناو[161] جاری است از سرینگر بہ مسافت ۲۷ میل۔

انتباہ۔ سہ کوہ عجیب بغیر اتصال جبال مقطوع و معرا و خوش نما سمت شرقی بسان سہ ستارہ میزان بر سطح کشمیر نمایاں ہستند کیفیت ہر سہ در ذیل گفتہ شود۔

تخت سلیمان۔ کہ قریب شہر سرینگر شرق رویہ بطرف شہر استادہ می بیند۔ ظفر خان احسن۔ گفتہ است۔

---

۱۵۹ مطابق ماہ مئی تقویم انگلیسی ؎

۱۶۰ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۴ ؎

۱۶۱ کرناہ ؎

نہی چوں پای بر تخت سلیمان شود کشمیر شہر اُو نمایاں

ملا احمد[۱۶۲] در تاریخ خود رقم طرازاست کہ حضرت سلیمان[۱۶۳] پیغمبر بر ہوامی پرید و چندی بر فرق آں کوہ آرمید لہذا آں کوہ را تخت سلیمان نام کردہ اند ایضاً در ۲۰۸۰ کَ[۱۶۴] راجہ سندیمان[۱۶۵] بت خانہ زیشٹی شور بر قلۂ کوہ مذکور آباد کردہ است بنا براں آں کوہ را کوہ سندیمان می گویند فقط شنکراچارج[۱۶۶] نام شخصے دراں جا عبادت میکرد و عمر عزیز درمباحثہ بُود ہا بسر برد موجب آں اہل ہنود آں را کوہِ شنکراچارج نامند و در زمان پیشین کوہ مذکور را جیٹھ لدرک میگفتند رفعت آں ۶۲۶۳[۱۶۷] فٹ۔

ہاری پربت۔ مؤرخان ہنود می نگارند کہ در زمان پاستاں شارکا دیوی بصورت شارک متشکل گشتہ لختے از کوہ سمیر بہ منقار خود

---

۱۶۲ نواسۂ ملا احمد علامہ است در زمان سلطان زین العابدین بود۔ از مصنفات او تاریخ وقائع کشمیر و ترجمۂ فارسی مہابھارت است۔

۱۶۳ سلیمان بن داؤد علیہ السلام (۱۰۳۳ - ۹۷۵ ق م)

۱۶۴ کلجگ یا کل یگ۔ نزد اہل ہنود در دنیا چہار دور اند باین ترتیب ست یگ و ترتایگ و دواپریگ و کل یگ و مدت ہر یک بالترتیب ۱۷۲۸۰۰۰، ۱۲۹۶۰۰۰، ۸۶۴۰۰۰، ۴۳۲۰۰۰ سال است۔ نزد ایشاں سہ دور اول گذشتہ اند و اکنوں دور چہارم کہ موسوم بہ کلجگ یا بہ کلیگ ہست جاری است۔ در ست یگ ہمہ مرداں راست کردار بودند و در ترتایگ ۳/۴ و در دواپریگ ۲/۴ ایشاں راست کردار بودند و در دور موجود ۱/۴ ایشاں راست کردار اند۔ و گویند بعد از اختتام ایں دور از سر نو دور ست یگ و ترتا یگ و دواپریگ و کل یگ خواہد آمد و ہمچناں تسلسل خواہد ماند تاکہ بعد از انقطاع ہزار ہا دور مثل آنہا دنیا فنا خواہد شد ÷ نمبرہائے ۱۶۵ و ۱۶۶، ۱۶۷ بر صفحہ ۸۲ ÷

برداشتہ آوردہ دریں جا برسر جلدبو نہاد بنا براں آں لخت را ہاری پربت می گویند (ہاری بہ معنے شارک، پربت بہ معنی کوہ) بعضے ہا پَرَدّمن پیٹ نام کردہ اند لہذا اہل ہنود آں را متبرک میپندانند۔ مؤرخانِ اسلامیہ کوہ ماراں نامیدہ اند در زمانِ پاستان کوہ ماراں میان شہر مانند مرکزِ دائرہ نمایاں بُود چنانچہ زیر دامانِ آں قلعۂ ناگرنگر از تعمیرات اکبرشاہ شہر پناہ موجود است اکنوں بہ صدمۂ حوادث و نوازل آبادی شہر و دولت خانۂ شاہی ویران گشتہ بجائی عمارات مزروعات یافتہ می شود و بر فرق آں قلعۂ عطا محمد خان[۱۶۸] موجود و برکمر آں غرب رو بہ مکان شارکادیوی

یں نزد ما قیامت و نزد ہنود "پرلے" است ؛

۱۶۵ پسر راجہ رامانند است شصت و پنج سال حکمرانی کردہ راہی ملک بقا شد

۱۶۶ شنکر یا شنکراچارج نام مخلف علمائے وید و بالخصوص یک عالم وید و مبلغ مذہب برہمنی است کہ مطابق روایتے مابین ۸۲۰ - ۸۸ ء می زیست و بہ روایت دیگر ۲۰۰ سال قبل مسیح بود شخصے مذبور باشندۂ مالابار یا کریلا است شنکراچارج تمام عمر خود در بحث و مناظرہ صرف نمود و دریں فن چناں چرب زبانی و حاضر جوابی داشت کہ تا امروز نزد متبعیش ثانی شیو اش شمار می رود کرامات ہائے چند نیز باو منسوب کردہ می شوند۔ شنکراچارج چہار شاگرد بزرگ داشت کہ نامش بایشاں زندہ جاوید شد۔ یکے ازاں پدم پاد دوم ہستملکا سوم سوریشور و چہارم ٹوٹکا است از شاگرد انش یکس آنند گیری نام تاریخ مباحثہ اش نوشتہ است ؛ از بعض روایات چناں معلوم میشود کہ شنکراچارج مذبور پیرو شیو بود ؛ ۱۶۷ درست ... افٹ اسف (دی ٹورسٹ گائڈ ٹو کشمیر لداخ اینڈ اسکردو مصنّفہ آرتھر نیوی صفحہ ۴۸) ؛ ۱۶۸ عطا محمد خان پسر مختار الدولہ شیر محمد خان از سرداران افاغنہ است۔ چندے از جانب شجاع الملک پسر تیمور شاہ حاکم کشمیر بود بعدہ از ضعف او استفادہ نمود خود سر شد۔ آخر از دست فتح محمد خان شکست خوردہ ترک کشمیر نمود و بمع برگ و بارش عازم پشاور شد ؛ (نگارستان کشمیر صفحہ ۲۳۳) ؛

مرجع اہل ہنود و جنوب رویہ زیارت حضرت شیخ حمزۂ مخدوم مطاف اہل اسلام و نیز علامت مسجد ملّا شاہ[۱۶۹] و خانۂ داراشکوہ جنوب رویۂ آں موجود رفعت آں از بحر محیط پنج ہزار و ہفت صد فٹ

آہک ٹبنگ از سرینگر بہ فاصلہ ہفت[۱۷۰] کروہ بہ جانب شمال قریب صفاپور بر ساحل جنوبی مانسر واقع است و در ذیل شمالی آں سنگ چونہ پختہ می سازند و بر کمر آں جانب جنوب چشمۂ آبے می جوشد و بلندی آں از معدل بحر محیط شش ہزار و دو صد فٹ[۱۷۱]

داراشس۔ واقع در پرگنہ مانچہامہ مقابل کوہ ماراں سمت چپ منقطوع و معرا و در ذیل آں موضع رٹ سُون و بیجوڈارہ واقع فراز آں زیارت بابا رجب دین[۱۷۲] رفعت ... ۶ فٹ۔

مرغزار ہائی کشمیر

بالای کوہستانِ ایں دیار مرغزار ہائی بسیار در غایت وسعت مُسطح

---

۱۶۹ ملّش بدخشانی است و شاہ محمد نام۔ در عنفوان شباب از علوم متداولہ فارغ گشتہ۔ اولاً در خدمت حضرت میاں میر ح لاہوری و ثانیاً در کشمیر وارد گشت۔ زیر دامان کوہ ماران سکونت اختیار نمود۔ از جذب باطنی بہرۂ کامل داشت و پیر طریقت شہزادہ داراشکوہ پسر بزرگ شاہ جہاں بود۔ کلامش از تصوف مملو است در حالت نزع تاریخش وفاتش گفتہ۔ ع داد در توحید ملّا شاہ جان ۱۰۷۲ھ ؛

۱۷۰ ۲۵ میل انگلیسی۔ دنگارستان کشمیر صفحہ نمبر ۸۷ ؛

۱۷۱ ایضاً صفحہ ۸۷ ؛

۱۷۲ از خلفائے بابا بام الدین است۔ کرامات و خارق العادات از حد داشت۔ مدفنش در موضع ناگہ نارن است۔ تاریخ وفاتش معلوم نہ شد ؛

وہموار و بلطافت فضا و نظافت ہوا دل کشا و خوش نما جابجا موجودند۔ اقسام گل ہای رنگارنگ ہر سو شگفتہ و سبزہای خوش رنگ ہر جا رُستہ درموسم تابستان طایفۂ شبانان و گلبانان رمہ ہا و گلہ ہای چارپایان جمع کردہ فراز مرغزارہا برای چرانیدن می برند و در ماہ کتک واپس می آرند۔ تشریح بعضے مرغزار شایان کہ پسند شاہان و سیرگاہ سیاحان دوران است گفتہ آید۔

مرغزار گلمرگ۔ مرغزاریست دل کشا و خوش نما از سرینگر بہ فاصلۂ سی میل جانب مغرب فراز کوہ رنبوہ[۱۴۳] متصل پرگنۂ بانگل[۱۴۴] طوالت سطح آں قریب سہ میل و عرض بدرجۂ اوسط قریب دو صد درعہ تا چہار صد درعہ حوالی آں اشجار صنوبر و عرعر منقطع و خوش نما موجود۔ و در وسط آں نہری ست سیال عرض آں تقریباً پنج درعہ۔ آب آں بہ سبب استوای محل بہ تدریج جریان می باشد و در حکومت خود یوسف شاہ چک بہ سواری سفینۂ کوچک دراں جوی سیر می کرد و در سطح آں گل زمین گُل ہائی رنگارنگ زیادہ از بیست و پنج[۱۴۵] رنگ شگفتہ می باشد۔

۱۴۳ پنڈت آنند کول بجائے "کوہ رنبوہ" کوہ افروٹ نوشتہ است۔ امکان است کہ نام دیگر کوہ مذبور رنبوہ باشد ؛

۱۴۴ "بانگل" بکسر گاف پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج حصۂ زیرین کشمیر۔ صاحب راج ترنگنی او را بھانگیلا نوشتہ است (ران شٹنٹ جیوگرافی صفحہ نمبر ۲۲۱)

۱۴۵ ملک حیدر وصف گل مرگ را بالفاظ ذیل بیان کردہ است :۔

"روزے از زبان قدسی بیان قبلۂ عالم و عالمیان خدیو زمین و زمانیان الخاقان ابن الخاقان نورالدین جہانگیر بادشاہ کہ ترجمۂ الہام

ازاں جملہ گل زن دُور برنگ حمرا بہ غیر سبزہ وشاخ بروقت ذوبان برف بہ مشابہ خوبہ قالین یک دست از زمین می روید وتا دوسہ روز پژمردہ گردد بسیار خوش نماست۔ وقتی جہانگیر بادشاہ یک دفعہ دستہ گل ہا بدست خاص چیدہ بست ویک قلم گل ہا در دست آمدند پیشتر مرغزار گل مرگ را گوری مرگ می گفتند[۱۷۶] در ۸۹۰ھ[۱۷۷] یوسف شاہ چک دراں جا بر موقع رفیع عمارات منیع بنا ساختہ بہ گل مرگ موسوم ساخت دراں جا ہمیشہ داد عشرت می داد بعد آں شاہانِ مغلیہ دراں گل زمین سیر و سیاحت می کردند و جہانگیر شاہ اکثر اوقات دراں جا بسر می برد شبانان را منع کردہ بُودند کہ رمہ ہا را بداں سو نہ برند بعضی زمینداران بانگل برای حفاظت آں مقام جاگیرات عطا کردہ بُودند۔ دریں زماں عیاشانِ انگلستان گل گشت آں خوش میدارند و تعمیرات میسازند۔

است بہ بندہ حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاہ عباس از
خوبی ہائے کشمیر بیان بکنم بندہ عرض کرد کہ مابین پرگنہ بانگل و
بارہ مولہ براہ پونچھ یلاقے ایست گوری مرگ (گل مرگ)
چنانچہ بطریق سیر در آنجا گل گشت واقع شد کہ یک بار دست
بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج بدست مبارک در آمد۔"

۱۷۶ ایضاً

۱۷۷ درست ۹۹۰ھ است و آنکہ در متن است غالباً سہو کاتب است۔ بروایت فرشتہ یوسف شاہ چک از ابتدائے ۹۸۷ھ تا ۹۹۰ھ حاکم کشمیر بماند۔

مرغزار سونہ مرگ مرغزاریست از سرینگر بہ فاصلۂ شصت میل جانب مشرق منتہای پرگنہ لار[۱۷۸] متصل زوجہ بال میان درۂ کوہسار برلب دریای سندلار باقسام گل ہای رنگارنگ وسبزہ ہای دل پسند موصوف طول آں تقریباً دو کروہ عرض آں مختلف و درموسم تابستان رمہ ہا و گلہ ہای زمینداران برائے تعلیف دراں جامیباشد و در اطراف جبال آں اشجار شمشاد و عرعر فراواں و ہوای آں درغایت رطوبت و خنکے بر وقت نصف النہار دل کشاست و در وسط شب خنک۔ دریں زمان سیّاحانِ انگلستان آں مقام را پسند کردہ اند فقط۔

مرغزار وشنہ سر۔ یُلاقی است در کوہستانِ لار زیبندہ بہ گوناگوں سبزہ ہا و گل ہای فریبندہ در وسط آں تالاب وشنہ سر ظاہر و دراں جاباراں مثل غبار ترشح می کند کہ در تمام روز یک لباس تر نمیشود و قسمی از گیاہ بسیار نازک دراں جامی روید کہ از برگ مقطوع آں شیر می برآید۔ وقتیکہ بادیان ہا میخورند بہ کثرت لبن بچہ ہای آں ہا ساقط میشود۔

کنہ مرگ[۱۷۹]۔ چراگاہے است مرغوب متصل زوجہ بال سمت دراس رمہ ہا و گلہ ہای بسیار دراں تعلّف می سازند و فربہ می شوند۔

گنگہ بل مرگ۔ یُلاقے است دل پذیر زیر دامن جبال[۱۸۰] ہرموکھ متصل ہرموکھ گنگا بکثرت سبزہ زار و گل ہای بے شمار زبدۂ کوہساران ایں دیار۔

ناگہ مرگ۔ مرغزاریست سرسبز و شاداب میان پرگنہ کوہامہ و

---

۱۷۸ بقول صاحب "جموں وکشمیر سٹیٹ" لار۔ دایں پرگنہ ایست درعلاقہ کامراج (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۱۷۹ کھنہ مرگ ۔ ۱۸۰ وبقول پنڈت آنند کول بالائے کوہ "برنہ" در پرگنۂ لار ۔

لولاب[۱۸۱] درغایت فسحت مشہور۔

منہ مرگ۔ یُلاقیست وسیع بطرف گوریس[۱۸۲] بالای لب کچال باآب وہوای دل کشا۔

وِجہ مرگ۔ مرغزارے است برکوہ وجہ بال نواحی پرگنہ کوہامہ برسر راہ گوریس تکون گلہا وسبزہ ہا دراں جا بسیار۔

دہالش مرگ۔ برفرق کوہ برنہہ[۱۸۳] دریُلاق پرگنہ لعل برسر راہ تلیل در وسعت قریب ہفت میل مربع۔ ہنگام سیاحت آں ساحت کشمیر کف دست معائنہ می شود۔

سالن مرگ۔ درذیل کوہ ہرموکھ[۱۸۴] جانب شمال بہ کمال خضارت و نضارت خوشنما۔ وسعت آں قریب دہ میل۔

مرغزار بنگس۔ دریُلاق کامراج سمت کرنا[۱۸۵] درغایت لطافت و نظافت ہوا مشہور باقسام گلہا معروف خصوصاً گُل زن ددر دراں جا بسیار متکون می شود و درموسم تابستان مردمان گوجر وشبانان از علاقہ کرنا و دراوا و کامراج بہ معہٗ دواب ومواشے خود دراں جاے روند و تا عرصۂ سہ چہار ماہ دراں جا سکونت میدارند و برفرق آں راہ کرنا جاری می باشد۔

توسہ مرگ۔ بالای کوہ متصل پرگنۂ بانگل کہ آں را توسہ میدان می گویند

۱۸۱؎ مطابق راجہ ترنگنی کوہ باسرم دلولاؤ ہردو درعلاقہ کامراج ؛ ۱۸۲؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷۔ اما درشے ہمراہ گریز ذکر برزل نیز آمدہ است ؛ ۱۸۳؎ ایضاً ؛

۱۸۴؎ بقول پنڈت آنند کول" بالائے کوہ برنہ" چنانکہ مذکور شد ؛

۱۸۵؎ کرناہ ؛

راہ ہنوچہ میان آں جاری می باشد[۱۸۶] گل ہای رنگارنگ خصوصاً گل زن دور دراں جا موفور است و چراگاہ وسیع و مشہور۔

ننہ مرگ۔ ییلاقے است فراخ در حدود کوہسار کہل نارہ واڈ بطرف گوگل[۱۸۷] مرگ بالاتر از واسک ناگ در غایت وسعت و فسحت مشہور اکبر بادشاہ یک بار دراں جا رفتہ دو روز بہ سیر و شکار مصروف بود و در میان ننہ مرگ نہرے آباد ساخت الی آلان موجود است۔

زچہ مرگ۔ بالائی کوہ دبوہ سر[۱۸۸] از جبال کوثر سمت مشرق در عرض راہ ہوری بر کوہ ناربل در غایت لطافت ہوا و اقسام ازہار و سبزہ ہا معروف از شوپیان بہ مسافت دہ کروہ جانب جنوب وسعت آں قریب ہشت کوہ مربع۔

ییلاق رای نور۔ مرغزاریست عجیب از شوپیان بطرف جنوب متصل کوہ ہایت کھوڈ در عرض راہ بدلی در غایت وسعت مشہور باقسام ریاحین دل کشا و سبزہ ہائی دلنشیں معمور رمہ ہای راجور و شوپیاں در آں جا تعلیف میسازند۔

مرغزار نندن سر[۱۸۹] متصل کوہ پیر پنچال بہ مقام روپڑی جانب جنوب بہ وفور گلزار و علف زار دل کشا و مرغوب در وسط آں تالاب نند سر بسیار خوب۔

قام مرگ۔ مرغزاریست دل کشا محاذی کوہ ہوکھ سر در عرض راہ

۱۸۶ے بقول آنند کول برسر راہے بطرف پونچھ ؛

۱۸۷ے جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸۷ ؛ ۱۸۸ے ایضاً

۱۸۹ے مؤلف "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں را نندہ مرگ نوشتہ است ؛

مرو[190] - بالوان گلہا و سبزہ ہا معروف۔

مرغزار مرگن۔ بالای کوہ چوگام جانب کوٹہار سطح آں چار کروہ مربع و دراں مرغزار گلہائی دل فریب متلون می شوند و راہ واڑون[191] میان آں جاری است۔

بڈمرگ۔ چراگاہ دچھن پارہ بالای کوہ آرو دمنڈلن[192] بسیار وسیع ازہار و سبزہ زار دراں جا بسیار پیدا وار۔ راہ امرناتھ جی بداں صوب می رود

زبہ مرگ متصل بڈمرگ[193] بالای کوہ مذکور بہ کمال خضارت و نضارت مشہور۔

مرغزار سنگ سفید۔ مرغزاریست باآب و ہوا دل کشا فراز کوہ سنگ سفید از راہ چرار* حوالی آں چشمہ ایست عجیب سیاحان جہاں برای کسب ہوا و سیر و صفا دراں جا اکثر می روند۔

استہان مرگ[194] - ئیلاقیست بر کوہ دچھن پارہ[195] بالاتر از شیشرم ناگ در وسعت و فسحت و کثرت گل ہا دل پذیر و بے نظیر دریں زماں اکثر صاحبان سیاح برای شکار دراں جا می روند و در سال ۱۹۴۰ھ بکرمی لارڈ رپن وائیسرائی کشور ہند برائی سیر و شکار دراں جا رفتہ بہ ایّام خوش وقت شد۔

۱۹۰ھ دبقول مؤلف مزبور نزد "واڑون" ؛ ۱۹۱ھ ایضاً ؛ ۱۹۲ھ ایضاً ؛ ۱۹۳ھ ایضاً

۱۹۴ھ استنان مرگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ نمبر ۸۷۔ بقول پنڈت آنند کول مرگ مزبور مابین کوہ ہیچہ ساسکت دیہلگام واقع است۔ رفعت ۱۲۰۰۰ فٹ ؛

۱۹۵ھ در علاقہ مراز۔ بروایت سٹائن نام قدیمش "دکشن پارہ" بودہ است ؛

* قصبہ ایست کہ مزار حضرت شیخ نور الدین در آں جا واقع است از سرینگر بفاصلہ ہجدہ میل ؛

کریوہ ہای کشمیر[۱۹۶]

در ساحت این دیار کریوہ ہای بسیار مسطح و منقطع بہ ہر جا موجود است کہ از سطح درجۂ اوسط از یک صد فٹ تا دو صد فٹ مرتفع می باشند از آں جملہ بعضی ہا بہ جبال اتصال دارند و بعضے ہا بلا اتصال مرتفع۔

کریوۂ مٹن[۱۹۷]- از سرینگر بجانب جنوب بہ مسافت ہجدہ کروہ درمیان پرگنۂ مازبنڈ[۱۹۸] کہ طوالت آں یک فرسنگ و عرض آں تقریباً یک میل تا دو میل۔ در ذیل آں چشمۂ ساربون و اننت ناگ وغیرہ عیون بے شمار ہمی جوشند۔ ساحت آں مسطح و ہموار قابل زرع و لائق آبادی است لیکن بہ سبب نایابی آب ایں وقت خراب۔

مترجم نیلہ پوران[۱۹۹] می نگارد کہ در اوایل کل جوگ راجہ رام دیو[۲۰۰]

---

۱۹۶ کریوہ ہا جمع کریوہ، پشتۂ بلند از کوہ مثلاً ؎

دیدہ انداز پس کریوۂ غیب
رب خود را بدیدۂ لاریب (شمس اللغات)

۱۹۷ تحصیل اننت ناگ ؛ ۱۹۸ مٹن (جونراج) ؛ ۱۹۹ ملا احمد کشمیری۔ نیلہ مت پران کتابے است قدیم کہ مشتمل بہ حالات مقامات مقدسۂ اہل ہنود کشمیر است ؛ اخبار مصنف راجہ ترنگنی پنڈت کلہن راجع بہ کشمیر قدیم از ایں کتاب ماخوذ است علم الاصنام کشمیر کہ بیشتر متداول سکان ایں دیار است از نیلہ مت پوران ماخوذ است ہندوان ایں خطہ نیلہ مت پوران را تصنیف راجہ نیلہ ناگ (چشمۂ ویری ناگ) کہ وقتے در شکل انسانی حلول کردہ بود خیال می کنند۔ باعتقاد شاں کتاب مزبور در قدامت ثانی وید (کتب مقدسہ اہل ہنود) بہ شمار می رود لیکن بہ دفیسر بوہلر او را پیش از یک تصنیف قرن ششم یا ہفتم میلادی خیال نہ کردہ است زیرا کہ نام مقامات کشمیر مابین راجہ ترنگنی و کتاب مزبور ہیچ فرق دریافت نمی شود (ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۴۶) ؛ ۲۰۰ (۲۹۳۶ — ۳۰۰۵ ق م)

بر کریوہ مذکور شہر بابل آباد کردہ بود و متصل دولت خانۂ خاص بت خانۂ مارتاند[۲۰۱] ہی شور کہ بنیاد آں تاحال موجود است احداث نمود و از کوہستان کہادر پارہ نہر آبی آوردہ میان شہر جاری ساخت۔ چوں نہر مذکور بہ سبب یخ بندی مسدود شد فرزند او راجہ واسدیو در ضمن شہر چاہی وسیع و عمیق حفر نمود و بعد مرور دہور موفور شہر مذکور ویران و چاہ پریشان گشت مردماں بر کنارۂ آں چاہ رفتہ از مغیبات سخنان می شنیدند و مردم عوام عقیدہ پیدا کردہ بودند کہ دریں چاہ ہاروت و ماروت دو ملک آسمانی معذب ہستند بایں زعم مردماں جوق جوق نذرات و مبرات گرفتہ بر کنارۂ آں چاہ رفتہ موجب تقرب کبریا و انجاح مدعای خود می پنداشتند در سال ۷۸۱ھ[۲۰۲] جناب حضرت امیر کبیر قدس سرہ بہ تشریف خاص ایں خطہ دلپذیر را اختصاص بخشیدہ فراز آں چاہ چند گاہ اقامت فرمود۔ و از کیفیت چاہ کہ کمین گاہ شیاطین بود آگاہ گشتہ برای ہدم بنیان بدعت آں چاہ را از سنگ بت خانہ و خاک ویرانہ انباشتہ معدوم ساخت بعد ازاں جناب میر محمد ہمدانی[۲۰۳] بہ قدوم خود ایں دیار را رشک فرخار گردانیدہ

---

[۲۰۱] ایں قدیم ترین آثار است کہ در کشمیر جنوبی یافت می شود۔ بت خانۂ مزبور بفاصلۂ چہار میل بہ شمال اچھ بل واقع است۔ ہمہ عمارت از سنگہائے منقوش است و تا پنجاہ گز بلند است۔ سنگہائے ایں بت خانہ در طول نو گز و در عرض شش گز اند۔ و حیرت میشود کہ بکدام طریقہ سنگہائے مزبور دریں جا آوردہ بر قرار کردہ اند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۴۱)

[۲۰۲] وصال آنحضرت در خطۂ پہکلی بمقام نیبر یا سوات بتاریخ ۶ ذی الحجہ ۷۸۶ھ شد چنانچہ ازیں مصرعۂ تاریخی مستنبط شود۔

"قضا پیر کامل امیر کبیر"
۷۸۶ھ

[۲۰۳] بر صفحہ آیندہ

متصل آں چاہ مسجدے بنا فرمود و یکے از منسوبان خود در انجا نشانید آں بزرگوار عمر خود گذرانیده دراں جا مدفون گشت۔ فی زماننا مردم عوام مرقد آں بزرگوار را زیارت ہاروت و ماروت می دانند و کریوهٔ مذکور را صحرای بابل می گویند۔

کریوهٔ نونگری[۲۰۴]۔ واقع در پرگنهٔ چهرات[۲۰۵] و شاوره بلا اتصال جبال مرتفع طول آں تقریباً شش کروه و عرض قریباً دو میل منقطع و مسطح زمین آں اکثر مزروع یک طرفش زرع شالی است از اشجار و خار بن خالی در باستان راجه گلگندر[۲۰۶] بر سطح کریوهٔ مذکور شهر نونگر آباد کرده بود بنا براں آں کریوه را نونگر می گویند۔

کریوهٔ زینه پوره۔ در پرگنهٔ اڈون[۲۰۷] سطح آں هموار درمیان آں نشیب های بسیار و زراعت آبی و خشکی و اشجار و خارزار بے شمار و بر سطح آں دهات متعدده آباد۔ سلطان زین العابدین در کریوهٔ مذکور زینه پوره آباد ساخت و به عمارات رفیع و کوشک های منیع دراں جا دار الحکومت خود طرح انداخت و برای جریان آب به مسافت هفت کروه سدی متین مسمی به زینه ستهو[۲۰۸] از پنجاه درعه تا صد درعه رفیع و وسیع افراخت و بر سر آں از

(مسلسل) تاریخ قدوم آنحضرت بدیں دیار بہار ۷۹۶ھ گفته اند۔ گویند وقتیکه آنجناب وارد کشمیر شد ند سی صد کس از علماء سادات همراه آنحضرت بودند۔ روز وفات آنحضرت سه شنبه هفدهم ربیع الاول ۸۵۴ھ است (تاریخ حسن جلد سوم)

۲۰۴ھ نونگر تحصیل اونتی پوره (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۸۸)

۲۰۵ھ علاقه کامراج (دین شنٹ جیوگرافی آف کشمیر)؛ ۲۰۶ھ ابوالفضل نامش در فهرست راجگان شامل نه کرده است؛ ۲۰۷ھ کراله (راج ترنگنی) اڈهون (جونراج)

۲۰۸ھ ستهو بفتح سین و تشدید تا لفظ کشمیری به معنی سد؛

آب سونی کلہ نہری جاری ساختہ کریوہ مذکور آباد نمود۔ گویند دراں زمان جماعتہ فقیراں بر مکان رسیدہ مربی ایشاں پادشاہ را بطریق امتحان گفت کہ فقیراں ہمسر پادشاہاں ہستند و دو پادشاہ در یک جا نہ گنجند پادشاہ برای رضای فقیراں ازاں مکان برخاستہ بمقام نوشہرہ[۲۰۹] دار الخلافت اختیار نمود و بعد ترمیم عمارات آں جا خراب و سد مذکور منہدم و آب منقطع گشت۔

کریوہ بیج بہاڑہ[۲۱۰]۔ رفعتے است مختصر از ہر سو مقطوع در پیشیں زمان یکے از راجہای دوران بر فرق آں دار الحکومت کردہ بود۔

کریوہ بابا پور[۲۱۱]۔ در پرگنہ زینہ پورہ[۲۱۲] متصل آڈون اقصای آں مسطح و ہوای آں مفرح در بلندی مشہور۔ نگاہش باطراف دور زراعت آبی و خشکی فراواں و قریہ ہای بسیار بر سر آں۔

کریوہ خام پور[۲۱۳]۔ واقع در پرگنہ ناگام[۲۱۴] بسیار وسیع در عرض راہ شوپیان[۲۱۵]۔ زمین آں لایق زراعت آبی و خشکی خصوصاً جنس مونگ کہ دراں جا سبز دانہ و لذیذ و پر قوت می باشد در وسط آں سرای علی مردان خان[۲۱۶] موجود۔

۲۰۹ھ بہ شمال سرینگر بہ فاصلۂ چہار میل ؛

۲۱۰ھ تحصیل کولگام۔ بیجباڑہ قصبہ ایست بزرگ در جنوبی کشمیر بنیادش راجہ وجے (ق م ۱۰۶ - ۱۱۴) نہادہ است تعداد سکان ۴۲۲۴،۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷، ۱۱)

۲۱۱ھ تحصیل کولگام۔ ایضاً ؛ ۲۱۲ھ جنیا پور (جونراج) ؛ ۲۱۳ھ تحصیل کولگام

۲۱۴ھ ناگرام (جونراج) ؛ ۲۱۵ھ جنوبی کشمیر آبادی ۱۱۴،۲ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۸، ۱۱ ؛ ۲۱۶ھ در عہد شاہ جہاں دو مرتبہ حاکم کشمیر بود۔ بار اول در ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم ۱۰۶۰ھ مطابق ۱۶۵۰ء ؛

کریوۂ ناگام ۔ در عرض راہ پرار رفیع و وسیع قابل زرع للمی[۲۱۷] بے آب و در وسط آن چشمہ انیل ناگ[۲۱۸] ہولناک بود الحال مفقود ۔

دامودر ودر[۲۱۹] ۔ از سرینگر بہ فاصلۂ پنج کروہ جانب جنوب واقع در پرگنۂ اچھہ[۲۲۰] طول آن قریب ہفت میل و عرض آن دو میل از ہر سو مقطوع وہموار و در وسط آن نشیب ہای بسیار خالی از اشجار و خار زار بے آب ۔ زراعت اجناس ربیعی و خریفی بآبیاری باران سیر دانہ و پُر قوت می باشد۔ "قف" ۔ میگویند کہ راجہ دامودر[۲۲۱] بالای آن شہر دمودر آباد کردہ بُود۔ روزی بنام روح پدر خود طعامے ترتیب دادہ خود برای تغسیل سوی بہت رفت و بیرون درش دو فقیر برہمن ازو طعام خواستند راجہ گفت صبر کنید تا کہ من از بہت غسل کردہ می آیم ۔ برہمناں دریای بہت در پیش او حاضر کردند راجہ خرق عادت شاں سحر پنداشتہ بہ سوی بہت در گذشت ۔ برہمناں گفتند ترا شکل مار خواہد شد بہ گفتن شاں راجہ بہ شکل مار مسخ گشت و بر سطح کریوہ متوحش ماند۔ برہمناں گفتند اگر کسی کتاب باگوت گیتا در یک روز پیش او بخواند بہ شکل خود باز آید و در عرصۂ یک روز کسے نہ توانست خواند و راجہ بہ شکل مار ماندہ بسیار مدت زندہ بُود بعضے کسان اورا می دیدند بنا بران کریوۂ

---

۲۱۷ للمی بر تشدید لام دوم بہ معنے زمین خشک ؛

۲۱۸ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛

۲۱۹ در "جموں و کشمیر سٹیٹ" این مقام "دامودر" آمدہ است ۔ تحصیل ایضاً ؛

۲۲۰ اِک شکا (راج ترنگنی)

۲۲۱ مُراد از دامودر دوم (۱۳۰۲ ق م) است ؛

مذکور را دامودر وُڈر نام کردہ اند۔ والعہدۃ علی الرّاوی۔

کریوۂ کھوشی پورہ[۲۲۲]۔ رفعے است مقطوع میل در میل از سرینگر سمت مغرب برلب ہاکورسر سلطان زین العابدین بر سر آں عمارات رفیع آباد کردہ بُود۔

کریوۂ ہانجک[۲۲۳]۔ متصل کریوۂ خوشی پورہ دور آں قریب سہ میل مقطوع زراعت خشکی قلیلی متکوّن گردد۔ فقط۔

کریوۂ بڈگام[۲۲۴]۔ واقع است در پرگنۂ دین سُو مقطوع وسعتش فرسنگ در فرسنگ خواہد بُود و بر سطح آں دہات موفور مزروع۔

کریوۂ چھند پورہ[۲۲۵]۔ واقع است در پرگنہ ماچھامون[۲۲۶] بسیار وسیع آب رس و دہات متعددہ بر آں موجود۔

کریوۂ مکھ ہامہ[۲۲۷]۔ بطوالت دو سہ میل در پرگنۂ ماچھامون بے آب و مقطوع متصل کوہ دارا واقع است۔

زبرہ وڈر[۲۲۸]۔ پشتہ ایست در پرگنۂ دین سو بطوالت سہ چہار کروہ و پہنائی دو سہ کروہ پشت بکوہ اشجار و خارزار انبوہ۔

کریوۂ پٹن[۲۲۹]۔ پشتہ ایست وسیع بر سطح آں دہات بانگل[۲۳۰] آباد

---

۲۲۲ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛ ۲۲۳ ایضاً ؛

۲۲۴ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛

۲۲۵ سٹائن از ذکر نامش خاموشی اختیار کردہ است۔ امّا در تصنیفات قدیم مثل آئین اکبری و واقعات کشمیر نام این پرگنہ بہ ہمیں شکل موجود است ؛

۲۲۶ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ ۲۲۷ ماکسارام (ڈاین شنٹ جیوگرافی)

۲۲۸ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ ۲۲۹ ایضاً ؛ ۲۳۰ ایضاً ؛

و بہ سبیل نہر ہا فصل شالی در بعضے جاہا متکون گردد و فصل حریف بہ غایت جید و بالیدہ می باشد۔ دیوان نہال چند بر سر آں قریۂ نہال پور آباد نمود۔

کریوۂ کریری۔ واقع در پرگنۂ کردہن[۲۳۱] پیوستہ بہ کوہ بسیار طویل قابل زراعت آبی و خشکی در وسط آں زیارت سید حاجی مراد موجود۔

کریوۂ اشکورہ[۲۳۲]۔ واقع در پرگنۂ کردہن بسیار وسیع و فسیح قابل زراعت بعضے آب رس بر سر آں قریہا آباد و اشجار و خار بن انبوہ متصل بکوہ۔

کریوۂ واکب[۲۳۳]۔ واقع در پرگنۂ کردہن از ہر سو مقطوع بے آب زراعت خشکی موفور بغیر اشجار و خار زار مشہور۔

کریوۂ بنڈہ پورہ۔ واقع در پرگنۂ کوہہامہ[۲۳۴] آب رس پشت بہ کوہ زراعت شالی و اجناس انبوہ بر سر آں باغ بادام و جندر ہا و آسیا ہا برای استعمال شالی از تعمیرات مہاراجہ گلاب سنگھ[۲۳۵] موجود است۔

کریوۂ صفاپور۔ واقع در سایر المواضع[۲۳۶] پائین بر کنارہ چشمہ مانسبل آب رس لایق زراعت شالی و اجناس متصل بکوہ و قریہ صفاپور در وسط آں۔

کریوۂ کرہامہ[۲۳۷]۔ واقع در پرگنۂ لعل متصل با کوہ آہک ٹینگ بسیار وسیع آب رس قابل زرع چند قریہ بر سر آں آباد است۔

---

۲۳۱ نام قدیم کردہن کرددھنہ است (این شئنٹ جیوگرافی) واقع در تحصیل مزبور۔

۲۳۲ تحصیل بارہ مولہ ؛ ۲۳۳ ایضاً ؛

۲۳۴ او تر مچھی پورہ تحصیل۔ نام قدیم کوہہامہ "کوہ باسرم" است (این شئنٹ جیوگرافی)

۲۳۵ متوفی ۱۸۵۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ در فوج مہاراجہ رنجیت سنگھ رتبۂ سواری داشت۔ بعد ازاں حاکم جموں گشت۔ از انگلستان ریاست کشمیر بعوض شصت لک خرید کرد و ہمیں سلطنت در عالم است کہ بفروخت قایم شدہ ؛ ۲۳۶ تحصیل سرینگر ؛ ۲۳۷ ایضاً ؛

واج وڈر[۲۳۸] - در پرگنہ لعل متصل باکوہ فشل تونگ اکثر لایق زراعت خشکے قلیلی آبی درختان زرد آلو برسر آں فراواں از مغز آں نفع می یابند زیر دامن آں جوی شاہی کہ در سر بنگر می رسد جاری است۔

کریوہ پاندرچ[۲۳۹] - از باغ ملا شاہ تا محلۂ سورہ بہ طوالت سہ کردہ قابل زراعت آبی و خشکی ۔ کنارہ تالاب آنچار سر واقع و در عہد شاہان چغتائیہ برسر آں باغات بسیار معمور شدہ بود۔

کریوہ چندری - در پرگنہ دچھن پارہ متصل موضع کنل درن طول آں تخمیناً چہار میل و عرض یک میل آب رس برسر آں دہات بسیار آباد۔

کریوہ دیوہ پور[۲۴۰] - در پرگنہ بیرہ[۲۴۱] شمن واقع است ۔ وسعت از سہ چہار میل افزوں ۔ درمیان آں بطائح[۲۴۲] بسیار موجود۔

گوس وڈر - در پرگنہ چھراٹ واقع است برسر آں دہات موفور آباد

ڈڈ وڈر - در پرگنہ دچھن پارہ[۲۴۳] متصل موضع مرہامہ بہ سر آں دہات آباد ۔

کریوہ پانپور - در پرگنہ وہو[۲۴۴] از ہر سو منقطوع یک طرف آں دریای بہت و جانب دیگر تالاب و درمیان آں فاصلہ ہائی نشیب و فراز واقع بے آب لایق زراعت اجناس اکثر ازاں جملہ قریب یک ہزار و دوازدہ

---

۲۳۸ ایضاً ۲۳۹ ایضاً ۲۴۰ تحصیل پرتاب سنگھ پورہ ۲۴۱ دران شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر نام ایں پرگنہ چنیں یافتہ شد ۔ ۲۴۲ بطیحہ بفتح طاء دجلۂ غیر منقوط زمین گاہ آب کہ در سنگ ریزہ باشد ۔ کذا فی شمس اللغات ۔ ۲۴۳ تحصیل اونتی پورہ ۔ نام قدیم دچھن پارا "دکشن پارا" است دران شمنٹ جیوگرافی ۔ ۲۴۴ ایضاً ابوالفضل ایں را دہی نوشتہ است ۔ بروایت راج ترنگنی نام قدیمش "کھدوی" بود ۔

بیگه زمین قابل زرع زعفران است کیفیت آن بجای خود گفته آید۔

اراضی کشمیر

ساحت کشمیر برسه درجه منقسم گردد یکی زمین مسطح و هموار دوم دره های کوهسار سوم دامنهٔ کوه ها و کریوه ها۔ درجه اول اوسط کشمیر میدانی است مستطیل مسطح و هموار فارغ از رمال و احجار و خالی از مغاک و خارزار طول آن از چشمهٔ اچهبل[۲۴۵] تا منتهای پرگنه زینه گیر[۲۴۶] تقریباً پنجاه کروه و عرض آن بدرجهٔ اوسط تا هشت کروه زمین آن قابل زراعت آبی و للمی خاک آن خاکستری رنگ بسیار پرقوت فصل آن سیر دانه و بالیده پیداوار آن افزون از زمین های بلند دو چند یا سه چند۔ و در اطراف واکناف آن تالاب ها و سرهای[۲۴۷] وسیع مثل تالاب اولر و تالاب ڈل و آنچار سر و مانس سر و پمپاسر و هاکور سر و خوشحال سر وغیره آب خیز ها و آب گیر ها و نیستان و لوخ[۲۴۸] زار ها واقع۔ و در وسط آن شهر سرینگر مشهور۔ بالا و پائین آن دهات موفور معمور۔ و درمیان این سطح دریای بهت همیشه جاری میباشد۔ و در بعضی سنین دریای مسطور طغیانی گشته سطح مذکور را سیلابی گرداند۔ عمارات شهر هم بحادثهٔ طغیان آن بارها ویران گشته است و آبادی دهات و مزروعات خصوصاً پائین شهر اکثر تلف میسازد۔

درجه دوم۔ از کوهستان حوالی کشمیر یوزهائی کوهسار درمیان سطح هموار

---

۲۴۵ تحصیل اننت ناگ ۲۴۶ جوزراج بلفظ هندی "جیناگیر" نوشته است ۲۴۷ سر د بفتح سین وسکون را بمعنیٔ تالاب بزرگ ماخوذ از لفظ سنسکرت سرو ور بفتح سین و را و سکون واؤ دفتح واؤ ثانی وسکون را۔ ۲۴۸ گیاهی است که از دبوریا می بافند۔

ہر سو کشیدہ اند و درمیان آں دہات موفور مزروع۔ فصل آں در قوت و بالیدگی
و افزدنی بدرجۂ اوسط۔

درجہ سوم۔ دامنہ کوہسارہا و کریوہ ہا و پشتہ ہا است کہ در سطح ہموار
تا دور کشیدہ از یک صد تا دو صد فٹ انگریزی از درجۂ اول مرتفع گشتہ اند
و اکثر مسطح و ہموار قابل زراعت آبی و خشکی میباشد فصل پیداوار آں در
قوت و بالیدگی و افزدنی بدرجۂ سوم یافتہ می شود درمیان آں در بعضے جاہا
زمین سنگلاخ و خارستان و مغاک و خراب ہا موجود۔

غارہای کشمیر

غار منڈا[۲۴۹] - درمیان پرگنۂ شاہ آباد از قصبۂ ڈورہ سمت جنوب بہ
مسافت سہ میل قریب موضع منڈا بر کمر کوہ بانہال شگفت غاری است کہ از
دہان آں غار میان تاریکی بہ مشاعل انوار اندک پیش رفتہ دو راہ بہ نظر می آیند
ازاں جملہ یک راہ بطرف چپ بہ غایت خایف و ہولناک است رفتن آں راہ
متعسر گردد۔ دوم راہ پیش رو بعد مسافت اندک در نفس آں غار حجرہ ایست و
میان حجرہ سرچشمۂ عجیب پیدا است کہ آب از دہان غار بیروں ہمی آید نہایت
عذب و شیریں و خنک یافتہ می شود و از سقف آں حجرہ قطرات آب ہمیشہ
متقاطر می باشند کہ بہ باعث برودت محل فوراً منجمد گردد مردماں ذنگالۂ آں
بسان نبات دراں جا می خورند و مورخان کشمیر می نگارند کہ ذنگالۂ مذکور از
غار کشیدہ مثل حجر می شود غلط صریح است۔

غار آری رای۔ غاریست مشہور واقع در موضع بومہ زوہ پرگنۂ مٹن
زیر دامن کریوہ جانب شمال منتہای آں را کسے نمی بیند عرض آں پنج درعہ و

---

[۲۴۹] قدیم "ویر" در جنوبی کشمیر ؎

ارتفاع آں چہار درعہ و کسرے در اطراف آں غار حجرہ ہاست گویا معابد ریشیاں بودہ است و درمیان یک حجرہ صورت قبر معائنہ گردد۔ الحال تمامی آں غار در تصرف شب پرہ ہاست موجب آں طبیعت متنفر و دخول دراں متعسر گردد۔
حیدر ملک چاڈورہ در تاریخ خود[۲۵۰] می نگارد کہ بقصد تحقیق در آں غار در آمدم و دوازدہ نفر چراغ ہا بدست گرفتہ و یک یک آثار روغن بہر کدامی سپردہ مابین یک تیر پرتاپ فاصلہ ہر مشعلے بودہ چوں مسافتے بعید قطع شد در یک گنبدے ارتفاعش بیست گز بودہ و دورش پنجاہ گز دیدہ رسیدیم۔ چہار راہ بہ نظرم در آمدہ جانب راست راہے[۱] مار پیچ دار و از جانب چپ[۲] راہے و بالا[۳] رو بہ راہے و راہ پیش طرف پائین می نمود یعنی پایاں با سفل بود دریں ہر سہ راہ دلیری نتوانستیم۔ اما سنگے دز راہ پائین رو بہ بہ جہنمہ

[۲۵۰] تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۶ مملوکہ کتاب خانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبر ۴۴ فہرست فارسی و عربی مخطوطات جب ڈبل اے سی اسٹوری مؤلف ببلیو گرافی آف پرشین لٹریچر حصّہ دوم چھاپ شرکت لوزاک لندن صفحہ ۶۸۰ "تاریخ مذکور در ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۸ء آغاز شدہ در ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء اختتام پذیر شد۔ تاریخ کشمیر از ابتدائے ازمنۂ قدیمہ تا عہد جلال الدین اکبر علے سبیل الاختصار مشتمل بر وقائع تاریخی کشمیر است۔ کتاب مذکور خلاصۂ راج ترنگنی است لیکن در عہد اخر مصنّف اضافۂ معتد بہ از جانب خود نمودہ است۔ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ از ماخذ ہائے معتبرۂ تاریخ کشمیر بشمار می رود۔

مصنفش ملک حیدر پسر ملک حسن بن ملک محمد ناجی باشندۂ چاڈورہ از مضافات سرینگر متصل قریۂ دھنتورہ پرگنہ ناگام بود۔ خاندانش از شرفائے کشمیر بودہ است شخص مذکور کما بیش بیست و چہار سال در ملازمت یوسف شاہ چک (۱۵۸۵/۹۹۳-۹-۱۵۷۸/۹۸۶) ھ تاجدار آخرین کشمیر بود۔ دبادہ در جلاوطنیش بطرف بنگال (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

امتحان غلطانیدہ شد تا یک گری[۲۵۱] آواز فرو رفتن آں سنگ در گوش می رسید و از سقف گنبد و غیرہ آبے می چکید۔ اندک زمین تر شدہ بود دراں حین خبردار کردند کہ روغن کم تر ماندہ باز ہماں راہ برگشتہ بیروں آمدیم۔

صاحب تاریخ می نگارند کہ راجہ اری رای المعروف سندیمان[۲۵۲] ترک سلطنت نمودہ و پوست آہو پوشیدہ درمیان آں غار در آمد۔ آنگاہ واپس نرسید بنا براں آں غار را آری رای نام نہادہ اند۔ بعد او راجہ رنادت باتفاق رانی خود در غار مذکورہ داخل گشت و اثرے از آنہا پدیدار نشد۔

غار امرناتھ[۲۵۳]۔ در کوہستان پرگنہ دچھن پارہ سمت شرقی بالای کوہ غاریست عجیب طول آں پنجاہ درعہ عرض ہمیں قدر ارتفاع سی درعہ تا سی و پنج درعہ و از عرصۂ روزگار برف و یخ بالوان بسیار دراں جا موجود است کہ گاہے شعاع آفتاب نمی بیند۔ مورخان کشمیر می نگارند کہ از سقف آں غار قطرات آب متقاطر گردد و بہ مطابق مدّ و جزر دریای محیط در تزاید

مسلسل) در جاگیرش رفاقت کرد۔ حیدر ملک صاحب سیف ہم بود۔ چنانچہ در مہمے کہ خلاف راجہ بلبھدر روانہ کردہ شد۔ حیدر ملک بحیثیت سالار فوج کامیاب شد۔ در سنہ ۱۶۰۷م / ۱۰۱۶ھ ملک حیدر چاڈورہ مہر النساء (بعدۂ نور جہاں) را بعد از قتل شوہرش شیر افگن خان محافظت کلی نمود۔ جہانگیر بصلۂ خدمات او بالقاب چغتائی و خطاب رئیس الملک بنواختہ حاکم کشمیر مقرر فرمود۔ (تفصیل مخطوطاتش در سابق تحت حاشیہ کہ نمبرہ ۱۹ درگذشت)

۲۵۱ مفرس "گھڑی" ہندی۔ بمعنیٔ ساعت۔ ۲۵۲ پسر را ماند بود۔ بانی شہر سندمت نگراست۔ شصت و پنج سال حکومت کردہ درگذشت ۞ ۲۵۳ برائے تفصیل رجوع کنید بحاشیہ نمبرہ ۱۴۲ ۞

نور ماہ بہ تقاطر آب در کنج آں غار پیکرے از یخ تا سقف منجمد گردد۔

اہل ہنود آں را لنگ مہادیو می دانند و در نقصان ماہ تقاطر آب موقوف گردد و صورت یخ ذوبان پذیرد و در ایامیکہ ماہ تحت الشعاع می باشد از یخ بست اثرے موجود نماند۔ گویند در ہر ماہ ہم چناں متصور گردد۔ باز ذوبان پذیرد۔

اما محققان یورپ نفی آں می سازند و برہمنان و سادھواں و سنیاسیان و گوسائیاں[۲۵۴] از بلاد ہندوستان وغیرہ اطراف برای زیارت آں مکان بمشقت فراواں بتاریخ ساون سودی پانزدہم می روند۔

غار بازارہوی۔ در موضع بوتو پرگنہ کوہامہ بالای کوہ آہام متصل زیارت سنگ بی بی صاحبہ غاریست طویل کہ منتہای آں را از افراد بشر کسے ندیدہ از جوف آں نہرے قدیم جاری می باشد۔

غار کوپہ دارہ۔ در پرگنہ دچھن پارہ در موضع کوپہ دارہ غاریست تاریک کہ درمیان آں کسے نمی زود۔ گویند در جوف آں غار شیخ زین الدین[۲۵۵] ریشی مدتے خلوت نشین شدہ بود۔

---

۲۵۴ ہر سہ اخیر طائفہ انداز درویشان ہنود تارک الدنیا کہ گیسو دراز و ژولیدہ مو باشند۔

۲۵۵ ابوالفضل در آئین اکبری غار مذبور را در عیش مقام پرگنہ کھادرپارہ نشان دادہ است شیخ زین الدین ریشی خلیفۂ ثانی حضرت نورالدین نورانی است۔ مولد اصلی وے موضع باندرکوٹ خطہ کشتواڑ است۔ در حالت کفر زیا سنگھ نام داشت و از قبیلۂ راجہائے آندیار بود و بردست بابا بام الدین مشرف اسلام شدہ در وے استقامت کرد و از عابدان ایں دیار گشت۔ گویند کہ بعد دوازدہ سال ریاضت دہنۂ غار از سنگ بستہ کردہ غائب شد و تا ایں دم از وے نشان نہ یافتہ اند ؛

غار بیروہ۔ منتصل قصبۂ بیروہ غاریست بہ غایت طویل کہ نہایت آں کسی ندیدہ۔ گویند انبود نام عابدے بُود مرتاض بمعۂ دوازدہ شاگرد خود کہ ہمہ ہا بیدخوان[۲۵۶] بُودند در آں غار داخل شدہ بازگشت نہ رسیدند۔ اندرون آں غار چاہے است بہ غایت عمیق۔

احجار کشمیر

سنگ بلور۔ در پیشین زمان سنگ ہای بلور از جبال وچھن پارہ و بیلاق پرگنۂ لعل فراواں یافتہ اند و دریں زماں بعضی اوقات مردم شبان و سباحان دانہ ہای بلور از بیلاق ہای مذکورہ می آرند و در سال سنہ ۱۹۴۰ ہجری از کوہستان لعل کان بلور برآمدہ بُود باز مفقود شد۔

سنگ موسی۔ از موضع کھربوہ شار پرگنۂ وہو سنگے سیاہ رنگ و صاف و شفاف و ملائم می آرند نگین ہا و اشیا ہای عجیبہ ازاں تیار می سازند۔ بعضی آں را سنگ پنادل می گویند۔

سنگ چقماق۔ کہ آں را حجر النار می گویند از موضع کھربوہ شار یافتہ می شود۔

سنگ نلچلین۔ از پرگنۂ دچھن پارہ موضع مامل سنگی سرخ نما کہ بسیار ملائم می باشد می آرند ظروف و کاسہ ہا ازاں درست می سازند حکم سفال دارد۔

سنگ والم۔ سنگے است بسیار نرم در شاہ آباد متصل ویرناگ زرگراں کوفتہ و بیختہ ظروف برای گداختن زر و نقرہ تیار می سازند

سنگ شیشہ و کاپح۔ از سندلار متصل دُدرہامہ سنگ ہای صغیر

---

[۲۵۶] "وید" کتاب الہامی اہل ہنود و ایں در شمار چہار است۔ رگ وید، سام وید، یجروید، اتھروید۔

که مدّور و خوش نما باشند فراهم کرده در کوره بآتش گداز کرده شیشه و کاچ می سازند۔

سنگ گچ۔ از قصبهٔ باره موله[۲۵۷] در میان گلخنها پخته کرده به شهر می آرند بسیار صاف و سفید می باشد۔

سنگ چُونه۔ در کشمیر بسیار یافته می شود اوّل از کوه آهاٹینگ که تمام از سنگ چُونه مخلوق است ده بیست گلخن چُونه بیزان در ذیل آں موجُود است۔ دوم در موضع اجس پرگنهٔ کوہیامه۔ سوم در موضع زچل ڈاره پرگنهٔ چھی پوره۔ چهارم در قصبهٔ باره موله۔ پنجم در قصبهٔ اننت ناگ۔ ششم در پرگنهٔ دیوه سر[۲۵۸]۔

سنگ سماق۔ در کشمیر بسیار موجُود۔

سنگ فرشی۔ از کوه باره موله بسیار می آرند۔ برای فرش حمام ها وغیره مصروف می دارند در پرگنهٔ لعل از موضع نوفر پیترهای صاف بهم می شوند۔

معادن کشمیر

گویند در پاستان کان های فراواں میان کوهستان کشمیر ظاهر شده بُود دریں زماں مفقود است همگی کان آهن موجود۔

کان زمرد۔ میگویند بر فرق کوه هرموکھ کان زمرد موجود است موجب آں هر جا که قلعهٔ رفیع کوه هرموکھ به نظر می آید در آنجا لدغ مار واقعی مهلک نمی گردد۔ بلکه افعی و مار آں جا ظاهر نمی باشد[۲۵۹]۔

---

۲۵۷ قصبه ایست به شمال کشمیر تا در ۱۹۴۷ء قبل از تقسیم هند درمیان بھارت و پاکستان مرکز تجارت بُود۔ اما اکنوں در وے فرق عظیم واقع شده است۔ آبادی ۵۹۹،۶ نفر۔ ۲۵۸ قدیم "دیواسر" علاقه مراد

۲۵۹ در "واقعات کشمیر" صفحه ۲۶۸ درمیان عجائب و غرائب کشمیر مذکور است:۔ (بقیه بر صفحه آینده)

(بقیه بر صفحه آینده)

کان زر - قریب صد سال می گذرد کہ مردم در اس از کوہستان زوجہ بال شرق رویہ برکنارۂ دریا کان طلا یافتہ بودند چندی بداں مشغولی داشتند۔ "قف" - روزے پیکرے از طلا کہ ہر دو دست او نقصان بود دریافتند و برای تقسیم بزخم تیر مضروب ساختند۔ ناگاہ پیکر مذکور از کنارۂ دریا بالا برجستہ خود را درمیان دریا انداخت فوراً از بالای کوہ لختے سنگ فرود آمدہ کان مذکور مستور نمود۔ شگفتے ہست لیکن دل پذیر بود۔ آئین اکبری می نگارد کہ از دریای اباسند و رود پدمنی کہ از چیلاس می آید و از دریای کرشنہ گنگا ریگ طلا دریابند۔ یکے بہ خاک شوی بدست آرند۔ دوم پوست بلند مو در آب بگسترند و بر اطراف آں سنگ نہند تا آب نہ برد۔ پس از دو روز برداشتہ بآفتاب بگذارند چوں خشک شود برافشانند و زریں ریزہ دریا بند فقط[۲۶۰]۔

کان نقرہ دمس - انس صاحب در تاریخ خود می نگارد کہ در ملک کشمیر کان نقرہ و مس و قلعی موجود است گویند در کوہستان علش مقام کان مس[۲۶۱] ہویدا گردد و خرجش بسیار و آمدنی کم۔

کان آہن - در ملک کشمیر از چہار جا حدید می برآید یکے در قریہ پشر

{مسلسل}

"دراں پرگنہ کوہے است بلند ہر موکھ نام تا ہر جا کہ قلعہ در نظر است مار دکثردم نمی باشد۔ حقیقت الامر آنکہ بر فرق او کان زمرد موجود است و خاصیت کان زمرد ایں است کہ صمیت مار دکثردم زائل گرداند۔"

۲۶۰ - آئین اکبری جلد دوم مترجمہ ایچ - ایس - جیرٹ صفحہ ۳۶۵ اما در وے بجائے "پدمنی" "پدنی" مذکور است۔

۲۶۱ - "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۱۰ اما در وے فقط ذکر "کان مس" آمدہ است۔

پرگنۂ کوٹھار وصوف[۲۶۲] پرگنۂ برنگ نہایت صاف و ملائم دوم در موضع کہر یوشار پرگنۂ دیچھو بدرجۂ اوسط سوم در موضع ہیرون پرگنۂ زینہ گیر بشور و خراب۔ چہارم در موضع ژوہن[۲۶۳] پرگنۂ شاہ آباد۔

کان گوگرد۔ در کشمیر بسیار چشمہ ہاست کہ از آب آں بوی گوگرد یافتہ می شود۔ موجب آں دانستہ اند کہ از غور آں چشمہ ہائے کان گوگرد خواہد بُود۔ می گویند کہ در کوہستان غربی کامراج کان گوگرد بسیار است چنانچہ در پرگنۂ مچھی پورہ زیر دامنۂ کوہ بعضے اوقات از زمین دُود ہمی بر آید شبانہ شعلۂ آتش یافتہ می شود اہل ہنود آں را سویم میگویند و مظہر جوالامکھی[۲۶۴] میدانند وہنگام ظہور آں ہنود جوق در جوق در آں جا رفتہ نیایش آں می سازند و برنج و آب در باسن[۲۶۵] کردہ میان چھقر[۲۶۶] میگذارند۔ و در ساعتے طعام پختہ می شود اوقات ظہور آں چیزے مقرر نیست فرقہ اسلامیہ آں را کان گوگرد پندارند و اہل یورپ کان انگشت انگارند۔

گان سرمہ۔ در پرگنۂ کہادرہ موضع بونیار کان سرمہ موجود است۔

چشمہ سار کوہستان کشمیر۔ در بلاد کشمیر سر چشمہ ہای کثیر در کوہ وصحرا بہر جا دلپذیر است ازاں جملہ بعضے چشمہ سار نامدار کہ بالائی کوہسار بہ سبیل رود بار فیض بخش این دیار است یاد کردہ می شود۔

---

۲۶۲ صوف نام مقام برنگ در اصل بھرنگا بُود۔ از امتداد زمانہ نام اصلی اش از اذہان محو شدہ برنگ شد۔ ان شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۲۶۳ در نسخۂ دیگر بجائے "ژوہن" "ژونگ" یافتہ شد ؛ ۲۶۴ کوہ آتش فشان ؛

۲۶۵ ظرف خاکی ؛

۲۶۶ چُھقّر بضم چ و تشدید قاف در ہندی چشمہ را گویند (جامع اللغات اردو)

ہر موکٹہ گنگا

دربلاق پرگنہ لعل[۲۶۷] از سرینگر بفاصلہ پنجاہ میل بجانب شمالی زیر دامنۂ شرقی کوہ ہرموکھ واقعست۔ شکل آں مربع و مستطیل۔ اضلاع آں تقریباً پنج میل و در وسعت و فسحت از جملہ سرچشمہ ہای جبالی بے عدیل۔ ہمیشہ باب زلال مالامال۔ در وسط آں لخت ہای برف بہر سو سیال۔ ہنود آں را متبرک دانستہ۔ استخوان ہای مردگان خود دراں می ریزند[۲۶۸] و بھادون سودی ہشتم[۲۶۹] دراں جا میلہ[۲۷۰] می باشد۔

کانہ سرچشمہ ایست بالاتر[۲۷۱] از ہر موکٹہ گنگا بہ جانب شمال و در تابستان

---

۲۶۷ مراد از "لار" است۔ بنابر روایت "راج ترنگنی" نام قدیمش "لوہارا" بود ؛

۲۶۸ ابو الفضل ہمیں روایت را بہ قدرے اختلاف چنیں بیان نمودہ است :-

"لار پرگنہ ایست کہ بر سرحد تبت کلاں واقع است بطرف شمالش کوہے است بلند از ہمہ کوہ ہائے گرداگرد۔ در زیر دامنش دو چشمہ ہا اند کہ مابین آں ہا فاصلۂ دو گز شمردہ اند۔ امر حیرت ناک دریں باب این است کہ آب یک از انہا بغایت سرد است و دوم بغایت گرم۔ ہنود ایں ہر دو چشمہ ہا را بغایت متبرک می دانند و استخوان ہائے مردگان را کہ با آتش خاکستر شوند دراں می ریزند"۔

(آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۰)

۲۶۹ ہشتم ماہ بھادون ہندی (مطابق اگست و ستمبر تقویم انگلیسی) کہ دراں مہتاب طلوع شود اہالیان ہند قدیم ہر ماہ تقویم قمری را بدو حصہ مساوی تقسیم کردہ بودند شدی و بدی حصہ اول پانزدہ روز روشن است و حصہ دوم پانزدہ تاریک ؛ ۲۷۰ میلہ بفتح میم و سکون یا "ہندی" جشن" را گویند ؛

۲۷۱ منبع آش کوہ ہرمکھ مذبور (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۶) ؛

قطعات برف در نفس آں گردندہ آب آں با آب گنگا لاحق می شود و نیز متصل آں از فرق کوہ ہرموکھ پنج نہر آب جاری گشتہ با آب گنگا ملحق می شود۔ ازاں جملہ نہریست کہ آب آں سفید مثل شیر می باشد و نہر دیگر را آب سرخ نما بنظر می آید و سہ نہر دیگر صاف و زلال۔

نند کالو[۲۷۲] متصل ہرموکٹہ گنگا سمت جنوب دو چشمہ مانند دو چشم ہمدوش یکدیگر اند آب نند و صاف و آب کالو سیاہ گون ہنود ایں دو چشمہ را برادران گنگا پنداشتہ متبرک می دانند

کولوسر[۲۷۳] میان کوہ ہیمنتہ دا لد و ہرموکٹہ گنگا آبش مصفا و نیلگون بنظر می آید آب ہائی ایں چشمہ سارہا بہ حیثیت اجتماع منبع رودبار کرانکہ ندی ہست اشق فیر۔ دو چشمہ است متصل یک دیگر از کولوسر سمت جنوب آب یک گرم است و دوم سرد۔ باعتقاد ہنود دو چشمہ دو قطرۂ اشک ماتا پاروتی است کہ دراں جا افتادہ است (اشہ قیر بمعنی قطرات اشک آبد) ایں دو چشمہ گاہی جاری نمی شود۔ فقط

ستنہ سر[۲۷۴] ہفت چشمہ است متصل یک دیگر بر کوہ زوجہ بال از ہرموکٹہ گنگا بہ فاصلۂ ہشت میل سمت شمال آب ہائی آں چشمہ ہا دو حصہ می شود یک حصہ بجانب جنوب با رود کرانکہ ندی لاحق می گردد و حصہ دوم زیر سنگلاخ راسہ بل سمت شمال تا دور مخفی می گذرد۔ ازاں جا با آب کوہستان دیگر شامل رودے بہم رسد و آں رود در ذیل کوہ وگنی در دہان غارے داخل گشتہ منور گردد۔ میگویند کہ ہماں آب از چشمۂ الرناگ در عہد گذشتہ

۲۷۲؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ؛ ۲۷۳؎ جموں اینڈ کشمیر کولاسٹر صفحہ ایضاً

۲۷۴؎ ایضاً لیکن در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں قدر تفصیل نیست کہ حسن بیان نمودہ است

جوشیدہ شہر سندمت نگر را غرق گردانیدہ است چنانچہ یکے از راجہای پیشین سبوس شالی در رود مذکور برائی امتحان انداختہ از چشمہ اُلرناگ ظہور نمود۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

ڈوٹھہ سر۔ چشمہ ایست مذکور در بلاق پرگنہ لار[۲۷۵] آب آں باب کرانکہ ندی شامل گشتہ در سند لار پیوندد۔

پران گنگ۔ یعنی گنگ کہنہ واقع در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند در سابقہ زمان ہنداں استخوان مردگان خود را دراں می انداختند بتاثیر کلجوگ خاصیت آں درہرموکٹہ گنگا مبدل گشتہ چشمۂ مذکور را آب نقصان یافت کہ از عمق آں سنگ ہا نمودار شد۔ الحال قلیلے آب ازاں جوشیدہ شامل کرانکہ ندی گردد۔

مس ٹھوکر۔ چشمہ ایست بالای کوہ گنڈ سرسنگھ۔ آب آں در سند لار شامل گردد۔

برہمہ سر۔ چشمہ ایست برگوشۂ مرغزار دھالشہ مرگ[۲۷۶] اہل ہنود آں را متبرک دانستہ اند آب آں منبع رودبار برہمہ سر گفتہ اند کہ بہ مقام وسن با سند لار ملحق گردد۔

کرشنہ سر۔ چشمہ ایست در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند ہمیں چشمہ منبع کرشنہ گنگا[۲۷۷] است۔

دشنہ سر۔ کولابیست در مرغزار وشنہ سر قریب کرشنہ سر در جوف آں سنگے وسیع نمودار است اہل ھنود آں را مندر

۲۷۵؎ در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۶ منبع اش کوہ ہرمکھ

۲۷۶؎ در کوہ ہادبو "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ مذکور

۲۷۷؎ در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۷۔ کرشنا گنگا بناء بر کتاب مذکور نزد دومیل (سرحد مغربی کشمیر) شامل دریائے جہلم گردد ؎

بشن[۲۷۸] جی پندارند آب آں در کرشنہ گنگا لاحق[۲۷۹] گردد۔

پرنگ سر۔ چشمہ ایست از دشنہ سر سمت شمال[۲۸۰]۔

گاڈہ سر[۲۸۱]۔ چشمہ ایست از سننہ سر بجانب مشرق آب آں کدر و درمیان آں ماہیاں بہ کثرت می باشند کسے شکار آں ہا نمی تواند کرد۔

یم سر۔ چشمہ ایست قریب گاڈہ سر سمت مشرق آبش نیلگوں و درمیان آں جانوریست کہ آں را بہ ہندی "تندوا" نامند۔ انسان راہمی کشد آب ایں ہر سہ چشمہ در کرشنہ گنگا میگذرد۔

ستانی سر۔ چشمہ ایست بر کوہ ستانی بجانب نیلی منفصل آں سہ چشمۂ دیگر است بے نام آبش در کرشنہ گنگا۔

کڈوری سر۔ در مرغزار پاتل وان آبش شامل کرشنہ گنگا۔

سارن سر۔ خوش نما چشمہ ایست سمت گوریس۔ آبش سیاہ گون شامل کرشنہ گنگا۔

---

۲۷۸ دشن یا دشنو نام یکے از سہ خدایگان ہنود کہ پرورش مخلوقات می کند۔ فرقۂ وشنو اورا بحثیت خالق پرستش می کند۔ بگمان او دریائے گنگا از انگشت نرپا اش جاری شدہ بر فرق شیوجی افتد و از انجا بمیدان ہند روان گردد۔ در مہا بھارت یک ہزار نامش کہ لفظ "وشنو سہتر" بآں اشارہ کند مذکور است۔ جامع اللغات صفحہ ۷۹ ؛

۲۷۹ ایضاً صفحہ ۷ ؛

۲۸۰ وشل دشنہ سر جز "کرشنا گنگا" شدہ نزد دومیل شامل جہلم گردد ؛

۲۸۱ ومطابق کتاب مذبور گاڈہ سر، یم سر، ستانی سر، دکڈوری سر ہر چہار جز رود کرشنا گنگا گشتہ شامل دریائے جہلم شوند ؛

شیر اسر۔ کولابے است زیر دامن غربی کوہ ہرموکھ قطعات برف در جوف آں سیال و در وسعت برابر ہرموکھ گنگا درمیان آں سنگے وسیع نمایاں۔ آب آں منبع رود آرنی[۲۸۲] است شامل تالاب اُلر گردد۔ ومتصل آں دو چشمہ دیگر است بے نام۔

دودھ سر۔ از شیر اسر بطرف شمال بر کوہ پلہ دار۔ از عجائبات آں چشمہ ایں است کہ آبش در ماہ بھادوں ہمیشہ سہ مرتبہ سفید برنگ شیر جاری میشود تا یک شبانہ روز ہم چناں جاری می باشد آب آں شامل رود آرنی در اُولر پیوندد۔ فقط۔

کم سر[۲۸۳] گنگر سر۔ در ذیل کوہ ہرموکھ در مرغزار چھتر آب ہر دو در اُلر بشمول رود آرنی می رود۔

نیلہ سر۔ چشمہ ایست خوش تر زیر دامن کوہ ہرموکھ سمت شمال آبش نیلگوں و ہاضم۔ بر بلندی کوہ سالنی منبع رود مدمتی[۲۸۴] است کہ میان درۂ اوسط کوہ ہامہ در تالاب اُلر پیوندد۔

نیلہ بون۔ زیر دامن کوہ کچھ بال آبش شامل مدمتی۔

تلاؤ بل۔ زیر دامن کوہ برہ بال آبش شامل مدمتی۔

سالن سر۔ در ذیل کوہ ہرموکھ درمیان مرغزار سالنی آبش در مدمتی۔

یمل سر۔ متصل کوہ برہ بال سمت مشرق۔ گویند در آں جا تصرف جنیاں است۔ اکثر اوقات صدای نغمہ وساز مسموع گردد۔ آبش ملحق بانہر مدمتی۔

۲۸۲؎ مُراد از ارن کہ نزد بانڈی پور است۔ منبع اش کوہ ہر لکھ است۔ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ÷ ۲۸۳؎ کن سر مطابق جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴ ÷ ۲۸۴؎ نزد بانڈی پور منبع اش کوہ ترا گہ بل ÷

رکم سر - در وسط مرغزار ناگامرگ بر کوہ شمالی کوہامہ آبش شامل مدمتی۔
نبلہ سر - در عرض راہ گوریز زبر کوہ دچہ بال آب زلال مالامال از جوف آں یک قطرۂ آب بیروں نمی آید - طرفہ ایں کہ اوایل بہار ہر سال برف کوہستان بہ وفور سنگ وخاک و درختاں درمیان آں غلطیدہ می افتد وتا یک دو ماہ ازاں محجوب می ماند وعمق آں ازاں سنگ وخاک اصلاً پُر نمیشود۔
مرناگ - در یلاق پرگنہ اُوتر بر کوہ مرناگ چشمہ ایست بسیار عمیق آب آں لبالب لیکن جاری نمی شود - گویند آب آں چشمہ از موضع منزہار پرگنہ وتر جوشش می زند - العلم عند اللہ
ژہن ناگ - بر کوہ گلگوسہ عمیق - دور آں پنجاہ قدم آبش بیروں جاری نمی شود - گویند آب آں درموضع نرہ گام پرگنۂ وتر از چشمہ شیوہ ناگ جوش زند - واللہ اعلم
سُنہ گل ناگ چشمہ ایست عجیب فراز کوہ شمشہ - بریلاق بنگس کامراج آب آں فراوان - بقدرت ایزدی ہفت جوی آب ازاں منفجر گردد - ازاں جملہ چہار جوی جانب دراو کرنا شامل کرشنہ گنگا[۲۸۵] گردد وسہ نہر دیگر سمت کشمیر می آید یکے نہر کامل کہ در تپۂ وتر جاییست دوم ردبو ماور سوم تالر مزروعات را بیراب کردہ شامل نالہ پُہرو[۲۸۶] گردد۔
گیسہ ناگ چشمہ ایست عجیب بالای کوہ بنگس درعرض دراوہ آب

۲۸۵ء جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷ ؛ لیکن در انجا نامش "ست گل" مذکور است ؛
۲۸۶ء جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ - منبع اش بنا بریں کتاب مذبور کوہ کاجی ناگ پرگنۂ اُوتر مچھی پورہ است - نزد دوآبہ گاہ شامل دریائے بہت (جہلم) گردد ؛

آں بامتزاج نہر کھہل در نالہ پہرو پیوندد۔

چہار چشمہ۔ بر قلۂ کوہ کاجی ناگ کہ در حدود مچھی پورہ کامراج واقع است و ہموارہ از برف محفوف می باشد حوالی آں قلہ رفیع چہار چشمہ[288] عجیب بکثرت میاہ مشہور اند و بہ باعث صعوبت راہ و رفعت محل دیدن آں چشمہا ہر کس را متعسر گردد مگر سادہوان[288] و محققان یورپ بدیدن آں بدشواری می روند۔ ازاں جملہ کاجی ناگ کہ قلۂ مذکور را سمت مشرق واقع است ہمیشہ از حجاب سحاب محجوب و از قطعات برف مملو می باشد۔ گویند شخصے در حالت خشک سالی قطعۂ از پوست گاو میان آں انداخت فوراً ہمچناں ژالہ و تگرگ بارید کہ آں بے تمیز ہلاک گردید۔ آبش شامل رودبار نادر در نالہ پہرو می رود۔

گورچن ناگ۔ متصل کاجی ناگ جانب جنوب آب آں در رود جہل مزروعات را سیراب کردہ در نالہ پہرو منسدح[289] گردد۔

نیلہ پش ناگ۔ کہ بطرف مغرب واقع است آب آں مزروعات را تا کھٹائی[290] تراوت بخشیدہ با دریای کشمیر[291] لاحق می شود۔

وانگن واس۔ قریب نیلہ پش ناگ غرباً جانب جنوب آب آں مزروعات و زہامہ را شادابی کردہ با بہت پیوندد۔

ایلہ پتھری۔ چشمہ ایست دل پذیر بر بالای کوہ افردٹ۔ از گل مرگ سمت جنوب سہ جوئی ازاں منفجر گردد یک جوئی بطرف پنوچھہ جاری است آں را بناری میگویند نہر دوم بجانب بونیار میگذرد آں را ہفت کہی می نامند۔ نہر سوم میان گل مرگ جاری گشتہ با رود ننگل ملحق گردد۔

---

[287] مراد از رام گنڈ، سیتا گنڈ، لچھمن گنڈ و ہنومان گنڈ است: تاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۶

[288] راہبیان ہنود [289] شامل [290] تحصیل اوڑی [291] جہلم ؛

سُکھ ناگ - ییلاق پرگنہ بیروہ[۲۹۲] برکوہ ژنہ پتھر در غایت وسعت بینظیر آبش ہاضم و خوشگوار و پسند عیاشان روزگار - نہر آں از فرق کوہ آمدہ بمقام[۲۹۳] از بالا مانند چادرِ آب بزیر ہمی اُفتد - و دراں جا طرفہ احوالے است کہ مسرت بخش ناظراں گردد - اکثر مردم عیاش برای سیر و تماشا در آں جا می روند و شعرای پیشیں در وصف آں دادِ سخن دادہ اند - آب آں با رود نکھامہ شامل گشتہ در بہاسر گذرد -

دہام ہیر - کولابے است وسیع از نوشہیرہان سمت جنوب آب آں جانب پونچھ جاری می شود -

دودھ سر - چشمہ ایست برفرق کوہ کاژہ گل[۲۹۴] آب آں عذب و ہاضم و شیریں از منبع خود جوشیدہ میان سنگلاخ کہ احجار آں بالکل سفید است جاری گشتہ از بلندی بسیار بسانِ چادرِ آب فرو ریزد و منبعِ رودبار دُودہ گنگا است[۲۹۵] - ہوای مرغزار سنگ سفید بغایت مرطوب و روح افزا است و در موسم تابستان عیاشاں بہ سیر و سیاحت آں مسرور می باشند لیکن بہ باعث رفعت محل و سختی راہ و برودت ہوا دیدن سرچشمہ متعسر گردد -

اَنوٹ ناگ - عجائب چشمہ ایست برکوہ انوٹ از پیر پنچال[۲۹۶] طرف

---

۲۹۲ پرگنہ ایست از پرگنہ جات کامراج - نام قدیمش بہ مطابق روایت جونراج پنڈت "بہردیا" بودہ است - این شنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰ -

۲۹۳ البیاض فی الاصل ؛

۲۹۴ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۳ - کوہ کاژگل برسُخدرکوہ پیر پنچال واقع است ایضاً صفحہ ۲ ؛

۲۹۵ ایضاً صفحہ ۷ ؛ ۲۹۶ ایضاً صفحہ ۳ ؛

شمال منبع رود رامشی[۲۹۶] است کہ میان تپہ چھرات منحدر گردد۔

رام سر چشمہ ایست خوش تر بر کوہ گاژہ گل قریب دو دہ سر آب آں با رود رامشی تپہ چھراٹ را سیراب گرداند۔

چندن سر[۲۹۷] چشمہ ایست بر کوہ ردپڑی از پیر پنچال سمت جنوب حوالی آں شش چشمہ دیگر موجود است۔

کریم سر، تال سر، مان سر، سہ چشمۂ دیگر بے نام و غیر مشہور آبہائی آں چشمہ سار بہ حیثیت اجتماع یک حصہ جانب جنوب با دریائی راجوری شامل گردد و حصہ دوم بطرف کشمیر می آید و منبع رود بار رنبی آرہ[۲۹۸] گردد۔

نندن سر چشمہ ایست[۲۹۹] دل کشا قرین چندن سر بہ فاصلۂ یک میل آب آں منبع رنبی آرہ یافتہ می شود و براہ سرای سوختہ جاری گشتہ رود مذکور را معزز گرداند۔

وتہ سر چشمہ ایست بر کوہ شوپ کوری آب آں بمقام دگن می رسد

کوثر ناگ چشمہ ایست معروف بر کوہ کوثر و دور محیط آں قریب سہ میل کہ بہ شکل کف پای متصور گردد و عقیدۂ اہل ہنود آں است کہ آں چشمہ گرامی زیر پای بشن جی جوشیدہ است لہذا در کتب شاستری

---

۲۹۶ بروایت "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" منبع رودِ رامشی کوہ کاژ گل، انوٹ، نانا کوٹی است۔ نزد کاکاپور شامل دریای جہلم گردد۔ رود مذکور بہ مقام "دان زیب" بہ سہ شاخ منقسم گردیدہ بنام ہائے امشی، کھامشی و رامشی موسوم گردد

۲۹۷ بقول آنند کول مصنف کتاب "جموں اینڈ کشمیر" چشمہ مذبور نزد "دارہال" شامل جہلم گردد: ۲۹۸ دارد "رنبی آرہ" منبع اش بنا بر روایت آنند کول کوہ "شوپی کو" سلسلۂ پیر پنچال است: ۲۹۹ نندن سر نیز مثل چندن نزدِ "دارہال" شامل دریائے جہلم گردد:

آں را وشنہ پاد نام کردہ اند[۳۰]۔ آب آں ہمیشہ نیلگوں و در نفس آں قطعات یخ گرانده می باشند۔ مصنف زینہ ترنگنی[۳۱] می نگارد کہ سلطان زین العابدین در موسم تابستان برای سیر و تفریح شکار و کسب ہوا بر کوہ کوثر قطع فرصت می کرد و اکثر اوقات در عین کوثرناگ بسواری سفینہ یکے از بزرگان آں زماں کہ مربی او بود ہمراہ گرفتہ در مطالعہ و مزاولۂ تصانیف تصوف و بحث دقایق و نکات آں اوقات خود در سیر سرچشمہ مصروف میداشت۔ راقم الحروف ہمراہ فقیرے بہ موافقت چند احباب بر چشمہ کوثرناگ رسیدہ یکے از رفقای بادر چشمہ مزبور غسل میکرد و بہ یاوری شناوری اندک بیروں رفت ناگاہ ہر دو پائے او از شناوری باز ماندہ شود برداشت دستارش بہ سنگے بستہ پرتاب[۳۲] کردیم و بہ تمسک آں کشاں کشاں بر ساحل کشیدہ دیدیم کہ جانورے ہر دو پای او در دہان گرفتہ بلع می کرد۔ ہر چند از سنگ و چوب و تبر مضروب ساختیم موثر نگشت و کالبد رفیق را تا زانو بلع نمود۔ بس ہیزم بر سرش انداختہ آتش افروختیم و با حتراق نار از جوف آں بلا صدای مثل بندوق بہ سمع رسید یکبار بر ہوا برخاستہ خود را بدریا انداخت۔ آں اجل رسیدہ را طعمۂ خود نمود۔ آں جانور مشکل بود بہ شکل علق۔ طول آں دو درعہ عرض آں سمت اسفل یک درعہ

۳۰؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ در ذکر رودہائے کشمیر صفحہ ۶۔ بقول آنند کول منبع آبشار اہربل ہمیں چشمہ است۔ ۳۱؎ پنڈت زونہ راج۔ زینہ ترنگنی مزبور در تاریخ مشتمل بر تاریخ عہد آخر ہندوان کشمیر تا عہد سلطان زین العابدین بود۔ بنا بر قول مصنف "نگارستان کشمیر" کتاب مزبور امروز نایاب است۔ مصنف فقط بر حوالہ جاتش اکتفا نمودہ است۔ ۳۲؎ پرتاب بالفتح (۱) فارسی آنچہ بدست اندازند و دور افگنند۔ (شمس اللغات)

جانب سرہشت گرہ پوست آں خشن دانہ دارکہ زخم تبر درو اثر نہ کرد۔ آب ایں چشمہ از منبع خود برآمدہ دو حصہ می شود یک حصہ سمت جنوب ساری گشتہ بادریای چندر باگا لاحق گردد و حصۂ دوم منبع رودبار ویشو[۳۰۳] جانب کشمیر جاری می شود۔

ژہر سرچشمہ ایست میان زجہ مرگ آب آں در نہر ویشو می گذرد۔

کوثر سرچشمہ ایست واقع برکوہِ رای نیور درعرض راہ بدلی۔ آب آں نوشگوار و با رود ویشو یار می شود۔

سرِبل۔ برکوہ برار بال واقع است۔ آبش ہاضم شامل نہر واڑدن میشود

ہوکھ سر۔ بالای کوہ خامر درعرض راہ واڑدن آب آں بداں سو جاری گردد

کھلن ناگ۔ واقع است فراز کوہسار کوٹھار عمق آں عند الامتحان معلوم نہ گشتہ است آب آں جانبِ واڑدن می گذرد۔

کالوسر متصل ہوکھ سر بسیار عمیق حوالی آں شش چشمۂ دیگر آبش بطرف واڑدن

ژہرناگ۔ خوش نما چشمہ ایست برکوہ مرگن نواحی کوٹھار درعرض راہ واڑدن. مورخان باستان درعجائبات کشمیر می نگارند کہ جوف سرچشمۂ مذکور از ظروف سفالین ہمیشہ پر می باشد ہر چند می خواہند کہ آں ظروف بیروں می آرند صورت نمی بندد و ہرگاہ بر سطح آب می رسد بے اختیار از دست رہا شدہ لخت لخت می گردد در قعر آب رسیدہ باز درست می شود[۳۰۴] محققان حال حقیقت

---

۳۰۳ منبع اش کوہ کونسر است و نزد سنگم شامل دریائے جہلم گردد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳) ابوالفضل ذکرش بہ تفصیل نمودہ است۔ (راجع بآئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۶۲)

۳۰۴ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ فرق ایں است کہ دریں کتاب نام چشمۂ مذکور "جوہر" مذکور است:

این امر عجیب نموده در عمق آب. باسن ها می بینند دگر دا گرد آں چشمه هفت عیون دیگر است آب های آں چشمه سار متفق گشته بدو راه می گذرد یک حصّه سمت واڑه ون دحصّه دوم جانب کشمیر. فقط۔

سونه سر۔ چشمه ایست بر کوه امرناتھ آب آں بطرف واڑه ون جاری میشود

ششرم ناگ۔ چشمه ایست هولناک واقع در کوهستان دچهن پاره بالاتر از پہلگام به مسافت سه میل [305] آب آں فراواں با رود لمبودری [306] شامل گردد فقط

زامتر ناگ [307]۔ چشمه ایست پیوسته با ششرم ناگ آب آں با متزاج آب ششرم با رود لمبودری ملحق گردد و عوام آں را زامتر ناگ جی گویند (زامه تر به لفظ کشمیر داماد را گویند)

قف۔ صاحب راجه ترنگنی می نگارد که در زمان حکومت راجه نرهوشناک [308] نام برهمنے مرتاض که به زور افسوں قوم اجنه را مسخر کرده بود بامداداں به اراده تغسیل جانب دریای بهت می رفت۔ ناگاه صدای خلخال بشنید و دید که دو دختر ماه پیکر زیر درختان میوه های فاسده و بوسیده می خوردند و هوشناک متفحص تناول اثمار فاسده گردیده۔ دختراں گفتند که پدر ما ششرم ناگ است هر گاه می روی تو در ماه جیٹھ بدی ۱۲ بروز

---

۳۰۵ صحیح این است که مابین ششرم ناگ و پہلگام فاصله دوازده کروه است۔

۳۰۶ رود بار مذکور بنام لدر نیز شهرت دارد۔ منبع اش کوهستان کوهن هار است و پائین کهنه بل گذر دیر دگر دکتر تشناگ شامل دریائے جہلم گردد۔ ۳۰۷ بجانب شمال کوهستان کوهن هار نزد کوه دهاگنس

۳۰۸ نر بفتح نون وسکون را در سنسکرت نارا بادشاهے از بادشاهان کشمیر است در مخالفت دیں بدھ مذهب بودائی غلو کرد چهل سال حکمرانی کرده در سنه ۹۵۳ قبل مسیح وفات کرد۔ ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۳۷۳۔

میلہ بر چشمۂ زبون[۳۰۹] پرگنہ وہو خواہی دید در آں جا پدر بارا بایں نام و نشاں و از زبان او کشف ایں راز نہاں بہ تو خواہد شد تا کہ تاخت آں برہمن بروز موعود بر چشمۂ زبون و شناخت در آں جا شیشرم ناگ را بداں نام و نشاں کہ پری وشاں گفتہ بودند۔ پرسید ازو ماجرای دختر انش را کہ میوۂ بوسیدہ و فاسدہ می خوردند۔ گفت ششوپال نام برہمنے است ریاضت کیش در زیر فلان درخت۔ وے محافظ غلّہ ہاست۔ طریق او آنست کہ اثمار و غلّات نو رسیدہ را اول بہ خوردن برہمناں می دہد پس بخود تناول می کند۔ ازیں رو ساکنان عالم غیب را بہ خوردن اثمار و غلّات نو رسیدہ دست نمی رسد۔ ہرگاہ بخورانی او را چیزے از غلّات نو رسیدہ پیش از ایثار برہمناں پس دست یا می رسد بر خوردن غلّات و میوہ جات پختہ و بالیدہ و بہ پاداش مزد آں می بخشم ترا یکے از آں دختراں ہر کہ مرغوب تو باشد۔

ہوشناک بہ فحوائے ایں کلام ششوپال را غافل کردہ پیش از ایثار برہمناں طعامیکہ نو رسیدہ بود بخورانید و بہ مجرد خوردن او چنداں ژالہ و

[۳۰۹] تحصیل اونتی پورہ (حالا تحصیل پلوامہ) (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸) ابو الفضل بہ تقدیس و تبرک چشمہ مزبور تفصیلے دارد کہ ملخص آں چناں است:-

"دردہ زبون چشمہ ایست کہ نزد ہنود ایں دیار بسیار متبرک است۔ خیال مرداں ایں است کہ تخم ہائے زعفران ازیں چشمہ برآید۔ وقت درچیدن فصل زعفران ہنود چشمہ مزبور را پرستش می کنند و شیر خالص دراں می اندازند اگر شیر مزبور در آب نشست فال نیک شمارند۔ وگرنہ بد"

جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۸ ؛

تگرگ بار پدکہ اکثر محصولات رسیدہ ضایع گشت وشیشرم ناگ بہ حصول مدّعا
چند رایکا نام دختر خود را بہ ہوشناک بخشیدہ با مال و منال کثیر بخانۂ او
مرخص کرد و دراں جا آوازۂ حسن وجمال چندرلیکا اشتہار یافت۔ چنانچہ
راجۂ نر باستماع ایں خبر بہ زور و زر خواہش آں دختر نمود۔ ہوشناک
سینہ چاک و غمناک شکایت نزد شیشرم ناگ برد۔ وے کینہ ور و غضبناک
بصورت ثعبان ہولناک متمثل گشتہ نفسے چند زہر آلودہ براں شہر دمیدہ
باران آتش افشاندہ کہ تمامی شہر و شہریاں و راجہ متعلقانش را با خاک
یکساں ساخت و دختر و داماد را ہمراہ خود بردہ پہلوے خود محلِ سکونت آنہا
قرار دادہ موجب آں چشمۂ مذکور را زامتر ناگ می گویند۔

تارسر۔ چشمہ ایست خوش نما در یلاق پرگنۂ پھاک متصل کوہ رامہ ڈچ
آب آں منبع رود بار لمبودری است۔

مارسر۔ چشمہ ایست در یلاق پرگنۂ پھاک متصل تارسر ہمگی کوہ رامہ ڈچ
درمیان حایل دارد آب آں از راہ داچیگام در کولاب ڈل شامل گردد۔ فرد

از بہر دو چشم بُت کشمیر نژادی
شد تارسر و مارسر از گریہ دو چشم

چندرہ سر۔ از تارسر بطرف شمال است آبش در جوی لدر
می گذرد۔

چشمہ سار دیارِ کشمیر

درساحت خطۂ کشمیر عیون دل پذیر و سرچشمۂ بے نظیر در جیب
بادیہ و دامن کوہسار بہ ہر کنار موجود است کہ شمار آں ہا ہیچ کسے از اعیان
زماں نہ توانست کرد البتہ بہ آبیاری آں چشمہ ہا گلستان کشمیر را حضارت

تازہ و نضارت بے اندازہ مشہور است ازاں جملہ ذکر بعضے چشمہ سار نامدار کہ شاہان پیشین و عیاشان دیرین خصوصیتے انگاشتہ بہ اسمے موسوم کردہ اند ایراد کردہ شود۔

ویرناگ۔ چشمہ ایست معروف در پرگنہ شاہ آباد[۳۱۰] زیر دامن کوہ بانہال عمق آں غالباً تا پانزدہ درعہ و دور محیط آں چہل درعہ بوفور میاہ اعجوبۂ قدرتست میگویند کہ ہفتاد آسیائے آب از جوف آں جاری گردد و ماہیاں درمیان آں فراوان در سابقہ زمان آب آں از چند جا منتشر ہی جوشید۔ حیدر[۳۱۱] ملک بفرمان جہانگیر شاہ آب آں بہ سبیل ناوداں ہا دریک جا فراہم آوردہ حوضے سنگین ہشت پہلو مرتب ساخت و حوالی آں عمارات عالیہ بہ کمال متانت و ساختگی افراخت و جدار محصور رابیست و چہار محراب ترتیب دادہ و در متن محرابی ایں عبارت نقش بر سنگ موجود است "پادشاہ ہفت کشور عدالت گستر ابوالمظفر نورالدین جہانگیر[۳۱۲] ابن اکبر پادشاہ غازی بتاریخ" ۱۵ سنہ جلوس دریں سرچشمہ فیض آئین نزول اجلال فرمودند۔

تاریخ۔ از جہانگیر شاہ اکبر شاہ ایں بنا سر کشیدہ بر افلاک
بانیٔ عقل یافت تاریخش "قصر آباد و چشمہ ورناگ"[۳۱۳]

---

۳۱۰ تحصیل اننت ناگ۔ ابوالفضل در آئین اکبری در ذکر ایں چشمہ بیان مفصل نمودہ است و ادرا منبع دریائے جہلم قرار دادہ است۔ طولش مقدار یک جریب است امّا عمقش را ہیچ کسے نیافتہ است۔ نیز معلوم شدہ کہ دراں ایام محیط ایں چشمہ از سنگ ہا بود و در شرق آں مناد ربنیاد بودند۔ نام چشمہ مزبور دیری ناگ بودہ است چنانکہ امروز ہم است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۶۱)۔ ۳۱۱ حیدر ملک چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر۔
۳۱۲ھ ($\frac{۱۰۳۷}{۱۶۲۷}$ — $\frac{۹۷۷ھ}{۱۵۶۹ء}$)۔ ۳۱۳ ۱۰۲۹ھ = ۱۶۱۹ء۔

پس ازاں ملک حیدر[۳۱۴] بدوران شاه جهان در سنه ۳۵[۳۱۵] قرین آں باغ شاه آباد بعمارات عالیه آباد ساخت اندرین باغ حیدر ملک آب جوی و آبشار عجیب و دلربا مرتب و مزیّن نمود۔ تاریخ آں بر سنگے به خط جلی کنده بدیوار آں چسپیده است. نظم۔

حیدر به حکم شاه جهاں بادشاه دهر　　شکر خدا که ساخت چنیں آبشار و جوی

ایں جوی داده است ز جوی بهشت یاد　　زیں آبشار یافته کشمیر آب روی

تاریخ آب جوی بگفتا سروش غیب　　"از چشمۂ بهشت بروں آمد است جوی"[۳۱۶]

کسانیکه ویری ناگ را نیله ناگ پندارند[۳۱۷] محض افترا است۔ چاشنی گیران عذوبت و خوشگواری آب ویری ناگ را اقرار نمی کنند۔

اچھه بل۔ گرامی چشمه ایست در پرگنۂ برنگ کوتهار در ذیل کوهسار به انفجار آب بسیار نادرۂ روزگار۔ میگویند که آب رودبار برنگی[۳۱۸] که از موضع وان ڈیولگام زیر کوه غایب می شود۔ همان آب از چشمه اچھه بل جوشش همی کنند۔

مچھه بون۔ چشمه ایست گرامی واقع در پرگنۂ مارتنڈ زیر دامنۂ کریوه متّن[۳۱۹]

---

۳۱۴ ملک حیدر چاڈوره ؛ ۳۱۵ صحیح ۱۰۵۵ھ است و آنکه دریں جا مذکور است غالباً سهو کاتب است زیرا که سال ۱۰۳۵ آنست که در وے جهانگیر حاکم بُود نه شاهجهان برائے ثبوت رجوع کنید "بقاموس المشاهیر" جلد اول ص ۸۴ نیز مادۂ تاریخ "چشمۂ بهشت" که در بیت سوم مذکور است مؤید ایں خیال است ؛ ۳۱۶ ۱۰۳۶ھ۔ بدانکه اعداد "چشمۂ بهشت" بموجب حساب ابجد ۱۰۵۵ اند امّا چون اعداد "جوے" که ۱۹ شوند از ۱۰۵۵ تفریق کنند۔ حاصلش ۱۰۳۶ (۱۶۲۶ع) ماند که بطور تخرجه سال تعمیر چشمۂ مزبور است ؛ ۳۱۷ اشاره است بطرف کلهن صاحب راج ترنگنی که چشمه ویرناگ را "نیله ناگ" خیال کرده است (ان شنٹ جیوگرافی ص ۵۰) ؛

۳۱۸ منبع اش کوه هوکھ سر است و نزد کھنه بل شامل دریائے جهلم گردد۔ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۵)

۳۱۹ مراد از "متندر گیا" است در صوبۂ بهار (هند) مندر مزبور برلب دریائے گنگا واقع است و از افضل ترین مقامات مقدسه اهل هنود و بودان به شمار می رود ؛

اہل ہنود آں را بہ غایت متبرک می دانند۔ و از جملۂ گرامی چشمہ ہای ربع مسکون بلکہ از گردہ گیاجی[۳۲۰] آں را افضل پندارند و بکثرت جہانم یعنی خاصیت فضیلت انُوتش بہ آفتاب می دہند و در ماہ بُود کہ آں را ملہ ماس بانہ ماس[۳۲۱] میگویند دراں جا رفتہ برائے کشایش و رہایش ارداح مُردگاں خود شرادھ[۳۲۲] می سازند و موی سر و ریش می تراشند۔

اننت ناگ۔ چشمہ ایست در قصبہ اسلام آباد زیر دامن کرپوہ مٹن آبش بسیار حوالی آں چشمہ سار بے شمار۔ اسلام خان[۳۲۳] در عہد عالمگیر چشمۂ مذکور بہ حیاض سنگین و صفہ ہای دل نشین و فوّارہ و آبشار آراستہ باغی وسیع آباد ساخت و بادشاہ آں را اسلام آباد نام نہاد۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ آں را ترمیم ساخت۔

لوکھ بون۔ چشمہ ایست در پرگنۂ برنگ[۳۲۴] بہ کثرت آب مشہور سیف خان[۳۲۵] بہ حکم عالمگیر غازی مرمت آں کردہ باغی آراستہ بُود کہ آں را اورنگ آباد می گفتند و بہ سبب تغیر سیف خان ناتمام ماند۔

کُکرناگ۔ چشمہ ایست در موضع بند و زلنگام پرگنہ برنگ بکثرت آب

۳۲۰ء تحصیل اننت ناگ ؛

۳۲۱ء ملہ ماس بانہ ماس ماہے است کہ بعد اختتام عرصۂ دو سال وشش ماہ اضافہ کردہ شود۔ ہنود این دیار درین ایّام بر چشمۂ مزبور رفتہ طعام برائے مردگان خود می برند و صدقۂ غریبان و مُحتاجاں می کنند ؛

۳۲۲ء آں طعامے کہ در حاشیہ سابق مذکور شد ؛

۳۲۳ء نواب اسلام خان صوبیدار کشمیر ۱۰۷۴ھ ۱۶۶۳ء

۳۲۴ء در نسخۂ دیگر "کوٹہار" مذکور است ؛

۳۲۵ء سیف خان صوبیدار کشمیر۔ بار اول ۱۰۷۵ھ ۱۶۶۴ء و بار دوم (۱۶۷۱ — ۱۶۶۹)

از گردۂ دبرناگ نامدار - آب آں نہایت ہاضم وخوشگوار[۳۲۶] کہ از جا ہای بسیار مثل فوارہ می جوشد کسے از حاکاں مرمت آں نہ کردہ موجب آں منتشر است آب آں بانہر برنگی مے گذرد۔

پانزت ناگ چشمہ ایست مشہور در موضع پانزت پرگنہ[۳۲۷] دیوہ سر بہ کثرت آب عدیل با ویری ناگ ۔حوالی آں سرچشمہ ہای بسیار می جوشند و متصل آں چار چشمہ بے نام - آب آں در وتھ وتر و می گذرد۔

واسک ناگ ۔چشمہ ایست عجیب در پرگنہ دیوہ سر[۳۲۸] متصل موضع ولٹینگ زیر دامنۂ کوہ شش ماہ ۔زمستان ہمیشہ خشک می باشد و سوم ماہ چیتر ساکنان آں نواح دراں جا رفتہ نذر و خیرات و عجز و نیاز می سازند۔ہماں روز آب بسیار از چشمہ جوش می زند و آخر ماہ بھادروں کہ شالی پختہ می شود باز غایب گردد ۔گویند در علاقۂ ڈنگ در موضع گوپل شش ماہ زمستان جاری می باشد روزے کہ ازاں جا غایب می شود ۔ہماں روز دریں جا ظہور می کند۔ روزیکہ ازیں جا خشک می شود۔ در آں جا جوشش می زند۔

و آب آں نہایت شیریں و لطیف و ہاضم می دانند۔

پہلو ناگ ۔چشمہ ایست در موضع پہلو پرگنۂ دیوہ سر ۔آبش سفید نما و کدر می جوشد ۔مؤرخان پیشین می نگارند کہ در سابقہ زمان مردمان .برنج در رومال بستہ میان چشمہ میداشتند طعام پختہ می شد ۔ الحال آں تاثیر

---

۳۲۶ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۶ ؛

۳۲۷ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۸۸ ؛

۳۲۸ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم ص ۳۶۹ ۔بقول سٹائن نام قدیم دیوہ "سرسا" بود۔ "این شنٹ جوگرافی آف کشمیر" ص ۲۲۰ ؛

ندارد۔[۳۲۹]

چشمہ رُزلو۔ درموضع رزلو پرگنۂ دیوہ سرچشمہ ایست مثل بطیحہ مملو از آب وگِل۔ آب ازاں جاری می شود۔ مورخاں می نویسند کہ درجوف آں کُندہا[۳۳۰] موجُود است کہ ہنگام وقوع حوادث باہمدیگر جنگ می سازند۔ نامہ نگار بنظر تحقیق ازکندہا اثرے ندیدہ لیکن از ساکنان آں جا شنیدہ شد گاہ اوقات ازاں چشمہ صدائی بہ گوش می آید گویا کہ کندہا برہم می زنند۔ امّا کندہا کسے چشم نمی بیند۔ ایں قدر است کہ درچشمۂ مذکور ہمیشہ انقلاب می باشد آب وگل متحرک بہ نظر می آید گویا درمیان آں جانورے حرکت می کند۔ گویند سہ چہار گز عمیق است۔

ملکُ ناگ چشمہ ایست درقصبۂ اسلام آباد[۳۳۱] بہ کثرت آب معروف

۳۲۹؎ بقول ملک حیدر چاڈورہ صاحب تاریخ کشمیر (صفحہ ۱۰۵):

"در پرگنۂ دیوہ سرچشمہ ایست پہلُو نام کہ در وقت بہار مردم از برائے آزمائش بخت وجہتہ تجربہ سعد ونحس وطالع در آں جا می روند وظرف ہائے سفالی خود را ہر کدامے آں ہا پُر از برنج می کنند وسر آں ہا را می پوشند ونام خود بران ظروف می کنند ودرمیان آں چشمہ می اندازند۔ بعد از مدّت یک سال درہمان روز کہ آن عمل بجا می آرند میروند۔ بعد ازاں ظرف ہائے بر روئے آب ظاہر می شوند سالے ہر کس کہ خوب طعام پختہ باشد خوب است وسال ہر کس کہ نحس است برعکس آں۔"

۳۳۰؎ کُندہ ہا جمع کُندہ بضم کاف وفتح دال بمعنی غول بیابانی (شمس اللغات فارسی)

۳۳۱؎ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۸۸:

تمامی قصبہ را سیراب می سازد و در زمستان گرم می باشد۔ بوی گوگرد ازاں می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد گردد۔ سوای آں در قصبۂ مذکورہ چشمہ ہای بسیار موجود۔

چشمۂ وتھ وترو۔ چشمہ ایست متصل بمنوہ سادی وارہ پرگنہ شاہ آباد[۳۳۲] قلیلے آب ازاں می جوشد۔ اہل ہنود آں را منبع دریای بہت پندارند واز چشمۂ وتھ وترو پائین تر چشمۂ ہفت رکھیشران است۔ آب ہمہ ہا در نہر وتھ وترو می گذرد۔

چشمۂ کانو[۳۳۳]۔ چشمہ ایست در پرگنۂ شاہ آباد سر راہ نوپورہ۔ مورخان پیشین می نگارند کہ درمیان چشمۂ مذکور پیشتر تمامی ماہیان یک چشم بودند۔ موجب آں آں را کانو می گفتند یعنی واحد العین[۳۳۴]۔ نامہ نگار را ہمگی یک ماہی واحد العین بنظر آمد تتمہ ہمہ سالم بودند۔

سُندبراری۔ چشمہ ایست عجیب در موضع زلن گام پرگنۂ برنگ ضلعۂ لہرنی کہ در زمستان خشک می باشد۔ از اول ماہ چیتر آبش جوش می زند و تا تاریخ ۱۵ جیٹھ[۳۳۵] آبش بدستور جاری می باشد۔ بعد آں حوض چشمۂ مذکور ہر روز سہ دفعہ بالکلیہ خشک می شود کہ یک قطرۂ آب در قعر حوض

---

۳۳۲ تحصیل اننت ناگ جنوبی کشمیر ۔ ۳۳۳ صاحب ”واقعات کشمیر“ نام آں قریہ کہ دراں چشمۂ مزبور واقعست نیز دادہ است۔ چنانچہ گفتہ است:۔

”چشمہ ایست واقعہ در قریہ لوکہ پون مسمی بکانو بصورت کشادہ

بمعنیٔ واحد العین۔ وجہ تسمیہ این است کہ ہر قدر ماہی دراں چشمہ

است یک چشم دارد“ ص ۲۷۲۔ س ۲ و ۳ ۔

۳۳۴ چیت ماہ ہندی مطابق مارچ و اپریل تقویم انگلیسی ۔ ۳۳۵ مطابق مئی و جون ماہ ہای انگلیسی ۔

موجود نمی ماند۔ سہ دفعہ آبش[۳۳۶] جوش زدہ و حوض پُر کردہ بیروں جاری می
شود بہمیں حال ہر روز بلا ناغہ شب و روز الیٰ آخر ماہ ہار می باشد۔ انگاہ
در زمستان خشک گردد ہنود آں را تزہ سندبا میگویند۔ ہر سال در ماہ
جیٹھ و ہار دراں جا برای غسل می روند۔
نقل است کہ در زمان پیشین اہل ہنود دراں جا بکثرت میرفتند

[۳۳۶] "واقعات کشمیر" صفحہ ۲۶۸ دربیان عجائب و غرائب کشمیر۔ اختلاف روائت
ازیں عبارت عیاں است:۔

"در پرگنہ برنگ در موضع ژول گام حوضے است سنگین سند
براری نام۔ یازدہ ماہ خشک می باشد و یک ماہ اول بہار ہر روز
سہ بار آں حوض پر آب می شود۔ ہر مرتبہ تا دو سہ گری (گھڑی) بقدر دو
سہ آسیا آب جاری می شود۔ بابا داؤد خاکی ح در تصنیفات خود بقلم
آوردہ است کہ دولہ بابا درویشی صالح بود۔ آنجا رفتہ دید کہ ازدحام مردم
کفر از ہر طبقہ بسیار می شود۔ آں سنگ را برہم زدہ ہم بنائے مسجد نمود
آب آں چشمہ از زیر مسجد در وقت خود جاری می شود۔"

امّا تفصیل حسن مطابق بیان ابوالفضل است کہ در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ
جیرٹ ص ۲۵۶ مذکور است:۔ ماحصل درج ذیل است:۔

نزد قصبۂ برنگ حوضے است کہ بقدر ہفت ذراع طویل است در
عمق بقدر قد آدم۔ ایں مقام بسیار مقدس شمار می شود۔ از عجائبات
است کہ حوض مزبور قریباً یازدہ ماہ خشک ماندہ در ماہ اردی بہشت
از قدرت ایزدی آب از آں مثل فوارہ جوش زند۔ در زمانۂ قدیم ایں جا
غارے بود سند براری نام و چوں ایں پر شود از مقام دیگر چشمہ ست ریشی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

ڈولہ ریشی[۳۳۷] نام فقیرے دراں جامنزوی بُود اورا از دحام مردم ناخوش آمدہ سنگ بست چشمۂ مذکور کہ بہ ترتیب حیاض و ناوداں آراستہ بود برہم زد۔ ازاں باز آبش کمتر می جوشد بابا داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

طرفہ عینی ہست درکشمیر نامش سندہ برار

آمد و رفتے عجب دارد بروز و شب بحال

پونہ سند۔ چشمہ ایست غریب متصل موضع سڈار پرگنۂ شاہ آباد کہ آبش در زمستان دوسہ ماہ خشک می باشد و در ماہ پھاگن و چہتر و بیساکھ آبش جاری گردد۔ بعد آں تا ماہ ساون بہ مثال انفاس انسانی می جوشد یعنی یک نفس آب از زمین جوشیدہ جوئے جاری می شود پس نفس دوم گویا از حلقہ باز پس فرو می رود حوض خشک گردد۔ ہنود آں را پرستش می سازند۔ شیخ داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

چشمۂ دیگر بہ کمر ہست نامش پونہ سند

ہست ہر دم آمد و رفتش چو انفاس رجال

لُدرہ سند۔ چشمۂ ایست در پرگنہ شاہ آباد قریب موضع ہلر متصل غار منڈا

(مسلسل) نام جوش زند۔ از مجموعۂ ایں ہر دو چشمہ حوض مزبور در جوش می آید۔ گاہے چشمۂ مزبور بہ سہ ساعت متواتر جوش زند و گاہے در آں واحد غائب گردد۔ بعد ازیں آب ایں چشمہ کمی پذیر شود حتیٰ کہ قطرۂ آبے در وے نمی ماند۔"

ملک حیدر چاڈورہ مقام جوش زدن چشمۂ مزبور دبالگام قرار دادہ است (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۹)

۳۳۷ از خلفائے بابا حنیف الدین صاحب مجاہدہ و مشاہدہ و مرد مرتاض بود۔ قبرش در موضع اکھال نشان دادہ اند ؎

بالائی کوہ در ماہ جیٹھ چند روز آبش جوش می زند بدین نہج کہ یک نفس آب جوشیدہ از بلندی کوہ مثل ناودان آب فرو می ریزد۔ چند ساعت گذشتہ بند می شود۔ تا چند ساعت خشک می ماند۔ باز بدستور سابقہ جاری می شود[۳۳۸]۔ دراں ایام اہل ہنود دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ گویند ابتدای ۱۵ ماہ بیساکھ تا ۱۵ ہار آبش در شب و روز یازدہ مرتبہ جوش می زند۔ بعد ازاں ہمیشہ جاری می باشد۔ در موسم زمستان دو سہ ماہ خشک می شود۔

گنگہ براری۔ در موضع بُون ہامہ در پرگنۂ دین سُو چشمہ ایست کہ تمام سال خشک می باشد ہمگی بتاریخ ۸ بادروں سودی کہ آں روز میلۂ ہر موکٹہ گنگا می باشد از جوف چشمۂ مذکور آب می جوشد[۳۳۹]۔ اہل ہنود آں را گنگہ جاٹن می گویند۔ آں روز دراں جا رفتہ غسل می سازند خاصیت آں برابر ہر موکٹہ گنگا پندارند۔

ھَلدَر۔ در پرگنۂ لار بالای کوہ رنگنو چشمۂ ایست آب آں قطرہ قطرہ از سنگ تراوش می کند و درمیان چقری جمع می شود و بیروں نمی رود۔ اہلِ ہنود بروز ۱۱ ماہ جیٹھ سودی دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ مورخان بہ نسبتِ آں کیفیتے می نگارند غلطِ صریح ہست[۳۴۰]۔

---

۳۳۸ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲ ؛ ۳۳۹ "تاریخ کشمیر" صفحہ ۱۰۶۔ امّا مصنفش از "ذکر میلہ و رفتن ہنود در انجا برائے غسل" خاموشی اختیار کردہ است ؛

۳۴۰ لیکن بیان خواجہ محمد اعظم در "واقعات کشمیر" چنین است :۔

"در پرگنۂ لار برسر کوہ رنگنو سنگے مجوف نمودار است مقرر است کہ در ہر دہم ماہ فروردین از ہر پستان آں سنگ آب جاری می شود تا آں سنگ پر آب نمی شود۔ و اگر دہ ہزار کس بروند ہیچ کمی نمی کند۔ (بقیہ بر صفحہ ۱۳۰)

چشمۂ ہیہ مال - در موضع بلہ پور، پرگنۂ بپسرہ یمن نہایت دل کشا۔

چشمۂ ناگی ارجن - در موضع سوپن نامن پرگنۂ باٹھو۔

چشمۂ پاہہ ہارن - در موضع سالیہ پرگنہ کہاہور پارہ مشہور است۔

اہل ہنود قایل اند کہ از تغسیل آں جرایم دور می شوند بروز ۳۴۱ . . . ؟

اڑپل ناگ چشمۂ ایست در پرگنۂ اولر زیر دامنۂ کوہ بہ کثرت آب شریک ویرناگ و دہات موفور را سیراب می سازد۔

مہاپدم ناگ - در پرگنہ اولر موضع نزال واقع است۔ گویند در زمانِ سابق آبش فراواں جاری بُود الحال مثل بطیحہ یافتہ می شود۔ مُورخانِ ہنود مبالغۂ می نویسند کہ مہاپدم ناگ در زمانِ سابق مستور شدہ در شہر سندمت نگر جوشید و تمام شہر را غرق آب نمود۔ الحال آں را اولر ناگ میگویند کہ بہ اسم پرگنۂ اولر موسوم کردہ اند۔ ۳۴۲

(مسلسل) یک شبانروز چنیں می باشد۔ بعد آں دوازدہ ماہ خشک و خالی است ؛

۳۴۱ در اصل بیاض چنیں یافتہ شد ؛

۳۴۲ از زمانۂ قدیم ہنود ایں دیار افسانہ ہائے بے شمار بایں چشمہ منسوب میکنند۔ از انجملہ یکے ایں است کہ چشمۂ منز بور قیام گاہ مہاپدم ناگ (مار بزرگ) بود۔ قبل ورودش در سرزمین کشمیر مہاپدم از نیلہ بادشاہ ایں دیار اجازت قیام طلبید۔ او درخواستش را قبول نمودہ در چندرپور کہ بعد ازاں بہ سندمت نگر مشہور گشت جائے داد۔ گویند کہ ریشی دروا سا از شاہ دس داگ سو در شہرش بخوبی استقبال ندیدہ دعائے بد کرد۔ چنانچہ مہاپدم در نتیجۂ ایں دعا بہ شکل اصلی آمدہ شاہ منز بور را از غرقاب شدن شہر سندمت نگر آگاہ نمود۔ بنا بر اطلاع مار منز بور شاہ منز بور مع رعیتش از شہر سندمت بطرف "دشوگا سو پور" رفت و در انجا بنیاد شہر انداخت۔ بعد ازاں شہر سندمت نگر در چشمۂ بزرگ تبدیل شد و حالا بنام چشمۂ اولر مشہور است (ایں شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۱۵) ؛

چشمۂ زبون - در موضع زبون پرگنہ دہو[۳۴۳] واقع است - اہل ہنود آنرا نہایت متبرک می دانند[۳۴۴] و بروز دوادشی جیٹھ[۳۴۵] بدی دراں جا میلہ می باشد۔

نیلہ ناگ - در کریوہ ناگام[۳۴۶] سر راہ چرار واقع است مثل تالاب طویل و فراخ بود آبش جاری نمی شد در سنہ ۱۲۹۶ ہجری ناگاہ خشک شد۔

نیلہ ناگ دوم - در موضع گوگجہ پتھری پرگنہ ناگام زیر دامن کوہ مثل ندی تالابے است عمیق و وسیع آبش ہمیشہ مسدود یک قطرہ بیروں ترشح نمیکند۔ مردماں بسیار کوشش می کردند آبش جاری نمی شود - اہل ہنود آں را پرستش می کنند میگویند کہ در وقت پیشین چندرہ پنڈت نام شخصے از دست دیواں درمیان آں غرق شد - از نیلہ ناگ نیلہ مت پوران تعلیم یافت و در آئین اکبری مرقوم است کہ در زمان بادشاہ برہمنے در دمیرفت و بعد دو سہ روز بیروں می آمد و تحفہ ہا می آورد و چیزہا می داد[۳۴۷]۔

چشمۂ کرمیشور - در موضع کرمیشور پرگنہ اچھ واقع است. در شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد - اوایل بہار مردم زمیندار دراں جا جمع گشتہ

---

۳۴۳ تحصیل پلوامہ ؛

۳۴۴ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۸ - حسب قول ابو الفضل زبون چشمہ ایست کہ اہل ہنود باد فال نیک یا بد گیرند - چنانچہ وقت چیدن فصل زعفران در چشمۂ مزبور شیر گاؤ می اندازند - اگر در آب جذب شد بہتر ورنہ خواہند دانست کہ دریں سال فصل زعفران خوب نخواہد شد ؛

۳۴۵ دوازدہم جیٹھ (مطابق ماہ جون تقویم انگلیسی) تاریک ؛

۳۴۶ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹) ؛

۳۴۷ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۳ ؛

گوسفندے ذبح کردہ طعامے ترتیب دہند و بعد تقسیم آں بہ عجز و نیاز بدرگاہ بے نیاز التجا کنند فی الحال آب جاری می شود[۳۴۸]۔

نراین ناگ۔ در موضع کھاگ پرگنۂ بیروہ[۳۴۹] واقع است۔ یک نہر آب از حوض آں جاری گردد۔ و چند قریہ را سیراب می سازد۔ حوالی آں چہار چشمہ دیگر است بے نام۔ سوای آں در موضع مذکور چشمہ ہای بسیار است[۳۵۰]۔ مورخان پیشین می نگارند کہ ہرگاہ کسی بر چشمۂ نراین ناگ رفتہ آواز می کند۔ آبش متموج و متحرک گردد[۳۵۱]۔ نامہ نگار را تحرک و تموج آں چیزے بہ نظر نیامد۔

عین العفونت۔ متصل ونتی پورہ پرگنہ اولر واقع است۔ دراں جا بوی گوگرد می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد می شود۔ صاحبان جرب را تغسیل ازاں مفید است[۳۵۲]۔

چشمۂ تتہ وان۔ در موضع دُبجن متصل شوپیان[۳۵۳] واقع است آبش

---

[۳۴۸] "واقعات کشمیر" در بیان عجائب و غرائب کشمیر صفحہ ۲۶۷

[۳۴۹] نزد وانگت تحصیل شہر خاص (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹ ؛

[۳۵۰] ابوالفضل در آئین اکبری ؛

[۳۵۱] "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ اما درو بجاے کھاگ "پھاک" مذکور است چنانچہ از اقتباس ذیل معلوم تواں شد ؛

"در قریۂ پھاک پرگنۂ بیروہ چشمہ ایست مسمی نراین ناگ اگر از خارج صدا و آہنگ اتفاق افتد۔ آب چشمہ چناں متلاطم میشود کہ امواج از کنار گذشتہ بکنار مردم میرسد۔"

[۳۵۲] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۱۔ اما دراں بجائے "ونتی پورہ" "رتنی پورہ" درج است قیاس می گوید کہ مؤخر الذکر درست است ؛

[۳۵۳] قصبہ ایست در کشمیر جنوبی ؛

دوازده ماه گرم می باشد۔ صاحبانِ جرب را بروز یک شنبہ غسل ازاں آب مجرب است۔

گپت گنگا۔ درموضع ایشہ براری پرگنہ پھاک واقع است۔ آبش قلیلے می جوشد۔ اہل ہنود آں را بزرگ پرستش گاہ پندارند[۳۵۴] و بہ روز اول بساکھ دراں جامیلہ می باشد۔

وچارناگ۔ درمحلۂ نوشہرہ واقع است۔ اہل ہنود تغسیل ازاں کفارت ذنوب پندارند و بروز ماوسی[۳۵۵] چیتر بدی دراں جامیلہ می باشد۔

چشمہ کھیر بھوانی۔ درموضع تولہ مولہ پرگنۂ لار بزرگ پرستش گاہ اہل ہنود است۔ آبش قلیلے نزاوش می کند۔ وقت بوقت رنگ آبش متلون می شود۔ گاہے گلابی رنگ۔ گاہے بسبز رنگ۔ گاہے سیاہ رنگ می شود رنگ سیاہ مردم ہنود بد می دانند۔ گویند دراں جا ظہور راگنیا دیوی است ہرماہ بروز اشٹمی شکلہ پچھ[۳۵۶] دراں جامیلہ مقرر است و بروز اشٹمی جیٹھ میلۂ کلاں باشد۔ بسیار خلق جمع می شوند۔

---

۳۵۴ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۱۔ اما دراں نام ایں چشمہ بجائے "گپت گنگا" "سرپاسر" درج است ؛

۳۵۵ لفظے است سنسکرتی بمعنے اختتام ماہ چیت ؛

۳۵۶ بتاریخ ہشتم روشن۔ شکلہ پچھ اصلش شکلہ پکھش است۔ نزد ہنود چنانکہ مذکور شد ہرماہ بدو حصۂ مساوی منقسم است۔ پانزدہ ایام اوّل روشن و دیگر پانزدہ ایام تاریک حصہ اول را بنڈی با شکلہ پکھش می گویند۔ (شکلہ بضم شین وسکون کاف در سنسکرت بمعنی روشن وپکھش بفتح با، فارسی بمعنے بازو) وحصۂ دوم را بدی یا کرشن پکھش گویند (کرشن بکسر کاف وسکون حروف آئندہ بمعنی سیاہ در سنسکرت وپکھش ہماں کہ مذکور شد)؛

وترگنگ - زیر دامنہ کوہ موضع میگام پرگنہ لعل واقع است. آبش صاف و ہاضم بوقت اسقاط باران ساکنان آں جا احیاناً لخته از پوست گاؤ درمجرای آب چشمہ پنہاں میدارند - فے الحال بارش ژالہ و باراں می شود.[۳۵۷] نامہ نگار یک روز ایں حال مشاہدہ کردہ است کہ بہ سبب شدّت ژالہ محصولات تلف شد و بروز ساون سدی دوادشی[۳۵۸] دراں جا میلۂ ہنود می باشد۔

ناران ناگ - در موضع وانگت پرگنہ لار زیر دامن کوہ بوٹی شور واقع است۔ بُت خانۂ بوٹی شور معمورۂ راجہ جلوک[۳۵۹] دراں جا موجود۔ اہل ہنود بوقت میلۂ ہرموکٹہ گنگا ہنگام رجعت میان آں چشمہ غسل می کنند و در آں جا ختم یاترا می کنند۔

شنگہ پال - برکمر کوہ متصل موضع برار و دچھنہ در پرگنہ کوہامہ واقع است شیخ بابا داؤد خاکی[۳۶۰] در آں جا مسجدے عمارت کردہ مدّت چہل چلہ دراں جا

۳۵۷ء ملک حیدر چاڈورہ مُصنف تاریخ کشمیر خاصیت مزبور را نیز آزمودہ است چنانکہ می گوید:۔

"در پرگنۂ لار بر سر کوہے بلند جوئے آبے جانب جنوب جاری است۔ نام آں جوئے اوترگنگ است۔ اگر کسے در آنجا برسد گوشت گاؤ یا مُرغ بہ پزد بمجرد رسیدن اگرچہ غیر موسم باشد آں قدر برف می بارد کہ اگر سی چہل کس باشند در تہ برف غائب شوند۔"

۳۵۸ء دوازدہم روشن ماہ ساون (مطابق ماہ جولائی تقویم انگلیسی)

۳۵۹ء (۱۳۳۲ قبل مسیح)

۳۶۰ء مریدے است از مریدان با اخلاص حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیریؒ۔ بقول مُصنّف "واقعات کشمیر" مردے بود صاحب حال ہمیشہ بدین حق می گرایید۔ تصانیف کثیرہ دارد کہ منجملہ ازاں وِرد المریدین و شرح آں دستور السالکین و قصیدۂ جلالیہ و رسالہ غسلیہ مشہور است

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بہ عبادت مشغول بود۔ نظارۂ عجیب دارد۔

پچھ ناگ۔ درموضع گردرہ پرگنہ کوہامہ واقع است۔ غسل ازاں اہل جرب را مفید۔

پاپ چھن۔ درموضع پاپ چھن پرگنۂ کوہامہ واقع است۔ آبِ قلیل ازاں می جوشد۔ اہل ہنود اعتقاد می دارند کہ از غسل آں گناہاں شستہ میشوند و بروز سال نومیلہ می باشد۔

چکری شور۔ درموضع آویتھ مولہ پرگنۂ کوہامہ واقع است۔ اہل ہنود آں را متبرک می دانند۔

زلی شور۔ درموضع ہرون پرگنۂ زبنہ گیر واقع معبد ہنود است۔

اننت ناگ۔ برکوہ شیوہ پرگنۂ زبنہ گیر واقع است۔ دراں قریہ چشمہ ہائی بسیار موجود۔

لچھمن نرت[۳۶۱]۔ درموضع لٹ شاٹ پرگنۂ زبنہ گیر واقع است۔ اہل ہنود بروز مادس[۳۶۲] دراں جا می روند۔

ہرناگ۔ درموضع ہرون پرگنۂ زبنہ گیر واقع است وہشت چشمۂ دیگر از ہفت بیرو؟ حوالی آں موجود۔

شیوہ ناگ۔ درموضع ترہ گام پرگنہ دنز چشمۂ فراخ است ماہیاں بسیار دارد۔ آبش مصفّا۔

(مسلسل) در سنہ ۹۹۴ھ درعہد یعقوب خان چک پادشاہ آخری کشمیر رحلت نمود۔ تاریخ وفاتش "خیر مقدم" دریافت کردہ اند ؛

۳۶۱ھ صحیح "تیرتھ" بزبان سنسکرت بمعنی زیارت گاہ ؛

۳۶۲ھ روز پانزدہم "کرشن پکھش" ؛

شومہ ناگ۔ درموضع شومہ ناگ پرگنۂ ونترو سیع چشمہ ایست ماہیاں بسیار دارد۔

چشمہ زینتی شاہ۔ درصحن مقبرۂ زینتی شاہ مستانہ[۳۶۳] واقع است ماہیان بسیار دارد آبش نوشگوار۔

چشمۂ منزہار در پرگنہ ونتر۔ عجیب چشمہ ایست۔ آب مصفّا دارد۔

ناران ناگ۔ درموضع مقام دردہ پورہ پرگنۂ ونتر۔ نہایت عجیب۔

بُمبر ناگ۔ در پرگنۂ ونتر بالائی کوہ جٹّن بسیار فیاض۔

سیبد گنگا۔ درکندی ونتر۔ ہندواں آں را پرستش می کنند۔

رام کُنڈ۔ سیتا کُنڈ۔ لچھمن کُنڈ۔ ہنومان کُنڈ۔ در پرگنۂ ونتر علاقۂ نے ہری از موضع میل بال یک کروہ بالا برکمر کوہ وٹّ چہار چشمہ واقع است۔ گویند رام چندر[۳۶۴] دراں جا بت خانہ افراختہ بُود مدتے در آں جا ریاضت می کرد۔ اہل ہنود دراں جا بہ زیارت می روند۔

گوتم ریشی ناگ۔ درموضع گزربال پرگنۂ ونتر چشمہ ایست عجیب آبش فراواں می جوشد۔ ماہیاں بسیار دارد۔ اہل ہنود آں را مبارک می دانند۔

۳۶۳؎ مجذوبے بود از چکان کپوارہ بہ جذبۂ عشق الٰہی آوارۂ وعریاں می رفت مقبرہ اش در علاقۂ کامراج زیارت گاہ خاص وعام است۔ بقول صاحب "واقعات کشمیر" شخص مذبور معاصر حضرت مخدوم شیخ حمزہ رحمۃ اللہ علیہ است و درخدمت حضرت ایشاں حاضر میشد ؛

۳۶۴؎ حکمران اجودھیا (فیض آباد ہند) است کہ بہ عقیدہ ہنود ذات باری درو حلول کردہ بود۔ مؤرخان ہنود زمانۂ شاں ہشت لک سال قبل ازیں بیان کردہ اند ؟ (جامع اللغات اردو)

چشمہ شاہی متصل شہر زیر دامنۂ کوہ شالمار- آب آں نہایت عذب و لطیف و خوشگوار است. سلاطین و امرای این دیار بہ کمال ہوس آب آں چشمہ استعمال می دارند- بنا برآں آں چشمہ را چشمۂ شاہی نام کردہ اند- شاہجہان در عہد خود عمارتے خوش و باغی دلکش درآں جا احداث کردہ حوض سرچشمہ را سنگ بستی عجیب آراست. کلیم بدیہہ تاریخش گفت :-

تاریخ
دوش دیدم نشستہ بر کوثر ۔ شاہ مرداں[۳۶۵] علی جم جاہی
گفتمش السلام گفت علیک ۔ گفت برگو دگر چہ میخواہی
گفتمش بہر چشمہ تاریخی ۔ گفت برگوی "کوثر شاہی"[۳۶۶]

شیخ غلام محی الدین[۳۶۷] در عہد خود عمارت و حوض را مرمت نمود میرزا مجرم تاریخش گفت :-

تاریخ
سال تعمیر حال "چشمہ شیخ"[۳۶۸] ۔ گفت مجرم ز روی آگاہی

نیلہ ناگ- متصل لنز آگہ لر، پرگنۂ شاورہ[۳۶۹] زیر دامن کریوہ نہایت مرغوبست کپال موچن- در موضع دگام- پرگنۂ باکھو[۳۷۰]- بر رودخانۂ رنبی آرہ- ہنود آں را پرستش می کنند-

۳۶۵ مراد از شاہ مرداں شاہ ولایت حضرت علی کرم اللہ وجہہ تعالیٰ اند نہ کہ علی مردان خان صوبیدار کشمیر در عہد شاہجہاں چنانکہ بعض مورخین کشمیر مثل صاحب نگارستان کشمیر فہمیدہ است ۔

۳۶۶ $\frac{\text{۱۰۴۲ھ}}{\text{۱۶۳۲ء}}$ ۔ ۳۶۷ صوبیدار کشمیر بود بعہد سکھاں (۱۸۴۱ء — ۱۸۴۶)

۳۶۸ ۱۲۵۸ھ ۔

۳۶۹ سور در پرگنۂ مراج (ابن سٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر)

۳۷۰ باٹ- در مراج (ایضاً) ۔

سوکھ ناگ - در بچھ نار از مقام بالا۔ آبش در رودخانۂ لدرمی رود۔ نہایت عجیب و دلفریب است۔

کوٹھیر ناگ۔ چشمہ ایست دل کشا در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار۔ بر ساحل آں بنیاد مندر قدیم موجود۔

چشمۂ شمہال - زیر دامن کوہ شمہال۔ آب آں بسیار خوش گوار است و بہ زراعت شمہال سیراب گرداند۔ قلیلے بدریای لاد پیوندد و اہل ہنود آں را چھک ناگ میگویند۔ و برالسنۂ عوام مشہور است۔ کہ حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہ درآں جا تشریف بردہ اند۔ بلکہ چشمۂ مذکور را بہ کرامت خود ظاہر کردہ اند۔ واللہ اعلم۔

عین العفونت۔ در موضع دین پرگنۂ وہو واقع است۔ ازاں جا بوی گوگرد می آید۔

رودخانہای کشمیر

ساندرن۔ برف آب کوہستان براربال[۳۷۱] و آب سرچشمۂ ویرناگ و عیون شاہ آباد مجتمع گشتہ رودے بہم رسد و سیرابی مزروعات کردہ بمقام کھنہ بل[۳۷۲] با رود برنگی و آرہ پتی شامل گشتہ مسمی بدریای بہت گردد۔

رود برنگی۔ منبع آں برف آب کوہستان ہوکھ سر[۳۷۳] و نوبوگ نے میان پرگنۂ برنگ و از آب چشمہ سارکگر ناگ وغیرہ آب گرفتہ قریب قصبہ اننت ناگ با رود ساندرن و آرہ پتی ملحق گشتہ موسوم بہ بہت گردد۔

آرہ پتی۔ مخرج آں آب سرچشمۂ ترہر ناگ و برہمہ سر و رودرہ سر

---

۳۷۱ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵

۳۷۲ ایضاً ۳۷۳ ایضاً

برف آب کوہستان مرگن وغیرہ باآب چشمہ سارہ اچھہ بل وسرچشمہ بون و انت ناگ وغیرہ رودے مجتمع گشتہ باآب برنگی وساندرن[۳۷۴] بہ مقام کھنہ بل[۳۷۵] لاحق گشتہ عمقے بہم رسانیدہ بدریای بہت موسوم گردد۔

لدریالمبودری ۔از برف آب کوہستان جنوبی پرگنۂ لار وکوہ امرناتھ[۳۷۶] چہار جوی یک جا مجتمع گردد۔ یکے از راہ گوپہ[۱] بری دوم از کوہ وارہ داس[۲]۔سوم آب سرچشمہ[۳] نارسر یلاق پرگنۂ پھاک۔چہارم آب ینبوع[۳۷۷] شیشرم[۳۷۸] ناگ بہ جیثیت اجتماع رودے بہم رسد و مزروعات دچھن پارہ راسیراب کردہ چہار بخش می شود بہ چہار محل و باآب دریائی بہت[۳۷۹] ملحق گردد۔

رود دیلشو ۔منبع اصلی آں سرچشم کوثر ناگ است و از برف آب ہمالی کوہستان و آب کوثر سر و ژہرسر و سرہای دیگر شکوہ وافر پیدا کردہ من مقام اہرہ بل قریب موضع وڈو آب آں رودبار میان تنگنای دریچہ مضیق از بلندی سہ چہار صد درعہ مثل آب چادر فرو میریزد۔ بہ تحریک ہوا و رفعت محل آب را مثل غبار مترشح ساختہ تماشای اعجوبۂ قدرت الٰہی مشاہدہ گردد۔ چنانچہ شاہان مغلیہ برای سیر و تماشا در آں جا می رفتند و شعرا در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ظفر خان احسن

زجنت چند گوی ای سخن ور ندارد آبشارے مثل آہر

---

۳۷۴ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؛ ۳۷۵ ایضاً ؛

۳۷۶ بروایت صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ از "آب کوہن ہار" ؛

۳۷۷ ینبوع بالفتح چشمہ کہ ہمیشہ ازاں آب مراد میکنند جمع اش ینابیع (شمس اللغات)

۳۷۸ بطرف شمالی کوہ کوہن ہار نزد کوہ مہاگنس ؛

۳۷۹ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۳ ؛

یکے دریای بے پایان ذخّار — زاوج کوه می غلطد به یکبار
چو گردد از فراز کوه راهی — شود کر از خروشش گوش ماهی
یقینم شد ازیں گردنده دولاب — که گردد آسیای چرخ زیں آب
نگه دارد تماشائے نظر را — که پالغزد ازاں نور بصر را

بعد آں آبهای انهار و چشمه سار بسیار و رود پوشی که از کوهستان دیوه سر می آید شامل آں گردد. نهر وتهه وترو که منبع آں سر چشمهٔ وتهه وترو که قریب موضع بمنوه مشهور است از آب سندره نار وغیره سرشار گشته از موضع هالمش رود ویشنو را آبرو بخشد و بمقام نایئنه از بقیه آب رنبی آره ترقی یافته مزروعات پرگنهٔ دیوه سر وآڈون و اننت ناگ را سیراب کرده بمقام سنگم با دریای بهت آشنا گردد. دوازده جوی کلاں ازاں منفجر می شود ازاں جمله چهار جوی مشهور است یکے[۱] سونه مَن از موضع جمه نگری برآمده در آڈون پائین طراوت بخشیده باز با منبع خود پیوندد. گویند راجه سودرن حفر کرده است.
دوم[۲] بارڑ که از موضع وڈو علیحده گشته دهات آڈون را سیراب کرده بمقام نادپوره شامل منبع خود گردد. سوم[۳] ڈونگر که از لکهر پوره منشق گشته و در ضلعهٔ کولگام دیوه سر گذشته از موضع کیموه لاحق به ویشو گردد. چهارم[۴]. نا ندی که از مقام هالمش برآمده در ضلع نا ندی پرگنهٔ اننت ناگ تا بجبهاڑه رفته شامل بهت گردد. گویند نندری نام زنے فاجره بود. وی حفر کرده است.

رنبی آره. منبع آں آب نندن سر و چندن سر و برف آب کوهستان روپڑی و داره هال[۳۸۰] و پیر پنچال است و از راه هیر پوره جاری گشته انهار متعدده ازاں منفجر گردد. یکے[۱] سن گلو که از موضع زدگام می آید و در پرگنهٔ آڈون و زینه پور

---

۳۸۰ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ. اما درو بجائے "داره هال" کوه شوپ کور را بے نبار مذکور است

مزروعات را طراوت کردہ بہ مقام وچی باز شامل منبع خود گردد۔ دوّم جوی ناٹھو پائین زوگام منفجر گشتہ از موضع ترنز شامل سن گلو گردد۔ نہر سوّم لاڑکہ مزروعات سپرہ سمن راد پرگنۂ شکروہ و چند دھات چھراٹ را سیراب کردہ از موضع ڈکنہ وٹھب درگذشتہ در گوری پورہ چکش آب ننبل تپۂ گام پورہ و از موضع لل ہار آب نالۂ رنبی پورہ کہ ہم آب رنبی آرہ است با خود متحد ساختہ آب بہت را آبرو بخشد۔ نہر چہارم از موضع ۔۔۔۔[381] جدا گشتہ مزروعات را سر سبز کردہ از موضع کاوہ ونی شامل بہت گردد۔ و خود رنبی آرہ میان پرگنۂ شاورہ می گذرد و مزروعات را سیراب کردہ از قریہ نابنہ بارود ویشو شامل گردد۔

رامشی۔ منبع آں آب سرچشمۂ رامہ سرو برف آب کوہستان شوپ گوری و کاثرہ گلہ وان وٹ[382] پنداشتہ اند و بمقام دان زیپ سہ حصّہ می شود یکے نہر ماشی کہ از راہ پکھر پورہ تا قصبہ چرار می گذرد۔ دوّم رود نماشی کہ کربوۂ خام پور را سیراب گرداند۔ سوّم رود رامشی کہ میان تپۂ چھراٹ مزروعات را سیراب کردہ بمقام کاکاپور با دریای وتستا[383] شامل گردد۔

رود تولہ برین۔ منبع آں چکش[384] آب کوہستان نواحی چرار و پکھر پورہ است کہ براہ قیصر مولہ مزروعات را تازگی بخشیدہ از موضع وتھنار شامل بہت گردد۔

رود دودگنگا۔ مخرج آں آب سرچشمۂ دودھ سر و آب کوہستان

---

[381] البیاض۔ فی الاصل ؛ [382] ایضاً ؛ [383] ایضاً دتستا چنانکہ قبل ازیں مذکور شد نام سنسکرتیست دریائے وہت کہ حالا بہ جہلم شہرت دارد ؛

[384] چکش بفتح شین وکسر کاف بہ ہندی تراوش آب را می گویند ؛

(جامع اللغات اردو)

سنگ سفید و کاڑہ گلہ و عیون آں سواد است[۳۸۵] و میان درۂ آری گام و ناگام بہ چند راہ مزروعات را نضارت بخشیدہ بمقام چھچھہ بل[۳۸۶] دریای بہت را منصاعد گردد۔ آب آں بہ غایت لطیف و خوشگوار۔

رودِ آہیح۔ منبع آں برف آب کوہستان راہ یار و آب سرچشمہ ہای آں طرف بہ مجتمع گشتہ مزروعات دہاتِ بانچھامہ و دبن سُو را سیراب کردہ در نئبل بمنہ داخل با آب ہاکور سر لاحق گردد۔

رودِ کانہامہ۔ منبع آں یکے آب سُک ناگ و برف آب کوہستان بیروہ دوم برف آب کوہ پالس و توسہ میدان میان پرگنۂ بانگل بہ انہار متعددہ جاری گشتہ مزروعات را نضارت بخشد سہ نہر ازاں منشق می شوند۔ نہر اوّل میان کانہامہ۔ نہر دوم براہ ہانجی ویرہ۔ نہر سوم براہ سلطان پورہ شامل کولاب پماسر گشتہ براہ نایدکھی برآمدہ برابر نار نار شامل نالاب اُولر گردد۔

رودِ ننگل۔ منبع آں سرچشمۂ ایلاپتری و برف آب کوہستان افرونٹ میان گلمرگ ساری گشتہ و از آب کوہستان دیگر استعداد وافر حاصل کردہ و زرع پرگنۂ کروہن را طراوت بخشیدہ بمقام تارزوہ شامل اُولر گردد۔

رودِ بار ہاروں۔ منبع آں آب سرچشمۂ مارسر و برف آب کوہستان پھاک است کہ میان درّہ داچھیگام براہ تیل بل داخل کولاب ڈل می شود۔ انہار متعددہ ازاں منفک گردد و راجہ بک نہرے[۳۸۷] از موضع ناگر پورہ حفر کردہ سمت شمالی

---

۳۸۵ اما مصنف جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بر ذکر "کاڑہ گل" اکتفا نمودہ است ؛

۳۸۶ در حدود غربی شہر سرینگر ؛

۳۸۷ راجہ بک پسر راجہ مہر کل است شصت و سہ سال حکمرانی کردہ درگذشت۔ زمانۂ حکومتش بقول "جیرٹ" مترجم آئین اکبری ۳۲ ۵ سال قبل مسیح بُود۔

پرگنہ پھاک را نضارت بخشید۔ آں را ماؤس نامند۔ و جہانگیر شاہ از موضع
ہاردن نہرے جدا ساختہ باغ شالمار را رشک بہشت گردانید۔ آصف جاہ خان
نہرے ازاں منشق کردہ باغ نشاط را طراوت بخشید و بہ سعی جناب خواجہ شاہ نیاز
نقش بندی نہرے از ہاردن بالاتر زیر دامن کوہ ساری گشتہ مزروعات موضع
برین را سر سبز گردانید و آب رودبار ہاردن با آب تالاب ڈل متحد گشتہ۔ بہ دو
راہ جاری می شود۔ یکے نالۂ مار من مقام خواجہ باربل نہرے از ڈل جدا گشتہ
داخل برار نبل گردد۔ ازاں جا میان نالۂ مار کہ بڈشاہ میان حصۂ شمالی شہر
حفر کردہ است ہشت ماہ تابستان جاری گشتہ مزروعات اچھن را سیراب
گرداند چند جوی ازاں منشق گردد۔ یکے جوی سید بزرگ شاہ[۳۸۸] کہ میان خانیار
جناب سید بزرگ شاہ قادری حفر کردہ است۔ دوم دولت کول کہ دولت چک
در ایام حکومت خود میان صحن خانۂ خود گذرانیدہ بود و بہ سبب واقعہ آتش کھارہ
بازار منہدم گشتہ۔ آنگاہ خواجہ شاہ نیاز نقش بندی[۳۸۹] ہفت ہزار روپیہ صرف
کردہ نہر مذکور را باز جاری ساخت۔ سوم جوی کاوڈارہ۔ کہ براہ مرجان پورہ
شامل خوشحال سر گردد۔ چہارم جوی نارہ بل از اشرف کدل جدا گشتہ در

۳۸۸؎ سید بزرگ شاہ فرزند ارجمند سید غلام شاہ جواد و نیک نہاد بود و از
خلیفۂ والد ماجد خود بابا نور الدین پانپوری انتساب آداب طریقت نمودہ بدرجۂ شہود
اعتلا فرمود۔ مردے بود صاحب جود و سخا باوجود علائق دنیوی ہمیشہ در عبادت و ریاضت
می کوشید۔ وفات ایشاں چہارم رجب ۱۲۳۲ھ بہ وقوع آمدہ در حظیرۂ اجداد آسود۔
تاریخ وفاتش ازیں شعر مفہوم می شود:۔

ہاتفی سجع مہر تربت او۔ خواجہ سید بزرگ شاہ نہاد

(ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۷)

۳۸۹؎ بر صفحہ دیگر

نوشحال سر سبز کردہ داخل آنجا رسر گردد۔ حصّہ سوم آب ڈل براہ پونٹی کل از جسر درگجن برآمدہ محاذی شیر گڑھی داخل بہت[390] گردد۔

امراوتی۔ از برف آب کوہستان وچھن پارہ و کوہ امرناتھ رودے مجتمع گشتہ میان درۂ کوہستان می گذرد کہ خاک آں کوہ بسیار سفید می باشد در وقت ہیجان آب خاک سفید با آب مخلوط گشتہ آب را مثل شیر سفید گرداند۔ پائین سونہ مرگ باسند لار ملحق گردد۔

کرانکہ ندی۔ باجتماع آب ہای سرچشمۂ ہرموکھ گنگا و کوٹسر وغیرہ برف آب کوہستان ہرموکھ رودے بہم رسیدہ از موضع کنگن باسند لار ملحق گردد آب آں بغایت لطیف و خوشگوار و ہاضم گفتہ اند۔

سندلار[391]۔ سرچشمۂ وگہ سگن بر فرق کوہ زوجہ بال واقع است آب آں دو حصّہ می شود یک حصّہ بجانب مشرق می رود و دیگرے سمت مغرب اما حصّہ شرقی با آب انہار متعددہ کہ از کوہستان حدود دراس می آیند لاحق گشتہ

---

[389] خواجہ شاہ نیاز نقشبندی خلف الصدق خواجہ عبدالرحیم شیخ کمان است۔ صاحب کمالات علوم ظاہری و معنوی بود۔ در علوم قرآن و احادیث دستگاہ کافی داشت۔ از استادان او ملا عبدالنبی مرجان پوری خاص شہرت دارد۔ ہمچناں در بذل و سخی وجود عطا ید طولے داشت۔ از معاصران سیاح مشہور ولیم مور کرافٹ است۔ گویند وقتیکہ کرنل ولیم مزبور بہ سیاحت ترکستان می رفت و دو راہ از دست ترکماناں اسیر شد۔ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی از توجہات باطنیہ اورا از دست آنہا رہائی رہاند۔ از تصنیفاتش رسالہ چلے نامہ در تصوف و دیوان نیاز یادگار است۔ ہر دو کتب در مطبع مجددی امرتسر چاپ سنگی گردیدہ است (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۴)

[390] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ [391] سندھ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

رودے بہم رسد. بعد آں با رود خانهٔ وکھ شامل گشته از علاقهٔ کرگل به جانب شمال عبور کند. ازاں جا با دریای کھلشری که از کوهستان رودک و چان تهان و گردوک وغیره باکمال زور و شور می آید پیوسته بنام اباسند نام زد گشته میان دره های کوهستان ملک اسکردو و هونزی و نگری و گلگت و دارد و وغیره عبور ساخته زیر قلعهٔ اٹک بدریای اٹک مسمّی گردد و دریای لنڈا که از کوهستان کابل می آید شامل آں گشته پایین ملتان دریاهای پنجاب را متلاطم گردانیده در بحر محیط متوازی گردد.

حصّه دوم آں جانب مغرب جاری گشته از آب انهار و جوی بار کوهسار یمین و یسار وفار خود حاصل کرده و از آب رود امراوتی که از کوهستان دچهن پاره می آید شکوه آں مضاعف گشته نام آں رودبار سندلار گفته می شود. پس ازاں جوی بار نیله گرار از سوره فراو شامل گشته و رود کرانکه ندی از منبع ننگلن آمیخته و از موضع دُسّن نهر برهمه سر متفق کرده پرگنهٔ لار را سیراب گرداند. و از موضع هرن منتشر گشته آبش به چند راه داخل آنچار سر گردد. در زمان پیشین سندلار براه سهه پور عبور کرده از موضع شهاب الدین پوره با دریای بهت ملحق می گشت. امّا در عهد عبدالله خان[392] درّانی دریای سند طغیانی شده بطرف آنچار سر خود بخود راهے غابر کرد. و به موجب غفلت حکام دو سه سال معلق العنان مانده از مزروعات دهات لار قریب لک خروار ضایع گشت. و در عهد سردار عظیم خان[393] به اهتمام علی قلی خان در ترمیم و تشدید آں سردمال را زحمتے فراوان رسید لیکن بعد دو سه ماه باز طغیانی شده سدّ متین را از میان برداشته

[392] صوبیدار کشمیر در عهد افاغنه (۱۸۰۵ — ۱۸۰۲ء) ۞

[393] صوبیدار کشمیر در عهد افاغنه (۱۸۱۹ — ۱۸۱۴ء) ۞

تالاب آنجا رسیدہ متلاطم گرداند۔ الی الآن ہمچنان میگذرد و بہ امتزاج آب امراونتی آب سندلار در موسم تابستان برنگ شیر سفید و کدری باشد۔ قدسی

پئے کشمیر افتخار ہر دیار است　　بہشت و سلسبیلش آب لار است

قضا از سیم ناکش آفریدہ　　بغیر از موج گل طوفاں نہ دیدہ

ندیدہ دیدۂ افلاک بارے　　زجوی شیر زیبساں آبشارے

و از آب سندلار انہار بسیار منفجر گشتہ مزروعات و باغات را سیراب و شاداب گرداند۔ اوّل نہر لارکول کہ از موضع دُسن جدا گشتہ در ذیل کوہ شمالی مزروعات بعض دہات لار را طراوت بخشیدہ فیض بخش سابر المواضع پائین[۳۹۴] میگردد۔ ازاں جا کہ نہر مذکور راجہ لارک چند حفر کردہ است موجب آں نامش لارکول گفتہ اند و در زمان سابق نہر مذکور تا وندہامہ می رفت۔ ازاں جا راجہ جیاپیڈ[۳۹۵] نہرے حفر کردہ آب آں در اندرکوٹ رسانیدہ بود۔ الحال ہکّی تا موضع بادام پورہ جاریست کہ در عرض راہ زیر زمین میان نقب میگذرد۔ وقتیکہ سلطان زین العابدین پادشاہ کشمیر بود وے نہر لاری زیر دامنۂ کوہ دوبارہ کہ جاری کردہ دہات صفاپورہ وغیرہ آباد ساخت۔ دوم ڈب کول از موضع میگام مزروعات را سیراب کردہ تا موضع ڈب میگذرد۔ سوم آرہ کُل کہ از موضع پرنگ جدا گشتہ زیر دامن کوہ جنوبی میان سنگلاخ بہ مسافت دوازدہ کروہ در پرگنۂ پھاگ مزروعات را سیراب گرداند۔ گویند نہر مذکور راجہ آری رائے[۳۹۶]

۳۹۴؎ پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج (ابن شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱)؛

۳۹۵؎ (۸۰۳ — ۷۷۲ء)؛

۳۹۶؎ بطور معجزہ حاکم کشمیر شد۔ ۲۳ سال قبل مسیح وفات کرد۔ راجع بتاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۲۸ مملوکہ خانقاہ معلّے؛

حفر کردہ است بشکر خان کہ در عہد چغتہ[۳۹۷] ناظم کشمیر بُود نہر مذکور را مرمت ساختہ از موضع بڑ پورہ نضارت بخش آب سال خود گردانید۔ چہارم ڈُکر کول کہ قریب موضع وایلو از سند جُدا می شود ہمدوش آر کُل مزروعات دہات پہاک را شاداب می سازد۔ بانی آں راجہ زشک[۳۹۸] مشہور است کہ برای آبادی موضع ڈُکرہ جاری کردہ است و در عہد سلاطین دہلی در باغ عیش آباد و نسیم باغ و دولت آباد و افضل آباد مسلوک[۳۹۹] ہمی بُود۔ پنجم شاہ جوی کہ از موضع وایلو جُدا می شود۔ سلطان زین العابدین برائ آبادی پرگنہ آرہ ی و باغات و دولت خانۂ شاہی حافر آں تا نوشہرہ شدہ بُود۔

لچھمہ خاتون زوجۂ جلال ٹھاکور نہرے از شاہ جوی جُدا کشیدہ تا مسجد جامع رسانید لہذا جوی مذکور باسم لچھمہ کول شہرت یافتہ است۔ شاہان چغتائیہ در عہد خود ترمیم و توسیع جوی شاہی بہ خوبی نمودہ آب آں در باغ الٰہی و باغ بحر آرا و باغ گلشن و روشنی باغ و باغ عنایت و ظفر آباد رسانیدہ رشک بہشت فرمودند۔ و سیف خان برائ طراوت باغ سیف آباد پہلوی شاہ جوی نہرے جُداگانہ آوردہ بود الآن معدوم۔ اخوند ملا شاہ برای رونق باغ خود نہرے دیگر تا موضع درند جاری کردہ بُود۔ الحال علاقش غیر معلوم۔ دریں زمان مہاراجہ

۳۹۷ھ ۱۰۶۹ھ/۱۶۵۹ ---- ۱۰۶۲ھ/۱۶۵۲ بعہد شاہ جہان چغتائی بقول صاحب جامع اللغات اردو احفاد بابر را کہ بہند حکمرانی کردند بخاندان چغتائی موسوم بُودند برا کہ جد اعلےٰ شاں امیر تیمور لنگ از نسل چغتائی خان پسر چنگیز خان بُود۔

۳۹۸ھ یکے از شاہان کشمیر است کہ مذہباً بُدا بُود۔ گویند کہ شخص مزبور ہمراہ سلیمان در کشمیر آمدہ بود۔ راج ترنگنی جلد اول ترجمہ اچھر چند صفحہ ۱۰۸ ؛

۳۹۹ھ تفصیل ایں ہا در ضمن باغ ہائے کشمیر لاحظہ کنید ؛

رنبیر سنگه نهر شاه بوئی و نهر ذکر کل متحد کرده در باغ سیف آباد برای کارخانهٔ جندرهٔ[۱۴۰] های شالی کوب و طلسم خانهٔ ابریشم جاری ساخت۔

رود اِرنی[۱۴۱]۔ منبع آں سرچشمهٔ شبراسر و سرهای دیگر است که با آب کوهستان هرموکه وغیره مجتمع گشته میان درّه نادی هل پرگنهٔ کوهامه به سه راه شامل تالاب اُولر گردد و سه جوی ازاں منفک می شود۔ دو جوی در ضلعهٔ آرگام رفته مزروعات را تازگی بخشد و یک جوی زیرِ دامن کوه شمالی مزروعات دهات را طراوت نموده در موضع بانڈی پور کارخانهٔ جندرهٔ شالی کوب را سرانجام نماید۔

مدمتی منبع آں برفآب کوهستان شمالی هرموکه و آب نیله سر و آب نالهٔ بونار است۔ مزروعات را سرسبز کرده از موضع نانته پوره داخل تال اُولر گردد و سه شاخ آں که از بالا جدا می شود یکے براه بانڈی پوره دوم براه وٹ پوره سوم از راه قاضی پوره مزروعات را تازه کرده در اولر میروند۔ و زیر دامن کوه شمالی دو نهر از قدیم حفر کرده اند که مزروعات اکثر دهات را تا موضع آلوسه سیراب کرده با اولر پیوندد۔ و آب رودبار مدمتی به غایت هاضم و خوشگوار است

نالهٔ پُهرو۔ که میان درّه کامراج می گذرد۔ و منبع آں آب کوهستان و چشمه سار لولاب است۔ بعد آں برفآب کوهستان و عیون پرگنه اُتر به سبیل نهرِ عمل که منبع آں ستنه کل ناگست من مقام آوت کوله شامل آں گشته عمقی بهم رساند که سفاین گراں میانِ آں سایر می باشند۔ انگاه بشمول آب چشمه سار و انهار گرد و نواح ممتلے گشته از موضع کوپه واره رودِ ماور که مخرج

---

[۱۴۰] پاکین ها۔

[۱۴۱] آرن۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

آں کاجی ناگست واز محل دوکلہ بل رود حمل کہ منبع آں گورچن ناگ می باشد با جمیع انہار و جوئبار کہ از کوہ کاجی ناگ می آیند ترقی خود حاصل کردہ بہ مقام دواب گاہ[۴۰۲] ملاقی بہت گردد۔ بڈشاہ در عہد خود نالہ پُھرُو را من مقام پُہرد از مجرای خود مسدود کردہ آب آں فیض بخش پرگنہ زینہ گیر ساختہ عمارات عجیب و باغات دلفریب آباد کردہ بود۔ تاریخ آں "جوی خرم"[۴۰۳] گفتہ اند۔ بعد وفات سلطان سد مسدود او منہدم گشتہ نالہ پُہرو براہ خود عود نمود۔ انگاشاہان مغلیہ در تسدید و تردید آں سعی موفور بکار بردہ روی بہی ندیدند۔

کرشنہ گنگا۔ ازاں جا کہ منبع آں رود بار آب کولاب کرشنہ سر کہ ذکر آں گذشت یافتہ اند لہذا نام آں رود کرشنہ گنگا گفتہ اند۔ آب آں با آب ویشنہ سر د پرنگ سر و دیگر سرچشمہ ہای نامور براہ باب نار جانب شمال می گذرد۔ انگاہ آب بم سر د گاڈھ سر د برفاب کوہستان شمالی از تلیل و دیوہ سوی د برزہ بال د گوریس و آب ہای طرف شمالی کوہستان کوہامہ د لولاب د وتر د شارداو کرناہ وغیرہ اطراف واکناف آں سواد بہ حیثیت اجتماع رود ہا مجتمع گشتہ دریای پرشور بہم رسد۔ کہ من مقام مظفر آباد[۴۰۴] بانبازی دریای کشمیر ممتاز گشتہ بدریای جہلم موسوم گردد۔

---

[۴۰۲] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ ؛

[۴۰۳] ۸۶۵ ہجری ؛

[۴۰۴] پنڈت آنند کول بجائے مظفر آباد "دومیل" ذکر نمودہ است کہ صحیح است ؛

دومیل قریہ است در شرق مظفر آباد بہ فاصلۂ قریب دو میل۔ دومیل بہ ہندی مقام اتصال رود ہا را گویند۔ و از ایں رعایت ایں قریہ کہ مقام اتصال رود کشن گنگا د جہلم است موسوم بہ "دومیل" است ؛

رود ساندرن - از درّۂ شاہ آباد و رود برنگی از کوہستان پرگنۂ برنگ
و رود آرہ پتی از کوہستان کوٹہار آمدہ قریب قصبۂ اننت ناگ باہمدیگر متحد
می شوند پس آب ینابیع اننت ناگ متبوع خود ساختہ من مقام کھنہ بل عمقی
بہم رسانیدہ بنا بر استوای محل آہستہ آہستہ بر گِل خالص منحدر گردد چنانکہ
آبِ آن در عرصۂ یک ساعت از یک نیم تا سہ میل موجب قلت و کثرت آب
متحرک گردد و از کھنہ بل نام آن دریا بزبان شاستری[۴۰۵] وتستا و بہ لغت فارسی
بہت و بزبان کشمیری وِیَتھ گفتہ می شود۔ بعد آن بہ امتلای آب ہای انہار
و رودبار و چشمہ سار استعداد فراوان حاصل کردہ میان شہر سری نگر
جاری گشتہ مخلوقات و مزروعات را سیراب گرداند۔ و آبِ آن از درجۂ
معمولی زمستان در تابستان قریب چہار درعہ رفعت پذیرد۔ زیادہ بر آن
از کنارہ ہا متموج گشتہ سیلاب گرداند۔ و از کھنہ بل اوّل رود لمبودری از
چہار محل واصل بہت گردد۔ اوّل پائین کھنہ بل دوّم منز گنڈ سوم درگورہ دیرہ
چہارم در کنڑہ ٹینگ۔ انگاہ رودبار ویشو من مقام سنگم و رود رنبی آرہ بدو جا
یکے از موضع کاوہ وَنی دوّم از للہ ہار و آب کوہستان ادلر مع آب چشمہ سارہا
از مکان چرٹسو و آب ینابیع پرگنۂ دہو و آب ننبل بالہ ہامہ از پان پور[۴۰۶] و رودبار
ہاشی از کاکاپور و رود ناگام از وتہنار و رود تیل بل و آب تالاب ڈل

[۴۰۵] مراد از زبانِ سنسکرت است کہ در ہند شمالی بزبان "شاستری" ہم موسوم است۔

[۴۰۶] پنڈت آنند کول پامپور نوشتہ است۔ بنا بر تحقیقش مقام مزبور مابین ۸۱۲ و ۸۴۹ سنہ میلادی تعمیر شدہ است۔ بانی اش پدم وزیر راجۂ اجیت پیڈ بود۔ نام قدیم این قریہ پدم پور بود۔ زعفران زار لمئے پامپور مشہور است مردم شماری آن ۳٫۳۴۸ نفر۔

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

محاذی شیر گڑھ در رود دود گنگا به مقام چهنه بل و آب جویبار آپیچ مع آب سنبل
بمنه از پارم پوره و سندلار مع آب آنچار سر و خوشحال سر و سنبل توله موله
از شهاب الدین پوره و آب تالاب مان سر از نمی ناره جا بجا شامل بهت
گردد و به امتزاج آں رودها متموج و متلاطم گشته براه بانه یاری داخل تالاب
اولر می شود

در زمان سابق پائین موضع هاجن بتالاب اولر لاحق می گشت در سال
سنه ۱۲۴۰ هجری براه نالهٔ بانه ایری که پنڈت سورج بهان کننده بود رجوع
نمود ازاں باز همچناں می گذرد پس ازاں آب دریای بهت به امتزاج آب
تالاب اولر و انهار کوهسار کوبهامه وغیره به حیثیت اجتماع سمت مغرب
رجوع می کند و از آب ننگل و رود پماسر متصاعد گشته میان قصبهٔ سوپور[۴۰۷]
برآمده از دو آب گاه نالهٔ پهرو شامل کرده تا حدود باره موله با آهستگی و نرمی
می گذرد و ازاں جا نام بهت یا وتستا از ذات آں رفع گردد - من مقام
کهنه بل تا قصبهٔ باره موله[۴۰۸] سفاین خورد و کلاں میان آں در بهار و زمستان هر
وقت می گذرند - مسافت آں از کهنه بل تا باره موله مع کج و پیچ قریب یکصد
میل می باشد و از قصبهٔ باره موله سمت مغرب میان درهٔ مضیق به کمال زور
و شور منحدر گشته و از آب های کوهسار علاقهٔ دچهنه و کهاوره تزاید و ترقی
حاصل نموده تا حدود مظفر آباد[۴۰۹] آں را دریای کشمیر می نامند - ازاں جا با آب

۴۰۷ھ از بزرگ قصبه جات کشمیر است - بانی اش مرے سویا نام بود که در عهد اونتی ورما (۸۸۳-۸۵۵) بوزارت فائز بود ؛ ۴۰۸ھ قصبهٔ باره موله در اهمیت بدرجهٔ سوم است قبل از تقسیم هند درمیان بهارت و پاکستان یکی از مراکز تجارت کشمیر به شمار می رفت ؛ ۴۰۹ھ از تعمیرات مظفر خان بمبه است (سنه ۱۵۵۴ میلادی) بقول آنند کول آبادی آں ۳۴۶۲ نفر ؛

گرشنہ گنگا کہ از جانب شمال می آید مضاعف گشتہ باسم مبارک جہلم مسمی گردد۔ واز مظفر آباد سمت جنوب مایل گشتہ دریای کنہار کہ از پھکلی* می آید میان درۂ کوہسار تا حدود چامک میرپور می گذرد۔ پس ازان میان ملک پنجاب جہانیاں را سیراب کردہ با دریای چناب و راوی و بیاس و ستلج و اٹک انبازی کردہ در بحر اعظم[۴۱۰] می افتد۔

کٹہ کُل۔ از دریای بہت قرین شیر گڑھ نہرے منفجر گشتہ در موسم تابستان میانِ حصّہ جنوبی شہر افراد نوع را سیراب کردہ نزدیک صفاکدل با بہت واصل گردد۔

سونر کُل۔ مقارن زیارت سید منصور صاحب از جوئی کٹہ کُل نہرے جدا گشتہ با رود دودہ گنگا شامل گردد۔

نالۂ شادی پور۔ از دریای بہت بہ مقام شادی پورہ نہرے منشق گشتہ بہ آب ہاکوسر و پماسر اتفاق کردہ شامل تالاب اولر گردد۔

تالاب ہائے کشمیر

تالاب اولر۔ کولابے است عمیق[۴۱۱] و وسیع بہ تشکل مثلث مختلف الاضلاع از سرینگر جانب شمال بہ مسافت ۲۵ میل۔ طول آں از ساحل شرقی تا قصبۂ سوپور تخمیناً ۱۲ میل۔ عرض از جنوب تا شمال ہشت میل[۴۱۲]۔ دور محیط آں بر وقت اعتدال تخمیناً

---

۴۱۰ بحر ہند ÷ ۴۱۱ مسٹر ڈریو مصنف ناردرن بیریر آف انڈیا عمق او در حصّہ کثیر چہاردہ فٹ انگریزی و در بعضے جا کم ازیں ہا قرار دادہ است۔ نزد سٹائن اوسط عمقش پانزدہ فٹ انگلیسی است ص ۱۱۶ ÷ ۴۱۲ اما فریڈرک ڈریو (FREDERIC DREW) در کتاب مزبور طولش دہ میل و عرضش شش میل اندازہ کردہ است۔ و قول سٹائن این است کہ طولش ۱۲ میل و عرضش شش میل و میگوید کہ بوقت سیلاب طولش ۱۳ میل و عرضش ہشت میل می شود ÷

* صحیح کوہستان کاغان و چشمہ بالوسر است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر روایات متداولہ آں زمان است ÷

چہل مین و بر ساحل شرق و شمالی آن دلات پرگنۂ کوہامہ و زیبہ گیر و جنوباً قریہا سایر المواضع پائین واقع است دہ رحاق وسط آن چشمۂ اولر ناگ مشہور (اولر بزبان کشمیری سوراخ را گویند کہ آب ازاں سوراخ ہمی جوشد) ازاں جا کہ آب آن چشمہ از سوراخ زمین جوشیدہ بر آمدہ بود لہذا آن چشمہ را اولر ناگ گفتہ اند۔

نقلست کہ در زمان پاستان از کوہستان پرگنۂ لار نیمۂ از آب چشمہ سار ستھ سر با آب کوہستان بہ اسہ بل لاحق گشتہ در کرشنا گنگا می رفت۔ وقتے از اوقات کوہ وگنی از برف انبوہ ستوہ آمدہ حائل و محمول ہر دو غلطیدہ منفذ رود بار را سد راہ گردیدہ تالابے بہم رسید کہ آن تالاب را ستھ سر می گفتند دراں زمان جوگنی ہا یعنی پریاں بہ سواری سفینہ درمیان آن سر سیر می کردند۔ چنانچہ بر کوہ وگنی نوکا بندن[۴۱۳] ہا تا حال موجود است۔ بعد مرور دہور مو فور ساکنان شہر سندمت نگر بارتکاب افعال شنیعہ و اطوار ذمیمہ از جادۂ ہدیٰ باز ماندہ بہ قہر قہار درمیان شب تار بہ حادثۂ زلزلۂ عظیم از نفس شہر زمین ترقیدہ سوراخے بہم رسید و ازاں سوراخ آب تالاب ستی سر فوارہ دار یکبار جوشیدہ طوفان ساخت و آن شہر و شہریاں را در ورطۂ فنا انداخت[۴۱۴]۔ ازاں باز رود سر چشمۂ ستی سر د۔ زیر دامنۂ کوہ وگنی در دہان غارے در آمدہ از چشمۂ اولر ناگ جوش می زند۔

چنانچہ یکے از راجہای پیشین سبوس شالی در رود رامسہ بل انداختہ از

---

[۴۱۳] نوکا بندن بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن آن۔ لہذا معنی اش سوراخہیست کہ بداں کشتی ہا مضبوط می دارند ؛

[۴۱۴] تاریخ کشمیر نرائن کول عاجز صفحہ ۴۷ ؛

چشمه او از ظهور نمود. قصه غرق شدن شهر مذکور در ذکر راجه سندرسین[۴۱۵] مشروحاً گفته آید. بعضی امارات عمارات شهر مذکور اکنون هم به نظر همگنان عیان می شود. چنانچه یکے از محققان قریب ساحل شرقی در عمق دریا پایهای جسر سنگین معائنه نمود و بعضے هانجیان[۴۱۶] تالاب می گویند که محاذی جبل شیره گوٹ از عمق آب غرفه های کوشکی به نظر می آیند و متصل آن درختے عظیم ملاحان می بینند. مورخان می نگارند که از تعمیرات آن زمان بت خانهٔ بود که غرق در زمستان عیاں می شد.

سلطان زین العابدین بر سر آن بت خانهٔ بزرگ سفینه نصب کرده بالای آن سنگ و خاک انباشته جزیرهٔ وسیع که طول آن از شمال تا جنوب یکصد درعه و عرض ۷۵ درعه می باشد بلند افراشته باغی دل کشا به اشجار و ازهار عمزدا احداث نمود. و بر کنج شمالی آن عمارتے سنگین که سه آشیانه[۴۱۷] مرتفع بود و مسجدے رنگین که تا حال موجود است تعمیر ساخت و دو بت زرین که پیش ازین غواصان از بت خانهٔ مذکور صرف ضروریات جشن شاهی کرده داد و دهش بسیار فرمود. تاریخ لنک[۴۱۸]:

این بقعه چو بنیاد فلک محکم باد
مشهور به زینه ڈینب در عالم باد
شه زین عباد تا که در وجشن کند
پیوسته چو تاریخ خودش[۴۱۹] خرم باد

---

۴۱۵ رجوع بجلد دوم تاریخ حسن در ذکر راجه سندرسین پسر راجه مندرسین بد ۴۱۶ لفظ کشمیری است بمعنی کشتی بانان

۴۱۷ آشیانه بمعنی طبقه ؛ ۴۱۸ لنک لفظ کشمیری بمعنی جزیره

۴۱۹ ۸۴۰ مطابق ۱۴۳۶ء بقول خواجه محمد اعظم مولف "واقعات کشمیر" تاریخ مزبور تا زمانه اُو بر سنگے منقش بوده ص ۵۰

پیران دیرینہ سال میگویند کہ پیشتر آب چشمہ اولر از سطح آب فوارہ یک درعہ بالا جوشش می زد - فی زماننا ہمگی حباب ہا بہ نظر می آیند. متصل اولر ناگ چشمہ دیگر است کہ آں را پدم ناگ می گویند. حباب ہای آں کم تر. غیر ازیں درمیان تالاب اولر چشمہ ہای بسیار موجود است. و در وسط تالاب آب صاف و متموج می باشد و در کرانہای آں فصل سنگارہ ہر شہ با فراط متکون می شود آں کہ در سواحل شرقی و شمالی آں می روید از ابتدای عہد بڈشاہ تا حال وقف عام است - آں را ہرم سنبل می گویند و آں کہ در نواحی غریب و جنوب مے روید از قدیم ضبط سرکار و درمیان آں تالاب شکار ماہیاں و قازان و مرغابیاں فراواں کردہ می شود. صیاداں بر ہزاراں سفینہ ہای کوچک برآمدہ مرغاں و ماہیاں را بشگرند[۴۲۰]. گویند در زمان پیشین تال[۴۲۱] اولر بسیار عمیق بود کہ بہ مرور دہور روز بروز رفعت پذیرفت. اکنوں سمت جبل شیرہ کوٹ عمیق است و در اطراف دیگر کم تر و در وقت ہیجان باد آب آں سخت متلاطم گردد. در آں وقت عبور سفائن متصور نیست۔

و در موسم تابستان بعد دوپہر روز درمیان آں کسے گذر نتواند کرد تا زمان بڈشاہ تالاب اولر تا موضع اشم متموج ہمی بود چنانچہ بڈشاہ تعمیر لنک در وسط تالاب مرتفع کردہ بود - ازاں باز نشیب تالاب روز بروز رفعت پذیرفت و منفذ دریا ساعت بہ ساعت غایر گشت تا آنکہ سرزمین مواضعات ہانجن دنایدکھی وغیرہ حدوث یافت - اکنون بہ باعث طغیان بہت ہر گاہ تالاب اولر از آب ممتلی گردد - تا موضع اشم سیلاب گرداند۔

تالاب ڈل متصل شہر سمت مشرق طول آں از گگری بل تا تیل بل

---

۴۲۰ شکار میکنند ۴۲۱ تالاب

تخمیناً سہ میل عرض آں از خواجہ یار بل تا باغ نشاط قریب دو میل و در محیط آں
تخمیناً دہ میل[۴۲۲] باشد۔ بہ قول مورخان در سالف زمان صحرای بود و تالنی مرگ
نام۔ راجہ پرورسین[۴۲۳] دریای بہت را از نادہ پورہ مسدود کردہ زیر دامان
کوہ ماران در نفس شہر جاری ساخت۔ بعد از انقضائے دوران در زمان
راجہ درلب[۴۲۴] دروں دریائی بہت طغیان کردہ میدان مذکور را طوفان نمودہ
تالابے بہم رسید۔ حاکمان وقت تسدید آں نہ کردہ بطول زمان عمقے بہم
رسانید۔ سلطان سکندر بت شکن[۴۲۵] از نابدیار تا نشاط باغ کتب خانۂ اہلِ
ہنود کہ انبارہا جمع کردہ بود در قعر آب انداختہ سدے متین استوار ساخت و
شمش خبر سنگین بر سر آں افراخت۔ بعد آں سیف خان از خواجہ یار بل
تا عیش آباد برای آمد و رفت باغات سدّے استوار نمود۔ موجب آں تالاب
مذکور را سہ حصّہ می شود۔ اوّل ڈل کلان پیشروی حضرت بل۔ دوم ڈلِ
خورد کہ از کوہ سلیمان تا نشاط باغ واقع است سوم سدرہ کھون کہ پیشروی
کوہِ ماران بسیار عمیق یافتہ می شود۔ و درمیان ایں سہ حصّہ جزایر موضع
نندہ پورہ بہ کثرت آبادی موجود است۔ ازاں جملہ بعضے جزایر بازمین استوار
کردہ اند۔ بعضے ہا بر روی آب مفروش می باشند ہر جا کہ خواہند کشیدہ
می برند و بر جزایر مذکور فالیزہ ہا و اقسام بقولات کہ برای مردم شہر
کفایت می شود مزروع گردد۔ بیخ نیلوفر و تخم آں و جیورہ دراں متکوّن می شود

۴۲۲ھ آما مسٹر ڈریو طول و عرضش بالترتیب پنج و دو میل قرار دادہ است۔ صفحہ ۱۴۱

۴۲۳ھ راجع بہ جلد دوم در ذکر راجہ پرورسین مرقوم بود ؛

۴۲۴ھ ایضاً ؛

۴۲۵ھ (۷۹۸-۸۲۰ھ) ؛

و در کرانہای تالاب لوخ زارہا و علف ہا[426] ہمی روید کہ برای تعلیف دواب و فرش بوریا بکار می آید و آب آں کولاب لطیف و خوشگوار است۔ بروزگار گندہ نمی شود و بہ صفای میاہ از عمق آں ماہیاں بہ نظر ہمی آیند و در وسط آں از چہار جا چہار چشمہ می جوشند و ملاحاں می بلینسند و درمیان ڈل کلاں پیشروی حضرت بل جزیرہ سونہ لنک سلطان زین العابدین احداث کردہ قصرے سہ آشیانہ دار براں عمارت کردہ بود۔ بحادثۂ زلزلہ بشکست پس شاہان مغلیہ منظرے براں افراشتند۔ امیر خان[427] ترمیم آں کردہ بسبیل دولاب بالای چنار آب کشیدہ در صحن عمارت فوارہ روح افزا بر داشتہ بہ تماشای آں صرف اوقات می کرد۔ دریں زمان عمارتش ویران و درمیان ڈل خورد جزیرہ روپہ لنک دارد کہ سلطان حسن شاہ[428] تعمیر کردہ بود۔ عمارتش در عہد سنگاں ویران گشت در زمان سالف آب تالاب قرین حبہ کدل با دریای بہت پیوستہ می رفت۔ بڈشاہ ازاں جا مسدود ساختہ نالۂ مار در نفس شہر حفر کردہ آب ڈل بر زراعت پرگنہ اچھن جاری ساخت کہ تاحال در موسم تابستان آب تالاب براہ نالۂ مار جاری می باشد و در زمستان براہ چونٹی کُل شامل بہت گردد۔

آنچار سر۔ کولابے است قریب شہر سمت شمال طول آں تخمیناً از بربروار تا بیرہامہ چہار میل عرض از سورہ تا بڈوڈر دو میل می باشد۔ اطراف آں از ہر سو بہ کثرت لوخ زارہا و نے زارہا و علف ہا محفوف است۔ در وسط آں میل در میل

---

۴۲۶ قسمے است از گیاہ کہ بادبوریا می بافند ؛

۴۲۷ مراد از امیر خان جوانشیر است کہ در عہد احمد شاہ و پسرش تیمور شاہ افغان از ۱۷۷۱ الغایت ۱۷۷۶ء حاکم کشمیر بود (نگارستان کشمیر) ؛

۴۲۸ (۸۹۳ / ۱۴۸۷ — ۸۸۰ھ / ۱۴۷۵ء) ؛

آب صاف و متموج می باشد۔ تالاب مذکور پیشتر خورد تر بود۔ در سنہ ۱۳۰۰ [429] ہجری دریای سندلار طغیانی گشتہ از مجرای خود معاودت نمودہ داخل آنچار سر گردیدہ و زمین ہای زرعی از ہر سو خراب ساختہ وسعت تالاب سہ چند گردانید و درمیان آن راجہ جیاپیڈ [430] سدّے افراشتہ بود کہ آن را موستھو می گویند۔ اکنون بہ باعث طغیان آب خراب و آب آن بمقام شہاب الدین پورہ با دریای بہت پیوندد و درمیان آن شکار مرغاں و ماہیاں فراوان۔

نوشحال سر ـ تالابیست در اضلاع شمالی شہر کہ بر ساحل شرقی آن محلہ جڈی بل بسمت غربی آن عیدگاہ واقع است و دور محیط آن قریب چہار میل۔ در اطراف آن کاہ لوخ بسیار متکوّن می شود کہ نصفہ آن برای فرش بوریای مسجد جامع و نصفہ دیگر برای ماتم سرای و خانقاہ جڈی بل می دارند۔ درمیان آن شکار مرغاں بسیار و آب آن داخل آنچار سر گردد۔

مانس سر [431] ـ چشمہ ایست بیضوی شکل بسیار عمیق۔ و از سرینگر بہ فاصلہ ۱۵ میل

۴۲۹ـ درعہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی ؛

۴۳۰ـ راجہ جیاپیڈ پسر راجہ سنگرام پیڈ بود۔ صاحب راج ترنگنی او را مرد ے متصف بہ صفات متضادہ قرار دادہ است۔ بنا بر روایت او راجہ مزبور علم دوست بہادر و ظالم بود۔ در ضمن شجاعت جیاپیڈ بر بھیم سین راجہ گجرات و راجہ نیپال لشکر کشی نمود۔ گویند کہ میلان بہ مذہب بودا داشت و در شہر جیہ پور ؟ برائے عبادت بوداں سہ بُت خانہ قایم کرد۔ سی سال حکومت نمودہ درگذشت (ملخص از راجہ ترنگنی جلد اول۔ ترنگ چہارم۔ مترجمہ اچھر چند) بنا بر تحقیق جیرٹ زمانۂ حکومتش مابین ۸۰۳ - ۷۷۲ سنہ میلادی است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۷۵) ؛

۴۳۱ـ حالا بہ تالاب "مانس بل" شہرت دارد ؛

سمت شمال۔ و دور محیط آں تخمیناً چہار پنج میل می باشد۔ و بر ساحل شمالی آں قریۂ صفاپور و برکنارۂ جنوبی آں گلخن چونہ پزاں۔ غرب رویہ لوخ زار است۔ آب آں بہ سیبل نن نارہ در بہت می رود۔ ایضاً برکنارۂ شمالی آں علامات عمارات باغ صفاکہ دولت خانۂ نورجہاں بود حیرت افزا۔ و اطراف و سواحل مانسر سربسر دل کشا و نوشنما محل سیر و سرور است۔ محاذی گلخن چونہ پزاں سر چشمۂ مانسر می جوشد کہ در حالت یخ بندی بستہ نمی شود۔ متصل آں چشمۂ دیگر است کہ آب آں نہایت گرم می باشد۔ حوالی مانسر عیون بسیار واقعست کہ در حالت یخ بندی یافتہ می شوند۔

ہاکورسر۔ آب گیری است از شہر بہ مسافت دو میل سمت مغرب زیر دامن کریوۂ ہانجک۔ سطح آں از جزایر و لوخ زارہا محفوفست۔ قریب موضع ہانجک میل در میل سطح آبی متموج و صاف بہ نظر می آید۔ بعضے جزایر آں کہ بر روی آب مفروش است و از ہبوب ریاح سو بسو گردندہ می باشند و آب بعض بانہر ملکھامہ در پماسر می گذرد و بعضی از راہ دروازہ بابہت می وندد۔

پماسر۔ کولابیست فراخ از شہر بہ مسافت پانزدہ میل متصل قصبۂ پٹن درمیان آں لوخ زار و سنگارہ یافتہ می شود۔ اکثر جا آب گیری ہای صاف و متموج بہ نظر می آیند و آب آں از موضع ناید کھی با نالۂ شادی پورہ لاحق گشتہ در تالاب اولر می گذرد۔

تان سر۔ آبگیریست صغیر کہ دور آں یک میل می باشد قریب موضع مانس بل۔ بر ساحل آں امارات بتخانۂ دیرینہ یافتہ می شود آب آں از عبر سنبل بابہت ملحق شود۔

بطایح کشمیر

بطیحہ را بزبان کشمیر نمبل می گویند و نمبل زمینے است کہ یک حصہ آب و یک حصہ خاک بہم آغشتہ ہمیشہ نمناک می باشد و بعضی جاہا چنان می باشد کہ دواب ہا دراں فرو مانده ضائع شوند۔ و بعضے جاہا سخت ہم می باشد۔ ازاں جملہ بعضے مزروع بعضے غیر مزروع۔ آں چہ مزروعست کشاورزاں دو بیلچہ در دو دست گرفتہ زمین ہا کاویدہ تخم ریزی شالی ہمی کنند۔ بعضے جاہا کہ اندک زمین درشت می باشد در آب قلبہ رانی کردہ دانہ پاشند۔ وآں چہ کہ غیر مزروع است میان آں کاہ لوخ دنے وعلف بہ کثرت می باشد۔

آب خیز بمنہ۔ در حدود جنوبی سرینگر قریب بتہ مالنہ میدانے است وسیع بعضے مزروع بعضی غیر مزروع۔ و درمیان آں چشمہ ہا وآبگیر ہا واقع۔ کاہ لوخ و علف ہا متنوعہ دراں متکون گردد۔ و در موسم خریف مردماں زمین آں کاویدہ بیخ ہای علف کہ بہم منسج شدہ باشد کشیدہ وخشک کردہ در پخت و پز طعام بدل سرگین خشک بکار می برند و چکش آب آں بالای شالہ ٹینگ از راہ پل شائل بہت گردد۔

برار نمبل۔ میان شہر در حصۂ شمالی واقع است۔ گویند در زمان گذشتہ آب آں صاف و متموج ہمی بود۔ الحال لوخ زارے بہم رسیدہ است ودر بعضے جا آبگیر ہای صغیرہ دراں یافتہ می شود در تابستان آب آں باآب ڈل آمیختہ براہ نالۂ ارجاری می شود و در زمستان خشک می ماند۔

آب خیز تولہ مولہ۔ آب خیزے است وسیع کرانہای آں مزروع۔ میان آں لوخ زار ونیستان و در وسط آں موضع تولہ مولہ معمور است و سرچشمہ کھیر بھوانی مشہور و در زمان سابق میان آں نہر ہای متعدد کشیدہ

زمین آں لایق زراعت کردہ بودند۔ اکنوں بہ سبب انقلاب زمانہ نہر ہا معدوم گشتہ لوخ زار ہا بہم رسید۔ در عجائبات کشمیر مؤرخان می نگارند کہ در زمین تولہ مولہ ماہیان متکون می شوند۔ حقیقت آں این است کہ درمیان بطیحۂ مذکورہ بعضے جا ہا زمین بر روی آب مفروش می باشد۔ در عمق آں آب کہ متعلق باب انہار دیگر می باشد ماہیان می آیند۔ چنانچہ صیادان فرش زمین را سوراخ کردہ چوب افرازیکہ خاصۂ ماہی گیران این دیار است آں را در سوراخ فرو برند و از ہماں سوراخ ماہیاں را بہ پنجۂ آہنین چسپیدہ از آب بیروں ہمی آرند۔ در جوف آں آب خیز سرچشم ہای بسیارند۔ آب آنہا با رود بارسندلار لاحق گشتہ۔ از شارداپور شامل بہت گردد۔

نمبل مال گام۔ از صفاپور سمت شمال آب خیزے است وسیع و فراخ۔ از آں جملہ بعضے مزروع و در جوف آں لوخ زار و نیستان شکار مرغان بسیار۔ آب آں از راہ نالۂ انچس با تالاب اولر بپیوندد۔

دَرنمبل۔ آب خیزے است وسیع از سوپور سمت جنوب کہ در تابستان پُر آب می باشد و در زمستان خشک گردد سنگار ہا دراں متکون می باشند آبش با دریای بہت مخلوط گردد۔

نمبل کانسپور۔ قریب موضع دلنہ پرگنہ کردہن۔ آب خیزے است کہ ہمیشہ الکاہ لوخ محفوف می باشد و کرانہ ہای آں اکثر آباد۔ آب آں بہ مقام گدرس بونی شامل بہت شود۔

نمبل بیت گام پور۔ واقع در پرگنہ سایر المواضع بالا۔ فراتر از کاکاپور آب خیزے است فراخ محفوف از علف ہا بعضے مزروع۔ آب آں در بہت بپیوندد۔

نمبل بالاہامہ۔ باکونبل از پانپور جانب مشرق واقع است۔ از علف ہا محجوب۔ آب آں در دریای بہت می رود۔

نمبل ابیٹھہ کھرو۔ در پرگنۂ لار متصل موضع چھندنہ۔ آب آں براہ سند شامل بہت گردد۔

نمبل مرہامہ۔ در پرگنۂ دچھن پارہ۔ قریب موضع مرہامہ۔ آب آں شامل بہت گردد۔

پیداوار کشمیر

متقدمین[۴۳۲] دیار کشمیر کہ در زمان اوّل ہنود بودہ اند کتابیکہ در خواص اشیاء و تشریح اسماء می بالبست مرتب نہ کردہ اند۔ احیاناً اگر کردہ باشند بہ وقوع حوادث موجود نیست۔ لہذا مردمان کشمیر از خواص نباتات ایں سر زمین کہ از حد افزوں است مجہول ماندہ بہ موجب کتب پزشکان[۴۳۳] امصار دیگر بر کشف خواص بعضی رستنی ہای مشہورہ ایں جا واقف گشتہ در معالجہ و تجارت مستعمل می دارند و اشیای مجہول الکیفیت را پامال ہمی گذارند راقم الحروف اسمای بعضے اشیاء موجودہ ایں جا کہ خواص آں در لغات طبی درج شدہ بود دریں جا مجملاً ایراد نماید۔

---

۴۳۲ واردشوندگاں ؛

۴۳۳ اطباء و حکماء ؛

ادویات کشمیر

نمبر	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱	ابوخلسا	رتن جوت (ھ) [۴۳۴]	کوڑ	گرم و خشک [۴۳۵] بدرجۂ ۲	بعضے محققاں آں را بل می دانند
۲	اطریلال	کاک چکنی (ھ)	کاوہ کھور	گرم و خشک بدرجۂ ۳	بہ خیال بعضے محققان اسم با مسمی است
۳	احریض	کوسم (ھ)	کوسم پوشں	گرم و خشک [۴۳۶] درجہ ۲	
۴	اسارون [۴۳۷]	نکر (ھ) [۴۳۸]	موست	گرم و خشک ۳ [۴۳۹]	

[۴۳۴] مخزن الادویہ جلد اول ص ۲۷ در لغت عربی حناء الغول و خس الحمار و شنجار است و در فارسی ہوجوبہ۔ داروے مزبور بر چہار قسم منقسم است (ایضاً ص مزبور)؛

[۴۳۵] گرم و خشک در اول درجۂ دوم (مخزن الادویہ جلد اول ص ۲۷)؛ [۴۳۶] مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۹ اما مصنفش نام ہندیش بجائے "کوسم" "کسم" نوشتہ است۔ بنا بر تحقیقش خاصیت مزبور درین بہ تعلق با حریض صحرائی دارد لیکن احریض بستانی طبعیت اش در درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک است؛ [۴۳۷] اسارون بفتح ہمزہ و سین مہملہ و الف و ضمۂ رائے مہملہ و سکون واو آخر لفظیست سریانی۔ در یونانی اورا سرابیون می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۸۹)؛ [۴۳۸] صحیح "نگر" است (ایضاً صفحۂ مزبور)؛ [۴۳۹] بنا بر تحقیق صاحب مخزن الادویہ طبعیت اش در اواخر درجہ دوم گرم و خشک است (صفحہ ۸۹)؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۵	اسطوخدوس[۴۴۰]	دہار (ھ)[۴۴۱]	کل وٹو	گرم وخشک ۲	ماہیت آں بالغات طب برابر نیست شاید اسم بے مسمی است ۔
٦	اسقوریدیون[۴۴۲]	موسبیر (ف)	ون رہن	گرم وخشک[۴۴۳]	
۷	اُسلنج[۴۴۴]		ویھٹانگل	ایضاً[۴۴۵]	
۸	اسل[۴۴۶]		پٹرھ		بوریاہا ازاں می بافند[۴۴۷]
۹	کندش[۴۴۸]	بیخ گاذران (ف)	ساور	گرم وخشک	ماہیت آں بہ کتاب[۴۴۹] نیست شاید چیز دیگر باشد

[۴۴۰] صاحب مخزن الادویہ ایں لفظ را "اسطوخودوس" بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ ہائے مہملہ وسکون واؤ وضمہ خائے معجمہ وسکون واؤ دسین مہملہ ضبط نمودہ است ۔ نزدش لفظ مزبور یونانی است و درعربی اورا آنس الارواح می گویند (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۹۱) [۴۴۱] دھارہا (مخزن الادویہ صفحۂ مزبور ۔ [۴۴۲] بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ قاف و سکون واؤ وکسرۂ دال وضمۂ بائے تحتانیہ وسکون واد و آخرش نون ۔ [۴۴۳] در اواخر درجۂ سوم (ایضاً ص ۹۷) ۔ [۴۴۴] اما صاحب مخزن ادویہ ایں لفظ را اِسلنج بکسر ہمزہ وسکون سین وفتح لام دسکون نون وجیم ضبط نمودہ است (صفحہ ۹۹) ۔ [۴۴۵] تخم بستانیش گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم است (ایضاً صفحۂ مزبور) ۔ [۴۴۶] اَسل بفتح ہمزہ وسکون سین مہملہ ولام لفظ عربی است کہ درہندی اورا "کسرانی" می گویند (ایضاً صفحۂ مزبور) ۔ [۴۴۷] ایضاً صفحۂ مزبور ومزید گفتہ کہ محل روئیدنش آب است یا محل آب ۔ [۴۴۸] صاحب مخزن الادویہ اورا "کندس" نیز گفتہ است (ص ۱۵۷) ۔ [۴۴۹] بقول صاحب مخزن الادویہ ماہیت اشں ایں است کہ بیخش ہم تشکل حضی می باشد ۔ برگش مائل بہ سبزی وبیخش مائل بہ زردی باشد ۔ بقولش در ملک شام مردماں بادجامہ می شویند ۔ (ص ۱۵۷) ۔

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۰	اقتیمون	امل بیل (ھ)	کوکلہ پاٹ	ایضاً	بیخ آں کسے نمی بیند۔[۴۵۰]
۱۱	افسنتین	شنارود (ھ)[۴۵۱]	ٹھ ون	ایضاً[۴۵۲]	
۱۲	افیون	افیم (ھ)	تریاک	سرد و خشک ۳[۴۵۳]	
۱۳	اقحوان	بابونہ گاو چشم (ف)	پکہ ٹہ ون	گرم و خشک ۳[۴۵۴]	
۱۴	انجبار	—	مانثرن	سرد و خشک ۲[۴۵۵]	
۱۵	انجرہ[۴۵۶]	ٹنگن (ھ)	سُوئی	اول سوم ؟ گرم و خشک	
۱۶	ایرسا	بیخ بنفشہ (ف)	سوسن مُنڈ	در آخر دوم گرم و خشک	قسمے است از سوسن کہ برگ ہای آں نازک می باشد۔[۴۵۷]
۱۷	بابونج	بابونہ (ف)	بابونہ	در دوم گرم و خشک[۴۵۸]	

[۴۵۰] اما صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش چنیں نوشتہ است:—

"از قسم نبات است۔ رنگش سرخ و ربیعی کہ تا موسم گرما می باشد شاخہائے او مانند ریشۂ پنبہ یا رسن باریک۔ تخمہایش در خردی ہم شکل دانۂ خردل می باشند (ص ۱۰۷)

[۴۵۱] ABSINTHIUM : [۴۵۲] وصاحب مخزن الادویہ نام ہندیش "ستارو" بسین مہملہ نوشتہ است (ص ۱۱۱) ؛

[۴۵۳] (OPIUM) اما اطبائے یونانی سردیش را در درجہ چہارم خیال می کنند (مخزن صفحہ ۱۱۷)

[۴۵۴] مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۲۰ ؛ [۴۵۵] وصاحب مخزن طبعیت اش در درجہ سوم سرد و خشک می نویسد ؛ [۴۵۶] انجرہ بفتح ہمزہ و سکون نون و ضمۂ جیم و فتح رائے مہملہ و سکون ہا مخزن صفحہ ۱۳۲ ؛ [۴۵۷] وصاحب مخزن الادویہ او را بیخ سوسن جبلی قرار دادہ است (ص ۱۴۷)

[۴۵۸] بنا بر تحقیق صاحب مخزن در آخر درجۂ اول خشک است (ص ۱۴۷) ؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱۸	بصل	پیاز (ف)	پران	درسوم گرم وخشک [۴۵۹]	
۱۹	بادرنجبویہ	-	گندسوی	گرم وخشک بدرجۂ اوسط [۴۶۰]	
۲۰	بادنجان بری	[۴۶۱]	دن وانگن	درسوم گرم وخشک	ماہیت آں [۴۶۲] موافق لغات طب یافتہ نمی شود۔
۲۱	پرسیاوشاں	کالی چھانپ (ہ) [۴۶۳]	گیوتھبر	معتدل بگرمی وخشکی	
۲۲	بزرالبنج	بھنگ	بنگ ببال		
۲۳	برنجاسف	بوی مادران (ف)	بگ بعضے لبوتگلو گویند	[۴۶۴]	قسم مادۂ قیصوم است
۲۴	بستان افروز	تاج خروس [۴۶۵]	مَول	سرد وخشک وقابض ورادع [۴۶۶]	
۲۵	بصل الفی	-	دن پران	بسیار گرم [۴۶۷]	

[۴۵۹] در اواخر درجۂ سوم گرم و اول درجہ سوم بمع رطوبت فضلیہ خشک است (ص ۱۷۲)

[۴۶۰] گرم وخشک بدرجۂ اوسط دوم وبعض در درجۂ اول معتدل ؛ در درجۂ دوم گرم و خشک می گویند (۱۴۸) ؛ [۴۶۱] درہندی اورا "بھٹ کٹیا" می گویند (۱۵۳) ؛

[۴۶۲] ونزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بناتیست بقدر یک گز طویل و شاخہائی خاردار ؛ [۴۶۳] صحیح "کالی چھانپ" است۔ (ص ۱۶۳) ؛

[۴۶۴] در اوّل درجۂ سوم گرم وخشک است (۱۶۴) ؛

[۴۶۵] درفارسی۔ و اما درہندی اورا نوع صغیرش را "کوکھتی" وکبیررا "جٹادھاری" می گویند ؛ [۴۶۶] مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۶۸ ؛ [۴۶۷] ایضاً صفحہ ۱۷۲ ؛

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۲۶	بندال	-	اپلح	-	۴۶۸
۲۷	بنفسج	بنفشہ	نونہ پوش	در اول سرد در دوم تر	۴۶۹
۲۸	بیش	-	مہند	در چہارم گرم و خشک ۴۷۰	مہند کشمیری قسم پنجم بیش یافتہ می شود
۲۹	بنج	بجر بنگ (ھ)	بازربنگ	سرد و خشک	
۳۰	بھنگرہ	بھنگرہ (ھ)	بھنگرہ	-	دریں جا قسم سوم یافتہ می شود ضعیف العمل است ۴۷۱
۳۱	تشمیزج	چاکسو (ف) ۴۷۲	اندر ناح	گرم و خشک ۲	

۴۶۸ طبعیت اش گرم و خشک در درجۂ سوم ۔ گیاہے است کہ بر درخت حنا پیچیدہ می باشد برگش مشابہ برگ تنبول می باشد ؛

۴۶۹ بقول صاحب مخزن الادویہ گیاہے است کہ یک بالشت یا قدرے زیادہ بلند باشد شاخہائش بسیار باریک ۔ در صورت ہم شکل برگہائے حنا ۔ الا اینکہ در سفل برگہائش کشادہ و بہر دو جانب گوشہ دار باشند (ص ۱۹۲) ؛

۴۷۰ ایں رائے حکماء یونان است بلیکن اطباء ہند خلاف ایں رائے دارند ۔ نزد ایشاں طبعیت اش در درجۂ چہارم بغایت سرد است ۔ و قول مؤخر الذکر راجح است زیرا کہ ہمیں مختار صاحب مخزن الادویہ است (ص ۲۰۵) ؛

۴۷۱ یعنی مائل بہ سیاہی و بقیہ از دو قسمش یک زرد باشد دیگر سفید و ماہیت اش ایں است کہ گیاہے باشد مقدار یک گز طویل و برگہائش ہم شکل برگ انار باشد ۔ در ذائقہ قدرے تلخ و تیز ۔ (ص ۲۰۱) ؛

۴۷۲ صحیح ایں است کہ "چاکسو" لفظ ہندی است و در لغت فارسی چشمک و چشوم است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبر شمار	دوا	فارسی یا هندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۳۲	تنباکو	تماکو (ھ)	تماکو	گرم و خشک ۳	در بربه داری ۴۷۳ پر قوت می باشد
۳۳	-	-	پتر	گرم و خشک	هنود آں را در پوزشس بکار می آرند همیشه سبز می باشد
۳۴	-	اشٹابری (ھ)	رنگ پاچ	-	بیخ آں را مردماں جوشانیده بدل چای می نوشند دافع ریاح است گویند قسمی از ابوخلساء است۔
۳۵	بشجاش	-	هاپتہ دان لدر	۴۷۴	
۳۶	سعد	مُوتھ (ھ)	بہٹہ موست	در آخر دوم گرم و خشک ۴۷۵	
۳۷	جنطیانا	پکھان بید (ھ)	ردیل	گرم و خشک در اول سوم	
۳۸	جوز ماثل	دھتوره	دٔنتُر	در اول چهارم سرد و خشک ۴۷۶	
۳۹	حب النیل	زُرکے (ھ)	تخم عشق پیچاں	در سوم گرم و خشک ۴۷۷	
۴۰	-	-	نیلہ کھرن	-	
۴۱	حرمل	سپند	اِسبند	گرم و خشک ۴۷۸	

(مسلسل) ماهیت اش بقول صاحب "مخزن" دانه است مقدار یهی دانه مثلث به شکل: مائل به سیاهی (ص ۲۱۲) ؛ ۴۷۳ نام دهے است در کشمیر منتصل ؛
۴۷۴ گرم و خشک در درجهٔ دوم ؛
۴۷۵ سُعد بضم سین مُصنّف مخزن الادویه در آخر دوم فقط خشک قرار داده است (ص ۴۰۳) ؛ ۴۷۶ مخزن الادویه صفحه ۳۵۵ ۔ اما صاحب "در وسط خشکی قریب باعتدال است" اضافه نمود ؛ ۴۷۷ ماهیت اش دانه گیاهے است مشابه به لبلاب ۔ شاخهائش بغایت باریک و برگ سبز ؛ ۴۷۸ اما در درجهٔ دوم خشک می باشد ۔ تلفظ اش "حرمل" بضم حاد و سکون و فتح میم و سکون لام است (ص ۲۸۱) ؛

نمبر شمار	دوا	فارسی و هندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۴۲	حزاز الصخر	گل سنگ (ف)	پل مانز	سرد و خشک	۴۷۹
۴۳	حسک	گوکھرو (ہ)	مشر کنڈ	گرم و خشک بدرجہ اول	
۴۴	حصرم	غوره (ف)	غوره	سرد و خشک ۲ ۴۸۰	
۴۵	حلتیت	ہنگ (ہ) ۴۸۱	ہنگہ	گرم و خشک ۳	
۴۶	حلفا	پیزر (ہ) ۴۸۲	بُڈُ	گرم و خشک در اوّل	بوریای بافند
۴۷	خبه	خاکشی (ف)	ژره ترچه بال	اول دوم گرم ۴۸۳	
۴۸	خربق اسود ۴۸۴	گنگی (ہ)	مار زہر	آخر سوم گرم و خشک	

۴۷۹ چیزے است بر سنگہاے نمناک می روید۔ رنگش سبز مائل بہ سفیدی است۔ اگر مالیده شود مشابه به رنگ حنا گردد (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۸۳ و ۲۸۴) ؛

۴۸۰ در اوّل درجہ دوم سرد و با آخر ہمیں درجہ خشک۔ (ایضاً صفحہ ۲۸۶) ؛

۴۸۱ درست "ہینگ" است۔ نام انگلیسی (ASAFOETIDA) است۔ صاحب مخزن الادویہ ڈاکٹری پیداوار افغانستان و پنجاب و ایران و ترکستان قرار داده است

۴۸۲ صحیح این است که "پیزر" لفظ فارسی است۔ بقول صاحب مخزن الادویہ وجہ تسمیہ اش این است که دارائے مزبور در موضع حلیفه که نزد مکہ معظمہ است بکثرت می روید (صفحہ ۲۹۲) ؛ ۴۸۳ طبعیت نوع صغیرش در اوّل درجہ دوم گرم و در درجہ اوّل تر و نوع کبیرش در آخر درجہ دوم گرم است (۳۰۶) ؛

۴۸۴ قسم دوم سفید می باشد۔ نزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش بیخ گیاہے است۔ برگہائش ہم شکل بارتنگ است۔ گلش سرخ و ساقش در حجم بقدر چہار انگشت تاب داده باشد۔ (ص ۳۰۷) ؛

نمبر شمار	دوا	فارسی هندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۹	خربق ابیض	-	زوہ نیر	در وسط سوم گرم و خشک	
۵۰	خرقطان	-	قسمے از اپلخ	سرد و خشک [۴۸۵]	بر تنہ نجن متکون میشود
۵۱	خردع	بیدانجیر (ف)	ارینڈ	آخر دوم گرم و خشک	
۵۲	خشخاش	خشخاش	خشخاش	سرد و خشک بدرجہ دوم	بستانی دو قسم بری یک قسم
۵۳	خطمی	خطمی (ف)	سنزہ پوش	سرد و تر در ۲	
۵۴	شیح	دُرمنہ	مرن	گرم و خشک در ۳	در پرگنہ گوریز بسیار می روید
۵۵	شقاقل	[۴۸۶]	چرہ کانگل	گرم و تر [۴۸۷]	
۵۶	دبق	[۴۸۸]	آدلن	آخر دوم گرم و خشک	
۵۷	دُوب [۴۸۹]	-	درمن	مایل بہ سردی	
۵۸	دوقس	-	ہلیت زیور	گرم و خشک ۳	

[۴۸۵] مع قبض۔ و بعض اطباء گرم و خشک قرار دادہ اند۔ (ص ۳۱۰) ؛

[۴۸۶] در ہندی ستانی و سوالی و دودھالی و ستاور گویند (ص ۴۴۵)

[۴۸۷] گرم در درجۂ اوّل و تر در درجۂ دوم (ایضاً) ؛

[۴۸۸] فارسی "مویزک عسلی" ؛

[۴۸۹] دوپ بضم دال و سکون واؤ و پ لغت ہندی است و در فارسی او را "مرغ". بفتح میم و سکون راء و غین می گویند (۳۴۳) ؛

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۵۹	رایتانج ۴۹۰	گندھ بہروزہ (ھ)	رُب کلم	آخر سوم گرم وخشک	
۶۰	راوند ۴۹۱	ـ	پنبہ ڑالن	اول دوم گرم وخشک	برگ آں بیباس است کشمیری یمہ ہاک گویند
۶۱	سورنجان ۴۹۲	بربری (ھ)	یورکم منڈ	گرم وخشک	
۶۲	شاھترج	پت پاپڑہ (ھ) ۴۹۳	شہتر	گرم وخشک بدرجہ دوم ۴۹۴	مرکب القوی
۶۳	شبت	سوبہ (ھ)	سوی	ایضاً ۴۹۵	دالان خورد تخم آں
۶۴	شجرۂ ابی مالک	ـ	ببہ کریس	آخر دوم گرم وخشک	پوشاک ازاں می شویند ماہیت آں موافق کتاب نیست
۶۵	شوکران ۴۹۶	ـ	مور کچھ	درچہارم درسوم خشک	
۶۶	شونیز	کلونجی	سیاہ دانہ	گرم وخشک ۳	
۶۷	شبرم	گاؤ کشک (ف)	دُرہامہ	در آخر دوم گرم وخشک ۴۹۷	

۴۹۰ (RESINA) ؛

۴۹۱ (RHUBARB ROOT) ۔ بقول ڈاکٹر غلام جیلانی مصنف مخزن الادویہ ڈاکٹری راوند لفظ سنسکرتی است و نام فارسی اش "ریوند" است (صفحہ ۱۴۴۵) ۔

۴۹۲ (COLECHICUM)

۴۹۳ و "کت پاپڑہ" نیز می گویند ۔ (مخزن الادویہ اردو جلد اول صفحہ ۴۳۶)

۴۹۴ لیکن صاحب "مخزن" بر ذکر "خشک" اکتفا نمودہ است ؛

۴۹۵ در آخر درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک و بعض گفتہ کہ "شبت تر" گرم در درجۂ اول و "شبت خشک" گرم در اول درجۂ اول است ۔ (ص ۴۳۹)

۴۹۶ (HEMLOCK)　　۴۹۷ (برصفحۂ آیندہ باید دید)

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۶۸	طحلب	سوال [۴۹۸]	منگال وحل	سرد و تر بدرجہ ۲	
۶۹	عاقر قرحا [۴۹۹]	آگرکرا (ہ)	عاقر قرہ	آخر ۳ گرم و خشک	شجرۂ آں طبرخون است، از گلمرگ یافتہ می شود۔
۷۰	عسل النحل	شہد (ف)	ماچھ	در ۲ گرم و خشک [۵۰۰]	
۷۱	قطران [۵۰۱]	زفت (ف)	کلم	آخر ۳ گرم و خشک	
۷۲	فوہ	مجیٹھ (ہ)	منزیٹ	درسوم گرم و خشک	ہمگی برکریوۂ پانپور و کریوۂ ناگام زرع می شود
۷۳	قرطم	تخم معصفر	کوسم بیال	گرم و خشک در ۲ [۵۰۲]	

۴۹۷ھ وبقول صاحب مخزن در درجۂ سوم گرم و در درجۂ اوّل خشک است بشیرش تا آخر درجۂ چہارم گرم و خشک نوشتہ اند ؛ (۴۳۹)

۴۹۸ھ "سوال" درہندی می گویند و در فارسی نامش "چام تواب" است (مخزن الادویہ جلد دوم صفحہ ۸) ؛

۴۹۹ھ (PYRETHRUM ROOT) ؛

۵۰۰ھ صاحب مخزن الادویہ اُردو "متعلق طبیعتش تفصیل دارد و آں این است کہ شہد تازہ در درجۂ دوم گرم و درجۂ اوّل خشک است و خاصیت کہنہ اش در اوّل درجۂ سوم گرم و در درجۂ دوم خشک است (۲۳)

۵۰۱ھ (TAR)

۵۰۲ھ صاحب مخزن الادویہ جلد دوم بر ذکر خشک اکتفا نمودہ است (ص ۸۷)

نمبر شمار	نام دوا	یونانی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۷۴	قسط	کوشنہ (ف)	کوٹھہ	گرم وخشک درسوم	
۷۵	قصب	نے (ف)	نَرَ	سرد وخشک	
۷۶	قصب الذریرہ[۵۰۳]	چراہتہ (ھ)	چرایت	آخر دوم گرم وخشک	
۷۷	قراسیون	—	تریر	ایضاً	
۷۸	قطن[۵۰۴]	بنولہ (ھ)	ٹُو	سرد وخشک در دوم	
۷۹	قنب[۵۰۵]	بھنگ (ھ)	بنگہ	سرد وخشک	
۸۰	قیصوم	[۵۰۶]	پھل گاسہ	درسوم گرم وخشک	
۸۱	کالاکوٹ[۵۰۷]	شب افروز (ف)	تیلہ واین	درجبال شامخہ می باشد	
۸۲	کچنار	کچنار (ھ)	کچنال	در دوم سرد وخشک	درجبال دچھنہ وکھادرہ می باشد
۸۳	کرفس	[۵۰۸]	پکھہ زبر	دراوّل دوم گرم وخشک	
۸۴	کشوث	—	قسم دوم کوکلہ پاٹ	دراوّل گرم وخشک	

۵۰۳ (CHIRETTA) :

۵۰۴ (COTTON) :

۵۰۵ HEMP :

۵۰۶ (فارسی) برنجاسف (ہندی) گندنا :

۵۰۷ لغت ہندی است۔ درفارسی اورا "سیاہ گیاہ" می گویند :

۵۰۸ آجمود (ہندی)

نمبر	نام دوا	یونانی / ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸۵	لاغیہ	-	کاچن	آخر سوم گرم و خشک	
۸۶	لبلاب	-	عشق پیچان	در دوم سرد و خشک	
۸۷	لسان الثور	سنگاہولی (ھ)	گاہ زبان	در دوم گرم و تر	با گاؤزبان گیلانی ہیچ مشابہتے ندارد بعض محققاں آں را اسم بے مسمی دانند
۸۸	لسان الحمل	بارتنگ (ف)	گلہ	سرد و خشک در ۲	
۸۹	ماذریون				
۹۰	مامیران	ممیری (ھ)	مامیران	گرم و خشک	در بلاق لارحی روید۔ ضعیف العمل است
۹۱	موصلے	موسلی	لڈر موول	در دوم گرم و خشک	در پہاڑ دیھتہ یافتہ میشود
۹۲	نان خواہ[۵۰۹]	جوین	جاوند	در اوّل درجہ گرم و خشک	
۹۳	نیلوفر	نیلوفر	بنبہ پوش	در درجہ دوم سرد و تر	
۹۴	وج	بجہ[۵۱۰] (ھ)	وی	گرم و خشک بدرجہ دوم	
۹۵	ہربی[۵۱۱]	ہرلی	ہرب	گرم و خشک بدرجہ سوم	

۵۰۹ہ (AJWAN)

۵۱۰ہ بچھ

۵۱۱ہ "ہربی" بفتحۂ ہا وسکون راے مہملہ وکسرۂ باء موحدہ وسکون یاء لغت ہندی است صاحب خلاصۃ التجارب نوشتہ کہ ہربی بیخے از نوع محمودہ است و در کوہستان کشمیر بکثرت می روید۔ طبیعت آں گرم و خشک در درجۂ چہارم و از سموم قتالہ است۔

بقولات کشمیر (کشمیر کی سبزیاں)

نمبر شمار	نام سبزی ها ۵۱۲ بزبان یونانی	هندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱	اسفاناخ	پالک (ھ)	پالک	سرد و تر	بدرجہ دوم ۵۱۳	
۲	اطریفلین	-	ژکل	سرد و تر	بدرجہ ۲	
۳	بقلۂ یمانی	چولائی (ھ)	لسہ	سرد و تر	بدرجہ ۲	
۴	بقلۂ حامضہ	ساگ چوک ۵۱۴ ھ	چکہ لڈر	سرد و خشک	بدرجہ اول ۵۱۵	
۵	بقلة الحمقاء	۵۱۶	نونر	سرد و تر	بدرجہ سوم	
۶	حلبہ	میتھی (ھ)	میتھ	گرم و خشک	بدرجہ دوم	
۷	حرشف ۵۱۷	کنکر (ف)	کرژ	گرم و خشک	در اول	
۸	حماض	چوکا ۵۱۸ (ھ)	انج	سرد و خشک	در اول	
۹	خبازی	سونچل (ھ)	سوچل	سرد و تر	۵۱۹	
۱۰	خس	کاهو (ف)	کاهو	سرد و تر	—	

۵۱۲ مراد از سبزی ها ادویہ است کہ بہ طب یونانی مستعمل می شود۔

۵۱۳ و صاحب "مخزن الادویہ اردو" او را سرد و تر در آخر درجۂ اول نوشتہ است (ص ۹۳)

۵۱۴ درست "ساگ چوکا" است۔

۵۱۵ مطابق تحقیق "مخزن الادویہ" در درجۂ دوم سرد و خشک است و نزد بعض در درجۂ اول (ص ۱۸۰)۔ ۵۱۶ هندی "خلفہ"۔

۵۱۷ بقول صاحب "مخزن الادویہ" جلد اول صفحہ ۲۷۸ تلفظ اش حرشف بفتحہ حا و سکون را و فتح شین معجمہ و سکون فا است۔

۵۱۸ در فارسی "ترشہ" می گویند۔ ۵۱۹ (برصفحۂ آیندہ)۔

نمبر شمار	نام سبزی ہا بزبان یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱۱	تخندربلی	-	بوشہ ہند	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	
۱۲	سلق	چقندر (ف)	چقندر	معتدل	مرکب القوی[۵۲۰]	
۱۳	قطر[۵۲۱]	گجو (ھ)	کنہ گہج	سرد و تر	در دوم	
۱۴	قطف	بتھوا (ھ)	وستہ ہاک	سرد و تر[۵۲۲]	در دوم	
۱۵	قنابری[۵۲۳]	موش دندان (ف)	وپل ہاک	گرم در اول	خشک در دوم	خودرو در کوہستان
۱۶	قنبیط[۵۲۴]	گوبھی (ھ)	گوپی ہاک	گرم و خشک	در اول	
۱۷	کراث[۵۲۵]	گندنا (ف)	رہن ہاک	در سوم خشک	در دوم گرم	تری دبستانی می باشد۔

۵۱۹ طبیعت اش در درجۂ اول سرد و تر است۔ و بعض گفتہ در وسط درجۂ دوم۔ و بعض اورا در سردی و گرمی معتدل می دانند۔

۵۲۰ مع حرارت در درجۂ اول (مخزن صفحہ ۲۱۲)

۵۲۱ بکسر فا (و بضم نیز آمدہ است) و طائے ساکنہ و رائے مہملہ لغت عربی است در فارسی سمارغ و در ہندی "چھین چھتر" می گویند (۶۴)

۵۲۲ طبیعت اش گرم در درجۂ دوم و تر در درجۂ اول است (مخزن ص ۱۰۱)

۵۲۳ بضم قاف و فتح نون مشددہ و الف و فتح بائے موحدہ و رائے مہملہ و الف مقصورہ لغت عربی و نزد بعض لغت نبطی است بہ فارسی اورا "ترند" می گویند۔ (صفحہ ۱۰۹)

۵۲۴ بضم قاف و فتحہ نون مشددہ و کسرہ بائے موحدہ و سکون یا تحتانی و طائے مہملہ۔ در فارسی کلم و در رومی "کلم گرد" می گویند۔ (صفحہ ۱۱۱) ؛

۵۲۵ بضم کاف و فتح را و الف و ثائے مثلثہ لغت عربی اصفت۔ در فارسی و ہندی "گندنا" می گویند (صفحہ ۱۳۲) ؛

نمبر	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱۸	کرنب[۵۲۶]	کلم (ہ)	کرم ہاک	در اوّل گرم	در دوم خشک	مردمان این جا تمام سال می خورند
۱۹	کمأت[۵۲۷]	کھینی (ہ)	ہنڈھ	سرد و تر	در دوم	بعضے غیر ماکول
۲۰	ہندبا[۵۲۸]	کاسنی (ف)	دار ہند	سرد و تر	در دوم	
۲۱	ہندبائی بری	کاسنی دشتی (ف)	سازہ ہند	سرد و خشک[۵۲۹]	بدرجۂ دوم	
۲۲		دُلک (ہ)	دودھ ہاک	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	
۲۳			پمہ ہاک			
۲۴			ڈیڈ			
۲۵			وٹھہ کرم			
۲۶			داندہ ہاک			
۲۷			ٹہبرہ ہاک			
۲۸			بزن ہاک			
۲۹			چھنز ہاک			
۳۰			چوپنجیر			

۵۲۶ بضم کاف و را و ضمۂ نون و سکون با معرب کرم فارسی است و کلم نیز آمده است ؎

۵۲۷ بفتح کاف و سکون میم و فتح ہمزہ و تا ؎

۵۲۸ بکسر ہا و سکون نون و کسرۂ دال مہملہ و فتح بائے موحدہ و الف (ص ۲۶۴)

۵۲۹ بقول مخزن الادویہ طبیعت اش در آخر درجۂ اوّل سرد و خشک است (ص ۲۶۵)

توابل کشمیری ۵۳۰

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	زعفران	کیسر (ہ)	کونگ	در دوم گرم	در اول خشک	بغایت خوشبو برائی تحفہ باطراف می برند
۲	کمون	زیرہ (ہ)	زیور	گرم و خشک ۵۳۱	در سوم	
۳	کزبرہ ۵۳۲	دھنیا (ہ)	دانی وال	سرد و خشک	در دوم	
۴	بصل	پیاز	پران	گرم و خشک	در سوم	قسم دوم آں را گندہ پران می گویند
۵	اسقیل	۵۳۳	آرہ بزن	گرم و خشک	در سوم	
۶	فلفل السودان ۵۳۴	لال مرچ (ہ)	مرژہ ذانگن	ایضاً	ایضاً	ماہیت موافق کتاب ندارد

۵۳۰ توابل بالفتح دارو ہا خلاط کہ در طعام کنند (شمس اللغات فارسی)

۵۳۱ و بقول صاحب مخزن گرم در درجۂ دوم و خشک در درجۂ سوم است ؛

۵۳۲ کزبرہ بضم کاف و سکون زاء و ضمۂ بائے موحدہ و فتح رائے مہملہ و با الف در آخرش و بفتح کاف نیز آمدہ است ؛

۵۳۳ در فارسی "پیاز دشتی" و "پیاز موش" نیز گویند زیرا کہ قاتل موش است۔ بہندی نامش کانڈھ و کنڈی است و لفظ انگلیسی (SQUILL) است۔ (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۹۷ و مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۳۵۵)

۵۳۴ "فلفل السوڈان" ـ بنا بر قول صاحب مخزن الادویہ اردو جلد دوم صفحہ ۶۸ منبتش بلاد حبشہ و سوڈان است ؛

نمبر	یونانی وعربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۷	فلفل الماء	-	کریر	ایضاً	در دوم	در سالن[۵۳۵] استعمال کنند
۸	صعتر	ساتر (ھ)	آوند	ایضاً	ایضاً	ماہیت آن موافق[۵۳۶] کتاب نیست شاید اسم بے مسمی باشد

ریاحین کشمیر

۱	بادروج	تلسی جنگلی (ھ)	دن ببر	گرم وخشک	در دوم	
۲	ریحان	انباز بو (ف)	بَبَر	ایضاً	در اوّل	
۳	شاہسفرم[۵۳۷]	تلسی (ھ)	تلسی	ایضاً	ایضاً	
۴	فرنجمشک	رام تلسی (ھ)	دِ نہ	ایضاً	درسوم	
۵	حاشا	-	دُن پُدنہ	ایضاً	در دوم	
۶	فودنج[۵۳۸]	پودینہ نہری (ف)	پُدنہ	گرم وخشک	در دوم	
۷	نعناع	پودینہ باغی (ف)	پُدنہ	ایضاً[۵۳۹]	ایضاً	
۸	سیسنبر		قسم دوم دِنہ	ایضاً	درسوم	

۵۳۵ اِدام ہا ؛ ۵۳۶ برگ گیاہ است کہ بدو قسم باشد یکے بستانی یا بری و دیگر کوہی۔ برگ اوّل الذکر مدور و ثانی الذکر عریض و طویل باشد چشش نازک و سیاہ رنگ۔ صفحہ ۴۶۲)

۵۳۷ قسمے از ریحان یا نیاز بو است و شاید بہمین حسن او را قسمے جدا فہمیدہ است (مخزن الادویہ جلد اوّل صفحہ ۳۶۷) ؛ ۵۳۸ فُودنج بضم فا و سکون واو معرب "پودینہ" یا "پودینک" فارسی است۔ ہمچنیں در زبان مزبور بجائے دال بتائے منقوطہ "فوتنج" نیز آمدہ است (مخزن جلد دوم ص ۵۳۹ در آخر درجۂ دوم گرم و خشک مع رطوبت فضلیہ (۲۴۷)؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت

افراع و افجال کشمیر ۵۴۰

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادنجان		وانگن (رک)	گرم و خشک		
۲	بادنجان رومی		رُوَدَ انگن (رک)			در باغ ہا و بستان ہا خود بخودی روید
۳	فرع خراسانی		آل	سرد و تر		

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۴	فرع کشمیری	کاشر آل	ایضاً
۵	فرع فرنگی	فرہنگ آل	ایضاً
۶	فرع مشہدی	مشاد آل	ایضاً
۷	فرع کرمیہ	کابل آل	ایضاً
۸	قثاء الحمار	کریلہ ۵۴۱	گرم و خشک
۹	طریلا	طریلہ	ایضاً
۱۰	خیار و قثاء ۵۴۲	لار	سرد و تر
۱۱	بطیخ یعنی خربوزہ	خربوزہ	گرم و تر

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱۲	بطیخ ہندی	ہندہ وند	سرد و تر
۱۳	شلغم	گوگج	گرم و تر
۱۴	فجل	موج	گرم و تر
۱۵	جزر	گازر	ایضاً
۱۶	شوندر	فرہنگ ہاک	ایضاً
۱۷	آلوی فرنگی	آلو	ایضاً

گلزار کشمیر ۵۴۳

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	ورد احمر	گلاب	سرد و خشک

۵۴۰ افراع جمع فرع بالفتح کدو و افجال جمع فجل بالضم "ترب" کہ بہندی مُولی گویند۔ (شمس اللغات فارسی) ؛ ۵۴۱ درست "حنظل" است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر خطا است۔ مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۴۰۷ (COLOCYNTH) ؛ ۵۴۲ قثاء بہندی "ککڑی" را گویند درحقیقت این است کہ ککڑی در ملک کشمیر یافت نمی شود۔ شاید کہ حسن قثاء و خیار را مراد یک دیگر شمردہ است ؛ ۵۴۳ یعنی گل ہائے سرزمین کشمیر ؛

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت	نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۲	ورد احمر بری	رنگہ ول	سرد وخشک	۲۰	ارغوان	ارغوان	گرم باعتدال
۳	ورد ابیض	مسول	سرد وخشک	۲۱	سوسن	سوسن	گرم وخشک
۴	ورد اصفر	زرد ول	ایضاً	۲۲	سوسن آزاد	زنبق	ایضاً
۵	نسرین	آرہ ول	گرم وخشک	۲۳	بالاطینی	پرانک	ایضاً
۶	یاسمین	ہی آسمان	ایضاً	۲۴	آذریون	گل آفتاب	ایضاً
۷	ظیان	ہی	گرم وخشک	۲۵		گل آفتاب	ایضاً
۸	نازبو	نیبری	ایضاً	۲۶		خطائی (چند اقسام)	
۹	شقایق	گلالہ	ایضاً	۲۷		شب بو	
۱۰	جعفری	جافر	ایضاً	۲۸		زن دُور	
۱۱	عباسی	اباس	ایضاً	۲۹		گل اشرفی	
۱۲	احریص	کوسم پوش	ایضاً ۵۴۴	۳۰		شب تاب	
۱۳	خطمی چند قسم	سنزہ پوش	سرد وتر	۳۱		گل عنبرین	
۱۴	گل داؤد	گل داؤد	گرم وخشک	۳۲		گل فرنگ	
۱۵	گل مہندی	نازپوش	گرم وتر	۳۳		نسترن	
۱۶	کاہار	پمپوش	سرد وتر	۳۴		مرجان	
۱۷	سنبل فارسی	سنبل	-	۳۵		نافرمان	
۱۸	ابردن	ہمیشہ بہار چند قسم	گرم وخشک	۳۶		گل یازفند	
۱۹	نرجس	یمبرزل	ایضاً	۳۷		سونہری	

۵۴۴ قسم بری گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم۔ قسم بستانیش گرم در درجۂ دوم وخشک در درجۂ اول۔ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۷۹ ۔

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۳۸		الیگزنڈر	
۳۹		مخملے	
۴۰		نبلہ کنٹ	
۴۱		لجالو	
۴۲		اچھہ پوش	
۴۳		گل چین	
۴۴		لالۂ ہزارہ	
۴۵		گلاب انگریزی	
۴۶		سدا گلاب	
۴۷		گل رعنا	
۴۸		وربینا	
۴۹		پیٹونیا	
۵۰		لڈر	

اشجار غیر مثمرہ کوہستان کشمیر

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۱	ابہل	ربی	لایق تعمیر
۲	عرعر	پوسٹنل	قابل تعمیر
۳	سرو	سرو	
۴	دیودار	دیوہ دار	لایق تعمیر
۵	بقس یعنی شمشاد	ڈیل	ایضاً
۶	صنوبر	-	ہشت قسم
۷	کھل	پار	سنگل
۸	پنون	بُدن	راہل
۹	لشہ یار		اشجار بالاہمیشہ بہار اند
۱۰	عور	برزج	پوست آں توز
۱۱	-	موبل	میوۂ آں نفہ
۱۲	-	ہان	ثمر آں چارپا خورند
۱۳	-	براری	پچران
۱۴	شیطان	ارکھور	-
۱۵		املوک	
۱۶		کنزل	

اشجار غیر مثمرہ بستان کشمیر

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۱	خلاف	بید	ویر
۲	خلاف بلخی	بید مشک	بید مشک
۳	بید مولہ	ربیس	گیرو
۴	صفصاف	بید سیاہ	برن
۵	بید مجنون	بید مجنون	مشکہ ویر
۶	درردار	سفیدار	پھرس

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری	نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۷	دُلب	چنار	بُون	۸	-	پشہ خانہ	برمج

اثمار کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	تفاح	سیب	انبر، ژُدنٹ	گرم و تر	باطراف برای تجارت و ارمغان می برند اقسام سیب زیادہ از ۷۴ قسم در باغات و جنگل ہا ترش و عفص و تفہ و میخوش می باشند ؛
۲	زعرور	۵۲۵	-	سرد و خشک	
۳	کمثری	ناشپاتی	ناک ٹنگہ	در دوم تر	برای تحفہ و تجارت باطراف می برند
۴	کمثری حامض	-	سرکہ ٹنگ	سرد و خشک	
۵	کمثری برّی	-	ٹانچہ	ایضاً	باقسام بسیار در میدان ہا و کریوہ ہا می باشند
۶	کمثری جبلی	-	دہ ٹانچہ	ایضاً	در کوہ و کریوہ ہا بسیار قسم می باشد
۷	خوخ	آڑو (ھ)	ژنن	سرد و تر در ۲	
۸	مشمش	زرد آلو	ژیر	ایضاً	خوانی شیرین مغز می باشند غیر آن تلخ دانہ۔
۹	فرصاد	توت (ف)	تُل	گرم و تر	سہ قسم پیوندی است غیر آن جنگلی۔
۱۰	تُوت شامی		شاہ تُل	سرد و تر	
۱۱	عنب	انگور (ف)	دچھ	گرم و تر	۱۹ قسم شمردہ اند۔ ازاں جملہ اعلیٰ قسم کشمش حسینی صاحبی مسکہ کرم گامی است کہ بطور ارمغان باطراف می برند۔ راجہ رنبیر سنگھ انگور ولایتی الحال غرس نمود ۱۲

۵۲۵ بالفتح نوعے از میوہ است (شمس اللغات فارسی)۔

نمبرشمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۲	اُجاص	آلوچہ (ف)	آر	سرد و تر	باقسام بسیار دریں جا موجود است ۱۲
۱۳	شاہ لوچ	آلوچہ	آشہ آلوچ	ایضاً	قسمے از اُجاص۔
۱۴			بنزہ	ایضاً	
۱۵			گرد آلو	ایضاً	
۱۶	قراصیا	آلو بالو (ف)	گلاس	گرم و تر ۲	سہ قسم می باشد شیریں و میخوش و ترش
۱۷	آلوچہ سلطانی	آلوچہ (ف)	اَوچ	گرم و تر	بسیار ترش می باشد
۱۸	لوز	بادام (ف)	بادم	سرد و خشک مرکب القوی	
۱۹	عناب	عناب (ف)	بری	معتدل	دریں جا اعلیٰ قسم پیدا نہ می شود
۲۰	تین	انجیر (ف)	انجیر	گرم و تر	درخت آں بالیدہ می شود و ثمر نمی دہد
۲۱	فستق	پستہ (ف)	پستہ	گرم و خشک	ہمگی یک درخت در نادہ پورہ موجود است
۲۲	بندق	فندق (ف)	ورن	ایضاً	
۲۳	مبسن	ـ	رنگہ	سرد و خشک	میوہ جنگلی عفص (قسمی) است از زعرور
۲۴	جوز	اخروٹ (ہ)	ڈون	گرم و خشک	
۲۵	رمان	انار (ف)	دان	سرد و تر اوّل درجہ	سہ قسم می باشد شیریں میخوش عفص
۲۶	سفرجل	بہی (ف)	بم ژونٹ	ایضاً	دو قسم می باشد شیریں و ترش
۲۷	ـ	ـ	کل ہاپخ	ایضاً	میوہ جنگلی میخوش در لغات طلب یافتہ نہ شد
۲۸	عُلیق	ـ	چھانچ	سرد و خشک باغذا (ل)	دو قسم می باشد جنگلی
۲۹	انبر باریس	زرشک (ف)	کاوہ دچھ	سرد و خشک	قسمی است از زرشک چنداں پر قوت نمی باشد

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۰	کنار دشتی		بارہ	سرد و خشک	
۳۱			بایر	ایضاً	قسمے از کنار دشتی
۳۲	عبیرا		گانہ	ایضاً	میوۂ جنگلی مینخوش

غلات کشمیر

۱	شلتوک	شالی	دآنِ	معتدل و مرکب القوی گرم دراول یابس دردوم	دریں ملک شالی بافراط پیدا می شود اقسام آں ۹۶ قسم شمردہ اند از آں جملہ پنج قسم افضل شمردہ اند۔ کنو از موضع پانزن (انزن)۔ کاٹھہ چھان از موضع رین۔ از موضع قصبۂ لار۔ گوڈہ کرہن از موضع سالور۔ مشقل از موضع نیل بل کہ برنج آنہا بغایت ملایم وشیریں می شد
۲	حنطہ	گیہوں	کنک	گرم در ۲	چنداں بالبدہ وشیریں نمی باشد
۳	شعیر	جو (ف)	وشکہ	سرد و خشک ۲	دو قسم پیدا می شود
۴	خندروس	ذرہ ٔ مکہ (ف)	مکائی	خشک در دوم معتدل الحرارت	
۵	دخن	کنگنی (ھ)	پنگہ	سرد و خشک	
۶	جاورس	چینا (ھ)	شالو	ایضاً	
۷	حماحم	سیول (ھ)	گنہار	ایضاً	قسمے است از بستان افروز۔ ماہیت موافق کتاب نیست؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸	حب القلت	سرخ ونک (ف)	کورتھ	گرم وخشک	
۹	باقلا		باگلہ	سرد وخشک ۲	
۱۰	حمص	نخود (ف)	چنہ	گرم وتر	
۱۱	سنگارہ ۵۴۶	سنگاڑہ (ھ)	گار	ایضاً	مغز سنگارہ مردم غربا در علاقہ بانڈی پور وحاجن وسوپور بلکہ در تمام علاقہ پائین آش کردہ می خورند۔
۱۲	شیلج	-	کدُر	ایضاً	
۱۳	-	-	شوت	سرد وخشک	
۱۴	عدس	مسور (ھ)	موُنژُ		
۱۵	کرسنہ	مٹر (ھ)	کرہ	گرم وخشک ۲	
۱۶	لوبیا	لوبیا (ھ)	رازہ مہہ	گرم وتر ۲	چہار قسم می باشد اول سرخ۔ سفید آں را رازمہہ می گویند۔ دوم خال دار آں را پیغمبری می گویند۔ سوم خالی زنگ آں را موُ ٹھ می گویند۔ چہارم سیاہ آں را وار موُ ٹھ می گویند۔
۱۷	ماش	موُنگ (ھ)	موُنگ	معتدل مائل بہ خشکی	دو قسم می باشد یکے مونگ دوم ماش سیاہ۔
۱۸	-	ترنیہ (ھ)	ترنیہ	-	از لغات طبّی یافتہ نہ شد

۵۴۶ فرق ایں است کہ سنگارۂ کشمیر بمقابلہ سنگارۂ ہند وپنجاب بسیار خورد می شود ؛

حبوبات منبتہ کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	حرف بابلی	سرشف	تیلہ گوگلو	گرم و تر ۲	در کنگ کاشت می شود
۲	حرف ابیض	سرسوں (ھ)	سنزر	گرم و خشک ۳	در ماہ پوہ تا چیتر کاشت می کنند۔
۳	جرجیر	ترسرا (ھ)	تارہ تیر	ایضاً	
۴	حرف	ہالم (ھ)	ہالن	ایضاً	
۵	خردل	رائی (ھ)	آسُر	ایضاً	
۶	حرف مشرقی	تارامیرا	تارازو	ایضاً	
۷	سمسم	کنجد	تیل	گرم و تر	
۸	کتان	السی	الش	سرد و خشک	
۹	تخم شلغم		گوگجہ بیال	گرم و تر	
۱۰	تخم کرنب		کرم بیال	گرم و خشک	
۱۱	مغز جوز		ڈون گوجہ	ایضاً	
۱۲	مغز زرد آلو		ژیرہ کھال	ایضاً	

طیور کشمیر

طیور بری

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	بازے	باز	
۲	باشق	باشہ	
۳	ببغا	طوطہ	
۴	بلبل	کستور	
۵	بخد-بوم (ف)	رانہ منگل	
۶	حبارا	حداة	
۷	جرح	نیلہ کراش	
۸	حداة	گانٹھ	
۹	حمام-کبوتر	کونتر	
۱۰	عواصل	دودھ براگ	

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱۱	خطاف	کنج	
۱۲	خفاش	راتہ کریل	
۱۳	قبج	ککو	
۱۴	دجاج	کوکر	
۱۵	دراج	تبتر	
۱۶	ذرج	واریل	
۱۷	شجرزر	ہاگور	
۱۸	مالک الحزین	بوتیمار	
۱۹	صفراغون	کلہ ٹونٹ	
۲۰	سودانی	کل ٹھوک	
۲۱	عصفور	چر	
۲۲	عقاب	پٹہ ہار	
۲۳	عفار	برگ	ریشۂ آن را کلغی سازند
۲۴	غداف	کاون	
۲۵	غراب	دیوہ کاو	
۲۶	فاختہ	کوکل	
۲۷	قمری	کمر	
۲۸	قنبرہ	بجہ بل	سہ رنگ میباشد
۲۹	نغر	جل	
۳۰	نسر	گرد	
۳۱	زرزور	دور	
۳۲	سایرہ	سہرہ	
۳۳	شارک	ہار	
۳۴	تذرو	سونل	
۳۵	ہدہد	ستہ وت	
۳۶	ہزار داستان	گورہ مکہتر	

طیور آبی

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اوز	آنز	
۲	واق	کور کچھو	
۳	شنقراق	ہارہ واتج	
۴	زرق	گھاڈہ کاو	
۵	مرغ آبی	غالباً پنجاہ قسم خورد و کلان درمیان تالاب ہا می باشند	
۶	بط	بطک	
۷	ماہی	گاڈھ	۱۳ قسم خورد و کلان یافتہ می شود ماہی کلان زیادہ از ۸ آثار نمی باشد

سباع کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اسد	سیہہ	دریں ملک قسم پلنگ موجود است

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۲	دُب	ہاپُت	
۳	ذئب	رامہ ہون	
۴	کلب	ہُون	
۵	خنزیر	سُور	
۶	ثعلب	لُہُو	
۷	کلب برّی	شال	
۸	ابن عرس	نُول	
۹	سنور	برارُو	
۱۰	قرد	واندرُ	
۱۱	بُوزینہ	پُنز	
۱۲	گوربہ شغال	یچھہ	
۱۳		لاش	قسمے از گربہ شغال
۱۴		سیہہ برار	ایضاً
۱۵	شرزہ	گران	
۱۶	تبرغان	درن	
۱۷	یربوع	وژہ گگرُ	

حشرات کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	تنین	اژدہا	در بعضے جبال شامخہ
۲	افعی	گُنس	نیش او کُشندہ
۳	حبّہ	سَرُف	لدغ او کشندہ است
۴	عقرب	بچھو	چندان موذی نیست
۵	اُرضہ	اَتھر	
۶	برغوث	پشو	
۷	فسافس	پَچَر	
۸	قراد	مانکن	
۹	خنفا	گُوہ کُم	
۱۰	جراد	ہالو	
۱۱	حربا	وٹہ کریکل	
۱۲	نمل	رِئی	
۱۳	موش	گگرُ	
۱۴	خلد	انہ گگرُ	
۱۵	خراطین	بمہ سپین	
۱۶	حیاحب	زننش	
۱۷	اربع اربعین	ہت زنگو	
۱۸		پھرو	قسمی از افعی
۱۹		وہ ڈگر	
۲۰		نرامر	
۲۱		بیرہ نُورج	
۲۲		مُہرُو	

هوام کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ذباب	مچھ	
۲	زنبور	ٹُلر	
۳	ذراریح ۵۴۷		
۴	عنکبوت	زلر	
۵	نحل	مانچھ ٹُلر	
۶	بق پشہ	مُواہ	
۷	سگ مگس	ہُون مچھ	
۸	پانکہ	دیچو	

حشرات آبی در کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ضفدع	مین	
۲	زلو	درک	
۳	خبر دوک آبی	کُلہ ناید	
۴	جبہ	کرالہ سرف	
۵	تمساح ۵۴۸	وُدُر	
۶	ناقہ	رکریم	
۷	موش آبی	آبہ گگر	
۸		نند کاو	
۹		منہ گاڈہ	

وحوش کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	غزال	روس	نافہ او اندک خوشبو دارد
۲	ایل	گوزن	ہانگل
۳	ارنب بری	خرگوش	رنبیر سنگھ پرورده بود
۴	ضبٔ	کیبنکہ لٹ	در پہاڑ دچھنہ می باشد
۵	مارخور	مارخور	در حصوره
۶		رام	
۷		کیل	

دواب اهلی کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	جاموس	گاؤمیش	
۲	جمل	اونٹ	رنبیر سنگھ پرورده بود
۳	بقر	گاؤ	
۴	ضان	تیر	
۵	ماعز	ژہاول	گوشت آں دریں جا خوب نیست
۶	فرس	گُور	
۷	حمار	خر	

۵۴۷ جمع ذرد ج بالضمتین جانوریست سرخ زہر دار برو نقطہائے سیاہ باشد (شمس اللغات)

۵۴۸ تمساح بالکسر نہنگ ؛

شوارع کشمیر

از خطۂ کشمیر راہ ہای بسیار میان درۂ کوہسار بجانب امصار و بلاد دیگر می روند که بسبب صعوبت سنگلاخ ہمہ ہا سخت و دشوار اند۔ شیخ ابوالفضل تعداد شوارع کشمیر سی و شش[۵۴۹] می نگارد ازاں جملہ در بعضے راہ ہا بغیر باشندگان کوہستان دیگران واقف نگشتہ اند اکنوں بعضے شوارع کہ مقید رجال و مشہور است تشریح کردہ آید:-

راہ مظفر آباد

سبیل ہذا میان علاقۂ دچھنہ برکنار یمین دریا تا مظفر آباد ازاں جا بطرف ہزارہ و پکھلی و راولپنڈی و پشاور می گذرد بہ سبب تر میم شاہان چغتائیہ سہل ترین راہ ہاست کہ سال تمام جاری می باشد و در عرض آں جبل و گتل حایل نیست ہمگی تا یک منزل برف می بارد مزاحم نمی شود۔ بار برداری اسپان وغیرہ بلا تکلیف ہمیشہ می گذرد

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی بفٹ	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی بفٹ	کیفیت
۱	سرینگر		۵۵۰؎ ۵۲۰۰	راہ ہموار کدل ہارہ ترٹ	۶	کہٹائی	۱۲	۵۵۶؎	قلعۂ خام چند دوکان
۲	پٹن	۱۷	۵۵۱؎	نشیب و فراز	۷	کھانڈا	۱۲	۵۵۷؎	قلعۂ و بیڑ چند دوکانات
۳	بارہ مولہ ۵۵۲؎	۱۴	-	برکنارۂ شمالی دریا	۸	ہٹیاں	۱۱	۵۵۸؎	نشیب و فراز
۴	گنگل ۵۵۳؎	۱۸	۵۵۴؎	زیر دامنۂ کوہ ساحل دریا	۹	مظفر آباد	۱۷	۵۵۹؎	مختصر شہریست بر بلندی و عبور از جسر کرشنہ گنگا
۵	شاہدرہ	۱۴	۵۵۵؎	سنگلاخ رفتن کار مست					

۵۴۹؎ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۴۸؛ ۵۵۰؎ درست ۵۲۱۴ فٹ انگلیسی است۔ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۱۲۸؛ مصنفہ میجر کینینتھ میسن مطبوعہ ۱۹۲۲ دہرادون؛ ۵۵۱؎ ۵۲۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۳)؛ ۵۵۲؎ ۵۲۰۰ فٹ (ایضاً)؛ ۵۵۳؎ گنگل بکسر کاف و فتح نون و سکون لام (ایضاً)؛ ۵۵۴؎ ۴۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛ ۵۵۵؎ ۴۴۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۲)؛ ۵۵۶؎ ۳۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛ ۵۵۷؎ ۳۲۰۰ فٹ (ایضاً) بقیہ بر صفحہ آئندہ

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت
۱۰	گھڑہی ۵۶۰	۱۹	۵۶۱	بہ سبیل سڑک
۱۱	مان سبیر ۵۶۲	۱۹	۵۶۳	ازیں جا راہ دیگر جُدا می شود
۱۲	ایبٹ آباد	۱۳	۵۶۴ ۲۲۰۰	قصبہ ایبٹ آباد
۱۳	مار گلے	۱۴		عروج بر کوہ
۱۴	ڈونگا گلی	۸	۵۶۵	۵۶۶
۱۵	گوڈا گلی	۱۱		
۱۶	کوہ مری	۹	۵۶۷	۵۶۸
۱۷	راولپنڈی	۴۰		
	میزان کل میل	۲۴۹		

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت
ایضاً من مقام مان سبیر راہ دیگر در راولپنڈی می رود				
۱۱	مان سبیر	۱۳		
۱۲	سلہڈ	۱۴		
۱۳	ہری پور			
۱۴	خان پور			
۱۵	خیرہ گلی			
۱۶	راولپنڈی			

راہ کوہ مری - از سرینگر تا کوہ مری براہ کھاورہ سال تمام جاری می باشد - بار برداری بغیر دشواری می رود ازیں راہ تیاری سڑک شاہی کردہ می شود -

مسلسل ۵۵۸ ۲۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۱) ۵۵۹ ۲۴۵۵ فٹ (ایضاً)

۵۶۰ گڑھی حبیب اللہ خان (ایضاً) ؛ ۵۶۱ ۲۶۵۵ فٹ (ایضاً ص مذکور)

۵۶۲ صحیح مانسہرہ است ؛ ۵۶۳ ۳۵۵۰ فٹ (ایضاً)

۵۶۴ ۴۰۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۰) ؛ ۵۶۵ ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً ص ۲۱)

۵۶۶ بازار بست نو، دو محل ییلاق - بر حدود صوبہ سرحد (پاکستان واقع است) ایضاً

۵۶۷ ۷۰۰۰ (ایضاً)

۵۶۸ یکے از بہترین اقامت گاہ گرمائی پنجاب شمالی است ؛

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت میل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت میل	کیفیت
۱	سرینگر				۸	گڑھی	۱۵		ایضاً
۲	پٹن	۱۷			۹	(ٹنڈالی) تنالی	۱۴		ایضاً
۳	بارہ مولہ	۱۴		برساحل بسیار دریا رفتن است	۱۰	راڑا	۱۳		دریا بطرف جنوب می رود
۴	رام پور	۹	۵۶۹	مندر قدیم دراں جا است	۱۱	چھتر کیلاس	۱۲		
					۱۲	گھالن	۹		دراں جا از جسر متین عبور کردن است
۵	اوڑی	۱۴	۵۷۰	قلعہ خام وچند دوکانات دراں جا است	۱۳	دیول	۹		تفریح گاہ [illegible]
۶	چکوٹھی	۱۶	۵۷۱	دامن کوہ ساحل دریا	۱۴	مری	۱۲		مشہور است
۷	ہٹیاں	۱۵		ایضاً	۱۵	راولپنڈی	۴۰		میزان کل ۱۹۳ میل

سوم راہ پونچھ تا جموں۔ سبیل ہذا بطریق بارہ مولہ تا اوڑی شامل راہ کوہ مری می رود ازیں جا بطرف جنوب برآمدہ در علاقۂ پونچھ می رود۔

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت میل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت میل	کیفیت
۱	ازسرینگر				۳	علی آباد	۷	۵۷۳	کوہ برفین
۲	تا اوڑی	۵۴		بطرف جنوب عروج بر کوہ	۴	کہوٹہ	۸	۵۷۴	
۲	حیدر آباد	۱۰	۵۷۲	کوہ برفین	۵	پونچھ	۹	۵۷۵	قصبہ مشہور است

۵۶۹ ۔ ۴۰۴۴ فٹ ایضاً ص ۳۸ ؛ ۵۷۰ ۔ ۴۴۵ فٹ ۔ ایضاً ؛ ۵۷۱ ۔ ۳۷۰۸ فٹ (ایضاً)

۵۷۲ ۔ ۶۳۰۰ فٹ روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۰ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرادون ؛ ۵۷۳ ۔ ۶۶۷۰ فٹ ۔ ایضاً ؛ ۵۷۴ ۔ ۶۵۴۰ فٹ (ایضاً ص ۳۹)

۵۷۵ ۔ ۳۳۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۶	سورن	۱۴		علاقہ پنوچھ	۱۱	ٹھنڈا پانی	۹	۵۸۲ه	
۷	تھنہ ۵۷۶ه	۱۶	۵۷۷ه	متصل علاقہ پنوچھ	۱۲	چوکی چورہ ۵۸۳ه	۱۳	۵۸۴ه ۲۱۵۰	
۸	راجوری	۱۴	۵۷۸ه ۳۹۴	۵۷۹ه	۱۳	اکھنور ۵۸۵ه	۱۳	۱۱۴۲	۵۸۶ه
۹	سیال سوئی	۱۴	۵۸۰ه		۱۴	جموں	۱۸	۵۸۷ه ۱۲۰۰	
۱۰	دہرم سالا	۹	۵۸۱ه					میل ۲۰۰	میزان کل

چہارم راہ شوپیان سبیل ہذا از راہ پیر پنچال حی گذرد شاہان مُغلیہ بہر منزل سراہای متین باہتمام علی مردان خان ۵۸۸ه تعمیر کردہ بُودند در زمستان ہمیشہ مسدُود می باشد۔

۵۷۶ه تھنہ منڈی (ویسٹرن ہمالیہ کشمیر اینڈ کمپنی صفحہ ۱۴) ؛

۵۷۷ه ۳۰۹۴ فٹ (ایضاً) ؛

۵۷۸ه صحیح ۳۰۳۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۲) ؛

۵۷۹ه قصبہ ایست خورد مشتمل بر بازار و تحصیل (ایضاً) ؛

۵۸۰ه ۲۶۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۱ه ۲۱۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۲ه ۱۹۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۱) ؛

۵۸۳ه چوکی چوہرا (ایضاً) ؛

۵۸۴ه درست ۲۲۵۰ فٹ است (ایضاً) ؛

۵۸۵ه صحیح ۱۰۹۰ فٹ است (ایضاً) ؛ ۵۸۶ه قصبۂ ایست خورد بر جانب راست دریائے چناب مشتمل بر قلعہ و بازار (ایضاً) ؛ ۵۸۷ه درست ۱۰۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۰)

۵۸۸ه صوبیدار کشمیر بعہد شاہ جہاں۔ بار اول ۱۰۵۱ سنہ ھ مطابق ۱۶۴۱ سنہ ع و بار دوم از ۱۰۶۰ سنہ ھ ۱۶۵۰ع تا ۱۰۶۷ سنہ ھ ۱۶۵۷ع - (نگارستان کشمیر) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۰۰	ہموار سبیل	۸	تھنہ	۱۰½		بہ سبیل ہموار
۲	خام پور	۱۲	۵۸۹	جسر رود دره امشی و زینی آره	۹	راجوری	۱۴	۳۹۴	قصبہ البیت دیرینہ
۳	شوپیان	۱۵	۵۹۰ ۱۷،۱۵ فٹ	قصبہ البیت معروف	۱۰	چنگس	۱۴	۵۹۶	در نشیب و فراز
۴	ہیرپوره	۸	۵۹۱	سوکھ سرای ـ لال غلام ـ پیر پنچال بہرام گلہ	۱۱	نوشہره	۱۳	۵۹۷	قصبہ البیت کمان گوشہ
					۱۲	سید آباد	۱۲½	۵۹۸	کوه کاجی داره
۵	۵۹۲ علی آباد	۱۲	۵۹۳	سرای از فرق پیر پنچال عبور کرده	۱۳	بھمبر	۱۵	۵۹۹	قصبہ البیت دیرینہ
					۱۴	کوٹلہ	۷	۶۰۰	۶۰۱
۶	پوشانہ	۱۱	۵۹۴	بر ساحل جوی بار	۱۵	گجرات	۱۴		
۷	بہرام گلہ	۸	۵۹۵	رتنہ پنجال		میزان کل ۱۶۶ میل			

۵۸۹ ۵۵۲۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ بدفتر سرجنرل جیوگرافیکل سروے آف انڈیا دہره دون ۱۹۲۲ -

۵۹۰ صحیح رفعت ۶۷۲۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور)

۵۹۱ ۷۶۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۵۲) ؛

۵۹۲ علی آباد سرائے (ایضاً) ؛

۵۹۳ ۱۰۰۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ ۵۹۴ ۸۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۵ ۶۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۹) ؛ ۵۹۶ ۲۴۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۷ ۱۸۲۰ فٹ (ایضاً) ؛ ۵۹۸ ۲۰۱۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۸) ؛

۵۹۹ ۱۰۶۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۰۰ ۱۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۸) ؛

۶۰۱ قصبہ البیت خورد و صدر مقام ضلع است (ایضاً صفحہ ۸) ؛

پنجم راہ بانہال تا جموں ۔ سبیل ہذا دشوار گذار است بیشتر در موسم زمستان مسدود ہمے بود۔ رنبیر سنگھ آں را ترمیم و ترتیب آراستہ بر کتل بانہال بسیزدہ برج بر مہیب رباح تعمیر ساخت و ہر جا سنگلاخہا قطع کردہ بر دریای چندر باگا جسر متین استوار نمود و منزل بمنزل مکانات و دوکانات معمور ساختہ اشیای مطلوبہ بہر جا مہیا ساخت اکنوں مسافران و تاجران درسال تمام بداں راہ سیر و سلوک می دارند در شدت برف و باراں ہمگی بکدو روز مسدود می ماند ایں راہ بر پل رام بن رسیدہ سہ شق می شود شق اول بہ جانب ڈوڈی و کشتوار می رود شق دوم از پل عبور کردہ بطریق چینلنے در اودہم پور ازاں جا در جموں می گذرد شق سوم فراز کوہ لار ولاڑ تا جموں مسلوک گردد۔

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵ [۶۰۲]	بر سطح ہموار	۶	رام سو	۱۴	۴۰۷۰ [۶۰۶]	کمر کوہ
۲	پان پور	۱۰	۵۳۵۰ [۶۰۳]	عبور از دریای بہت	۷	رام بن	۱۹	۳۵۳۵ [۶۰۷]	عبور از پل
۳	بیج بہاڑہ	۲۰	۵۶۰۰ [۶۰۴]	عبور از بہت و اسلام آباد	۸	چندکوٹ	۱۴	۴۰۰۰	عروج نرم نرم
۴	ویری ناگ	۲۰	۶۰۰۰ [۶۰۵]	عروج بر کتل و نزول ازاں	۹	بٹھروتی	۱۵	۵۴۰۰ [۶۰۷]	عروج و نزول
۵	دیوہ گول	۱۵	۵۵۸۰	میان درہ کمر کوہ	۱۰	چھنانی	۱۲	۴۰۵۰	بہ سبیل نہر

[۶۰۲] تحقیق ارتفاعش در سابق گذشت ؛

[۶۰۳] صحیح ۳۳۴۸ فٹ انگلیسی است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱) ؛

[۶۰۴] درست ۴۴۲۴ فٹ است (ایضاً) ؛

[۶۰۵] درست ۶۱۰۰ فٹ (ریڈلس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۸۱ - مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرادون ۱۹۲۲) ؛ [۶۰۶] ایضاً ؛

[۶۰۷] بلندی درست ۵۱۱۶ فٹ است (ایضاً ص ۷۵) ؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۱	اودہم پور	۲۰	[۶۰۸]	عروج از کنڈ بال	۱۳	جموں	۱۷	[۶۱۰] ۱۲۰۰	
۱۲	اتشال	۱۴	[۶۰۹] ۴۰۱۸	عبور از دکجہ بال		میزان کل ۱۹۰ میل			

ششم راہ لداخ ۔ راہیے است دشوار گذار بہ سبب عبور زوجہ بال در زمستان مسدود می باشد من مقام کرگل دو شق می شود شق اول بطرف اسکردو و شق دوم بہ جانب لداخ ۔ از لداخ یازدہ راہ باطراف و اکناف می روند ازاں جملہ پنج راہ بطرف یارکند و یک راہ بجانب گرد یک راہ سمت اسکردو و یک راہ بجانب کوہ شملہ و یک راہ بہ سبیل کلو در ہندوستان و دو راہ در کشتواڑ ۔

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سری نگر		۵۲۳۵		۵	گگنہ گیر	۹		سنگلاخ عبور از پل میرین
۲	گاندربل	۱۲	[۶۱۱] ۵۲۳۰	عبور از کدل دُسن	۶	سونہ مرگ	۱۰	[۶۱۴] ۸۶۵۰	عبور از پل سند
۳	کنگن	۱۲	[۶۱۲]	عبور از کدل سنبل و گنہ ون	۷	بال تل	۱۰	[۶۱۵]	عروج بر کتل زوجہ بال
۴	گنڈ سر سنگھ	۱۴	[۶۱۳]	عبور از پل کلن و پل زل	۸	مٹاین	۱۶	[۶۱۶]	بر ساحل رودبار

[۶۰۸] ۲،۵۰۰ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۲)

[۶۰۹] صحیح ارتفاعش ۸۳۰۰ فٹ انگلیسی (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۸ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرہ دون ۱۹۲۲) ؛

[۶۱۰] ذکر ارتفاعش درسابق گذشت ؛

[۶۱۱] ارتفاع صحیح ۵۲۲۰ فیٹ ؛ (ایضاً صفحہ ۱۱۸)

[۶۱۲] ۵۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۶۱۳] ۶۸۲۰ فٹ ۔ ایضاً

[۶۱۴] ارتفاع صحیح ۸۷۵۰ فیٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۱۹)

[۶۱۵] ۹۴۵۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۶۱۶] ۱۱،۰۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۲۰) ؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۹	ٹس گام	۱۵	۹۳۹۶	عبور از پل	۱۵	نور اللہ	۱۸	۰	ساحل دریای کھلچی
۱۰	چھانہ گنڈ	۱۸	۸۶۷۵	ساحل رودبار	۱۶	سس پل	۱۷	۰	از دریا جدا می شود
۱۱	کرگل	۶	۶۱۷ ۸۷۸۷	عبور از پل	۱۷	نیمہ	۱۳		عروج نرم نرم
۱۲	شرگول	۲۰	۱۰۲۹۰	عبور از دریای دکہ ۶ دفعہ	۱۸	لداخ	۱۸	۱۱۵۰۰	
۱۳	کھربب	۱۸	۱۱۸۹۰	عبور از کوه فتح اللہ					
۱۴	لاموبر	۱۶	۶۱۸ ۱۱۵۲۰	عبور از دریای ون پم ۴ دفعہ و عبور از دریای کھلچی -		میزان کل - ۲۴۲ میل			

راه یارکند - از قلعۂ لداخ پنج راه بطرف یارکند می گذرد یکے از لداخ براه قراقرم تا یارکند ۳۵ منزل ۵۱۵ میل ہمگی سہ چہار ماه مفتوح می باشد - تا یازده منزل کاه و ہیزم امکان نگردد - اسپان بار برداری بخوشی می روند - دوم از لداخ تا یارکند به سبیل چنگ چمنو ۵۴ منزل ۴۲۰ میل - فورساٹھ صاحب بوقت مراجعت ازین راه آمده بود - کاه و ہیزم سہ چہار منزل معدوم است در زمستان مسدود - سوم از لداخ براه قراقرم ۳۶ منزل در زمستان بند می باشد - چہارم براه چنگ چمنو تا یارکند مسٹر بورڈ صاحب مفتوح کرده است ۳۶ منزل ۴۶۵ میل - پنجم از راه چنگ چمنو تا یارکند سمت شرقی ۳۴ منزل ۴۲۸ میل - ازاں جملہ راه اسہل کہ عبور و مرور مردم زیاده ازاں راه می شود نمبر اول است تشریح آں کرده آید -

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ				۱	مقام	۱۲	۱۵۵۰۰	

۶۱۷ ارتفاع صحیح ۹۰۷۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۱) :

۶۱۸ درست ۱۱۴۰۰ فیٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۲) :

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲	کھردونگ[۶۱۹]	۱۵	۱۳۵۰۰		۱۰	ملکہ مرکٹی	۲۲	۱۵۱۰۰	
۳	کھرچوٹ[۶۲۰]	۱۲	[۶۲۱] ۱۰۴۳۰		۱۱	برجی	۱۲	۱۹۰۰۰	
۴	مگرو	۱۳	۱۰۰۳۰		۱۲	قزل انگور[۶۲۳]	۱۱	[۶۲۴] ۱۶۷۰۰	
۵	پانی شکر	۱۴	۰		۱۳	دولت بیگلائی	۱۸	۱۷۲۰۰	
۶	بونگ ٹونگ	۱۳	۱۱۵۰۰		۱۴	برنگ سا[۶۲۵]	۲۴	[۶۲۶] ۱۶۵۰۰	
۷	ٹوپٹملک[۶۲۲]	۱۳	۱۳۰۰۰		۱۵	والب جُلکا	۱۹	۱۶۰۰۰	
۸	سرحوض خوجہ	۱۳	۱۵۵۰۰		۱۶	ملک شاہ[۶۲۷]	۱۵	[۶۲۸] ۱۵۳۰۰	
۹	برنگ سنمبر	۹	۱۵۴۰۰		۱۷	چبرا	۱۲	[۶۲۹] ۱۶۴۸۰	

۶۱۹؎ صحیح "کھردونگ" است (روڈس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۲۲۰)

۶۲۰؎ میجر کیننتھ صاحب نام ایں مقام "کھرچار" نوشتہ است (ایضاً) ؛

۶۲۱؎ صحیح ارتفاعش ۱۰۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۲؎ میجر کیننتھ صاحب ایں مقام را "ٹوٹے لک" ضبط کردہ است (ایضاً صفحہ ۲۲۱)

۶۲۳؎ درست "قزل لنگر" است۔ (ایضاً صفحہ ۲۲۲)

۶۲۴؎ بنا بر تحقیق میجر کیننتھ صاحب رفعت ایں مقام ۱۶۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۵؎ میجر کیننتھ صاحب نامش قبل از "قزل لنگر" بیان کردہ است ؛

۶۲۶؎ درست ۱۴۹۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۷؎ بنا بر تحریر میجر کیننتھ صاحب تلفظ صحیح "ملک سائی" است (ایضاً)

۶۲۸؎ اما نزد "صاحب روڈس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول رفعت اش ۱۵۴۵۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور)

۶۲۹؎ درست ۱۶۴۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۲۲۴) ؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۸	سوگیت	۱۸	۱۳۰۰۰ [۶۳۰]	
۱۹	شہیداللہ	۱۳	۱۱۵۰۰ [۶۳۱]	
۲۰	یارکند	۲۴۰	۴۰۰۰	از شہیداللہ تا یارکند شانزدہ میل
	میزان کل ۵۱۷ میل			
	براہ لداخ تا اسکردو			
۱	لداخ	[illegible]	۱۱۵۰۰	
۲	نمو	۱۸		
۳	ناروج	۱۰		
۴	نمس گام	۱۷		
۵	کھلسی [۶۳۲]	۱۰		[۶۳۳]
۶	سکربچن	۱۶		
۷	کوٹاھنو [۶۳۴]	۱۷		

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۸	مقام	۱۰		
۹	پیون	۲۱	[۶۳۵]	
۱۰	داؤ	۹		
۱۱	سرمود	۱۰		
۱۲	کھپلو [۶۳۶]	۷	[۶۳۷]	
۱۳	کھرکونہ	۸		
۱۴	کرو	۱۶		
۱۵	کرس	۹		
۱۶	نرہ	۱۴		
۱۷	اسکردو	۱۷	۷۴۴۰ [۶۳۸]	
	میزان کل ۲۰۹ میل ۲۰۸ میل منزل ۱۶			

۶۳۰ بقول میجر کیننگھم رفعت آں ۱۲۳۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)۔

۶۳۱ و بہ تحقیق میجر کیننگھم ۱۱۹۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً)۔

۶۳۲ بقول میجر کیننگھم صاحب "کھلنسی" (ایضاً صفحہ ۱۷۹)۔

۶۳۳ بلندی ۱۰۱۳۲ فٹ (ایضاً)۔

۶۳۴ اما صاحب "روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ" این مقام را "گوماہنو" ضبط نمودہ است (صفحہ ۱۸۰)؛ ۶۳۵ رفعت آں ۸۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۶ یا بہتر ازاں "خپلو" (ایضاً)؛ ۶۳۷ رفعت ۸۴۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۸ و بقول میجر کیننگھم صاحب ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً ص ۱۸۲)؛

راه لاسه - راهیکه از لداخ به جانب گرمی گذرد تشریح آں این است :-

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ		۱۱۵۰۰		۸	نئی با	۱۳		
۱	جوشوٹ	۱۰			۹	نمو	۱۲		
۲	خواجه لونگ	۱۲			۱۰	مقام	۲۱		
۳	گیا	۱۳	۱۳۵۰۰		۱۱	مقام	۱۸		
۴	دیب رنگ	۱۶			۱۲	ڈورا	۱۰	۱۳۸۰۰	
۵	تھوکچی	۱۴	۱۴۹۰۰		۱۳	تشی گونگ	۵۵		
۶	مقام	۱۲			۱۴	گر	۳۰		
۷	یوگا	۱۳				۲۹۸ میل میزان کل			

هفتم راه گلگت - این راه بسیار دشوار است و محل خوفناک یکے کوه رازدان آنگن است دوم کوه برزبال و از جبل برزه بال راه دو سلسله میشود یک سلسله بطرف اسکردو می گذرد سلسلهٔ دوم سمت شمال درحصوره و گلگت و یاسین و چترال و دلیل و بدخشان تا خوقند شگنان و ترکستان سلوک می باشد و در زمستان همیشه مسدود - گوبند راجهٔ للتادت[۶۳۹] با فوج و حشم درین راه تباه شده است۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵		۳	بنڈپوره	۱۸	[۶۴۱] ۵۳۰۰	عروج کوه
۲	سنبل	۱۲	[۶۴۰] ۵۲۰۰	نشیب و فراز	۴	تراگ بل	۹	[۶۴۲] ۹۱۶۰	کوه رازدان انگن ۱۱۸۰۰

۶۳۹ه (۷۵۰ — ۷۱۴ ع) حاشیهٔ آئین اکبر جلد دوم مترجمه جیرٹ ص ۳۷۵ ۞

۶۴۰ه بنا بر تحقیق صاحب "رولٹس ان دی ویسٹرن همالیه و کشمیر وغیره" بلندی آں ۵۲۰۶ فیٹ است (ص ۹۶)

۶۴۱ه و نزد کیننتھ صاحب ۵۲۱۲ فٹ است (ایضاً) ۞ ۶۴۲ه صحیح ۹۳۴۰ فٹ است ۔ (ایضاً)

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۵	زڈکسو	۹		برکمر کوه	۱۳	گودی	۱۲	۶۴۶	
۶	قزل وان	۶		۶۴۳	۱۴	نوگام	۷		
۷	گوریز	۱۱	۶۴۴ ۷۸۰۰	علاقه البست مشهور	۱۵	حصوره ۶۴۷	۱۲	۷۸۵۳	قصبه البست معروف
۸	بنگله	۱۰	۸۷۲۵	ازین جا راه دیگر بجانب حصوره می رود-	۱۶	هرپو	۱۱	۶۷۰۰	
					۱۷	دشکن	۸		
۹	مپنن	۹			۱۸	دودنی ۶۴۸	۸½	۸۷۲۰	
۱۰	برزل کوٹھی ۶۴۵	۹		بجانب اکردو راه دیگر	۱۹	رام گهاٹ ۶۴۹	۱۲		
۱۱	کوٹھی صمد خان	۱۰			۲۰	بھونجی	۹	۴۶۴۰	۶۵۰
۱۲	داس گھرم	۷			۲۱	جگرکوٹ	۱۲	۴۲۶۰	

۶۴۳ کینتھ صاحب نام این مقام "کنزل وان" ذکر نموده است (ایضاً) دهے است واقع بر لب دریائے کشن گنگا رفعت اش بنا بر کتاب مزبور ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)

۶۴۴ و نزد میجر کینتھ ۷۹۴۰ فٹ (ایضاً ص ۹۷) ؛

۶۴۵ صحیح "برزل چوکی" است. رفعت ۱۱۵۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۶ ۹۱۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۸) ؛

۶۴۷ حصوره را "استور" نیز گویند (ایضاً ص ۹۸) ؛ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۸ صحیح دوین بضم دال و فتح یا است. رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۹ "شیطان نارا" نیز گویند. رفعت بنا بر تحقیق کینتھ صاحب ۷۳۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۹) ؛

۶۵۰ دهے است نورد مشتمل بر قلعه و بازار (ص ۹۹)

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲۲	منادر	۱۵	[۶۵۱]		۲۷	روشن پر	۱۹		
۲۳	گلگت	۱۱	[۶۵۲] ۴۸۰۰		۲۸	باسین	۱۹	۷۷۶۵	
۲۴	شاکیاٹ	۸	۵۵۶۰			میزان ۳۰۶ میل			
۲۵	سنگل	۱۵	۵۷۷۰						
۲۶	گاہ گوچ	۸	۶۹۲۰			صحیح البیاض			

ایضاً از قلعهٔ گوریز تا حصوره راه دیگر است

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۷	گوریز				۱۱	پوکرکوٹ	۱۱	۹۰۰۰	
۸	بنگلہ	۱۱	۹۳۷۰	کوہ کمری	۱۲	چہ گام	۱۲	۵۸۶۰	
۹	مہہ داس	۱۲	۱۳۱۶۰		۱۳	گورکوٹ	۱۳	۸۰۸۵	
۱۰	مقام	۱۱			۱۴	حصوره	۷	۷۸۷۳	[۶۵۳]

هشتم راه اسکردو۔ سلسلهٔ دوم راه گلگت که از کوه برزبال بطرف اسکردو می رود این است۔

[۶۵۱] رفعت ۴۰۰۰ فٹ (ص ۹۹)؛

[۶۵۲] و بقول میجر کیننگھم صاحب ۴۸۹۰ فٹ انگلیسی۔ (ایضاً)؛

[۶۵۳] اما میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول بامزئی مابین گوریز و حصوره (استور) منازل ذیل بیان نموده اند:—

۱۔ کامری ۱۰۵۰۰ فٹ بلند۔ ۲۔ کالاپانی ۱۰۸۵۰ فٹ بلند۔ ۳۔ چہری کدل یا شنکرگڑھ ۹۸۰۰ فٹ۔ ۴۔ رٹو ۹۰۰۰ فٹ۔ ۵۔ گوری کوٹ ۸۰۰۰ فٹ۔ ۶۔ حصوره (استور) ۷۸۰۰ فٹ (روڈس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۱۰۰ و ۱۰۱؛ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۳ و ۹۴)؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۰	برزل کوٹھی	۹۹	۱۰۷۴۰		۱۴	ارکان پور	۱۶	۷۶۳۶	
۱۱	سکھ بٹھ	۱۵	۱۳۱۶۰		۱۵	اسکردو	۳	۷۴۴۰	۶۵۴ه
۱۲	لال پانی	۱۳	۱۲۵۰۰						
۱۳	ادسر میر	۱۲	۱۳۹۷۰		میزان کل ۱۵۸ میل				

پوشیده نماند که شوارع متذکره بالا از جای خود برآمده با مصار و بلاد مشهوره برابر می روند و برای آمد و رفت سلاطین و حکام و سیاحان و تاجران و مسافران مشخص و مشهور گشته اند - غیر ازیں شوارع دیگر که به غایت دشوار و سخت گذارند از جای خود برآمده باطرق دیگر ملحق شوند تشریح کرده آید :-

نهم راه توسه میدان - از سرینگر میان پرگنهٔ یانگل فرازکوه توسه میدان در پونچھ می رود از اں جا سه شق می شود - شق اوّل براه کھاشیال در کوه مری شق دوم براه کوٹلی در چومک میرپور و جہلم - شق سوم به سیبیل راجور ملحق گردد سه چهار ماه جاری می باشد -

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	سنسار	۱۵		
۲	لال پوره	۱۵			۸	بیاڑی	۱۴		
۳	توسه میدان	۲۰	۶۵۵ه		۹	میرپور	۱۰	۱۲۸۶	
۴	پونچھ	۲۲	۳۳۰۰		۱۰	چھچا	.		
۵	سیپرا	۱۶			۱۱	جہلم	۱۱	۸۲۷	
۶	کوٹلی	۱۴							

۶۵۴ه میجر کینینٹھ صاحب و پنڈت آنند کول از ذکر گلگت بطرف اسکردو از راه برزبال خاموشی اختیار کرده اند ؛ ۶۵۵ه رفعت ۱۰۲۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیه وکشمیر وغیره جلد اول ص ۴۴)

دہم راہ دیجن۔ کہ از قصبۂ شوپیان براہ دیجن بر کوہ شوپ[۶۵۶] عروج کردہ در پنوچھ می رود از سرینگر تا شوپیان ۱۹ میل[۶۵۷] از شوپیان تا پنوچھ تقریباً شصت[۶۵۸] میل بسیار دشوار و سخت گذار است۔ بہار راہ جاری می باشد۔

یازدہم راہ دارہال۔ سبیل مذکور از ہیرہ پورہ بطرف جنوب فراز کوہ دارہال میان مرغزار ندن سر دہستی و نیز گذشتہ در قصبہ راجور شامل راہ شوپیان گردد و در سنہ ۱۲۳۴ھ فوج رنجیت سنگھ[۶۵۹] باین راہ آمدہ بود منہزم شدہ باز گردید مسافت آں از شوپیان تا راجوری تقریباً ۵۸ میل۔

دوازدہم راہ بدلی[۶۶۰]۔ در غایت صعوبت دشوار و جانکاہ است کسی از سلاطین و راجہا بداں راہ نمیرود بسبب برف ہشت ماہ مفقود می باشد۔ از سرینگر تا شوپیان ۲۷ میل[۶۶۱] ناظم گڈہی ۱۱ میل ڈیلی ۲۴ میل[۶۶۲] بدلی ۱۱ میل[۶۶۳] بہگولی ۵ میل نارو ۸ میل چیل ۱۲ میل بادلی ۸ میل اکھنور ۸ میل تا جموں ۱۸ میل۔ من مقام بدلی راہ دیگر جانب راجوری می رود مسافت آں ۴۰ میل۔

سیزدہم راہ ہمسان۔ سبیل ہذا از قصبۂ شوپیان سمت جنوب از موضع ڈومنر گام پرگنۂ دیوہ سر بالا بر کوہ فتون پنچال عروج کردہ از راہ گنگ وٹن در موضع ہمسان برسد ازاں جا در بدلی می رود مسافت این راہ از سرینگر تا بدلی ...... [۶۶۴]

---

[۶۵۶] شوپ کور ؛ [۶۵۷] و بقول پنڈت آنند کول بامزئی ۲۶ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) و [۶۵۸] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴ ؛ [۶۵۹] یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ بانی سلطنت سکھاں (متوفی ۲۷ جون ۱۸۳۹ء) ؛ [۶۶۰] و بقول پنڈت آنند کول بامزئی "بڈل"۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) [۶۶۱] بتحقیق پنڈت آنند کول ۲۶ میل۔ (ایضاً) ؛ [۶۶۲] نزد پنڈت آنند کول ۴ میل (ایضاً) ؛ [۶۶۳] در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۱۶ میل ؛ [۶۶۴] البیاض فی الاصل۔ پنڈت آنند کول بامزئی مسافت مزبور مابین سرینگر و بڈل ۶۱ میل بیان کردہ است (ص ۹۵) ؛

چهاردهم راه کھری سبیل مذکور از شوپیان جانب جنوب میان پرگنهٔ دیوه سر براه زوجه مرگ عبور کرده در ریاسی می گذرد ازاں جا در جموّں۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	نارہچہ	۲۰		عروج ونزول
۲	شوپیان	۲۷			۸	جام نار [۶۶۷]			بدستور
۳	کھری	[۶۶۵] ۱۰		کوه نارہ بل وعبور از دریای ویشو	۹	ارناس			عبور از چندرباگا
۴	زجه مرگ [۶۶۶]	۱۰		عروج ونزول پنچال	۱۰	ریاسی			قصبه ایست دیرینه
۵	گلاب گڑھ	۱۰		نشیب وفراز	۱۱	گورنلاد [۶۶۸]	۲۴		براه مکروٹ [۶۶۹]
۶	دبول	۱۰		کوه نونچه	۱۲	جموّں			

بعضے اوقات مال تجارت هم بایں راه می رود۔

پانزدهم راه کھل ناره واو۔ سبیل مذکور از شوپیان سمت بانهال برآمده از دریای ویشو عبور کرده بعد مسافت بیست کروه در کھل ناره واو برسد ازاں جا دو شق می شود شق اوّل از موضع دِنو[۶۷۰] بعد مسافت ده میل از پنچال دید می گذر کرده در مربل برسد ازاں جاتا بارن هال ۴۴ میل ازاں جاتا دیول میان سنگلاخها و دره های دشوار بمسافت ده میل گذر کرده با راه کھوری ملحق گردد۔ شق دوم از دَنو بر جبال مهو عروج کرده بعد مسافت ۳۲ میل در مهو شب گذرانیده روز دوم از موضع کاون بعد مسافت

۶۶۵ نزد صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ "۱۲ میل" (ص ۹۵) ‫:‬ ۶۶۶ پنڈت آنند کول بجائے "زجه مرگ" "گولامرگ" بیان کرده است (ایضاً) ‫:‬ ۶۶۷ در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مابین گلاب گڑھ و ارناس بجائے دیول ونارہچہ وجام نارها ئے انگرل وتارو مذکور است ‫:‬ ۶۶۸ پنڈت آنند کول بعد از ریاسی ڈهیره ونگروٹه ذکر نموده است (ایضاً) ‫:‬ ۶۶۹ صحیح "نگروٹه" است (ایضاً) ‫:‬

۶۷۰ بکردال وفتح نون (ایضاً) ‫:‬

بست میل بمقام رامسو بارہ بانہال ملحق گردد و در جموں برسد این راہ بسیار دشوار گذار است

شانزدہم راہ ڈوڈی[۶۷۱] صعب ترین شوارع کشمیر است من مقام ویری ناگ بالای کوہ برار بال میان سنگلاخہای دشوار گذار در ڈوڈی می گذرد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد مسافت آں سرینگر تا ویرناگ چہار منزل ۴۵[۶۷۲] میل از ویرناگ تا ڈوڈی میان غیر آبادی پنج منزل ۶۰ میل از ڈوڈے تا رام بن چہل میل از رام بن تا جموں فقط ایضاً از ڈوڈے تا بدرواہ[۶۷۳] ۲۴ میل۔

ہفدہم راہ مربل سبیل مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ مابین درۂ لُہرنی فراز کوہ مربل کہ رفعت آں ۱۱۵۰۷ فٹ انگریزی است گذر کردہ در موضع سنگ پور پرگنہ مرو می رسد۔ ازاں جا بطرف کشتوار و بدرواہ می گذرد ہمگی چہار ماہ مفتوح می باشد مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۶ میل۔ ازاں جا تا لُہرنی دو منزل ۲۴ میل۔ از لُہرنی تا سنگ پور دو منزل ۲۴ میل۔ ازاں جا تا کشتواڑ ۳۰ میل۔ ازاں جا تا بدرواہ سہ منزل پنجاہ میل۔ ایضاً از سنگ پور تا ڈوڈے فراز کوہ ہایہ داران ۶۰ میل ازاں جا تا رام بن چہل میل ازاں جا جموں۔

ہجدہم راہ فامر۔ طریق مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ موضع دوس[۶۷۴] فراز کوہ ہوکھسر کہ رفعت آں ۱۵۶۰۰ فٹ انگریزی دارد از مرغزار فامر درگذشتہ در علاقہ مَرَو می گذرد۔ ہمگی چہار ماہ جاری می باشد۔ مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۶ میل ازاں جا تا مَرَو ۴ منزل ۶۰ میل۔ ازاں جا تا کشتوار ۳۵ میل۔

نوزدہم راہ تہمرن۔ این راہ میان پرگنہ کوٹھار موضع تہمرن بالای کتل ہیرہ بل در

---

[۶۷۱] بقول پنڈت آنند کول "ڈوڈا" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۶)۔

[۶۷۲] ونزد پنڈت آنند کول ۵۰ میل (ایضاً)۔

[۶۷۳] بھدرواہ۔　　[۶۷۴] بقول پنڈت آنند کول "دی سو" (ایضاً)۔

علاقہ واڑون میگذرد۔ در زمستان مسدود می باشد مسافت آں از اسلام آباد تا واڑون ۵۰ میل۔

بیستم راہ مرگن سبیل ہذا دشوار وصعب گذار است از اننت ناگ میان پرگنہ کوٹھار مابین درّہ نوبوک نے فراز کوہ مرگن کہ رفعت آں از بحر محیط ۱۱۶۰۰ فٹ انگریزی است مسافت عروج آں سیزدہ کروہ می باشد۔ گذر کردہ در موضع انشن در واردن برسد مسافت آں از اسلام آباد تا شانگس ۱ میل ازاں جا تا نوبگ نے ۱۲ میل۔ ازاں جا تا مرگن رفعت ۱۲ میل۔ بالای مرگن مسطح وہموار ۴ میل۔ نزول ۱۲ میل۔ تا موضع انشن ۴ میل کل ۹۰ میل۔ ایں راہ در واڑون رسیدہ کہ دوشق می شود شق اوّل سمت مشرق در لداخ و اسکردو می رود شق دوم در کشتواڑ و بدرواہ۔

بیست ویکم راہ امرناتھ سبیل ہذا از اننت ناگ سمت مشرق میان پرگنہ دچھن پارہ می گذرد بسیار دشوار وسخت گذار است مسافت آں از سری نگر تا اسلام آباد ۳۴ میل عیش مقام ۱۴ میل۔ پہلگام ۱۲ میل۔ چندن وار ۸ میل شیشرم ناگ ۷ میل۔ پنجترنی ۱۳ میل۔ امرناتھ جی دو نیم میل۔ سوکھ ناگ ۱۴ میل۔ داردن ۳۴ میل۔ ازاں جا دوشق می شود یکے بطرف جموں۔ دوم بطرف لداخ۔

بیست ودوم راہ تلیل۔ طریق ہذا بسیار مشکل است از سرینگر سمت شمال میان پرگنہ لار فراز کوہ تھاجیوس کہ از چشمۂ ہر موکھ گنگا سیراب گشتہ فراز جبال ہا در تلیل میرسد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد۔ از تلیل دوشق میشود شق اوّل بطرف اسکردو می گذرد۔ شق دوم جانب گوریز وگلگت و حصورہ مسافت آں از سری نگر تا گاندربل ۱۲ میل[۶۷۵]۔ چھترگل ۸ میل[۶۷۶]۔ تھاجیوس[۶۷۷] ۱۲ میل۔ گنگابل ۱۲ میل۔ زاسربل ۱۶ میل۔ بڈگام

---

[۶۷۵] و بقول پنڈت آنند کول ۱۲½ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷)۔ [۶۷۶] و در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷ ۸¾ میل۔ [۶۷۷] در کتاب مذکور ۷ میل۔

علاقۂ تلیل ۳۰میل۔ گمرن ۱۲میل۔ کاوہ بال ۱۰میل۔ کڑوگی ۱۲میل۔ بوکہ کولن ۱۰میل
مشک علاقۂ اسکردو ۱۱میل۔

بست وسوم راہ چیلاس۔ سبیل ہذا از سرینگر سمت شمال ازراہ قصبۂ سوپور تا کلاروح از کوہ کچھہ دونہ عروج نمودہ در حد شاردا برسد ازاں جا میان درہ ہا وسنگلاخہا وکوہسارہا بدشواری تا چیلاس رفتن است ومسافت این راہ از سرینگر تا پٹن ۱۷میل سوپور ۱۳میل۔ چاگل ۱۲میل۔ کلاروح ۶میل۔ ازاں جا تا شاردا سہ منزل ۳۴میل ازاں جا تا چیلاس ۶۰میل۔

بست وچہارم راہ کرناہ۔[679] طریق مسطور از سرینگر سمت گوشۂ شمال و مغرب برآمدہ از سوپور تا شبوہ پورہ میان آبادی دہات گذشتہ ازاں جا بر کتل نستہ چھنہ گذر کردہ در کرناہ برسد۔ مسافت از سرینگر تا سوپور ۳۰میل۔ ازاں جا تا چاگل ۱۲میل منزگام ۱۴میل۔ ہڑی ۱۰میل۔ ازاں جا مسافت کتل کرنا ۱۶میل ازاں جا تا مظفرآباد برساحل کرشنہ گنگا رفتن است۔

بست وپنجم راہ دراوہ۔ از قصبۂ سوپور میان آبادی کامراج در گذشتہ از موضع مرگن بالای کوہ اشنائی وتریل ڈبرو گذر نمودہ در دراوہ می رسد ہمگی شش ماہ جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا سوپور ۳۰میل۔ ازاں جا تا مرگن دو منزل ۳۳میل۔ ازاں جا تا دراوہ فراز کوہ دو منزل ۳۰میل۔ ازاں جا برکنارۂ کرشنہ گنگا تا مظفرآباد۔

بست وششم راہ گلمرگ۔ سبیل ہذا از سرینگر برآمدہ میان آبادی پرگنہ بانگل در گلمرگ می گذرد ازاں جا سمت مغرب فرو رفتہ شامل راہ مری گردد مسافت آں از سرینگر تا لعل پورہ ۱۵میل ازاں جا تا گلمرگ ۱۵میل۔ ازاں جا تا اوڑی ۲۴میل

---

[678] وبہ تحقیق پنڈت آنند کول ۱۳میل (ص ۹۷)؛ [679] کرناہ؛

ازاں جا تا کوہ مری۔

بست و ہفتم راہ فیروز پور۔ از سرینگر تا لعل پور ۱۵ میل ازاں جا تا فیروز پور ۸ میل۔ ازاں جا تا پلن ۱۲ میل ازاں جا تا کہوٹہ ۱۴ میل۔ ازاں جا تا پونچھ ۲۰ میل۔ جمع ۶۹ میل۔

مضافات کشمیر

حوالی کشمیر کوہسار ہای بے شمار تا مسافت بسیار از ہر کنار واقع است چنانچہ سلسلۂ کوہستان شرقی آں تا یارکند ولاسہ منقطع نہ گردد و اتصال جبالِ حد و شمال آں تا تاشکند و خوقند برابر می گذرد و تسلسل کوہسار غربی آں تا ہزارہ و جہلم سپر میکشند و کتل ہای حد جنوبی آں تا ناحیۂ جموّں و اقصای ہند منقضی نہ گردد و درمیان آں کوہستان درہ ہای فراوان و میدان ہای نمایاں بعضے وسیع و بعضے مضیق واقع است و درضمن آں دہات و قصبہ جات بسیار آباد است کہ گاہ اوقات در تسلط و فرمان ناظمان کشمیر مطیع شدہ بودند و بعضے اوقات راجہ ہای باشندۂ آں جا خود سر انتظام حکومت می کردند۔ ازاں جملہ تشریح بعضے مقامات نامی ایراد کردہ شود:۔

تبّت کلاں۔ کہ آں را مردم کشمیر بوٹن گویند۔ دارالحکومت آں لداخ یا لیہ کہ از کشمیر سمت مشرق و شمال بہ مسافت ۲۶۰ میل بارتفاع یازدہ ہزار و پانصد فٹ[۶۸۰] از بحر محیط واقع است و آں بندرگاہ تجارت ہندوستان و ترکستان است چنانچہ درآمد و برآمد تجارت آں جا در ہر سال غالباً تا سی لک می تواند بود و پرگنات مشمولہ و محروسۂ آں یا سمین۔ ٹانجی۔ لوبراہ۔ روگشو پیچوٹ۔ دراس کرگل۔ سور۔ کوہستان آں طرف سنگلاخ کہ علامت سبزی نباتات بجای بہ نظر

---

[۶۸۰] ناردرن بیریر آف انڈیا مصنفہ ڈریو چھاپ لندن ۱۸۷۵ء ص ۲۳۶؂

نمی آید و دریای کھلچی پاسنگے گھاٹ میان آں می گذرد۔ ہوای آں طرف سواد لون وضیق نفس پیدا می کند۔ مزروعات آں طرف جَو از قسم دوم کہ در بہار کاشت می شود وگندم و ترنبہ وگال و ارزن۔ مردمان آں حدود کریہ منظر۔ بدزیب۔ چرکین مزاج غیر مہذب۔ کوتاہ قد چنانچہ قامتِ مردان آں جا غالباً ۵ فٹ ۲ انچ قامت نسوان تا چار فیٹ وہشت انچ[۶۸۱] می باشد۔ بعضی بہ مذہب محمدی و اکثرہا بہ مذہب بودھ کہ پیشوای آں ہا مردم لامہ است۔

میگویند کہ لامہ گوروہا بیشتر مرتاض و حفاظ و عالم و صاحب خوارق بودہ اند و در حالت تفرید و تجرید بعضی ہا تا مدّت بسیار ماکولات نمی خوردند گاہ اوقات خوردنی ہا بہ کثرت می خوردند و محتاج بہ بول براز تا مدّت بسیار نمی شدند و بہ وقت مرگ شاگردان خود را خبر می دادند کہ در خانۂ فلان در بطن فلانہ عورت جنم خواہد گرفت۔ بعد دوازدہ سال شاگردان او دراں جا رفتہ او را بعلامات ونشانی ہا شناختہ بجای خود می آوردند وی تفحص مال و اسباب خود از ہر کس می ساخت و متصرف می شد فقط۔

و مردم بودھ از دست اہل مذاہب غیر خوردنی ہا می خورند[۶۸۲] و تزویج یک برادر بہ نسبتِ برادران دیگر کافی پندارند[۶۸۳] و بجای سلام "جَو" می گویند۔ و در فرقۂ آں ہا چہار قوم مشہور است (۱) جررک یعنی راجپوت (۲) جیر کہہ

---

[۶۸۱] ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۳۹۔ اتا درو سے درمیان قامت نسواں بجائے ہشت انچ ۹ ۱/۴ انچ درج است؛ [۶۸۲] ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۴۷؛ [۶۸۳] ایضاً ص ۲۵ بقول موسیو ڈیبوجوں برادر کلاں زنے گیرد برادر دیگر ہم شریک می شوند۔ و درجۂ آناں از برادر کلاں بسیار کم می باشد و بچّہ ہاے کہ ازیں عقد متولد می شوند ہمہ را با سم "پدر" خطاب می کنند باایں ہمہ رسم مزبور در طبقۂ شرفا مروّج نیست؛

یعنی ل جاٹ (۳)، مہرھ یعنی شود ر (۴)، تولبہ رکھ یعنی رذیل قوم و در قلعۂ لداخ غالباً پنج شش صد خانہ زیر دامنۂ کوہ آباد است و خانقاہ کبرویہ در آں جا موجود و از عہد قدیم بُت خانۂ معمور است کہ آں را گونپہ گویند۔

دار الحکومت تبت در آں جاست ازاں جا پنج راہ بطرف یارکند می روند یک راہ جانب لاسہ و چہار راہ سمت ہندوستان و یک راہ بحدود کشمیر و یک راہ در اسکردو۔

ایں مُلک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است بعضے اوقات در تصرف ترکستان احیاناً بر وقت ہرج مرج حکومت کشمیر راجہ ہای آں جا بسر خود حکومت می کردند چند گاہ راجہ ہای اسکردو قابض آں شدہ بودند و در سال سمت ۱۸۹۶[۶۸۴] بہ ۱۲۵۵ھ راجہ گلاب سنگھ وزیر زور آور سنگھ کلوریہ[۶۸۵] را با دوازدہ ہزار فوج پیادہ و پنجاہ سپاہ قواعد دان از پلاٹن فتح از راہ کشتوار و زانسکار[۶۸۶] برای تسخیر تبت مامور ساخت وزیر مذکور پرگنہ سُور و دراس دکرگل قبضہ کردہ در لداخ رسید۔ پونچہک چرنک راجۂ لداخ تاب تقابل در خود نہ دیدہ بست و پنج ہزار[۶۸۷] روپیہ نذرانہ بر خود گرفتہ طوق متابعت بہ گردن انداخت۔

دراں اثنا محمد شاہ پسر احمد شاہ مرزبان اسکردو کہ از پدر خود سرکشی کردہ

---

۶۸۴ اما کرپارام در گلاب نامہ بجائے سال "۱۸۹۶ئ" "۱۸۹۰ئ" ذکر نمودہ است (ص ۲۵۴)

۶۸۵ سرخیل عساکر مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ بوقت مہم مذکور حاکم پرگنۂ ریاسی و ارناس و علاقہ کشتواڑ بود۔ (تاریخ جموں از حشمت اللہ خان ص ۳۴۴ و گلاب نامہ کرپارام ص ۲۴۷)

۶۸۶ کرپارام نام ایں مقام "جسکار" نوشتہ است (ص ۲۴۷)

۶۸۷ بقول کرپارام رقم مزبور اصلاً سی ہزار روپیہ بود کہ پنج ہزار ازاں معاف شد (ص ۲۴۸)

بہ حمایت کرنیل میاں سنگھ[۶۸۸] در تلبل حی آسود بہ خواہش استعانت در لداخ رسید و زیر بازوی او عوالۂ راجہ لداخ نمودہ خود بطرف جموں رجعت نمود۔ بعد رفتن وزیر راجۂ لداخ کسوت متابعت از برکشیدہ باتفاق احمد شاہ والی اسکردو رایت بغاوت افراشت و محمد شاہ در دست پدر افتادہ برہنہ پا در اسکردو رسید کہ پای ہای او از برف سوختہ شد۔ و بہ استماع این خبر وزیر یورش کردہ در لداخ رسید و راجۂ مذکور محبوس کردہ مور تنجیس را بر منصب راجگی استقلال بخشیدہ[۶۸۹] و انتظام آں مقام بہ کام دل کردہ در جموں معاودت نمود۔ بعد چندگاہ مرتبۂ ثالث وزیر عزیمت لداخ بخاطر آوردہ در اثنای راہ خبر شنید کہ نیداں سنگھ[۶۹۰] کاردار دراس از دست راجہ علی شیر والی کرتا نشک کشتہ شد۔ و رحیم خان پشکومہ از دراس مفرور شدہ نزد احمد شاہ پناہ یافت۔ ازاں جا وزیر با تدبیر بہ تسخیر قلعۂ اسکردو کہ از تعمیرات افراسیاب خان پشکی بہ قلعہ اہرمن موسوم بود یلغار نمود۔ و قلعۂ اہرمن در محاصرہ گرفت۔ علی شیر عفو تقصیرات خواستہ در پناہ در آمد۔ احمد شاہ فرزند خود محمد شاہ مسبوق الذکر برای استشفاع نزد وزیر فرستادہ امان خواست وزیر از راجۂ احمد شاہ و از اکابران ملک نذرانۂ شایاں گرفتہ معذور داشت و رحیم خان پشکومہ خفہ کردہ بگشت[۶۹۱]:

ازاں جا۔ مدین شاہ با جمعیت سپاہ بہ تسخیر قلعۂ محصورہ تعین ساخت۔ وے جبار خان مرزبان آں جا را قلعۂ متحصن ساختہ تا بست روز اورا محاصرہ نمود۔ چنانکہ راجۂ محصورہ در عہد میاں سنگھ مطیع راجۂ لاہور شدہ بود بہ خاطر آں مرزبان

---

[۶۸۸] صحیح "مہاں سنگھ" است (گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹): [۶۸۹] (گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹)

[۶۹۰] و بموجب تحریر گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹ "ندہاں سنگھ":

[۶۹۱] گلاب نامہ صفحہ ۲۵۰:

لاہور گلاب سنگھ را نشدّ دِ شدید رسید۔ موجب آں راجہ محصورہ بدستور بر حکومت خود مستقل ماندہ بدین شاہ بجانب اسکردو رجعت نمود۔ پس وزیر با تدبیر بطرف لداخ نہضت کردہ و مور تنجین بہ تہمت عدم ترسیل ضروریات محبوس داشتہ ملک لداخ در انتظام خود در آورد[۶۹۲] در ۱۸۹۸ء راجہ گلاب سنگھ یک پلاٹن سپاہان قواعددان و سہ ضرب توپ ہا در لداخ رسانیدہ وزیر را فرمان پیش قدمی فرستاد۔ بنا برآں وزیر زور آور سنگھ با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ سوار و پیادہ بجانب لاسہ یورش نمود و دوازدہ منزل راہ قطع کردہ بمقام "گھر" کہ سر حد لاسہ بود رسیدہ با مخالفان بہ جنگ پیوست و پسر مان سنگھ با چند افسر دیگر کشتہ شد بعد حرب و ضرب شدید مخالفان مہزوم گشتہ مال و متاع بسیار در قبضۂ وزیر افتاد۔

ازاں جا راہ ہشت روز در چہار روز قطع کردہ در مان تالاب[۶۹۳] رسید و بہ یک تاخت قلعۂ گردنگ مفتوح ساخت۔ قلعۂ پورنگ نیز تسخیر نمودہ و در آں جا قلعۂ جدید در یک ماہ تیار کردہ در مان تالاب مراجعت فرمود۔ دراں اثنا چھکجوٹ با لشکر فراوان از لاسہ آمدہ قلعۂ گوردنگ را قبضہ نمود۔ وزیر عیال خود در لداخ فرستادہ خود بہ مقابلت غنیم پای استقامت افشرد بمقارن آں حال برودت ہوا و بارش برف اشتلم نمود و در کربت محاربت وزیر د شجاعت دادہ با جمیع لشکر خود ۱۸ ماہ مگھر ۱۸۹۸ء ب در جنگ کشتہ شد و از لشکریان او ہمگی بیست و پنج کس در لداخ واپس رسیدند۔

---

۶۹۲ گلاب نامہ صفحہ ۲۵۰۔

۶۹۳ بقول دیوان کرپا رام مان تلاؤ کہ موسوم بہ "مان سر" است (صفحہ ۲۵۰)۔

دھنتہ بستی رام کہ تھانیدار قلعہ پورنگ بُود از راہ الموڑہ در جموں رفت[۶۹۴] پس افواج لاسہ برلداخ یورش آوردہ مورتنجین و احمد شاہ والی اسکردو و زمینداران آں طرف بالشکر لاسہ اتفاق کردہ پلاٹن پہلوان سنگھ کمیدان و گوراں دتا۔ در محاصرہ گرفتند و تشر این خبر ۱۲ ماہ بھاگن بہ گوش مہاراجہ رسیدہ فی الفور۔ دیوان ہری چند و وزیر رتنون باجمعیت شش ہزار سپاہ در موسم سرما بہ مدافعت غنیم مامور ساخت[۶۹۵] و شیخ غلام محی الدین[۶۹۶] ناظم صوبہ کشمیر رسید۔ در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر زمیندار بابت بار برداری ہمراہ عسکر فرستاد۔

چوں لشکر مہاراج در کرگل رسید۔ با مخالفاں بہ جنگ پیوستند و در حملۂ اوّل از جنود مخالفاں سہ صد کس بہ قتل آوردند و زیادہ از سہ ہزار کس در دریا غرق کردند۔

دیوان ازاں جا کوچیدہ در لداخ رسید مخالفان از محاصرہ برخاستہ مفرور گشتند و در اثنای راہ بخشی اچھنجوٹ و کرن شاہ با جمعیت ہزار کس استقامت کردہ در گونپۂ چمراہ متحصن شدند و ازیں طرف دیوان یلغار بردہ بہ محاصرۂ مخالفاں پرداخت و فراز پشتۂ توپ رسانیدہ گولہ باری کردن گرفت۔ و نیز آب جوئے کہ درمیان قلعہ جاری بود از بالا بند نمود۔ محصوران بعدم آب بے تاب گشتہ جویای زلال اماں شدند پس اچھنجوٹ و کرن شاہ با جمعے کثیر از گونپہ برآوردہ در

---

[۶۹۴] دیوان کرپارام از ذکر تاریخ و تعداد صحیح و سلامت واپس شدگان در لداخ خاموشی اختیار کردہ است ؛ (صفحۂ ۲۵۵)

[۶۹۵] گلاب نامہ کرپارام ص ۲۵۸ ؛

[۶۹۶] شیخ غلام محی الدین ہوشیار پوری کہ از طرف سرکار لاہور دریں ایام بہ نظامت متعین شدہ بود (گلاب نامہ صفحہ ۲۵۸) ؛

لداخ محفوظ داشتند آنہا بعد عرصۂ نہ روز حارسان خود را قتل کردہ گریختہ رفتند لشکر دیوان دنبال آں ہا دویدہ در عرض راہ بہ جنگ پیوستند و از گروہ مخالفان یک صد سپاہ کشتہ شد پنہار صد اسیر گشتند۔

بعد چند گاہ بخشی چھکجوٹ مع شش ہزار سپاہ و یک ضرب توپ باز یورش آوردہ بفاصلۂ سی میل از لداخ چھاونی ترصیص ساخت۔ دیوان با لشکر دلاوراں یلغار کردہ معسکر مخالفاں را یلغار نمودہ ہنگام شب معاندان شب خونی آوردہ تا عرصۂ چہار گھری آتش محاربہ افروختند۔ عاقبت لشکر غنیم در چھاونی محصون گشتہ لشکر دیوان بہ محاصرہ آں پرداخت۔ تا ہشت روز جنگ قایم بود۔ محصوراں سناچہ ہای باروت را آتش داد۔ در فوج دیوان انداختند۔ مجاسنگھ کمیدان با سی صد جوان بہ شعلۂ آں سوختہ شد۔ عاقبت دیوان با تدبیر از بالا آب جوی سر کردہ چھاونی مخالفان را طوفان ساخت و بہ کثرت آب لشکر غنیم بے تاب شدہ در زیر دامان امن در آمدند و سلاح و سلب انداختہ مفرور شدند۔

بخشی اچھنجوٹ و کرن شاہ اسیر کردہ در نسیم باغ پیش مہاراج فرستادند مہاراج از کردۂ مخالفت مصالحت افضل دانستہ افسران مذکور را خلاع فاخرہ سرفراز کردہ رخصت انصراف بخشید۔ دیوان ہری چند ازاں جا در اسکردو رفتہ راجہ احمد شاہ را گرفتار کردہ در جموں فرستاد۔ پس رتق و فتق و انتظام آں طرف بکام دل نمودہ باغیان اطراف را گوشمالی کردہ اعتبار و اقتدار بہم رسانید و با افسران لاسہ بنا بر حکم مہاراج باب مصالحہ مفتوح داشتہ فیما بین عہد نامہ موثق نمودہ مرخص فرمود۔

نقل عہد نامہ این است

تا یاں افسران لاسہ یکے کلون ددم بخشی

همچون[697] افسران خاقان چین و از طرف مهاراجه
صاحب بهادر گلاب سنگھ جی دو افسر یکے دیوان
هری چند دوم وزیر رتنوں در مجلس صلح و عهد
پیمان باتفاق همدیگر نشسته و طریقهٔ سررشته
دوستی بصاف باطنی جانبین و اقسام قسمهای
فونچق صاحب یاد کرده چنیں قرارداد مقرر شده
که رابطهٔ صلح و صلاح دو احد خانگی مهاراجه صاحب
بهادر و خاقان چین و لامه گورو صاحب لاسه والا
از روی صفائی باطنی ابتدای حال تا ابدالدهر مستحکم
دمربوط خواهد بود بحضور فونچق صاحب بوجهی فرق
وقصور نه خواهد شد و آں چه که حدود ملک لداخ
از قدیم مقرر است همراه آں گاهے واسطه وغرض
نیست - اجرای پشم شال و چای بموجب آئین قدیم
از راه لداخ خواهیم ساخت - آں که سوداگران
لداخ در اطرافهای ما می آیند آں ها را مزاحمت
نخواهد شد - دریں باب سر موخلاف نمی سازیم -
بریں و قول فونچق و قاطری دلیسی و میاں
نوشحال چوه گواه اند - بتاریخ ۲ ماه اسوج ۱۸۹۹ بکرمی[698]
فقط

[697] در گلاب نامه ایں لفظ "سبحو" مذکور است (صفحه ۲۶۸) ؛
[698] کرپارام تاریخ مزبور ۲۸ ماه اسوج ۱۸۹۹ ب بیان کرده است (گلاب نامه صفحه ۲۶۸)

ازاں وقت باز راجۂ جموں قابض قلمرو لداخ بکمال استقلال مانده تجارت را ترقی فرمود و در سال ۱۹۴۹ء در لداخ از جانب برٹش گورنمنٹ جائنٹ کمشنر مقرر گشته آمد و رفت تجارت و سفارت یارکند ترقی پذیرفت۔

تبّت خورد۔ یعنی اسکردو که بزبان کشمیری آں را ژیره بٹن می گویند از خطۂ کشمیر مابین مشرق و شمال بمسافت یک صد و پنجاه و یک میل میان درهٔ وسیع ریگستانی باآب و هوا دلکشا است۔ رفعت آں از بحر محیط هفت هزار و بست و چهار فٹ۔ فصل پیداوار آں جا شالی همگی قریب یک صد خروار و جنس گندم و جَو و گال و ارزن و ترنبه بسیار۔ زرشک و سنجد و تُوت و زیره سیاه وافر و زرد آلوی شیرین مغز از حد متکاثر خشک کرده باطراف می برند۔ و دریای اباسند درمیان آں می گذرد۔ برف قلیلے می بارد۔ ساکنان آں جا سابقه تمام سُنّی بودند و در سال ۹۰۰ھ به تهذیب و ترغیب میر شمس عراقی[۶۹۹] به مذهب

۶۹۹ـ مولوی حشمت علی خان لکھنوی "در تاریخ جموں در یاستہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۳" دربارہ اشاعت اسلام در اسکردو می نویسد که در کشمیر اشاعت مذهب اسلام در آغاز قرن هشتم هجری بحسن سعی فقرا اسلام که سر بر آوردهٔ آناں حضرت امیر کبیر میر سید علی همدانی اند واقع شده بود۔ بعد ازاں خواهر زادهٔ ایشاں جناب سید محمد نوربخش بحثیت خلیفه اش وارد بلتستان شد و تکمیل تبلیغ مذهب محمدی درین خطه کرد۔ وفات سید محمد نوربخش بنا بر کتابیکه بقول مولوی حشمت علیخان در بلتستان یافته شد در سنه ۸۶۹ هجری واقع شد۔ سید مزبور خود سنی المذهب بود۔ امّا وقتیکه حضرت میر شمس الدین عراقی از ملک خراسان بوجه عقائد خود به هجرت مجبور شدند در سنه ۹۰۱ بعهد محمد شاه وارد کشمیر گشت۔ سید محمد بیهقی که مدار المهام محمد شاه بود به جبر اورا از کشمیر بدر نموده بطرف اسکردو اخراج کرد۔ حضرت میر شمس الدین عراقی چوں در اسکردو رسیدند خود را خلیفهٔ

(بقیه بر صفحهٔ آینده)

شیعۂ نوربخش شدہ اند۔ و زنہای آں جا اکثر فاحشہ اند و از طرف شوہراں ممانعت ندارند و با مردم لداخ ہم زبان ہستند اندک متفاوت۔ پرگنات مشمولۂ آں شگر۔ کرس۔ کھپلو۔ تولٹی۔ خرمنگ۔ رُوند۔ پرکوٹ۔

از قدیم راجہای مسلمان کہ خود را از اولاد سلطان سکندر کاشغری[۱] میدانند در آں جا حکومت می کردند و بعضی اوقات متابعت راجہای کشمیر ہم می نمودند و در عہد سلاطین کشمیر طوق مطاوعت بگردن انداختہ باجگذار آں ہا شدہ بودند و در عہد چکاں خود سر شدہ در زمان شاہان مغلیہ باز تابع[۲] کشمیر شدند و در عہد

[مُسلسل] سید محمد نوربخش ظاہر گردانیدند۔ ظاہر است کہ اشاعت مذہب امامیہ مرہونِ منّت آنجناب است۔ مسئلہ عقائد سید نوربخش بذاتہٖ در معرض اختلاف است۔

بنا بر قول مرزا حیدر دوغلات مؤلف تاریخ رشیدی فرق مابین فرقۂ امامیہ و شیعہ ہائے نوربخشیہ این است کہ معتقداں مؤخر الذکر علاوہ از روا داشتن سب اصحاب ثلاثہ و ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رضؓ میر سید محمد نوربخش را مہدی و صاحب امر وقت می شمارند۔

(حاشیہ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۲)

[۱] غالباً دعوئ مزبور بنا بر حملہ ایست کہ سلطان سعید خاں والی کاشغر در سنہ ۹۳۹ بر اسکردو کرد چنانچہ بقول مولوی حشمت علی خاں لکھنوی مصنف تاریخ رشیدی می نویسد کہ سلطان سعید مزبور در حملۂ اول "شغر" کہ یکے از پرگنہ جات اسکردو است فتح نمود۔ (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۸) لیکن از شجرۂ نسب راجگان اسکردو و استور ادعائے شاں بہ پایۂ ثبوت نہ رسیدہ است۔

[۲] و این در عہد جلال الدین اکبر۔ وقتیکہ راجۂ اسکردو علی رائے در سنہ ۹۹۴ھ مطابق سنہ ۱۵۸۶ء بخدمت اکبر التماس نمود کہ دخترش بحبالۂ عقد شہزادہ سلیم قبول شود واقع شد از آں وقت تعلق اسکردو بہ سلطنت دہلی قائم شد (تاریخ جموں ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۵۰۴)

افاغنه باز بطور خود حکومت میکردند[۴۰۲] و در ۱۲۵۳ھ راجه احمد شاه مرزبان آن جا بود پسر دومش محمد شاه نام از پدر خود برگشته در پیش میان سنگھ کرنیل پناه گرفت و میان سنگھ پرگنه تلیل او را جاگیر بخشید- وقتیکه وزیر زور آور سنگھ بر لداخ قبضه کرد- محمد شاه از تلیل گریخته در لداخ نزد وزیر رسید- احمد شاه باستماع این خبر لشکر کشیده فرزند منحوس خود اسیر کرده پا برهنه در اسکردو رسانید- زور آور سنگھ از روی غیرت با لشکر کثیر یورش کرده اسکردو[۴۰۳] را قبضه نمود و خانهٔ احمد شاه را غارت ساخت و بعد مواخذهٔ نذرانه کثیر حکومت اسکردو احمد شاه را بدستور مسلم داشت و خود بسمت لداخ رجعت نمود و احمد جیو و محمد علی خان پسران احمد شاه که به امید امداد در کشمیر پیش میان سنگھ گریخته آمده بودند- میان سنگھ هر دو برادر اسیر کرده نزد راجه گلاب سنگھ در جموں فرستاد-

وقتیکه وزیر زور آور سنگھ در عزیمت بان تلا مقتول مردمان اسکردو تهاندار او از قلعه کشیده قید نمودند و اسباب و اسلحهٔ او غارت ساخته در ملک خود تا دو سه ماه باز حکومت کردند باستماع این خبر راجه گلاب سنگھ افواج قاهره به سبیل کوهامه فرستاده در ملک ولوله انداخت و شیخ غلام محی الدین هم افواج خود مع جنود راجه های کهکه و بمبه به معانت آن ها تعیین ساخت و پنج شش هزار نفر زمینداران کشمیر برای بار برداری همراه داد- چون بطور یلغار در اسکردو رسیدند دیوان هری چند هم از لداخ یورش آورده اسکردو را یکدم قبضه نمودند و مخالفان را قتل کرده احمد شاه بمعه عیال

۴۰۳ھ بعهد اعظم خان والی شغر راجهٔ مزبور از ضعف حکومت افغانان استفاده نمود- اولاً بر اسکردو قابض شد و بعده اعلانِ استقلال و آزادی خود نمود-

(تاریخ جموں و ریاست هائے ملحقه صفحه ۵۷۳)

۴۰۴ھ بقول موسیو ڈربو در ۱۸۴۰ء (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحه ۳۶۳)

درجموں فرستادند وقلعۂ اہرمن را مسمار نمودند احمد شاہ خود درجموں وفات یافتہ پسرش محمد شاہ را وجہ معیشت از اسکردو مقرر داشتند و انتظام ملک بطور خود نمودند۔

گوریز و تلیل۔ دو پرگنہ است درمیان دو درۂ صغیر بہ مسافت ۲۵ میل از کشمیر سمت شمال بہ مسافت ۷۰ میل رفعت آں از بحر محیط ۸۰۰۰ فٹ تا شش ماہ از برف پر می باشد نہایت سرد سیر۔ موجب آں جَو و گندم دراں جا پیدا از نمی شود ہمگی گال دار زن و ترنبہ کاشت می کنند۔ دریای کرشنہ گنگا میان آں می گذرد۔ ہمیشہ شامل کشمیر می باشد مردمان آں جا سنی بزبان کشمیری ہم سخنان می کنند۔

حصورہ۔ یک پرگنہ است از کشمیر سمت شمال بمسافت ۷۴ میل۔ رفعت آں از بحر محیط ۷۸۵۳ فٹ۔ از کردۂ گوریز برف کمتر بارد۔ جَو و گندم زرع می شود مردماں آں جا مفلس و محنت کش چرکیں بمذہب سُنی۔ از تعمیرات سابقہ قلعہ خام در آں جا موجود۔ و در نواحی حصورہ کوہ الوند یعنی ننگا پربت کہ رفعت آں ۲۶۳۰۰ فٹ می نویسند ہمیشہ پُر برف میباشد و درمیان ایں پرگنہ ایل نام یک دریای ایل جاری است کہ شامل اباسند می گردد۔ ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است گاہے در تصرف راجۂ اسکردو می بُود و از عہد سنگاں بدستور شامل کشمیر است۔

گلگت و پونیال۔ از کشمیر مابین شمال و مغرب یافتہ می شود بعد مسافت آں از کشمیر ۲۳۱ میل بر کنارۂ شمالی اباسند درمیان درۂ کہ وسعت آں پنج شش میل باشد واقعست۔ رفعت آں از بحر محیط ۴۸۰۰ فٹ فصل جَو و گندم و اجناس رسمی و

سنہ ۷۰۴ے موسیو ڈریو بنا بر تحقیقش نام اصلی گلگت "گلیت" چنانکہ نزد اہالیان ایں مقام مشہور است ضبط نمودہ است و گلگت لفظے است کہ نزد اقوام غیر مثل ہندیاں و کشمیریاں و فرنگیاں متداول است (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۶) ؛

سنہ ۷۰۵ے دریائے سندھ ؛ سنہ ۷۰۶ے ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۹ ؛

ابریشم دراں جا متکون می شود میوۂ انگور و شفتالو و توت بخوبی بالیدہ می باشد از ریگ دریای اباسند ذرّہ ہائے طلا خاک شوی کردہ[۴۰۷] دریابند و در زمستاں برف نمی بارد۔ مُردمانِ آں جا اندک صاف طبع و خوش وضع بمذہب شیعہ[۴۰۸] و سُنی مجموعند۔ سابقہ راجہائے[۴۰۹] آں طرف ہمیشہ در انجا حکومت می کردند و درمیانِ قلعہ ہا سکونت داشتہ در بغاوت و غارت گری خود را بہادر می دانستند۔ بعضے اوقات مغلوب گشتہ بحاکم کشمیر رجوع می داشتند۔ چنانچہ در عہد شاہان چغت شامل صوبۂ کشمیر شدہ بُودند و در عہدِ افاغنہ خود سر شدند و در عہد سنگانِ[۴۱۰] لاہور محمد خاں در انجا حکومت میکرد۔ و سلیمان شاہ مرزبانِ یاسین یورش کردہ محمد خاں را از میاں برداشتہ گلگت مفتوح ساخت۔ بعد ازاں آزاد خاں ملکدار پونیال سلیمان شاہ را قتل کردہ متصرف گلگت شد۔ پس ازاں طیر شاہ والی نگری آزاد خاں را از جان گذرانیدہ عروس حکومتِ گلگت بکنار آوردہ در شبستانِ عدم آسود۔ فرزندش

---

[۴۰۷] ایضاً صفحہ ۴۰۹ ؛

[۴۰۸] صاحب ناردرن بیریر آف کشمیر باشندگان گلگت واستور را در مذہب خود بسیار ضعیف قرار دادہ است چنانچہ تا زمان ۱۸۴۲ء مردمان استور مُردگان خود را مانند اہل ہنود می سوزانیدند ؛

[۴۰۹] ایں راجہ ہا بنا بر تحقیق موسیو ڈربو و مولوی حشمت علی خاں از قوم ترا خاں یا تراکاں بودہ اند۔ موسیو ڈربو بنا بر روایت قومیٔ گلگتیاں تراکان مورث اعلیٰ ایں خانوادہ را مرد مجیر العقول نوشتہ است اما مولوی حشمت علی خیال دارد کہ ایں لفظ ترکی است و اغلب ایں است کہ در زمانۂ قدیم خاندان مزبور از یارقند آمدہ متوطن گلگت شدہ باشد (ناردرن بیریر آف کشمیر صفحہ ۴۳۵ و تاریخ جموں دریاہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۷۶۸) ؛ [۴۱۰] یعنی در ۱۸۴۲ء۔ موسیو ڈربو می گوید کہ دریں وقت در گلگت پنج کس حکمران بودند بایں تفصیل:- (۱) سلیمان شاہ در یاسین (۲) آزاد خاں در پونیال (۳) طیر شاہ در نگر (۴) گوہر رحمان یا گوہر امان در یاسین۔ (۵) کریم خاں برادر شاہ سکندر ؛

سکندر خان متصرف ملک پدر شاہ گوہر امان[۱۱] پسر سلیمان شاہ او را قتل کردہ بر حکومت گلگت تسلط یافت و در ۱۲۵۸ھ کریم خان برادر سکندر خان مقتول بجانب غلام محی الدین ناظم خطہ رجوع نمودہ نطوشاہ[۱۲] و متھرا داس با فوج بسیار بہ معاونت او در گلگت رفت و بعد معرکہ و جدال گوہر امان در پونیال مفرور شدہ کریم خان بحکومت گلگت مسلط گشت و نطوشاہ قلعہ دار و مددگار او در انجا ماندہ و متھرا داس واپس آمد پس نطوشاہ بحکمت عملی با راجہائے آں سواد موانست و موافقت کردہ دختر گوہر امان بعقد نکاح خود در آوردہ و دختران راجہ ہائے ہونزی و نگری با فرزندان خود نامزد کردہ رسوخ و امنیت[۱۳] بہم رسانید۔

و در ۱۲۶۱ھ در انقلاب حکومت سنگاں نطوشاہ تھاندار خود بہ معاونت کریم خان در گلگت گذاشتہ خود در پنجاب آمد و با مہاراجہ گلاب سنگھ رابطہ ملازمت خود محکم کردہ

---

[۱۱] دکتور لیٹنر سلیمان شاہ را بخلاف رائے حسن عم گوہر رحمان نوشتہ است۔ بدیں وجہ نتواں گفت کہ کدام یکے ازیناں درست است :۔

"گوہر رحمان پسر ملک ایمان مرد ظالم بود موسیو ڈریو او را ستمگر تر از تھبوڈر حبشی قرار دادہ است۔ گویند کہ او وقتے بچۂ شیر خوار[۱] در ہوا انداختہ بہ شمشیرش دو پارہ ساخت ہمچنیں گویند کہ او مردے را قتل نمودہ جسمش را برائے سگاں داد و از دفن کردنش منع نمود۔"

(ملخص از ناردرن ہیر یہ آف انڈیا صفحہ ۴۳۷)

[۱۲] درست نتھو شاہ است۔ ایں مرد در عہد مہاراجہ دلیپ سنگھ حکمران پنجاب در افواج سکھاں عہدہ "کونلی" داشت بنا بر قول موسیو ڈریو مردے بود سپاہی پیشہ و بہمیں وجہ از مرکز لاہور بمقابلۂ گوہر رحمان فرستادہ شد کہ دراں ایام مرکز فساد در گلگت و نواحی آں بود نتھو شاہ از سادات بود و از شہر گوجرانوالہ پنجاب (حالا پاکستان) تعلق داشت ؛ [۱۳] ناردرن ہیر یہ آف انڈیا صفحہ ۴۳۶ ؛

برحکومت گلگت بہمراہی دو کس از صاحبان[۴۱۴] انگریز در گلگت رسید۔ راجۂ ہونزی بر سبب ہمراہ آوردن صاحبان انگریز از نطو شاہ رنجیدہ خاطر شدہ مع کریم خان ہر دو از تیغ گذرانید[۴۱۵] و چند مواضع گلگت را غارت کردہ منہدم گردانید۔

گوہر امان کہ مرزبان پونیال و یاسین بود بامداد ساکنان دیل[۴۱۶] محال گلگت را قبضہ کرد۔ مہاراجہ جموں[۴۱۷] دو کالم فوج از کشمیر تعین ساختہ و از حصورہ و اسکردو افواج جمع کردہ گوہر امان را از گلگت مہزوم[۴۱۸] گردانید۔ چندے بغیر فساد و عناد بسر آمد و در گلگت بھوپ سنگھ[۴۱۹] کماندار فوج و سنت سنگھ تھاندار بود۔ دراں حال فرزندان[۴۲۰] گوہر امان کہ

---

۴۱۴ بنا بر تحریر موسیو ڈریو صاحب ایں دو کس فرنگی لفٹنٹ دانز اگ نیو و بینگ مہندسین بنگال بودند۔ غرض ایں ہر دو از ورود در گلگت مقصد سیاسی بود۔ سیاحان مزبور از راجۂ ہونزہ استدعا نمودند کہ آنانرا در سیاحت علاقہ اش اجازت باشد لیکن راجہ ازیں امر قطعاً انکار نمود۔

۴۱۵ بقول ڈریو صاحب نتھوشاہ و کریم خاں از دست راجہ ہونزہ مقتول نہ شدند بلکہ ایں ہر دو کس در راجۂ گلگت در معرکۂ کہ خلاف راجہ ہونزہ بود مقتول گشتند (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۰)

۴۱۶ دیل۔

۴۱۷ مراد از مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی۔

۴۱۸ موسیو ڈریو از لفظ "مہزوم" سکوت اختیار کردہ است۔ بیانش دریں امر ایں است:۔

"بعد چندے محاربہ و قتال بر شرائط حالات سابقۂ سیاسی مابین فریقین صلح واقع شد"۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

۴۱۹ ڈریو صاحب بھوپ سنگھ را کماندار افواج محفوظ "بونجی" و اسنور قرار دادہ است۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

۴۲۰ دریں جا بیان ڈریو صاحب متضاد گشتہ است از یک معلوم می شود کہ رہنمائے ایں ہم خود گور رحمان بود و از دیگر کہ سر غنہ اش برادرانش و فرزندانش بودند۔ ازیں جہت نتواں گفت کہ کدام یک از بیاں صحیح است۔

ملک امان و میر ولی و میر غازی و پہلوان بہادر بودند با مردمان دارد و ہونزی وغیرہ اتفاق کردہ بر کوہ نیلہ دار[۲۲۱] بھوپ سنگھ را سہ چہار روز درمیان گرفتہ بعد یک ہزار و یکصد نفر سپاہان از تیغ گذرانیدند و دو صد سپاہ اسیر کردہ مسلمان[۲۲۲] نمودہ فروختند ہمگی یک عورت بہ تمسک دمِ گاو. از اباسند عبور کردہ در بھونجی رسید.[۲۲۳] گوہر امان در گلگت رایت حکومت افراشتہ فوج مہاراج در بھونجی انتظار وقت میداشت.[۲۲۴]

بعد وفات گوہر امان در ۱۲۷۳ھ[۲۲۵] مرزبان جموں جنرل دیوی سنگھ با فوج بسیار برای تسخیر مملکت تعیین ساخت و متمردان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ دیوی سنگھ تا حدود یاسین تسخیر کردہ عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ بر حکومت یاسین نشانیدہ عیسی بہادر را حکومت پونیال بخشیدہ رجعت نمود و در ۱۲۷۶ھ فرزند گوہر امان[۲۲۶] باز علم بغاوت افراشتہ مسٹر ہیپٹ صاحب را قتل نمود۔ مہاراج

۲۲۱ نیلہ دھر

۲۲۲ لفظ "مسلمان نمودہ" از حسن است۔ کہ کتاب "ناردرن بیریر آف انڈیا" کہ یکے از ماخذہائے حسن است دریں محل سکوت نمودہ است۔ بیانش دریں امر این است:—

"کما بیش یک ہزار نفر مقتول و یک صد یا دو صد اسیر گشتہ بحیثیت غلام فروخت شدند" (ایضاً صفحہ ۴۴۲)

۲۲۳ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۳۔ ڈریو صاحب مزید نوشتہ کہ زن مزبور را از طرف حکومت کشمیر وظیفہ مقرر کردہ شد۔

۲۲۴ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۳

۲۲۵ درست این است کہ واقعۂ مزبور در ۱۲۷۷ھ رو نمود زیرا کہ سن انگلیسی کہ موسیو ڈریو متعلق این واقعہ نوشتہ است ۱۸۶۰ء است

۲۲۶ ملک ایمان

رنبیر سنگھ عسکر ظفر اثر بہ افسری جنرل ہوشیار تعین کردہ ساکنان یاسین را قتل عام نمود و ملک امان در چترال مفرور گشت و ہوشیار بہ کمال ولولہ و اقتدار رجعت نمود۔ [۴۲۷]

ایضاً از کوہستان سمت شرقی از گلگت درمیان درۂ سنگلاخ دو علاقہ است یکے ہونزی برکنارۂ شمالی اباسند ھ دوم نگری بر ساحل جنوبی آن کہ بہ سبب صعوبت راہ ہمیشہ خودسر می باشند و در رہزنی و قزاقی چالاک۔ راہ یارقند را بیشتر غارت می کردند۔ ہمہ اہل تشیعہ۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ ہمراہ آن ہا برفق و مدارا صلح و صفا داشتہ منقاد خود گردانید۔

ایضاً از گلگت بطرف مغرب ملک دلیل واقع است ہمہ اسنی المذہب مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۸۳ھ [۴۲۸] افواج قاہرہ بافسری وزیر زور آور سنگھ و کرنیل بیجی سنگھ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت و مخالفان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ ہنر بران کینہ ور دہات را در دادہ رجعت نمودند و در حین مراجعت بہ باعث نزول برف فوج جرار را زحمت بسیار عاید گشت۔

ایضاً۔ از گلگت بطرف شمال دو محال [۴۲۹] است یکے یاسین دوم چترال کہ ہمیشہ خودسر بودند و در غارت گری و بردہ فروشی ہمتاز و گلگت و حصورہ وغیرہ اطراف را ہمیشہ غارت نمودہ مردمان را می فروختند۔ مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۹۱۶ ملک یاسین را

۴۲۷ نارورن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۸۴۔

۴۲۸ مطابق سنہ ۱۸۶۶ء۔ بقول موسیو ڈریو ہمہم منر پور در ماہ ستمبر سنہ مذکورہ وقوع پذیر شد کرنل بیجے سنگھ و وزیر زور آور براہ نور پور در دریل رفتند۔ از طرف ملک ایمان پسر گوہر رحمان قدرے مزاحمت کردہ شد۔ لیکن بالآخر شکست خوردہ روئے بہ فرار نہاد۔ (نارورن بیریر آف انڈیا)

۴۲۹ محال بفتح میم و حاء در کشمیری بمعنے ضلع مستعمل می شود۔

قبضه نمود عاقبت با ملک امان والی چترال صلح وصفا وعهد وپیمان به وقوع آمده بنا براں ملک یاسین به مراعات او در تصرّف فرزندان گوهر امان واگذاشتند و غارتگری و برده فروشی وبغی وعناد ازاں باز رفع شد۔

دراده وکرناه۔ از کشمیر سمت شمال قدرے مغرب در میان دو دره در پرگنه واقع است دریای کرشنه گنگا میان آں می گذرد۔ درآں جا اجناس زیره ومکائی قلیلے شالی پیداوار می باشد۔ مردمان آں طرف سُنّی لحصفے هنود۔

در سابقه ایں دو محال همیشه شامل کشمیر بوده است چنانچه در زمان چغتی خراج ایں هر دو محال در تنخواه صوبه داران کشمیر مقرّر همی بود۔ شاهان درّانیه هر دو علاقه در جاگیر محمود خان مرزبان مظفر آباد بخشیدند۔ ناصر علی خان فرزند محمود خان مدة العمر خود دراں جا حکومت می کرد۔ بعد ازاں پسران او منصور خان و معز الدین خان به استقلال تمام ایّام فرمان دهی خود بسر بردند۔ و در عهد سنگان شبیر احمد خان پسر منصور خان در معرکه گهوڑی به معاونت حسین خان جوش بغاوت پوشیده بود عاقبت الامر به عجز وانکسار مطیع و فرمان بردار گشته ارمغان کشمیر مع یرغمال پیشکش نمود و بعد تنزّل سنگان طوق اطاعت مهاراجه گلاب سنگهه به گردن انداخت۔ امّا به اقدام ایّام نحوست در سنه ۱۲۸۱ھ سنه ۱۹۲۱ ب به نسبت یکے از ملازمان مهاراج مدارانه نمود بنا براں برای تادیب او افواج قاهره مامور گشت وآں تنگ حوصله فرار نموده۔ ملک محروسه او شامل کشمیر گشت۔ بعد چندے شبیر احمد خان بوساطت[۲۳۰]

[۲۳۰] به تحقیق مولوی حشمت علی خان عفو تقصیرات شبیر احمد خاں بوساطت پسرش عظیم خاں رو نمود حقیقت این است که چوں شبیر احمد خاں بار دوم از افواج مهاراجه رنبیر سنگهه هزیمت خورد پسر خود عظیم خاں را ملامت کرد که در پیری سبب تکالیف من گردی۔ امّا من بایں شورش تیار نبودم عظیم خاں متاثر گشت و خفیتهً نزد مهاراجه رنبیر سنگهه آمد و گفت (بقیه بر صفحه دیگر)

گورنمنٹ پنجاب در ذیل امان در آمدہ مہاراج رنبیر سنگھ خطای بہ عطا بخشید و از دیوہ سر چند قریہ جاگیر او مشخص گردید۔

شاردا۔ مختصر مقامیست برلب کرشنہ گنگا از پرگنۂ دراوہ سمت مشرق از کشمیر بہ مسافت یک صد میل سمت گوشۂ شمال و مغرب۔ اہل ہنود آں را متبرک می دانند۔ از قدیم مندر شاردا دراں جا موجود۔

داردُو۔ ملکے است وسیع درمیان کوہستان منبع از شاردا تا لب دریای اباسند غالباً بہ مسافت دو صد میل ساکنان آں طرف مثل وحشیاں بر قلال جبال بود و باش می دارند۔ و در رہزنی و غارت گری معروف ہمہ ہا سُنی متعصّب ہستند۔ عالمان خود را متابعت می سازند و با اہل یوسف زئی مشابہت می گذارند۔ لباس نیلی را پسند می دارند۔ درین ملک چیلاس تنگیر۔ پٹن۔ فولی۔ گور۔ تلچا۔ سپالس کاغان وغیرہ مقامات مشہورہ است۔ شاہان مغلیہ در عہد خود برفق و مدارا تابع خود کردہ بودند و در عہد افاغنہ خود سر شدہ در غارت گری چالش می کردند۔ مہاراج گلاب سنگھ در ۱۲۶۷ھ ۱۹۰۷ب [۲۳۱] دیوان ہری چند وغیرہ

(مسلسل) کہ تقصیر از من است و پدر من بے گناہ است۔ مہاراجہ عفو تقصیر ہر دو پسر و پدر نمود۔ (تاریخ جموں صفحہ ۹۲۸) ؎ [۲۳۱] مطابق ۱۸۵۱ء۔ بنا بر روایت مولوی حشمت علی خان سبب تعیین ہری چند بر تسخیر چیلاس این بود کہ قوم در دبر استور حملہ کردہ ہر چہ در دست افتاد بہ غارت بردند۔ اگرچہ ابتداء این مہم در ۱۸۵۱ء بود لیکن اختتامش بہ سبب شدّت سرما در ۱۸۵۲ء واقع شد۔ زن و مرد چیلاس مقاومت شدید کردند۔ لیکن بالآخر از دست افواج ڈوگرہ کہ محاصرین قلعۂ چیلاس بودند عاجز آمدہ خواہان امان شدند۔ علاوہ دیوان ہری چند درین مہم وزیر زور آور سنگھ کشتواری۔ کونل بجے سنگھ کونل جواہر لوچن سنگھ و دیوان ٹھاکر داس نیز شامل بودند۔ (تاریخ جموں صفحہ ۷۸۴)

افسران با فوج کشیر برای تسخیر قلعۂ چیلاس کہ فراز کوہ حصن متین واقع است تعیین ساخت۔ مہاراج رنبیر سنگھ خود در سوپور ماندہ تمامی زمینداران برای بار برداری ہمراہ بردہ قلعۂ چیلاس را محاصرہ نمودند۔ بعد آویزش بسیار قلعہ گیان بہ مسدودی آب مجبور شدہ در ذیل امان در آمدند۔ ہر چند مظفر و منصور رجعت نمود۔ ازاں باز در قلعۂ چیلاس تھانیدار مہاراج مقرر است و بوقت موعود ارمغان معمول ہر سال می رسانند و در ملک داردو اکثر جاہا از کنارہ دریای اباسند وغیرہ ریزہ ہای طلا از ریگ ہمی کشند فی الحقیقت در کوہستان داردو ہیچ کسے از راجہای کشمیر و اطراف باستقلال تمام حکومت نہ کردہ باشد۔

دچھنہ و کھاورہ[۷۳۲]۔ یک پرگنہ است از پرگنات کشمیر سمت مغرب چہ دریای کشمیر میان درہ مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد سمت مغرب می گذرد۔ و بر ساحل شمالی آں از مظفر آباد تا بارہ مولہ علاقۂ دچھنہ واقع است و بر کنارۂ جنوبی آں کھاورہ مشہور مسافت ایں درہ از بارہ مولہ تا مظفر آباد ۴۹ میل۔ مردمان آں طرف اکثر سُنی بعضے ہنود ہمہ ہا سلحدار و جنگی و طاغی دریں ملک زبان پہاڑی معمولست۔ لفظ کشمیری ہم کم و بیش می دانند۔ در حدود دچھنہ راجہای بمبہ ہمیشہ رئیس بودہ اند۔ و در نواحی کھاورہ راجہای کھکھہ و ہاتمال مشہور۔

راجہای دچھنہ[۷۳۳]۔ یعنی بمبہ می گویند۔ کہ راجہ ہای بمبہ از قوم نبی امیہؓ اولاد

---

[۷۳۲] پائین بارہ مولہ بر ہر دو جانب دریائے جہلم دو علاقہ اند بہ نام ہائے مختلف مشہور۔ یکے راکہ بر کنارۂ راست واقع است۔ علاقۂ دچھنہ و دیگرے راکہ جانب چپ است کھاورہ می گویند (تاریخ جموں مولوی حشمت علی صفحہ ۹۰۶)۔

[۷۳۳] مولوی حشمت علی خان صاحب "تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ" می گوید "ادعائے قوم بمبہ از خاندان بنو امیہ از لحاظ تاریخی بہ پایۂ ثبوت نہ رسیدہ است"۔ او دریں ضمن وجوہات ذیل پیش کردہ است :- (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

مردان ہستند کہ عرصۂ یک ہزار و دو صد ماہ در دمشق و شام سلطانی کردہ اند۔ ازاں جُملہ یکے در حالت آوارہ گردی بہ بدخشاں رسیدہ چند پشت دراں جا گذرانید۔ ازاں میاں یکے بہ ملازمت ہلاکو خان داخل گشتہ ہمراہ ذوالقدر خان وارد خطۂ کشمیر گردید۔ و در حین مراجعت چوں بہ مقام دہمتور رسید یکے از رؤسای آں حدود او را بہ خانہ دامادی پذیرفت بعد چندگاہ در دماغ داماد خیال خیرہ سری دیدہ بدغدغۂ افراسیابی بسان سیاوش از تیغ گذرانید۔ چونکہ منکوحۂ اُو حاملہ بود خسرو مثال فرزندے ازو متولد شد۔ چوں بہ سن بلوغ رسید باستماع خبر مقتولی پدر آتشِ غیرتش افروختہ شبانہ پدرِ مادر خود بہ قتل آورد و مال و دولت و ثروت او را متصرّف گشت۔ پس ازاں صفدر خان کہ یکے از

(مسلسل) ۱۔ موسیو لارنس در "ویلی آف کشمیر" در ذکر ابتدا قوم بمبہ می گوید "در جغرافیۂ قدیم کشمیر مسطور است کہ در شمال وادیٔ وُلَشنہ تا دریائے کشن گنگا بہ ہمسایگی قوم کھکھہ خاندان بوسپ یعنی بمبہ بود و باش می کند۔ این قوم بہ قبیلۂ اول الذکر در قومیت شریک اند۔ قیاس است کہ در زمانۂ قدیم سرداران خاندانِ بمبہ بر علاقۂ کرناہ قابض بودہ اند۔

۲۔ دیگر این کہ زوال خاندان بنو امیہ در سنہ ۱۳۶ رو نمود۔ و این محال است کہ بعد یک ہزار سال یک کس از آناں در غربت زندہ کنندۂ خاندانِ خود باشد۔ خصوصاً وقتیکہ او خود از اصلیت خود ناواقف باشد۔

۳۔ ایضاً در یک کتاب ترکی نام این قوم بام مذکور است۔ ممکن است کہ بام از امتداد زمانہ "بمبہ" شدہ باشد۔

با این ہمہ مولوی حشمت علی برین امر اتفاق نمودہ است کہ اصلیت "قوم بمبہ" از ہندوستان نیست و باشد کہ در زمان امیر تیمور از ترکستان آمدہ ساکن علاقۂ مظفر آباد شدند چنانکہ از تزک جہانگیری معلوم می شود۔ در زمان جہانگیر باشندگانِ علاقۂ مظفر آباد خود را از قوم "قارلوغ" کہ لفظ ترکی است خود را شمار می کردند۔ (صفحہ ۹۰۹)

فرزندان او در شجاعت و جوان مردی ممتاز بود در پیش سلطان محمد خان مرزبان پکهلی بعهدهٔ سرلشکری ممتاز شده بجلدوی حسن خدمت از علاقهٔ دمتور چند قریه جاگیر یافت درحالیکه خود را به نبی اُمیّه منسوب می داشتند مردم عوام نبو امیّه را بمو گفتند. همچنانکه ذوالقدر خان را ذوبجو نام نهاده اند.

مختصر که تا زمان سلطان حسن شاه پر متابعت سلاطین کشمیر اوقات گذاری می کردند. و در عهد چکاں لباس تیره سری پوشیده بر دستبرد اطراف مشغول شدند. دراں ایّام مظفر خان صاحب ثروت و شجاعت نامی گرامی شده بود در سنه ۹۶۲[۳۴] قصبه مظفر آباد بنام خود آباد کرده دار الحکومت خود قرارداد و تا حدود پکهلی و دمتور و کاغان و دچهنه و کهاوره وغیره دست اندازی کرده لوای سُلطانی و راجگی افراشت اکبر شاه بنا بر اعانت راجه بهگوانداس که در معرکهٔ یوسف شاه یاد کرده بود او پهاڑ و دچهنه جاگیر او افزوده بعاطفت جهانبانی سرفراز فرمود. در سنه ۱۱۲۶ هیبت خان پسر مظفر خان از جیب بغاوت سر کشیده اطراف کشمیر را غارت نمود. علی محمد خان نائب صوبه با جمعیّت رُوسا و منصب داران کشمیر برای گوشمالی او یلغار فرمود. پس بعد

حاشیه ۳۴ مولوی حشمت علی خان در تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحه مهاراجه گلاب سنگهه می نگارد که بنیاد قصبهٔ مظفر آباد یا در آواخر قرن یازدهم و یا در آغاز قرن دوازدهم افتاد. او در ثبوت بیانش وجوهات ذیل بیان کرده است:- (۱) خواجه محمد اعظم در تاریخ خود "واقعات کشمیر" رقم طراز است که در سنه ۱۱۲۴ھ بزمانهٔ صوبیداری عنایت اللّٰه خان (بعهد حکمرانی شاه عالم بادشاه دهلی) محمد مظفر که از ملازمین سلاطین پکهلی بود. از زوال حکومت آناں استفاده نموده در علاقهٔ کوهستانی شمالی تسلّط خود قائم کرد. بعد ازیں بر علاقهٔ دراده و کرناه که از متعلقات پرگنه کامراج ملک کشمیر است متصرف و قابض گشت. (ص ۹۰۸) - (۲) از روزنامچهٔ جهانگیر که بنام "توزک جهانگیری" شهرت دارد جهانگیر در سفرنامهٔ خود هیچ نشانے از مظفر آباد نه داده است؛

آویزش بسیار هیبت خان فوج شاهی را شکست داده افسران عسکر محبوس داشت. ازین جهه عبدالعظیم خان دیوان صوبه بالشکر فراوان میثاق مظفر آباد را بسرانجام داده جمع کثیر از تیغ گذرانید. عاقبت بوقوع مصالحه معزالدین خان پسر هیبت خان بو یرغمال آورده شورش ساخت. بعد فوت هیبت خان پسرش محمود خان باغوای ببرالله خان خروج کرده ملک کشمیر را چندمرتبه متواتر غارت نمودند حقیقت آن در خروج ببرالله گفته آید.

شاهان افاغنه محمود خان را بنابر آمد و رفت کشمیر بعلاوه جاگیر شاهان دهلی علاقهٔ دراوه و کرناه و یک لک و پنجاه هزار روپیه از علاقهٔ کامراج عطا نمودند. چندے ۲۳۵ بغیر عناد و فساد جاگیرات خود می خوردند. امّا وقتیکه کریم داد خان بر صوبداری کشمیر آمده بود در اثنای راه امیر خان بمو او را مزاحمت بسیار نمود ۲۳۶. امّا کریم داد به مشقت تمام از کوهستان دچهنه عبور کرده در کشمیر رسید. و بعد انتظام کشمیر برای تدارک خیره سران پهاڑ دو بار فوج بسیار تعیّنات کرده مردم بسیار از کهکهه و بمبه بقتل رسانید. امّا اصلاحِ کلی نتوانست کرد. بعد فوت محمود خان پسران او حسن علی خان و ناصر علیخان و اکبر علی خان باقی مانده ملک محروسهٔ خود را با شرکاء قسمت کردند. حصّه حسن علیخان مظفر آباد تا هٹیان و دهانی مقبوضهٔ پهکلی و محصول گذرگشتی حصّه ناصر علی خان علاقه دراوه و کرناه حصّه اکبر علی خان گهوڑی حصّهٔ فتح علی خان که از احفاد مظفر خان بود از هٹیان تا کهٹائی و حصّه برادرش ابراهیم خان از کهٹائی تا بارہ مولہ حصّه کام بخش خان که از جاگیر کامراج پنجاه هزار خروار جاگیر کشمیر را با همدیگر همچنین قسمت نمودند.

بعد انقضای حکومت شان فرزندان آن ها یادگار ماندند. زبردست خان از حسن علی خان در مظفر آباد نجف خان پسر اکبر علی خان در گهوڑی منصور خان و معزالدین خان در کرناه و صفدر علیخان پسر کام بخش خان در کامراج مظفر خان پسر فتح علیخان

۲۳۵ بمعنی می آمد۔ ۲۳۶ درین مزاحمت در پرده دست محمود خان بود (ایضاً ص ۹۱۷)

درکهٹائی وہر کس بطور خود طبل حکومت نواختہ چندے بسر بردند. وقتیکه ہری سنگھ صوبه دار[۴۳۷] کشمیر شده بود علاقه کهاوره را تا چکار منصرف گشته بهر جا قلعه ها انداخت و مظفر خان راجه کهٹائی از دست شرکاء خود مغرور شده در پناه ہری سنگھ در آمد. وہری سنگھ اورا از کهٹائی تا باره موله حکومت بخشید و چند ہزار روپیه نذرانه سالانه دادن مقرر کرده از جاگیر کامراج بری گردانید. بعد چندی وی فوت شده پسرش زبردست خان بجای او نشست. زبردست خان مرزبان مظفر آباد بدستور مستقل بود هنگام برآمدن موتی رام نوعی در نفذ منش قصور نموده موجب آں کرپارام بر وقتِ حکومت خود با فوج کشیر در مظفر آباد یورش ساخت. زبردست خان با جمعیت مردم کهکهه و بمبه نخست لشکر خالصه را طاقت شکسته. عاقبت به منصوبه گنیش پنڈت[۴۳۸] درمیان صلح واقع شده دیوان نذرانه و یورغمال گرفته رجعت نمود. وقتے که میاں سنگھ حاکم کشمیر شد. زبردست خان نبیرهٔ خود رحمة الله خان که در حسن صورت آیتے از رحمت بود با تحفه وهدایا برغمال فرستاد. میاں سنگھ حسن صورت وسیرتش خوش کرده به انواع تفقد نگهداشت و دختر معز الدین خان راجهٔ کرناه بکابین او آورده معزز داشت.

وقتیکه شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر شد[۴۳۹] از راجهای پهاڑ ہر کس را یورغمال گرفته ضبط و ربط نمود و در سنه ۱۲۶۰ هجری مطابق سنه ۱۸۹۹ بکرمی باستماع خبر آشوب سلطنت لاهور یورغمالان راجهای پهاڑ شبانه یکاں یکان بخلوت طلب ساخته بخوف شورش و فساد همه ها محبوس داشت و رحمت الله که بسیار نازک مزاج بود برمصادمت حبس مقاومت نه کرده از جان درگذشت. ناظم نعش او بجانب

---

۴۳۷ سنه ۱۸۳۰ء مطابق سنه ۱۲۳۵ھ - دریں جا مراد از ہری سنگھ. ہری سنگھ نلوه صوبیدار مهاراجه رنجیت سنگھ آنجهانی است. ۴۳۸ برادر بیربل پنڈت.

۴۳۹ سنه ۱۲۶۰ھ مطابق سنه ۱۸۴۴ء.

منظفرآباد فرستاده در مزار آبای خود مدفون شد و زبردست خان گاه و بیگاه بر تربت او برای فاتحه آمد و رفت می داشت. حسین خان که برادرزادهٔ او بود عموی خود را باتنِ چند از خاصان گرفتار کرده با عانت تهاندار در پیش ناظم صوبه فرستاد دریں جا به حکم ناظم محبوس شد. حسین خان بمراد دل در منظفر آباد استقلال یافت و ناظم خطه تهاندار را فرمان فرستاد که حسین خان را اعتبار حکومت نگذارد و پسر خود انتظام حکومت کرده باشد. حسین خان باستماع ایں خبر رنجیده با نجف خان گهوڑی صلاح سنجیده به تهیال خیره سری تهانیدار قلعه را بے دخل نمود. پس ناظم خطهٔ دلپذیر برای گوشمالی آں شریر فوجِ کثیر به افسری مرزا ایّوب و پنڈت راجه کاک تعیین ساخت و در نواحِ گهوڑی فریقین حرب و ضرب پرداخته حسین خان مصلحتاً از حرب گاه مفرور شد و فوج ناظم مظفر و منصور و مسرور نشسته در گهوڑی بنیاد قلعه افراختند و حسین خان و شبیر احمد خان پسر منصور خان باتفاقِ خامی راجهای کوهستان صمصام خون آشام از نیام برکشیده فوج ناظم را قتل عام نمودند. هم دار و گیر جمعے کثیر اسیر کرده بعضے را جبراً مسلمان نموده بعضے را موی سر و لحیه و ابرو تراشیده و مختون ساخته گوش و بینی را مثله کرده پیش ناظم پیشکش نمودند. و مرزا ایوب افسر فوج در کاغان محبوس داشته علاقه کوهستان را متصرف شدند. شبیر احمد خان در کامراج علم بغاوت و تاراج برپا داشته مال و مواشی مردمان را غارت نمود و از بنڈپوره ٹیکارام بهان بروز عید رمضان گرفتار کرده در کرناه محبوس داشت و ٹهوشاه* و سجان سنگه به مقابلهٔ شبیر احمد خان در کامراج علم تقابل افراشته خائب و خاسر باز آمدند.

چون خبر وحشت اثر سامعه آرای شهریار لاهور گردید و به سبب اتلاف فوج کثیر و به وقوع دقاحت و شناعت کبیر دل گیر گشته ناظم خطه را

*ٹهوشاه

به تقصیر قصور تدبیر منقصر کرده چهار لک روپیه مصادره نمود - وگلاب سنگه پوه وندی را طاقت چهار هزار سپاه داده از راهِ هزاره بر مظفر آباد روانه نمود وشیخ امام الدین فرزند غلام محی الدین دلبش سنگه وجهنڈا سنگه را با چهار هزار سوار و پیاده از راه پنوچه برای سرکوبی متمردان کوهستان تعیین فرمود -

وقتیکه[۲۴۰] امام الدین در پنوچه رسید خبر برگشتگیِ تخت لاهور وکشته شدن شیر سنگه[۲۴۱] شنیده خود را به تعجیل تمام در شهر رسانید - جهنڈا سنگه ولبش سنگه در حدودِ کامراج بمقابله شیر احمد خان جان فشانی های نمایان بکار برده مخالفان را از ملک کشیدن نتوانستند - عاقبة الامر امام دین زبردست خان را از بند رهایش داده خلعت بخشید و مبلغ پنجاه هزار روپیه جرمانه ساخت به مرافقت راجه فقیر الله پسر رحیم الله روانه مظفر آباد نمود و فقیر الله خان زبردست خان را بدستور بر حکومت استقلال داده خود برای وصول زرِ جرمانه در قلعه مظفر آباد سکونت فرمود و برادرِ خوردش ایوب خان که در معرکه گهڑی در کاغان محبوس بود حارسان او را به حیله تخم دلاتوره* باشیرینی خورانیده بے هوش نمود تا که ایوب خان از میان برکشیده آورد و بعد چندے زبردست خان اجل شده حسین خان بغیر زبردستی باز استقلال یافت پس امام الدین با راجهای پهار حسن سلوک داشته دختر راجه معز الدین که زوجه رحمت الله خان مرحوم بود در عقد نکاح خود آورده با قبیله

---

[۲۴۰] سنه ۱۲۵۶ھ مطابق سنه ۱۸۴۲ع ۔ [۲۴۱] شیر سنگه پسر دوم مهاراجه رنجیت سنگه حاکم پنجاب بود - بعد وفات پدرش بامداد جوالا سنگه بر تخت پنجاب نشست - وقتیکه مهاراجه مزبور در تماشائے ریاضت جسمانی پهلوانان در قصر شاه بلور (سه میل بطرف شرقی لاهور) مصروف بود از دست اجیت سنگه سندیا والا نشانه تفنگ شد - (سکرٹ هسٹری آف دی لاهور دربار مرتبه میجر جے. کارمیکائیل سمتھ مطبوعه ۱۸۴۷ کلکته) ؛ * بوزماتل ؛

بمبولا رابطۂ کلی ہمرسانید و بہ داد و دہش و مراعات ہرکس را نواختہ بندہا و یورغمالان را رہائش ساختہ شورش و فساد از میان برداشت۔ ہمدرین ایام[۲۴۲] مہاراج گلاب سنگھ مالک صوبۂ کشمیر شدہ راجگان پہاڑ مطیع و منقاد خود گردانید و ہر کسے را قدر حیثیت د ونار انقطاع بخشید۔ ازاں باز نزاع و فساد اہل بغی و عناد رفع شد۔

راجہای کہاورہ۔ حقیقت راجہای[۲۴۳] کھکھہ و ہاتمال در تواریخ کشمیر جائے بہ نظر نیامدہ مشہور است کہ در بلاد نمکسار کھکھو و ہاتھو دو برادر از قوم راجپوت بودہ اند و بہ کدام سببی مسلمان شدہ کھکھو را کھکھی خان و ہاتھو را حاتم خان نام کردند و در پیش سلطان زین العابدین ملازم شدہ در سفر خراسان وقتیکہ در عسکر تیمور شاہ یورغمال بود خدمات شائستہ او را دلخوش کردند در حالت خورسندی سند جاگیر از نوشتہ گرفتند۔

۲۴۲ ؎ نہم مارچ ۱۸۴۶ء بروئے عہد نامہ چہارم امرتسر کہ مابین مہاراجہ گلاب سنگھ و فریڈرک کری بارنٹ صاحب و میجر لارنس صاحب سفیر حکومت انگلشیہ طے یافت کشمیر و جمیع ملک کوہستان بعوض مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سکۂ نانک شاہی کہ مبلغ پنجاہ لک از آنان معجل و بست و پنج لک مؤجل بود۔ بمہاراجہ گلاب سنگھ فروخت کردہ شد۔ برائے تفصیل عہد نامہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۳۰۰ ؎

۲۴۳ ؎ مویبو لارنس در بارۂ اقوام کھکھہ و ہتمال می نویسد۔ در قدیم سنسکرت نام این قوم "کھش" بود کہ در کوہستان ہمالیہ بود و باش می داشتند۔ لفظ "کوہستان" این جا مجمل است و بدین وجہ تاریخی در شک می افتد لیکن از راج ترنگنی این شک کلیتہ زائل گردد زیرا کہ درو مذکور است کہ حکمران راج پوری (راجوری) از قوم "کھش" تعلق می داشتند۔ از طرف بانہال تا دریائے "چندر بھاگا" نشان آبادی قوم مزبور بدست آمدہ است ہمچنین ثابت شدہ کہ وادی دریائے (دتستہ) کہ پائین بارہ مولہ است مسکن این قوم بودہ است بعدہ از امتداد زمانہ "کھش" کھکھہ شد (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۹۳۹ ؎

باغی شدہ بود سردار عبداللہ خان پسر ش شیر باز خان بدغای وزیر روح اللہ کہ مدار المہام آن ہا بود در کشمیر تبید کردہ مسموم ساخت و وزیر روح اللہ را خطاب راجگی عطا نمود۔ انگاہ وزیر روح اللہ خان در جنگ سنگاں از جانب عظیم خان تردّدات نمایان بکار بردہ اعتبار و افتخار حاصل نمودہ از دنیا در گذشت و پسر او میر باز خان بجای پدر مدتے حکمرانی میکرد در ۱۲۹۹ھ سنہ ب ۱۲۵۸ھ [۷۴۸] مہاراجہ گلاب سنگھ آں را فتح کردہ تمام سرکشان و باغیان کوہستان را درہا و بہ عدم انداخت و بلی سودن و بسز علی سودن را پوست از بدن برداشتہ خلق خدا مامون ساخت پس خراج آں جا چند سال در خزینۂ جموں عاید بود۔ انگاہ [۷۴۹] در جاگیر راجہ موتی سنگھ فرزند راجہ دھیان [۷۵۰] سنگھ واگذاشت فقط۔

علاقۂ راجور۔ از کشمیر سمت گوشۂ مغرب و جنوب بر ساحل یمین رودبار فراز بلندی واقع است رفعت آں از بحر محیط ۳۰۹۴ فٹ۔ بعد مسافت از سرینگر ۷۹ میل باآبادیِ عمارات و اسواق و مساجد و منادر و باغات و اشجار و اثمار خوش نما۔ مہاراجہ گلاب سنگھ آں را رام پور نام نہادہ است و در موسم سرما مثل پنوچھ ہر کس

---

[۷۴۸] مطابق سنہ ۱۸۴۲ء؛

[۷۴۹] بنا بر تحریر کے۔ ایم۔ پانیکر مصنف "گلاب سنگھ" صفحہ ۱۲۳ واگذاشت پونچھ بحق راجہ موتی سنگھ در سنہ ۱۸۵۲ء رد نمود وقتیکہ جواہر سنگھ و موتی سنگھ پسران دھیان سنگھ دریں امر رجوع بحکومت پنجاب (انگلیسیہ) کردند؛

[۷۵۰] راجہ دھیان سنگھ متوفی ۱۸۴۳ء برادر بزرگ مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ در سیاست دانی و زیرکی پایۂ عالی داشت۔ مدت العمر وزیر مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی و مہاراجہ کھڑک سنگھ و مہاراجہ شیر سنگھ بود۔ آخر کار بنا بر سازشے از دست اجیت سنگھ سندھیاوالیہ ہدف بندوق گردید۔ (ملخص از سیکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار)؛

راتپ لرزہ می آید مردمان آن جا خوش وضع ہنود و مسلمان مخلوط۔ از قدیم ریاست گاہ راجہای آن جاست و در عہد بڈھ شاہ دین اسلام قبول کردہ مطیع صوبۂ کشمیر شدہ بودند و از عہد درّانی خودسری اختیار نمودند و در حکومت سنگان اطاعت رنجیت سنگھ می کردند و در ۱۹۰۴ بکرمی مطابق ۱۸۴۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ قصبۂ مذکور معہ حدود اطراف آن ماتحت خود کردہ راجہای آن جا در وسط ہند مفرور شدند و از سرکار انگریزی[751] وجہ معیشت خود حاصل نمودند۔

علاقہ بانہال۔ از کشمیر بطرف جنوب بمسافت ۴۳ میل رفعت آن ۵۵۸۰ فٹ مردمان آن طرف ہنود و مسلمان مخلوط بزبان کشمیر تلفظ می سازند و در تابستان تپ لرزہ وافر و این محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است بعد تنزل سنگان مہاراجہ گلاب سنگھ شامل جموں کردہ است۔

کھل۔ پرگنہ ایست از بانہال سمت مغرب درمیان کوہستان مردمان آن جا بیشتر در رہزنی و غارت گری شہور بودہ اند۔ چنانچہ ملک کشمیر بعد از حادثۂ زولجو بارہا غارت کردہ رفتند۔ مردمان آن طرف اکثر بہ مذہب ڈوگرہ بعضے مسلمان قبل ازین ہنود آن طرف با مسلمانان خویشی می کردند و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ این امر موقوف شد۔ شامل آن بدلی و ٹپل وغیرہ اطراف دیگر است۔

مرو واڑون۔ یک پرگنہ است درمیان دو درہ از کشمیر بطرف گوشۂ جنوب و مشرق بمسافت ۹۶ میل ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است۔ مردمان آن جا

۷۵۱؎ پروفیسر کے۔ ایم۔ پانیکر راجۂ راجوری را مع راجہائے جسر وتہ و رام نگر و بسوہلی و کشتوار وظیفہ خواران مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی نگاشتہ است۔ بنا بر تحقیقش مہاراجہ مزبور این ہر پنج نفر را سالانہ ۶۲۰۰۰ روپیہ بطور کفاف ادا می کرد۔ (گلاب سنگھ صفحہ ۱۲۰) ٭ یعنی درّانیان

مسلمان در زبان کشمیر تلفظ می سازند۔

کشتواڑ۔ درمیان درہ ایست از کشمیر سمت جنوب بمسافت یک صد و بست میل از راہ مرو رفعت آں از معدل بحر محیط ۵۴۵۰[752] فٹ۔ آب و ہوای آں جا خوب و اشجار و اثمار آں طرف مرغوب۔ برف قلیلے ترشح می کند۔ فوراً رفع گردد و اصل باشندہ آں طرف از قوم ٹھکر گدی ہستند۔ مردم کشمیر ہم بسیارے دراں جا کار شال بافی ہمیکنند پیش ازیں زنہای آں طرف در سحر و جادوگری مشہورہ بودہ اند کہ آں ہا را ڈین می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ تنبیہ و تدارک آں ہا واقعی نمودہ عمل آں ہا معدوم ساخت۔ قدیم راجہای آں جا از قوم راجپوت ہمیشہ حکومت بسر نمود می کردند۔

در سنہ ۹[753] ہجری سید شاہ فرید[754] کہ فقیر روشن دل بود راجہ کشتواڑ را مسلمان کردہ مرید خود فرمود۔ آنگاہ شاہان مغلیہ او را حرمت می داشتند و در عہد عالم گیری

---

۷۵۲ بقول مولوی حشمت علی خاں تقریباً ۵۴۰۰ فٹ انگلیسی بلند است (تاریخ جموں و ملحقات صفحہ ۱۳۵)۔

۷۵۳ مطابق ۱۴۹۴ع۔ ظاہراً سہو است زیرا کہ سنہ جلوس حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی کہ بعہدش راجہ کشتواڑ ملقب بہ سعادت یار خاں گشت از سنہ ۱۶۵۸ع تا سنہ ۱۷۰۷ع بود۔

۷۵۴ سید محمد فرید الدین قادری از اولاد خواجہ عبد القادر است۔ روزے بخواب دید کہ شخصے بگوید: "اے فرید بہ کشتوار برو و اشاعت اسلام بکن" بنا بریں سید مذکور بہمراہی چہار شاگردانش درویش محمد و یار محمد و سید بہاؤ الدین و سید ابدال شاہ بعہد شاہ جہاں وارد ایں دیار گشت۔ مزار پسر بزرگش کہ در حیات پدر خود فوت شد تا حال مرجع خلائق مسلمانان کشتواڑ است (ملخص از تاریخ جموں و کشمیر مؤلفہ مولوی حشمت علی صفحہ ۱۶۶ و ۱۶۷)۔

بہ سعادت یار خان[۷۵۵] ملقب گشت۔ آخر ہا راجہ تیغ سنگھ[۷۵۶] موسوم بہ سیف خان بر مسند حکومت آں جا استقلال یافت۔ وزیر لکھپت رای کہ از مقربان و محرمان خاص الخاص او بود نوع از و[۷۵۷] ناراض گشتہ مہاراجہ گلاب سنگھ را بر ترغیب و تحریص تسخیر کشتواڑ نمود تا کہ مہاراج در ۱۸۲۱ء[۷۵۸] فوج جرار برای تسخیر کشتواڑ تعین ساخت

---

۷۵۵ صحیح این است کہ سعادت یار خان حکمران ثانی خطۂ کشتوار است کہ حلقہ بگوش اسلام شد۔ بنابر تحقیق مولوی حشمت علی خان لکھنوی نامش کیرت سنگھ بود۔ اولیں راجہ مسلم این دیار پدرش جے سنگھ الملقب بہ بختیار خان است کہ بہ حسن سعی سید فرید شاہ مزبور اسلام قبول کرد۔ (ملخص از تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان صفحہ ۱۶۷)

۷۵۶ بقول دیوان کرپارام صاحب گلاب نامہ ؛ ۷۵۷ محمد تیغ سنگھ

"و از مصلحت بینی و صواب اندیشی پروانہ جات والا (گلاب سنگھ) بنام وزیر لکھپت کہ کارپرداز راجہ کشتوار بود بدیں مضمون شرف نفاذ یافتند:۔

"عرضی شمار سید کیفیت اش حالی رائے عالی گردید۔ باید کہ ہمچناں در خدمات حضور از تہ دل حاضر و مصروف بودہ عنایت والا را شامل حال دانند"۔

گویند وزیر مسطور از جلال ننگی آقائے خود (تیغ سنگھ) گاہے بہ تحریر عرائض نپرداختہ بود۔ مگر مراد ازیں تحریر بجز درآوردن بدگمانی بہ خاطر راجہ کشتوار نبود۔ چنانچہ ہمچناں بہ عمل آمد کہ روزے پروانۂ والا (گلاب سنگھ) بدست جاسوسے رسیدہ او بہ نظر راجہ تیغ سنگھ گذرانید و ازاں گمان بد بہ دلش جا کردہ بے گماں بکشتن وزیر اشارت کرد۔ اگرچہ آں جفا کار در کشتن او باقی نگذاشت۔ مگر چوں حیات باقی داشت زخم شمشیر بر دست و بازو خوردہ بصوب جنگلوار علاقۂ بھدرواہ گریختہ جان بہ سلامت برد۔ ازیں معنی بنیان انتظام کار راجہ مسطور خلل پذیر گشت"۔

۷۵۸ گلاب نامہ صفحہ ۱۴۰ در بیان فتح کشتوار ؛

و راجۂ آں جا تاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب لاہور فرار اختیار نمود و مہاراجہ گلاب سنگھ علاقۂ کشتواڑ و بدرواہ[۷۵۹] بکمال اقتدار قبضہ فرمود۔

"فصل دوم در تشریح آثار و امارات حدوثی و ایجاد و ابداع مصنوعی"

صوبۂ کشمیر

وقتیکہ جلال الدین اکبر سواد اعظم ہندوستان را در قبضۂ اقتدار خود درآورد ممالک مقبوضۂ خود را نوزدہ[۷۶۰] صوبہ قرار داد۔ (۱) صوبۂ شاہ جہان آباد دہلی (۲) صوبۂ مستقر الخلافت اکبر آباد عرف آگرہ (۳) صوبۂ الہ آباد۔ (۴) صوبۂ اودھ (۵) صوبۂ پٹنہ مشہور بعظیم آبادی (۶) صوبۂ بنگالہ (۷) صوبۂ اڈیسہ (۸) صوبۂ اورنگ آباد (۹) صوبۂ برار۔ (۱۰) صوبۂ خاندیس (۱۱) صوبۂ مالوہ (۱۲) صوبۂ اجمیر (۱۳) صوبۂ گجرات (۱۴) صوبۂ ....[۷۶۱] ؟ (۱۵) صوبۂ ملتان (۱۶) صوبۂ لاہور (۱۷) صوبۂ کابل (۱۸) صوبۂ قندھار (۱۹) صوبۂ کشمیر۔ شامل ایں صوبہ پنجاہ و ہشت محال است ازاں جملہ شش محال جانب گوشۂ مشرق و شمال واقع اند۔ لداخ[۱]۔ اسکردو[۲] و کنجو[۳]۔ نگری[۴]۔ حضورہ[۵]۔ گلگت[۶] و ہشت محال در گوشۂ شمال مغرب ظاہر۔ دومیاں[۱]۔ داردو[۲]۔ دمتور[۳]۔ پکھلی[۴]۔ کلاک[۵]۔ کاغان[۶] دراوہ[۷]۔ کرناہ[۸] شش محال جانب گوشۂ مغرب و جنوب اند پونچھ[۱]۔ راجور[۲]۔ نوشہرہ[۳]

---

۷۵۹ بھدرواہ ؛

۷۶۰ ابوالفضل تقسیم ممالک مقبوضہ در عہد جلال الدین اکبر بپانزدہ صوبہ قرار دادہ است بایں تفصیل :- الہ باد۔ آگرہ۔ اودھ۔ اجمیر۔ احمد آباد۔ بہار۔ بنگال۔ دہلی۔ کابل۔ لاہور ملتان۔ مالوہ۔ برار۔ خاندیس۔ احمد نگر (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۱۱۵)

۷۶۱ البیاض فی الاصل ؛

کھل[4] - بانہال[5] - سرو دار[6] اڑدن خاص ملک کشمیر سی وہشت[762] محال است - ازاں جملہ شہر سرینگر یک محال و آبادی پرگنات سی وہفت[763] محال کہ ہر محال را پرگنہ نامیدہ اند -

در زمان اکبر شاہ جمعیکہ آصف خان[764] بدفتر خانۂ اعلی اسپرد ولایت کشمیر راسی وہشت[765] پرگنہ مقرر ساخت و جمعیکہ بانتظام قاضی علی مرتب گشت دی آبادی کشمیر را چہل[766] و یک پرگنہ مشخص نمود - در اصل ہماں سی وہشت پرگنہ

762ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب صفحہ ۳۶۸ ؛ در بیان سرکار کشمیر -

763ھ واقعات کشمیر ص ۲۷۳ ؛

764ھ آصف خان میرزا قوام الدین جعفر بیگ پسر میرزا بدیع الزمان ولد آقا ملائے دوات دار قزوینی است - در سال بیست و دوم اکبری سنہ ۹۸۵ نہصد وہشتاد و پنج ہجری در ریعان شباب تازہ از عراق وارد ہند گشتہ ہمراہ عم خود میرزا غیاث الدین علی آصف خان بخشی ملازمت پادشاہی دریافت - عرش آشیانی (اکبر) بمنصب دو بستی داخلی آصف خان سرافراز فرمود - او ایں راکم دانستہ ترک مجرا آمد و رفت دربار نمود - ایں استغنا بر خاطر پادشاہ گراں آمدہ بحال تباہ بہ بنگالہ تعیین کرد در سال چہل و دوم (۱۰۰۵ھ) چوں مملکت کشمیر بہ سبب جاگیر داران متفرقہ رو بہ ویرانی آورد آصف خان بہ حکومت آں دیار اختصاص یافت و تا سنہ ۱۰۱۳ھ دریں جا ماند - در سنہ ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء در دکن باجل طبیعی درگذشت - صد حیف ز آصف خان تاریخ است (ماثر الامرا جلد اول مؤلفہ میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۸۸ء صفحہ ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱) ؛

765ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب ۳۶۷ -

766ھ ایضاً - ایضاً ؛

بُود۔ قاضی علی دو پرگنۂ دراوه وکرناه شامل ساخت و پرگنه سایر المواضع را دو بخش ساخته دو پرگنه شمرد و چهل مواضع جانب مراج را جوبلی نام نهاد و هشتاد وهشت موضع جانب کامراج را بدستور سایر المواضع مقرر داشت۔ درین جزو زمان انتظام باستان تغیر یافته همگی سی وچهار پرگنه ثبت دفتر روزگار است پیشینیاں ولایت کشمیر را دو ضلع کرده اند ضلعۂ شرقی را مراج وضلعه غربی را کامراج نام نهاده اند و در وسط این دو ضلع شهر سرینگر واقع۔

شهر سرینگر[۴۶۷]۔ در خطۂ دلپذیر کشمیر سرینگر نام شهرے است مشهور بتقطیع و تزئین عجیب معمور و در غایت فسحت وسیرابی آراسته وبکمال نزهت و شادابی پیراسته طول آں از نوشهره تا امیراکدل ۲ میل و عرض آں از چهچه بل تا نایدیار[۴۶۸] ... میل ؟ و دور محیط آں ... میل[۴۶۹] ؟ در نفس شهر نزهت نهر سلسال دریای بهت که از سلسبیل بهشت یاد می دهد و از آبیاری آں حور سرشتان این آبسال جنت مثال سیراب وشاداب می باشند جاری است۔ حسب جریان این دریای فرحت نشان

۴۶۷؎ نزد موسیو ڈربوٹ "سرینگر" نام قدیم و موجود این شهر است در عهد سلاطین اسلام "سری نگر" که نام هندوانه این شهر است۔ تا صدها سال متروک مانده و بنام کشمیر معروف بود تاآنکه در زمان تغلب سکهاں این دیار باز به نام "سرینگر" زبان زد شد۔ موسیو مزبور در تائید بیان خود می گوید که موسیو برنیر و فارسٹر که سیاحانِ کشمیر بعهد اورنگ زیب بودند لفظ "کشمیر" استعمال کرده اند نه سرینگر۔ لیکن این واهمه ظاهراً اصلے ندارد چه ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم به عنوان "سرینگر" در ذکر همین شهر گفته است۔ درین زماں هم سری نگر بعرف کشمیر بطور غلط العام زباں زد عوام است ؛

۴۶۸؎ البیاض فی الاصل ؛

۴۶۹؎ ایضاً ؛

شہر مذکور بدو حصہ منقسم می شود حصہ شمالی و حصہ جنوبی۔ حصہ شمالی در وسعت و نزہت خوش نما و دل کشاست۔ اکثر معابد فخیم و عمارات قدیم بداں سو یافتہ می شود و نہر مار[۱۷۶۰] کہ از سلطان زین العابدین یادگار است میان حصہ شمالی در موسم تابستان جاری می باشد۔ چہار جوی ازاں منشق گردد۔ یکے دولت کُل کہ میان دولت خانہ خواجگان نقشبندی می گذرد۔ دوم جوی سید بزرگ شاہ کہ درمیان خانیار جاری می شود۔ سوم جوی کاوہ ڈارہ۔ چہارم جوی تارہ بل و نہر لچھمہ کول کہ از زوجہ ملک جلال ٹھاکر یادگار است حصہ شمالی شہر را طراوت می بخشد و در حصہ جنوبی نہر کٹہ کول کہ از یوسف شاہ چک یاد می دہد بمن مقام شیر گڈھی از دریای بہت جدا گشتہ۔ ہمگی در موسم تابستان افراد نوع را سیراب گرداند۔ دو جوئے ازاں منفجر گردد یکے سونر کُل دوم گنبر کول۔ رود بار دودھ گنگا در مضافات حصہ جنوبی شادابی کردہ با دریای بہت شامل گردد۔

پیرامون این شہر تالاب ہا و آب خیز ہائی متعددہ حاویست کہ طراوت و طلاوت آں ہا رونق افزای محاسن این دیار گردد و افرادِ زمان و زمرۂ عیاشان را سیر و سیاحت و اکتساب معیشت ازاں تالاب ہا حاصل می شود۔ چنانچہ سمت شرقیِ آں تالاب ڈل و جانب شمال آنچار سر و خوشحال سر و طرف جنوب آب خیز بمنہ و در حاق وسط شہر برارنمبل و نیز در حصہ شمالی شہر کوہ ماراں دل کشاست و جانب گوشۂ سرحد شرقی آں کوہ سلیمان روح افزا و سمت مغرب آں عیدگاہ میدانے است وقف کردۂ میر محمد ہمدانی درازی آں یک ہزار و شش صد قدم و پہنائی آں پانصد قدم۔ و در وسط آں مسجد[۱۷۶۱] عالی و در صحن آں حوض و چنار زار

[۱۷۶۰] بقول آنند کول بابین سن ۷۰ - ۱۴۲۰ء حفر کردہ شد ؛

[۱۷۶۱] مسجد عالی از بنائے علی شاہ برادر سلطان زین العابدین بادشاہ کشمیر است در سنہ ۱۳۹۷ء تعمیر این مسجد شد و تا امروز بر صفحۂ روزگار یادگار است۔ در سنہ ۱۸۰۰ء بآتش سوخت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

واقع۔ فی الحال از مسجد عالی سمت شمالی عیدگاہ مزروع است و حصّہ جنوبی مسطح برای عیدگاہ۔ ایضاً جانب مشرق شہر شمالی میدانے است تبیل درتبیل وقف کردہ میر محمد ہمدانی و بابا اسماعیل زاہد کہ آں را لہ کھاہ گویند۔ مزار مردم شہر و مدفن اولیای دہر دراں جاست۔

مترجم راجہ ترنگنی می نگارد کہ بنای ایں شہر از راجہ پرورسین[۴۷۲] است کہ در ۴۵ بکرمی مطابق ۳ عیسوی راجۂ مذکور بعد رتق و فتق سلطنت خواست[۴۷۳] کہ شہرے پائدار برجادۂ روزگار یادگار گزارد و دریں خیال بجانب جوانب و محال خطۂ کشمیر جستجو می کرد و ہیچ جای برای آبادی شہر خاطر نشین نمی شد۔

قصّہ۔ شبے از شب ہای دیجور تنہا از دولت خانۂ خاص بایں ارادہ برآمد کہ دربارۂ تاسیس اساس شہر جدید و دریافت سعادت و نحوست آن از بیان مردمان زمان تفاؤل گرفتہ کارفرما گردد۔ خراماں خراماں برلب دریای بہت رسید و آن روی ساحل دریا آتشے مشتعل بود کہ ہندواں مردگان خود را دراں جا سوختہ رفتہ بودند۔ راجہ از فروغ نایرہ شمشان ساحل دریا و درختان آں روی دریا معاینہ

(مسلسل) لیکن بہ حسن سعی گل محمد خاں کہ دراں ایّام بہ عہدۂ جلیلہ فائز بود باز تعمیر یافت۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۲۶)۔

۴۷۲۔ راجہ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۲۷۹)۔ بنا بر روایتے از راج ترنگنی بنائے سرینگر از دست مہاراجہ اشوک (۲۶۶ - ۲۶۳ ق م) نہادہ شدہ است۔

چنانچہ:۔

"آں شہنشاہ ذی شان شہر سرینگر، تعمیر نمود کہ بلحاظ نود و شش لک خانہا و دولت فراواں اہمیت بزرگ داشت"۔ (راج ترنگنی کتاب اول مصرعہ ۱۰۴ مترجمہ سٹائین صفحہ ۱۹)۔ ۴۷۳۔ راج ترنگنی کتاب سوم مصرع ۳۳۶۔ صفحہ ۹۹ مترجمہ سٹائین۔

می کرد۔ ناگاہ بطوالت قامت وضخامت جسامت شخصے ہولناک دید۔ کہ از چشمان اُو شعلہ ہای آتش مشتعل می گشت و زبانہ آں اشتعال مثل برق بہ بدن راجہ التوامی نمود آں شخص مہیب دو دست خود دراز کردہ در غایت صولت وتندی آواز ہولناک راجہ را بجانب خود کشید۔ راجہ از تخویف و ترہیب او نترسید بلکہ ہیکل وشمایل اُو دیدہ خندید۔ آں شخص بعلو ہمت راجہ دیدہ خنداں وشاداں گفت ای راجہ پر ور سبین پیش ازیں خود را بر دو کس یکے بکرماجیت دوم شدرک کہ قصۂ اُو در برہست کتھا۲۷۴ مشروح

۲۷۴؎ "برہست کتھا" بود تصنیف گناڈیہ کہ مشتمل بر قصۂ محبت پسر او دیانہ بازنش "مدن من جوکا" است کہ در عین مجلس عقد بندی بذریعۂ مان سویگا" از دستش ربودہ شد۔ وزیرش "کموکھا" دریں امر معاونت بلیغ نمودہ اورا باز بہ مقصودش رسانید۔

مطابق بیان پروفیسر کیتھ "برہست کتھا" مزبور تصنیف سنہ ۵ء است: تاسف براین است کہ "برہست کتھا" گناڈیہ از امتداد زمانہ از دست رفت و بہ یقین معلوم نہ شدہ کہ مضمونش چہ بود۔

بلحاظ تاریخی حوالہ جات ایں کتاب در تصنیفات قرن ہفتم یافتہ شدہ اند مثل تصنیفات سبندھو دبان وڈ انڈین۔

بقول پروفیسر کیتھ "برہست کتھا" بزبان پشاچی نوشتہ شدہ بود۔ پروفیسر گریرسن تحقیق نمودہ است کہ پشاچی بنواحی۔ سوات۔ چترال وگلگت بہ گفتگو می رفت۔ زیرا کہ پشاچی بزبان سنسکرت شخصے را گویند کہ خورندۂ گوشت خام باشد و بہ تحقیق شدہ است کہ باشندگان علاقہ ہائے مزبورہ در قرون وسطی آدم خور بودہ اند۔

تا اکنوں از چہار تا عدد "برہست کتھا" نشان دادہ اند کہ سہ ازاں بہ نقل گناڈیہ تصنیف شدند۔ یکے ازاں مصنفہ بدھ سوامن و دوم کھیم اندر کشمیری وسوم دیوکشمیری است بلقبیہ ہرسہ در سنہ ۱۱ء نوشتہ شدہ اند۔ (ملخص از "اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر" مصنفہ پروفیسر کیتھ صاحب صفحات ۲۶۶ تا ۲۸۱) ؛

است آشکارا کرده بُودم۔ اکنوں خود را بتو نمودم۔ والاہمتی شما کسی را بحدّے دیدم که از دیدنِ من خوف و رعب بر دلِ شما غالب نگشت۔ حالا من از تو مسرور و محظوظ شدم بالفعل اگر می خواہی که پیشِ من بیائی آں چہ مطلوب و مقصودِ تو باشد حقیقت و اسرار آں بہ تو باز گویم۔ اگر از آب دریا اندیشہ می کنی من ترا بسہولت پیشِ خود برسانم۔ آنگاہ پای خود را دراز کرده بر ساحلِ دیگر رسانید و گفت "بیا بہ سبیل ایں جسرِ متین تا که از صُحبتِ من کامیاب خواہی گشت راجہ بہ سبیل جسرِ شگرف از دریای ژرف عبور کرده نام او پرسید گفت منم وتالنی بہیرو خادم سداشو۔ ہمت والای تو دیده خوش شدم مطلب تو ہمیں است که شہرے آباد خواہی کرد که تا دورِ روزگار پایدار ماند۔ باید که می ردی فردا بجانبِ سرحد شمال خواہی یافت زمینے را که خاک سرخ بر سطحِ زمین طرح ریختہ باشد۔ پس بنا کنی شہری را دراں سرزمین بر فلانہ وقت۔ البتہ بنیادِ آں شہر ابدالدہر پایدار ماند۔"

راجہ مستبشر ایں بشارت گشتہ فردا بجانبِ حدودِ شمال استعجال کرده و از ہر محال تفحص احوال نموده پیرامونِ کوہِ ہاری پربت طرح غیبی یعنی رنگِ مرید بفاصلۂ چہار کروه افشانده دید و شادماں گردید۔ گویند دراں سرزمین آب[۷۷۵] چگہ نام دیوے بزرگ بقامت سترگ استقامت کرده از قدیم مقیم شده بُود۔ راجۂ مذکور آں دیو دیجور را ازاں جا مفرور کرده۔ دراں سرزمین اساس شہر انداختہ بہ سرینگر موسوم ساخت و در جوارِ آں چبہ[۷۷۶] سداہی نام عابدے مرتاض مقام کرده بُود که با راجۂ نیک،

---

[۷۷۵] در راج ترنگنی نقر بر دیو بایں نوع است:۔

"باید که شہر خود جائے تعمیر باید کرد که در انجا فرد انشان زدہ من خواہی دید"۔

(راج ترنگنی۔ کتاب سوم مصرعہ ۳۴۸)

[۷۷۶] در راج ترنگنی ایں نام "بکش است" مذکور است:

نام اتحاد تمام می داشت۔ وے دریں امر سبقت کردہ پیش از ہمہ برای توطن خود دراں جا صومعۂ افراشت۔ چونکہ راجۂ نیک نہاد در آبادی این بلاد بمراد کوشید۔ معماران چیرہ دست بدست کردہ در تعمیر قصور و بیوت مشغول داشت۔ چیو۴۷۷ نام درودگرے کہ در فن تعمیر استاد بے نظیر بود۴۷۸ براہتمام و انصرام عمارات آں مقام سرگروہ معماراں مقرر نمود۔ اول برای یمن و برکت این بنیاد صنمی گران سنگ گردوں سوار دراں جا آوردند۔ ناگاہ در وسط راہ پایۂ گردون نگوں گشتہ بہ شکست۔ ہماں وقت ساعت سعید کہ ملہم غیب فرمودہ بود اقبال نمود۔ آں ہم باشارۂ غیبی پنداشتہ ہماں جا اساس بت خانۂ شیوہ نانھ جی انداختند و پنج۴۷۹ بت خانہ متین در غایت رفعت و عظمت یکے سدہ بادہ شری۔ دوم کالی شری۔ سوم لوکی شری۔ چہارم مہا شری پنجم پردری شری بلند افراختند و در تعمیر و ترفیع مکانات پرداختند۔

تقف۔ گویند در عرصۂ چند سال قریب سی۴۸۰ و شش لک خانہ ہای رفیع تعمیر کردند۔ ازاں جملہ عمارات شاہی و کوشکہای عالی و محلات امراد وزراء بر ساحل شرقی دریای بہت در غایت رفعت افراشتند کہ بر کوہ ہا مشرف بودند و دریای بہت را بہ مقام نادہ پورہ از راہ اصلی سدود ساختہ زیر دامان کوہ ماران جاری

۴۷۷؎ کلہن پنڈت نام این عابد "جے سوامی" بیان کردہ است۔ قیاس است کہ چیہ سوامی مخرب "جے سوامی" است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۰۔ صفحہ ۱۰۲)؛

۴۷۸؎ کلہن نام این معمار "جے" نوشتہ است؛

۴۷۹؎ کلہن پنڈت در سبب تعمیر این پنج بت خانہا می گوید کہ راجہ پرورسین چونکہ بر پنج اقوام حکمران بود بدیں وجہ پنج بت خانہا برنامہائے پنج دیوی (معبودہ) تعمیر نمود۔ کلہن ازیں پنج بر نام یک بت خانہ یعنی "سدبہادشری" اکتفا نمودہ است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۳)

۴۸۰؎ راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۷۔ مترجمہ سٹائن؛

کردند و منفذ دریای بہت کہ بسیار عمیق بُود سفینہ ہا فراہم کردہ از سنگ و خاک انباشتہ در قعر آب انداختہ سدّے مستحکم افراختند۔ لہٰذا آں مقام را نادہ پورہ نام نہادہ اند و برای عبور و مرور انام متصل آں مقام جسرے متین استوار کردند۔ تال ڈل کہ درآں زمان خالی از آب صحرائے بُود وسیع و تالنی مرگ نام کہ بعد از آبادی شہر سرینگر بحادثہ طغیان آب صحرای مذکور غرق آب گردیدہ تالابے بہم رسید درآں زمان کوہ ماران میان شہر بسانِ مرکز دایرہ نمایان بُود یعنی بہر سُو عمارت دلپذیر و ایوان ہای بے نظیر مخنوی گشتہ از فرق آن کوہ احوال این گلستان و تماشای کوہستان و بیابان بہ کیفیت نمایان نشاط افزای نظارگیان می گشت الحق کہ درآں آوان در قلمرو ہندوستان ہمچنیں شہرے در غایت ساختگی و آراستگی ممکن نہ بُود۔

چوں آوازۂ رعیّت پروری و دادگستری راجۂ نیک نام در ربع مسکون شہرت یافت۔ کافۂ انام از ہر مقام ازدحام کردہ دریں دیار بہشت آثام بود و باش و مقام خود اختیار نمودند۔ راجۂ نیک نہاد دو عابد عالی نژاد برای محافظت ابنای ایں بلاد بر دو جانب شہر مقرر گذاشت یکے وردمان سوامی[781] بر کوہ سلیمان دوم سوگرم سوامی متصل ہاروَن پرگنۂ پھاک و سمت شمال ایں شہر وزیر راجہ شورک نام مکانات رفیع و بُت خانۂ منیع در غایت متانت آباد ساخت چنانچہ علامات آں بت خانہ در موضع شور پرگنۂ آردی کہ درآں

[781] دبیان کلہن در راج ترنگنی ایں است :۔

"شہرے کہ برحدود او معبد ہائے وردھن سوامن و شوکرمن بود وقتے از سی وشش لک خانہ ہاش اہمیت بزرگ می داشت"

(مصرعہ ۷، ۳۵۔ کتاب سوم)

وقت شامل شہر بُود موجود و چندر نام خالوی اُو دو صنم خانۂ رفیع درین شہر آباد ساخت بعد انقضای عرصۂ چندگاہ نائرۂ قہر الٰہ افروختہ دو حصہ عمارات آں دیار سوختہ شد۔ چنانچہ دریں جزو زمان در حدودِ شمالی کوہ ماران مردمان چہار پنج درعۂ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ بحادثۂ ہماں آتش در قعرِ زمین موجود است ہمی کشند یکے از محققان گفت کہ بر وقتِ کندن چاہ در عمق دوازدہ درعہ دیگدان و یک کوزۂ پر آب کہ غوکے دراں پیدا شدہ بُود بچشم خود معاینہ کردم علامۂ بُود فاضل۔ گفت دیدم در خورد سالی کہ از صحن خانۂ من قریب مسجد جامع چاہے بعمق بیست و دو درعہ کندیدہ سنگہای تراشیدہ کہ از آہک مانند پای ہای مشرب درجہ بدرجہ چسپانیدہ بودند بر آمدند۔ مردمان قیاس کردند کہ دراں جا مشرب دریای بہت بُودہ است۔ دیگری از غور بیست درعۂ زمین تصویر خروس کہ از خاک چینی کردہ بُود بر آورد فقط۔

قصبہ جات کشمیر

قصبۂ ویرناگ - از سرینگر سمت مراج در پرگنۂ شاہ آباد بفاصلۂ پنجاہ میل زیر دامن کوہ بانہال در بدایت سرحد کشمیر واقع است۔ سابقہ بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق و باغات شاہی و تمکن سلاطین زیبا قصبۂ بُود بہ مرور دہور حوادث زمانہ آں را منہدم ساخت و مہاراجہ رنبیر سنگھ اکنون تجدید آں نمود۔

قصبۂ ڈورہ۔ پائین ویرناگ وسط شاہ آباد خوشنما قصبہ ایست کہ ملکان آنجا در حکومت و ثروت خود بہ ترتیب اسواق و تزئین عمارات و ترقی تجارات آباد کردہ اند۔ اشیای تجارت دیوہ سر و شاہ آباد و برنگ دراں جا فروختہ شود۔

قصبۂ اننت ناگ یا[۴۸۲] اسلام آباد۔ از سرینگر بفاصلۂ سی و چہار میل در حصۂ

[۴۸۲] پنڈت آنند کول بامزئی در وجہ تسمیۂ اننت ناگ گوید چہ این مقام منبع چشمہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مراج زیر دامن کریوہ مٹن بوفور چشمہ سار و آب ہای خوش گوار و کثرت عمارات و فسحتِ باغات و وسعت اسواق و نزہت رستاق محل تجارت و معان فرہت مشہور آفاق است ساکنان آنجا اکثر شالبافاں و بقالاں وکشاورزاں ہستند۔ اسباب تجارت پرگنہ برنگ و مانتڈو اینج دراں جا بیع و شرا گردد۔ درودگراں آں جا اسباب عجیبہ مخترع ساختہ باطراف و بلاد دیگر بطریق ارمغان می برند۔ مردمانِ آں جا خوش طبع و زیرک و لماز ل و بے وفا و اَنجل یافتہ می شوند و در سالف زمان دراں جا اینج نام قریہ بود۔ عالمگیر را آں موضع پسند خاطر آمدہ بنا براں اسلام خان[۴۸۳] کہ صاحب صوبہ بود در ترقی و آبادی آں کوشیدہ باغے دل کشا در آں جا طرح نمود[۴۸۴] و سرچشمہ اننت ناگ را ترمیم و ترتیب دادہ۔ پادشاہ آں باغ را اسلام آباد نام نہاد۔ دریں زمان مہاراجہ گلاب سنگھ نام آں بہ قصبۂ اننت ناگ مبدل ساخت۔ دار الحکومت مراج دراں جاست۔

قصبۂ بیج بارہ۔ دیرینہ شہر لیست پائین تر از قصبۂ اننت ناگ بفاصلۂ

(مسلسل) "اننت ناگ" است۔ بدیں سبب" اننت ناگ" گفتہ می شود ؛

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱)

۴۸۳ھ اسلام خان میر ضیاء الدین بدخشی خادم قدیم حضرت محی الدین اورنگ زیب پادشاہ غازی بود بعد محاربۂ جسونت بہ خطاب اسلام خان رایت اشتہار افراشت و در جنگ دارا شکوہی ہمت مردانہ بکار بردہ سبب ہزیمت دارا شکوہ گردید۔ در سال چہارم جلوس (۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء) از تغیر ابراہیم خاں بہ صوبہ داری کشمیر رخصت یافت در سنہ ہزار و ہفتاد و چہار ہجری (۱۶۶۳ء) مسافر ملک بقا گردید۔ غنی کشمیری تاریخ وفاتش یافتہ "مرد اسلام خان دالاجاہ" (ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۱۹)
۱۰۷۴ھ

۴۸۴ھ در ۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء ؛

چہار میل بر ساحل غربی دریای بہت بوفور عمارات و رونق تجارات و ترتیب بازار معمور ساکنان آں جا اکثر شالباف و کمتر بقال و زمیندار ہستند۔ اشیای تجارت پرگنۂ دچھن پارہ وکھاور پارہ و دیوہ سر دراں جا بیع و شرا می شود۔ زمین بیجبارہ بزرگ پرستش گاہ ہنود است بزعم شان از مقام رفعت ژرگہ در نا چندر بار مکان سداشو از کردۂ کاشی در یمن و برکت یک "جو" افزون است و در سالف ایام راجہ وزیا[۷۸۵] نند۔ دراں جا شہرے بغایت ساختگی "وزیہ برار" نام آراستہ بود (وزیہ نام سداشو۔ برار بہ لغت سنسکرت فرشتہ) در بعد زمانہ بسبب حوادث روز بروز خراب گشتہ الحال آں را در قصبہ جات می شمرند و زیہ برارہ را بیجبارہ می گویند۔

قصبۂ پانپور۔ در عہدِ راجا اجتاپیڈ سمت ۸۶۹ ب وزیر او پدم نام از سرینگر جانب مشرق بمسافت دہ میل بر ساحل شرقی دریای بہت پدمان[۷۸۶] پور نام دہے آباد ساخت و بباعث پیدایش زعفران دراں جا ترقی تجارت و کثرت خلقت و رونق بازار پدیدار گشت و شاہان مغلیہ بہ تعمیر عمارات و باغات آبادی آں مضاعف نمودند و بہ مرور دہور ابنای زمانہ پدمان پورہ را پانپور نام کردند۔

قصبۂ شوپیان۔ از سرینگر سمت جنوب بفاصلۂ سی میل در پرگنۂ باٹھو دیرینہ قصبہ ایست بہ تعمیر عمارات و توسیع اسواق فی الحقیقت بندرگاہ تجارت ہندوستان است از کردہ قصبہ جات دیگر رونق تجارت دراں جا بیشتر۔ ساکنان آں جا بقال و تاجر و پیشہ در و زمیندار ہستند۔ مردم آں جا تیز طبع و فریبی و پست ہمت یافتہ می شوند۔

---

۷۸۵ در راج ترنگنی کتاب دوم مصرعہ ۶۲ نام ایں راجہ "بجے" (۱۰۶ - ۱۱۴ ق م) مذکور است ؛

۷۸۶ "پدما پور" راج ترنگنی کتاب چہارم مصرعہ ۶۹۵ مترجمہ سٹائن ؛

قصبۂ چرار۔ بفاصلۂ یازدہ میل سمت جنوب در ذیل کوہ میان پرگنۂ ناگام واقع است بہ برکت زیارت شیخ نورالدین نورانی قدس سرہٗ رونق اسواق و تراکم عمارات و عبور و مرور مردم شہر و دہات وبیع و شرای تجارات بسیار است۔ ساکنان آں جا اکثر مجاور و زمیندار ارمغان آں جا کانگری ہا و اوزار نجاری باطراف می برند۔

قصبۂ پٹن۔ از سرینگر سمت مغرب بمسافت ۱۷ میل واقع است و در ۹۴۹ ب راجہ شنکر ورما [۴۸۷] شہرے شنکرپٹن [۴۸۸] نام آباد کردہ بود۔ اکنوں چند دوکان یادگار ماندہ است۔

قصبۂ سوپور۔ از سرینگر بفاصلہ سی میل سمت کامراج واقع است میان آن دریای بہت می گذرد۔ فراز آں جسر متین و حصار سنگین و اطراف آں عمارات و اسواق دلنشین اشیای تجارت کامراج و زینہ گیر و کردہن وغیرہ دراں مجتمع گردد و پٹوی آں جا نامی و اثمار آں طرف گرامی۔ از قدیم دارالحکومت کامراج دراں جاست۔ خانقاہ میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ العزیز مہبط فیوض رحمانست و مسجد جامع عالمگیری دریں زمان مزرعۂ قنطوریوں و شوکران۔ افسوس کہ باشندگان آں جا باوجود ثروت از روی خساست و سست ہمتی و خباثت و پست فطرتی در تجدید و ترمیم آں نمی کوشند۔

مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومت راجہ دنتی ورما [۴۸۹] بحادثۂ زلزلۂ عظیم از کوہ کھادنبار کہ قریب بارہ مولہ است کوہ پارہ غلطیدہ معبر آب را سدِ راہ گردیدہ سطح اوسط کشمیر را تا بیجبارہ سیلاب نمود و بباعث کمی وقصور

---

[۴۸۷] ۹۰۲ — ۳ ۸۸۳ —۶ ۔ راج ترنگنی۔ کتاب پنجم۔

[۴۸۸] راج ترنگنی۔ کتاب پنجم۔ مصرعہ جات ۱۵۶ و ۲۱۳ ؛

[۴۸۹] مطابق راج ترنگنی اونتی ورمن (۸۸۳ - ۶/ ۸۵۵ء) ؛

مزروعات تنگی غلات بوقوع آمده خروارِ غلہ[۷۹۰] بہ قیمتِ شش روپیہ دستیاب نمی شد مردمان از روی تنگیٔ غلات ستوه آمده راجہ مستغرق ورطۂ غم و اندوه ہمی بود نقل است کہ پیش ازاں عورتے از قوم چنڈال علے الصباح درعرض راه سربستہ دیگے افتاده دید و درون طفلے در غایت حسن و جمال بود کہ انگشتان خود ہمی مکید۔ آں طفل را بخانۂ خود برده براہمن زنے برای رضاعت[۷۹۱] او پسندیده نامش سُو[۷۹۲] یعنی خود پیدا شده مقرر گذاشت تاکہ بہ سن تمیز رسید و درعلوم غریبہ و فنون عجیبہ فرد زمانہ و عاقل بیگانہ گردید۔ روزے درمکتب خانۂ اُو چند فرزانہ ازکمی غلات و استیلای سیلاب و تردد راجہ گفتگو میکردند۔ سُوء دانا آں ماجرا اصغا کرده گفت۔ تدبیر این امر خطیر اگرچہ دشوار است لیکن بزور زر و دینار آسان گردد۔ مستمعان بہ بیانِ آں کودک چنداں اعتبار نہ کرده۔ یکے ازاں میان درمجلس راجہ تقریر بر آں طفل

---

[۷۹۰] دریں ضمن روایت کاہن این است :۔

"در وقت قحط سالی یک "کھار" (خروار) برنج بہ قیمت یک صد و پنجاه اشرفی بفروخت می رفت"۔ (کتاب پنجم۔ مصرعہ ۷۱)

[۷۹۱] لیکن روایت راج ترنگنی چنیں است :۔

زنے "چنڈال" موسوم بہ سویہ چوں مصروف روبیدن بود ظرفے سفالین سربستہ یافت و درونش چنانکہ حسن گفتہ است طفلے حسین و جمیل دید . . . . و این طفل را آلوده نہ کرده بہ تربیت زنے "شودر" سپرد۔

"چنڈال" مراد است از قوم رذیل ہنود کہ مُردار خورند۔ "شودر" در تقسیم معاشی ہنود فرقۂ اسفل ترین است ؛

[۷۹۲] "سویہ"۔ راج ترنگنی کتاب پنجم۔ صفحہ ۱۹۷۔ صحیح این است کہ "سویہ" نام زنے بود کہ پرورش این طفل نمود۔ لیکن مردمان بعد ازاں باسم زن مزبور او را بنام "سویہ" خطاب کردند ؛

شیرین زبان بیان نمود۔ راجہ فی الحال او را طلبیدہ ماجرا پرسید آنچہ شنیدہ از زبان او باز شنید۔ فرمود "خود این زر و گہر سپرد آں پسر دانشور نمایند"۔ فرزانہ سُوٗ ظروف سفالین از دینار و درہم پر ساختہ بسواری سفینہ سمت بارہ مُولہ بسرعت تاختہ برابر مخرج آب ماں سر یک کوزۂ دینار بدریا انداختہ۔ ہمراہیاں بر جنون او حمل ساختہ خبر اتلاف آں بہ سمع راجہ رسانیدند۔ راجہ در جواب نوشت ع۔ اوست دانا ہر چہ خواہد آں کند۔ بعد ازاں بمقام بارہ مُولہ جایی تسدید آب کہ بہ دیارہ گلہ مشہور است رسیدہ تمامی ظروف دینار بر موقع تسدید آب در قعر دریا انداختہ مشتہر ساخت ہر کہ این زر و دینار از دریا برآرد ازان او باشد"۔ مردم شہر از روی تنگی غلہ تنگ دست و پریشان اوقات شدہ بُودند۔ باستماع این خبر فوج فوج ہجوم کردہ بہ طمع زر از قعر آب سنگ ہا برداشتہ از دینار و درہم ہر چہ برآوردند بُردند۔ و در عرصۂ اندک منفذ آب حضیض گشتہ و آب تالاب فرو رفت و سطح زمین نمودار شد۔ دران زمان دریای بہت میان نالہ شاردا پورہ مجرای خود حفر کردہ بُود فرزانۂ سُوٗ من مقام شاردا پور مجرای آب بہت راسد بندی سواحل طرفین نمودہ جانب تالاب اولر جاری ساخت و در اطراف آں بہر جا سد بندی نمودہ زمین ہای وسیع احداث کردہ تسلیم برہمناں کرد و برای یادگاری خود بر ساحل بہت شہرے آباد کردہ سوپور[۷۹۳] نام نہاد۔ فقط۔

قصبۂ بارہ مُولہ۔ از سرینگر بفاصلۂ سی میل سمت مغرب برلب دریای بہت بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق دلبرینہ قصبہ ایست معمورۂ راجہ بھیم سین۔ بندرگاہ تجارت ہند و پنجاب و افغانستان۔ فراز پایۂ جسر بہت حصاریست از تعمیر

۷۹۳؎ سوپور در اصل "سویہ پور" بود کہ باستعمال عوام مبدل بہ "سوپور" گشت۔ راج ترنگنی کتاب پنجم صفحہ ۱۹۷ مترجمہ سٹائن ؀

عطا محمد خان۔ مردم آں جا اکثر بقال و بعضے بافندہ و چھینٹ ساز و زمیندار عموماً صاحب مروّت و خوش نہاد۔ رؤسای آں جا بیک مجفر از قوم گکھڑ کہ فے الحال باسم ککڑو ملقب گشتہ اند۔ تجارت کامراج د کروہن و غیرہ اطراف دچھنہ و کھاورہ دراں جا می گذرد۔

قصبۂ بنڈہ پورہ - در عہد سابقہ جمع دہات بود و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ بہ باعث عبور و مرور سرحد گلگت و کارخانہ جندرہ[۷۹۴] ہای شالی[۷۹۵] دراں جا چہل پنجاہ دوکان آباد است۔ غیر ازیں قصبہ جات متذکرہ بالا قصبۂ لار و قصبۂ بیروہ و قصبہ کریری و قصبۂ ترال سابقہ بکثرت عمارات و اسواق معروف و مشہور بود۔ الحال بہ سبب خرابی در جمع دہات فقط۔

پرگنات[۷۹۶] کشمیر در زمان شاہان چغت

پرگنۂ شاہ آباد[۷۹۷]۔ سرحد شرقی و جنوبی کشمیر زیبا درہ ایست سہ طرف کوہستان

---

۷۹۴ جندرہ بفتح جیم و سکون باء و دال و فتح راو سکون ہاء مستعمل بزبان کشمیری و پنجابی مخرب لفظ "یَنترہ" سنسکرتیست کہ بہ معنے آلہ و اوزار باشد و ایں جا بہ معنے آسیائے آبی است کہ بادقشر از برنجہا جدا می کنند؛

۷۹۵ "شالیٗ" بہ فتح شین و سکون الف و کسر لام و سکون لام لفظ سنسکرتیست کہ اصلاً چیزے را گویند کہ بالیدگی و نشو و نمایش بآب باشد و ایں جا بہ معنے" برنج غیر مقشر یعنی شلتوک است؛

۷۹۶ پرگنہ تقسیم سیاسی کشمیر است کہ پیشینیاں در زمان سابق برائے سہولیت انتظام ملکی کردہ بودند در عہد اکبر بادشاہ چنانکہ ابوالفضل می نگارد تعداد پرگنہ جات سی و ہشت عدد بود۔ بقول سٹائن ابوالفضل اول کسے است کہ تاجہائے پرگنہ جات بہ ترتیب داد۔ تعداد پرگنہ جات در ہر عہد مختلف بودہ است۔ بزمانۂ تغلب افغاناں و سکھاں بر کشمیر ایں تعداد سی و شش پرگنہ بود و در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی بہ چہل و سہ پرگنہ رسید۔ بعدہ ایں تقسیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دارد. آب سرچشمۂ ویرناگ و عیون بے شمار بہ سبیل رود بارساندرن و دنتھ و ترو میان آں می گذرد. قصبۂ ویرناگ و قصبۂ ڈورہ درمیان آں مشہور. سابقہ آں را پرگنۂ ویرناگ می گفتند. شاہ جہاں بہ شاہ آباد موسوم ساخت و در عہد چغت مالیۂ آں در جاگیر ملکان آں جا بود. دہات آں بیست و یک قریہ۔[۷۹۸]

پرگنۂ برنگ[۷۹۹] متصل شاہ آباد میان دو درہ طویل یکے لوہرنی دوم نوبگ لے نہر برنگی و آب سرچشمۂ کوکرناگ میان آں می گذرد. دہات ہفتاد و نہہ قریہ۔

پرگنۂ کوٹھار[۸۰۰] ہمدوش پرگنۂ برنگ درمیان درۂ وسیع آباد است نہر آرہ پتی و آب سرچشمۂ اچھہ بل میان آں می گذرد تعداد دہات چہل[۸۰۱] و یک قریہ۔

پرگنۂ مارتنڈ[۸۰۲] زیر دامنۂ کوہ مٹن از شمال و جنوب آباد است

متسلسل لہٰذا بعت انگلیسیاں در ہندیہ تحصیل مبدل گشت و کلہا یازدہ تحصیل قرار یافت (نقشۂ "ویلی آف کشمیر" تصنیف لارنس صاحب) ؛

بقول موسیو سٹائن قدیم نام پرگنہ "وشے" بود۔

۷۹۷ در فہرست ہائے مورکرافٹ ۱۸۲۳ء وبیوجل ۱۸۳۵ء و وائن ۱۸۴۰ء نام ایں پرگنہ "ویر" دادہ شدہ است (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) ؛

۷۹۸ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۷۹۹ خواجہ محمد اعظم در فہرست پرگنہ جات نام ایں پرگنہ ذکر نہ کردہ است. معلوم می شود کہ در ایامش پرگنۂ برنگ مفسوخ شدہ بود. در راج ترنگنی نامش "بھرنگا" آمدہ است۔ (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۸۰۰ بمطابق راج ترنگنی نامش "کپ لس وار" است۔ (ایضاً)

۸۰۱ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۰۲ "مارتنڈا" ۔ جونراج ۔ حالا "مٹن" ۔ بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۱۹ ؛

بازدہ قریہ[۸۰۳]

پرگنہ کھاورپارہ[۸۰۴] - در ذیل کوہستان شرقی وسیع درہ ایست باجرائی آب لمبودری آں را دو حصہ می شود حصہ جنوبی را کھاورپارہ و حصہ شمالی را دچھن پارہ می گویند - یک صد و دو قریہ[۸۰۵] -

پرگنہ دچھن پارہ[۸۰۶] متصل کھاورپارہ شمالاً قصبہ بیج بارہ شامل آں تعداد دہات ۸۰ قریہ[۸۰۷] -

پرگنہ اولر[۸۰۸] ہمدوش پرگنہ دچھن پارہ زیر دامن کوہ تالب دریای بہت ۱۴۶ قریہ[۸۰۹] -

پرگنہ وہیو[۸۱۰] - قرین پرگنہ اولر در ذیل کوہ تا کنار دریا قصبہ پانپور و زعفران زار و مقامات متبرکہ و معابد اہل ہنود دراں سی و نہ قریہ[۸۱۱] -

پرگنہ پھاک[۸۱۲] - مقارن شہر سرینگر سمت شرقی بر سواحل تالاب ڈل و دامنہ کوہسار و پسند شاہان روزگار بہترین مقامات ایں دیار است بہ اماکن عجیبہ و باغات دل فریب مشہور و بہ آب و ہوا دل کش شصت و چہار قریہ[۸۱۳] -

۸۰۳ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۰۴ "دام پرسوا" جونراج - بحوالہ این شٹنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۸۰۵ و بقول واقعات کشمیر "ہر دو پنجاہ و شش قریہ" ؛

۸۰۶ "دکش پارا" (شریور) ۸۰۷ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۸ "ہولرا" (راج ترنگنی)

۸۰۹ بقول "واقعات کشمیر" یک صد و بیست و یک قریہ" -

۸۱۰ "کھرودی" (راج ترنگنی) ۸۱۱ بقول خواجہ محمد اعظم "سی قریہ"

۸۱۲ پھاکوا (شری ور) ۸۱۳ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

پرگنۂ لار۸۱۴۔ ہمدوش پرگنۂ پھاک بہترین اطراف کشمیر میان درۂ طویل بمسافت پنجاہ میل واقع است و دریای سندمیان آں می گذرد۔ بہر سو جوی ہا برنگ شیر جاری می باشند۔ آب وہوا پسند شاہان پیشین وسیّاحان یورپین۔ تعداد دہات آں ہشتاد وہفت قریہ۔

پرگنۂ کوہہامہ۸۱۵۔ بر ساحل شرقی وشمالی تالاب اولر درمیان سہ درّہ واقع است۔ نہر مدمتی وروِد ارن میان آں می گذرد۔ پنجاہ۸۱۶ و پنج قریہ۔

پرگنۂ زینہ گیر۸۱۷۔ مقارن کوہہامہ سمت شمال ومغرب بر سطح ہموار واقع است کہ غرب رویہ آں رودِ پہرو می گذرد۔ جنوباً تالاب اولر دارد۔ بعدم آب خراب آبادی نود وہشت۸۱۸ قریہ۔ ایں سیزدہ پرگنہ زیر دامنۂ کوہسار شرقی از جنوب تا شمال واقع است۔

---

۸۱۴ لاہرا (راج ترنگنی) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱۔ خواجہ محمد اعظم از ذکر ایں پرگنہ سکوت نمودہ است۔ لیکن مورکرافٹ درکتاب خود "ٹریولز" صفحہ ۱۱۳ جلد دوم وفان ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ وبیٹس در گزیٹیر صفحہ ۲ اشارت نمودہ اند۔

۸۱۵ "کھوئی آشرم" (راج ترنگنی بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱۔ ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم صفحات از ۳۶۸ تا ۳۷۰۔ مورکرافٹ در "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳۔ ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶۔ وائن در "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ وبیٹس در "گزیٹیر" ذکرش نمودہ اند۔

۸۱۶ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳۔

۸۱۷ جینہ گیر (جونراج) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱۔ نام ایں پرگنہ در فہرستہای آئین اکبری جلد دوم صفحات مذبورہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۰۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل وبیٹس مذکور است۔

۸۱۸ بقول خواجہ محمد اعظم "پنجاہ و پنج قریہ"

پرگنۂ دیوہ سر[۸۱۹]- زیر دامنۂ کوہسار جنوبی از حد شاہ آباد تا شوپیان میان درہ ہا و پوزہای کوہستان واقع است۔ نہر ویشو میان آں می گذرد۔ یک صد و شصت[۸۲۰] و دو قریہ۔

پرگنۂ باٹھو[۸۲۱]۔ زیر دامنۂ کوہ ہیرہ پورہ واقعست قصبۂ شوپیان میان آں معروف۔ نہر رنبی آرہ میان آں می گذرد۔ دہات آں شصت[۸۲۲] و سہ قریہ۔

پرگنۂ سپر سمن[۸۲۳] متصل شوپیان واقع است تعداد دہات بیست و یک قریہ

پرگنۂ شکرہ[۸۲۴]۔ قرین سپرہ سمن زیر دامنۂ کوہ غربی واقع۔ نود و ہفت قریہ

پرگنۂ ناگام[۸۲۵]۔ محالے است وسیع درمیان درہ ہای و پشت ہای فسیح و دامن کوہسار منیع۔ آبادی آں سہ تپہ است یکے تپہ چھراٹ کہ درمیان درۂ نونگری و پشتۂ خام پور واقع است۔ رود دامشی میان آں می گذرد۔ دوم تپۂ ناگام درّہ ایست فراخ قصبۂ چرار و آبادی کریوہ ہا شامل اوست۔ سوم تپۂ آریگام درّہ ایست طویل رود دودھ گنگا میان ہر دو تپہ جاری می باشد۔ دہات آں دو صد[۸۲۶] قریہ۔

۸۱۹ھ "دیوہ سرسا" راج ترنگنی بحوالۂ کتاب مزبور۔ ذکرش در فہرستہائے ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ مورکرافٹ۔ وائن ہیوجل وبیٹس در صفحات مذکورہ موجود است ؛ ۸۲۰ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۱ھ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تا صفحہ ۳۷۱۔ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔ "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ مصنفہ مورکرافٹ۔ "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶۔ "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ "گزیٹیر" صفحہ ۲ ؛ ۸۲۲ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۳ھ ابوالفضل۔ مورکرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن۔ بیٹس۔ ۸۲۴ھ ابوالفضل۔ مورکرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن بیٹس۔ ۸۲۵ھ ناگرام (جوزاج) ذکر این پرگنہ در فہرستہائے ابوالفضل۔ واقعات کشمیر۔ مورکرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن وبیٹس موجود است (بحوالہ این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۸۲۶ھ بقول خواجہ اعظم دیدہ مری "دو بیست و دو قریہ"۔

پرگنۂ بہیردہ [۸۲۷] - عدیل ناگام زیر دامن کوہ میان درۂ وسیع آباد نہر لکھامہ و آب سوکھ ناگ میان آں می گذرد - یک صد [۸۲۸] ہشتاد و دو قریہ -

پرگنۂ بانگل [۸۲۹] - وسیع محالیست فراز پشتہ ہا وضمن درہ ہا ونشیب ہا در ذیل کوہ توسہ میدان و مرغزار گل مرگ دو صد [۸۳۰] وبیست وسہ قریہ -

پرگنہ کروہن [۸۳۱] - نزدیک بانگل زیبا درہ ایست طویل از کوہ گل مرگ تا ساحل تالاب اولر - نہر ننگل میان آں می گذرد شصت [۸۳۲] وہشت قریہ -

پرگنہ کامراج [۸۳۳] - محالے است وسیع میان درہ ہا وپشتہ ہا سمت شرقی آں رود بہیرو می گذرد و شمالی و غربی کوہستان کرناہ وجنوبی دریای بہت - آبادی آں درشش تپہ واقع است - اول تپۂ حمل درمیان درہ ہای کوہسار و برساحت ہموار و ناہموار قصبۂ سوپور وقصبۂ بارہ مولہ درحدود آں واقع نہر حمل و وجی درمیان آں می گذرد - دوم تپۂ پچھی پورہ بالاتر از حمل درہ ہای کوہسار - نہر ماور درضمن آں می گذرد - سوم

۸۲۷ء "بہر دپا" (جونراج) مصنّفین ذیل نام ایں پرگنہ درفہرست ہائے خود مذکور کردہ اند :-
ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - ہیوجل دبیٹس (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۲۸ء واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؎

۸۲۹ء "بھانگیلا" (راج ترنگنی) علاوہ ازیں ذکرش درفہرست ہائے ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - ہیوجل وائن دبیٹس نیز آمدہ است (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۳۰ء بقول خواجہ محمد اعظم "بیست وسہ قریہ"

۸۳۱ء "کرودھنا" (لوکا پرکاش مصنّفہ کھیم اندر کشمیری) نیز بہ بینید فہرست ہائے ابوالفضل خواجہ محمد اعظم دیدہ مری - مورکرافٹ - ہیوجل - بیٹس -

۸۳۲ء واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؎

۸۳۳ء نام ایں پرگنہ فقط در واقعات کشمیر مذکور است ؎

تپۂ رام محال بالاتر از بچھی پورہ در نشیب و فراز دامنۂ کوہسار واقع۔ چہارم تپۂ نے ہری بر ساحتِ ناہموار فراتر از رام محال پنجم تپۂ اوتر در ذیل کوہسار سرحد شمالی نہر کھمل میان ہر دو درہ می گذرد ششم تپۂ لولاب۔ درہ ایست سرحد شمالی کشمیر کہ از چہار سو کوہستان دارد راجہ لو آباد کردہ است۔ کل چہار صد و شصت و نہ قریہ۔[۸۳۴]

پرگنہ دچھنہ و کھاورہ[۸۳۵]۔ درہ ایست مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد بہ مسافت ۱۵ میل دریای بہت میان آں می گذرد و بر ساحل شمالی آں پرگنۂ دچھنہ و بر کنار جنوبی آں کھاورہ آباد است بعضے مورخان آں را از مضافات کشمیر پندارند چرا کہ خارج از سطح مستوی کشمیر است لیکن اکثر اوقات مالیۂ آں بہ خزینۂ کشمیر داخل می باشد۔ ایں دہ محال زیر دامنۂ کوہستان غربی و جنوبی واقع اند۔

پرگنہ اسلام آباد[۸۳۶]۔ شرقاً پیوستہ است بہ مبادی شاہ آباد و برنگ و دچھن پارہ و جنوباً دیوہ سر و قصبۂ اسلام آباد شامل اوست۔ در پاستان پرگنۂ اچھ مشہور بود و در عہد چغتہ پرگنۂ اسلام آباد گفتند و در دفتر حال اننت ناگ می نویسند یکصد و شش قریہ[۸۳۷]

۸۳۴؎ ایضاً صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۳۵؎ در ازمنۂ قدیم بالترتیب بنام "دکشن پارا" و "دام پارشو" موسوم بود شرپور د جوناراج (این شٹنڈ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹ ؛ مذکور در فہارس ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ پنڈت بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وایں بیٹس بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو از متعلقاتش یک صد و دو قریہ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر صفحہ ۹) ؛ ۸۳۶؎ ابوالفضل نام ایں پرگنہ "اچھ" مخرب اننت ناگ نوشتہ است (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۹ مترجمہ جیرٹ) در واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر پنڈت بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ نام ایں پرگنہ مطابق تحریر حسن اسلام آباد درج است لیکن مورکرافٹ و ہیوجل او را "اننت ناگ" نوشتہ اند ؛ وایں پرگنہ دریں ایام ہم موسوم بہ ہر دو نام است ؛ ۸۳۷؎ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۹ ؛

پرگنہ آڈون ۸۳۸ ۔ در ذیل پرگنہ دیوہ سر میان درّہ ہا و پشتہ ہا واقع است آبادی کریوہ ہا وگن آڈون و دہات سفلی راسن آڈون می گویند۔ دہات آن دو صد و ہشت قریہ ۸۳۹

پرگنہ زبنہ پور ۸۴۰ متصل درمیان درّہ واقع است قرائی آن سی قریہ ۸۴۱۔

پرگنہ شاورہ ۸۴۲ ۔ در ذیل پرگنہ آڈون کہ سمت غربی آن شکروہ واقع است نہر رنبی آرہ درمیانِ آن می گذرد۔ دہات آن شصت ۸۴۳ و نہہ قریہ۔

پرگنہ سابر المواضع بالا ۸۴۴ ۔ بر ساحل غربی دریای بہت از شیر گڈھ تا بیج بارہ بر ساحت مسطح و ہموار واقع است و در عہد چغت پرگنہ جوبلی می گفتند۔ بعدم آب فصل شالی وافر ندارد دہات آن ہشتاد و ہشت قریہ۔

---

۸۳۸ "کرالا" (راج ترنگنی بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹) نیز نام این پرگنہ مذکور است در فہارس ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ بیربل کاچرو۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وائن ہیٹس۔

۸۳۹ و بقول بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) "دو صد و نہ قریہ"

۸۴۰ "بجبنہ پور" جوناراج (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس ابوالفضل۔ بیربل کاچرو۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وائن ہیٹس ؂

۸۴۱ تاریخ کشمیر۔ بیربل کاچرو صفحہ ۹

۸۴۲ ابوالفضل نام این پرگنہ شاہدرہ ضبط نمودہ است لیکن ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۷) و خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "شاورہ" نگاشتہ اند معلوم نتوان شد کہ کدام یک ازاں دو صحیح است ؂ ۸۴۳ در متعلقات این پرگنہ بسیار اختلاف است۔ خواجہ محمد اعظم از توابع این پرگنہ پنجاہ و دو قریہ و بیربل کاچرو پنجاہ و نہ قریہ نوشتہ است ؂

۸۴۴ تقسیم پرگنہ سابر المواضع بدو حصّہ بالا و پائین بنا بر قول ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۷۱) در عہد قاضی علی صوبیدار کشمیر در عہد اکبر بوقوع آمد ؂

پرگنه اچهه[۸۴۵] - متصل شهر سمت جنوب حوالی کریوهٔ دامودر بر سطح مسطح اندرون واقع است رود دودهه گنگا میان آن می گذرد - یک صد و چهار[۸۴۶] قریه -

پرگنه دین سو[۸۴۷] - قریب شهر سمت غربی درمیان نشیب ها و بر سر پشته ها واقع است چندان نمایش ندارد - دهات هشتاد و نهه[۸۴۸] قریه -

پرگنه مانچهامون[۸۴۹] - پیوسته است با دهات پرگنهٔ دین سو درمیان سطح ناهموار و تالاب ها دکوره در ذیل اوست چندان نضارت و زیبائی ندارد یک صد و بیست[۸۵۰] و نهه قریه -

سایر المواضع پائین - از شهر سرینگر سمت مغرب برکنار های دریای بهت تالب تالاب ادلر واقع است اطراف آن اکثر اوقات به سبب سیلاب طغیانی می شود - بیست یک قریه -

پرگنه نیله گام[۸۵۱] - مابین کریوهٔ کریری و پشته بانگل میان درهٔ صغیر واقع

---

۸۴۵ "اک شیکا" شری در (ابن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۲۰) نیز مذکور در فهارس آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۸) تاریخ کشمیر ملک حیدر صفحه ۱۰۷ - واقعات کشمیر خواجه محمد اعظم مطبوعه صفحه ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛ ۸۴۶ واقعات کشمیر صفحه ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی مصنفه پنڈت بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛ ۸۴۷ نیز مذکور در فهارس ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم صفحه مزبور) تاریخ کشمیر قلمی ملک حیدر چاڈوره صفحه ۱۰۶ - واقعات کشمیر صفحه ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛

۸۴۸ بقول خواجه محمد اعظم و بیربل کاچرو "یک صد و هشت قریه" ؛

۸۴۹ "ناکتاشریا" شری در (ابن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۲۰ و نیز مذکور در تاریخ ملک حیدر چاڈوره صفحه ۱۰۵ ؛ تاریخ اعظمی صفحه ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحه ۹) ۸۵۰ بقول خواجه محمد اعظم و بیربل کاچرو "هشتاد و نه قریه" ؛ ۸۵۱ آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۸ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈوره صفحه ۱۰۶ - تاریخ کشمیر خواجه محمد اعظم صفحه ۲۷۳ - تاریخ بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛ (بقیه هوکرسر)

است ۴۶ قریہ[۸۵۲]

پرگنۂ پٹن[۸۵۳] - در بغل سابر المواضع پائین و دامن پرگنہ بانگل بر سطح ہموار یک قریہ[۸۵۴]

پرگنۂ کھوی - در ذیل پرگنہ کرو ہن قرین سابر المواضع پائین آباد است

چہاردہ قریہ[۸۵۵] -

پرگنۂ میبر نکری - از سری نگر جانب مشرق درمیان تالاب ڈل و کنارۂ

آں آباد است -

پرگنۂ اچھن[۸۵۶] متصل شہر سمت مغرب حوالی عیدگاہ واقع است

پرگنۂ آردی[۸۵۷] - از سرینگر بطرف شمال متصل پہاک آباد است ؛

بلدہ[۸۵۸] - مقارن شہر سرینگر جانب مغرب بر کنارۂ دریای بہت ۱۵ قریہ و

ایں پانزدہ پرگنہ بر سطح اندرونی کشمیر بر زمین قسم اعلیٰ واقع اند - پیدائش محصولات

آں از کردۂ پرگنات دیگر افزون دارد -

---

۸۵۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۳ "پٹانا" راج ترنگنی - اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ - نیز مذکور در فہرست ہائے آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۴ تاریخ بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ ؛

۸۵۵ واقعات کشمیر و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحات مزبورہ ؛

۸۵۶ "اتشن" (مورکرافٹ - ہیوجل - بیٹس بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ مزبور)

۸۵۷ گزیٹیر صفحہ ۲ مصنفہ بیٹس ؛

۸۵۸ ایں ہر سہ پرگنہ جات انجیرہ در عہد حکومت سکھاں تشکیل یافتند - محل وقوع ایں ہا در غایت اتصال سرینگر بجانب جنوب و مغرب و شمال بود - (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹)

آبادی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتائیہ

کشمیر ولایتی است بغایت سیراب وشاداب سطح اندرون آن تمام قابل زراعت وزمین خشکی کمتر است و آبی اکثر از جملہ صد گمانو[۸۵۹] غیر مزروع یک گمانو ہم نہ تواند بود۔ اگرچہ در وسعت درہ ایست مضیق کہ کل رقبۂ آن از روی مساحت پنج ہزار[۸۶۰] و یک صد و دو میل مربع ومکسر می نویسند لیکن ہم چنین ولایت زرخیز در اقالیم دیگر اصلا نتواند بود مردمان آنجا تمام باجگذار و فرمان بردار و بے جرأت و کمزور اند سرکشی و فساد نمیدانند۔ اتفاق و غیرت ندارند و در عہد راجہای پیشین بسیار آباد بودند۔ دران زمان آبادی آن زیادہ از یک کرور روپیہ می نگارند و در زمان سلطان زین العابدین یک کرور و سیزدہ لک داخل خزانہ می شد و در عہد شاہان چغتہ چہل لک خروار مع جاگیرات و طلب سپاہان بومی معمول بود۔ ازان جملہ سی لک و ہفتاد و نہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک ہمگی از خراج زمین جمع خالصہ داخل خزینۂ عامرہ می شد[۸۶۱] من جملۂ آن بعد وضع مصارف و

---

۸۵۹ "گمانو" ہندی پیمانہ ایست مساوی دہ بیگہہ یا مساوی ہشت کنال از زمین ۸۶۰ موسیو "ڈریو" رقبۂ کشمیر مابین ۱۸۰۰ و ۱۹۰۰ مربع میل قرار دادہ است و ہمیں رائے معتبر است نزد رام چند کاک مصنف "این شینٹ مانومنٹس آف کشمیر"۔ ۸۶۱ درین ضمن تفصیل ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۷ و ۳۶۸ چنین رفتہ است:۔

"محاصل کشمیر ۳۰،۱۱،۶۱۸ خروار۔ دوازدہ ترک مساوی ۳،۵۷،۹۲،۱۲۲½ دام مساوی (۸،۹۴،۹۰۳ روپیہ) است۔ ازان جملہ ۶،۷۰،۵۵۱ خروار دوازدہ ترک مساوی[۳] ۱،۲۵،۰۱،۸۸۰ دام (۳،۱۲،۵۴۷ روپیہ) بصورت نقدی داخل خزانۂ عامرہ می شد"۔

خروار پیمانہ ایست مساوی شانزدہ ترک کشمیری و ترک در عہد جلال الدین اکبر (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۶) عبارت از ہشت سیر اکبری بود۔ درین زمانہ پنج سیر و سہ چھٹانک (حصہ شانزدہم یک سیر [۱/۱۶ چھٹانک] و یک چھٹانک مساوی پنج تولہ) انگلیسی را یک ترک می نامند۔ در عہد شاہان چغتائی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

اخراجات و طلب تنخواہ صوبداران و عمال و اہل کار و عسکر شاہی و خرج تعمیرات و مشخصی اعیان و ارکان و امرا و یتول شاہزادہا وغیرہ ہمگی شصت ہزار روپیہ سرمایۂ خزینہ می بود آنرا جنس پشمینہ و زعفران و صندوقچہ ہای چوب۔ عناب و چوب ہائی عصا و خمیر بنفشہ و کاہزبان و آب نورہای بلورین و اسپان گونٹ ۸۶۲ وغیرہ اشیا از نفایس کشمیر خرید کردہ می فرستادند۔

نقشہ آمدنی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتہ موجب بندوبست آصف جاہ خان

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۱	بلدۂ سرینگر	۴۲۰۰۰۰ خروار	۸۶۳ ۱۶۹۸ خروار	۳	برنگ	۸۳۳۴ خروار	۸۶۵ ۸۰۶۹ خروار
۲	اسچ یعنی اننت ناگ	۴۰۲۰۲ خروار	۸۶۴ ۲۶۳۴ خروار	۴	اولر	۲۶۶۳۲ "	۸۶۶ ۱۶۱۹۶۸ "

(مسلسل) خالصۂ زمینے بود محفوظ بحق حکومت ازاں جاگیر و انعام دادن قطعاً ممنوع بود۔ انتظامش از قسم کندن انہار و وصولیابی محاصل بذمۂ حکومت می بود۔

۸۶۲ گونٹ۔ عبارت از یابوئے است چہار شانہ۔ بزمین نزدیک تر۔

توزک جہانگیری جلد دوم صفحہ ۳۰۶
مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔

۸۶۳ صحیح ایں است:۔ "بصورت نقد ۴۲,۹۹۶,۳ خروار، ۸ ترک و بصورت جنس ۱,۶۹۸ خروار ۴ ترک" (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۸)

۸۶۴ بقول ابوالفضل:۔ "بصورت نقد ۱۴,۳۷۷ خروار ۴ ترک و بصورت جنس ۹۸,۳۶۹ خروار (ایضاً صفحہ ۳۶۹) ۸۶۵ در آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ چنیں است:۔ " ۸ ترک ۸,۷۶۹ خروار۔ بصورت نقدی ۴ ترک ۸,۳۴۰ خروار بصورت جنس" ۸۶۶ "بصورت نقد ۱۲,۶۰۵ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۱۲۸,۶۵۶ خروار ۴ ترک" ایضاً صفحہ ۳۶۹ ؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی
۵	لار [۸۶۷]	۱۲۸۶۵۰ خ	۲۲۶۵۰ خ	۱۱	ماتنٹڈ	۹۰۰۴۳ خ	[۸۷۳] ۱۸۰۲ خ
۶	پھاک	۷۱۱۵۵ خ	[۸۶۸] ۶۵۰	۱۲	آڈون	۱۱۴۳۲ خ	[۸۷۴] ۱۴۸۱۵ خ
۷	دچھن پارہ	۷۵۱۵۳ خ	[۸۶۹] ۶۹۰۳ خ	۱۳	اچھ	۹۳۶۶۹	[۸۷۵] ۱۴۳۷۷ خ
۸	کھاہور پارہ	۴۵۲۶ خ	[۸۷۰] ۳۵۷۰ خ	۱۴	بانہال	۶۰۴۰۳۵	[۸۷۶] ۶۴۳۵ خ
۹	کوٹھار	...	[۸۷۱]	۱۵	باڑھو	۳۵۰۵۲۱ خ	[۸۷۷] ۴۲۰۹ خ
۱۰	مرو آڈون	۵۰۴۱ خ	[۸۷۲] ۵۰۴۱ خ	۱۶	دیوہ سر	۸۵۶۴۴	[۸۷۸] ۸۲۲۹

۸۶۷ھ ابوالفضل نام پرگنۂ لار ذکر نہ کردہ است

۸۶۸ھ "بصورت نقد ۴۰۲، ۱۷ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۱۱۱، ۷ خروار ۱۲ ترک" آئین اکبری جلد دوم صفحہ مذبور ؛

۸۶۹ھ بقول ابوالفضل" درنقد ۹۰۲، ۶ خروار ۱۲ ترک و در جنس ۱۵۳، ۷۵ خروار" (ایضاً)

۸۷۰ھ بقول ابوالفضل". درنقد ۵۷۵، ۳ خروار ۸ ترک و در جنس ۲۲۶، ۴۵ خروار ۸ ترک" (ایضاً)

۸۷۱ھ کھٹار (ابوالفضل) نزدش" درنقد ۳،۲۲۱ خروار ۱۲ ترک و در جنس ۴۷۹، ۳۷ خروار ۴ ترک ایضاً

۸۷۲ھ مرو آڈون - نقد ۵۰۴۱ خروار فقط (ایضاً)

۸۷۳ھ مٹن - نقد ۱۸۶۲ ½ خروار - جنس ½ ۱۹۰۴۳ خروار (ایضاً)

۸۷۴ھ نقد ۱۴۸۱۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۱۰۱۴۳۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۷۵ھ نقد ۶۲۰۳۴ خروار ۴ ترک جنس ۱۴۴۱۰۲ خروار (ایضاً)

۸۷۶ھ ۶،۴۳۵ خروار جنس (ایضاً)

۸۷۷ھ بصورت نقد ۴۲۳۵ خروار ۹ ترک و بصورت جنس ۳۵۱۵ خروار (ایضاً)

۸۷۸ھ بصورت نقد ۸۲۲ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۸۵۶۴۴ خروار ۸ ترک (ایضاً)

نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۱۷	زینہ پورہ	۱۵۸۰۵	۱۰۷۹۰ خ [۸۷۹]	۲۳	زینہ گیر	۱۳۲۵۰ خ	۳۲۵۵ [۸۸۵]
۱۸	دہو	۲۲۷۰ خ	۳۳۰ خ [۸۸۰]	۲۴	کوہیامہ	۸۰۶۶۷ خ	۱۵۵۲۲ خ [۸۸۶]
۱۹	سپرہ سمن	۶۱۳۳ خ	۲۰۰۳ خ [۸۸۱]	۲۵	سایر المواضع پائین	۹۵۵۳ خ	۷۲۳۰ خ [۸۸۷]
۲۰	شاورہ	۳۹۶۷	۸۰۵۵۰ [۸۸۲]	۲۶	پرسپور	۱۸۸۵۰ خ	۳۳۵۰ خ [۸۸۸]
۲۱	شکرود	۵۰۲۰۴ خ	۱۲۰۵۸ خ [۸۸۳]	۲۷	پٹن	۴۷۹۹ خ	۵۲۳ خ [۸۸۹]
۲۲	ناگام	۱۸۹۷۷ خ	۲۲۵۷۸ خ [۸۸۴]	۲۸	بانگل	۱۱۵۲۳۰ خ	۱۳۸۳ خ [۸۹۰]

[۸۷۹] نقد ۱۰۷۹۰ خروار ایک ترک جنس ۱۵,۸۷۵ خروار و ۴ ترک (ایضاً)

[۸۸۰] وہی (ابوالفضل) بصورت نقد ۱۶۱۹۶۸ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۲۰۹۶۳۲ خروار ۸ ترک (ایضاً) [۸۸۱] نقد ۲۰۰۳ خروار ۴ ترک و جنس ۶۱۳۳ خروار علاوہ ادائیگی ہیزم (ایضاً)

[۸۸۲] نقد ۸۰۵۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۳۹۱۶۷ خروار (ایضاً)

[۸۸۳] بہ صورت نقد ۱۲۷۵۷ خروار ۸ ترک بصورت جنس ۴۵۲۲۴ خروار (ایضاً)

[۸۸۴] نقد ۲۲۵۷۶ خروار ۴ ترک جنس ۱۸۹۷۷۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

[۸۸۵] بہ نقد ½۳۲۵۵ خروار و بہ جنس ۱۳۲۵۰۳ خروار (ایضاً)

[۸۸۶] ۱۵۵۲۲ خروار بہ نقد ۸۰۶۶۷۰ خروار ۱۲ ترک بہ جنس (ایضاً)

[۸۸۷] ابوالفضل حاصل ایں پرگنہ بلا قید بالا و پائیں چنیں نگاشتہ است در صورت نقد ۱۸،۵۵۳ خروار ۱۲ ترک و در صورت جنس ۱۹۲۶۴۱ خروار ۴ ترک (ایضاً)

[۸۸۸] در صورت نقد ۲۳۳۵۲ خروار ۸ ترک و در صورت جنس ۱۸۸۳۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

[۸۸۹] در نقد ۵۲۰ خروار و در جنس ۴۷۹۹ خروار ۴ ترک (ایضاً)

[۸۹۰] در نقد ۲۰۲۸۰ خروار ۴ ترک و در جنس ۱۱۵۲۳۴ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۲۹	بیروہ	۱۵۳۱۵ خ	۸۹۱ / ۱۸۳۳۵ خ	۳۴	دچھنہ وکھاورہ	۳۶۲۰۸ خ	۸۹۶ / ۲۰۶۸۳ خ
۳۰	تیلہ گام	۵۳۲۱۹ خ	۸۹۲ / ۱۷۳۸ خ	۳۵	کھوی	۱۳۶۳۲۵ خ	۸۹۷ / ۱۷۶۷۰ خ
۳۱	دین سُو	۳۶۲۲۰ خ	۸۹۳ / ۸۳۰۱ خ	۳۶	کروہن	۳۳۷۲۸ خ	۸۹۸ / ۱۳۷۲۵ خ
۳۲	پانچھا مون	۱۹۲۶۳۱ خ	۸۹۴ / ۱۸۵۵۳ خ	۳۷	کامراج	۱۱۸۷۴ خ	۸۹۹ / ۹۷۷۹ خ
۳۳	سایر المواضع بالا	۱۲۹۳۵ خ	۸۹۵ / ۳۷۰ خ		کل جمع سی لک وہفتاد ونہہ ہزار وچہل وسہ خروار ۹۰۰ ؛		

۸۹۱ بروی (ابوالفضل) مالیہ بصورت نقد ۳۸۳، ۱۳ خروار وبصورت جنس ۰۹۸، ۵۷ خروار ۱۲ ترک (ایضاً) ؛

۸۹۲ تیل گام (ابوالفضل) مالیہ در نقد ۳۵، ۴۳۴ خروار ۴ ترک ودر جنس ۳۱۵، ۱۵ خروار ۱۲ ترک (ایضاً) ؛

۸۹۳ مالیہ بصورت نقد ½ ۰۳۸، ۱۷ خروار وبصورت جنس ½ ۲۱۹، ۵۳ خروار (ایضاً)

۸۹۴ در فہرست ابوالفضل نام ایں پرگنہ مذکور نیست ؛

۸۹۵ مالیہ اش درضمن "پرگنہ سایر المواضع" درحاشیہ (۳۶) گذشت ؛

۸۹۶ مالیہ بصورت نقد ۶۵۳، ۲۰ خروار وبصورت جنس ۲۲۲، ۳۶ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۷ مالیہ بصورت نقد ۳۷۰ خروار وبصورت جنس ۹۴۵، ۱۲ خروار (ایضاً)

۸۹۸ مالیہ بصورت نقد ۷۷۹، ۲۹ خروار ۱۲ ترک وبصورت جنس ۴۷۴، ۱۱۵ خروار (ایضاً)

۸۹۹ مالیہ بصورت نقد ۷۲۵، ۱۰۳ خروار ۴ ترک وبصورت جنس ۸۴۴، ۳۴۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۹۰۰ وبقول ابوالفضل "کل جمع سی لک . یازدہ ہزار شش صد وہجدہ خروار - دوازدہ ترک .
(۳۰،۱۱،۶۱۸ خ ــــــ ۱۲ ت) ایضاً

جمعے کہ در عہد اکبر شاہ قاضی علی بدفتر خانۂ اعلیٰ سپرد سی لک و شصت و سہ ہزار و پنجاہ خروار و یازدہ ترک بود مثل آں بحساب دام ہا ۷ کروڑ ۴۶ لک ۷۰ ہزار ۴ صد و یازدہ دام۔[۹۰۱] ازاں جملہ در عمل نقدی ۹ لک و یک ہزار و یک صد و ۸۳ دام۔[۹۰۲] فی خروار بیست و نہہ دام[۹۰۳] محسوب۔

جمعیکہ در عہد جہانگیر شاہ آصف خان احداث نمود سی لک و ہفتاد و نہہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک بود۔ نفر شماری کشمیر باہتمام آصف خان نوزدہ لک و چہل و سہ ہزار و سی و سہ نفر۔ ازاں جملہ سپاہان بومی نود ہزار و چہار صد پیادہ و چہار ہزار و ہشت صد و نود و دو سوار۔

آمدنی خطہ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ

بعد حکومت شاہان چغتہ ملک کشمیر بسبب انقلاب و حوادث زمانہ ویران شدہ آبادی آں روز بروز نقصان پذیرفت۔ دریں جز و زمان مہاراجہ رنبیر سنگھ[۹۰۴]

۹۰۱ء روپیہ ۱۸،۶۶،۷۶۰ - آنے ۴ - پائی ۵ (حاشیہ جیرٹ بر آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۲ء بقول ابوالفضل ۱۸۳،۲۲،۲۰،۱ دام (مساوی ۲ - ۹ - ۳۰۰،۵۵۴ روپے)

۹۰۳ء ابوالفضل قیمت یک خروار $\frac{۸}{۲۵}$ ۱۳ دام نگاشتہ است (آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۴ء بقول لارنس تقسیم وادی کشمیر در پنج اضلاع یعنی سرینگر، پٹن، اننت ناگ، کامراج و شوپیان درسال ۱۸۷۱ء (۱۲۸۸ھ) موجود بود۔ درسال ۱۸۸۱ء تمام وادی کشمیر در چہار اضلاع منقسم بود۔ لیکن بعدہٗ ایں نیز منسوخ گشتہ قسمت مزبور منحصر بہ سہ اضلاع بماند (وزارت خاص، وزارت اننت ناگ یا جنوبی، وزارت بارہ مولہ یا شمالی۔ ضلع را وزارت ہم گفتند) و حالا ایں نظام کہنہ از ابتدائے بیساکھ ۲۰۰۸ بکرمی (۱۳ اپریل ۱۹۵۱ء) علاقہ وادی کشمیر زیر یک حاکم اعلیٰ (کمشنر) و سہ نائبینش (ڈپٹی کمشنرز) بہ ترتیب ذیل:- یک برائے مرکز (سرینگر) و دوم برائے کشمیر جنوبی و سوم برائے کشمیر شمالی مقرر شدہ است؛

سلسلهٔ پرگنه بندی شکسته وزارت ها و تحصیل ها مقرر ساخت. چنانچه وزارت شهر خاص بغیر محالات مشموله پنج تحصیل است. وزارت اننت ناگ چهار تحصیل. وزارت شوپیان پنج تحصیل. وزارت پٹن چهار تحصیل. وزارت کامراج پنج تحصیل. وزارت مظفرآباد چهار تحصیل. آمدنی آں از خراج زمین و باج و تمغا و بدعات متفرقه در سال ۱۲۹۰ه[905] مطابق سنه ۱۹۳۰ب جمع دفتر خانه کشمیر نقد و جنس مبلغ چهل و هفت لک و شصت و سه هزار و یک صد و سی و یک روپیه سکهٔ چلکی که مثل آں بیست و نهه لک و هفتاد و شش هزار و نهه صد و پنجاه و هفت روپیه[906] ضرب چهره شاهی است

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازاں جمله آنچه نقدی می گرفتند	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۱	وزارت شهر خاص سری نگر	اچهه	۱۰۰۷۲۷	۱۰۰۷۲۷	بجنسے غیر معمول	نرخ جنسی فی خروار [illegible] مقرر است	جمع وزارت شهر خاص [illegible]
۲		اُولر	۱۷۹۹۲۲	۸۶۸۶۷	۴۵۰۳۳ خ		
۳		ناگام	۱۷۳۹۷۳	۹۲۶۳۷	۴۶۷۵		
۴		پهاک	۴۶۲۶۹	۴۲۶۶۹	۰		
۵		دهو	۶۱۹۵۹	۵۶۶۴۱	۲۶۵۹		
۶	۰	خودکشت	۹۳۶۳	۹۳۶۳	۰	خارج تحصیل	
۷	۰	اچهن	۳۸۱۸	۳۸۱۸	۰	خارج تحصیل	

[905] سنه مطابق ۱۸۷۳ء ÷

[906] مسٹر لارنس مصنف "ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸" مالیه زمین وادی کشمیر در سال ۱۸۷۱ء ۴۴,۳۸,۵۸۴ روپیه چلکی (مساوی ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیهٔ انگلیسی) تخمینه کرده است. قبل رواج پذیر شدن سکهٔ انگلیسی در کشمیر سه روپیه رائج بودند. یکے چلکی که عبارت بود از ده آنه هائے انگلیسی. دوم خام مساوی هشت آنه. سوم نانک شاهی قیمتی از دوازده آنه ها تا شانزده آنه هائے انگلیسی (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸)

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیہ	ازاں جملہ آں چہ نقدی می گرفتند	آں چہ کہ بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۸	۰	بلدہ	۷۳۹۷	۷۳۹۷	۰		
۹	۰	دہات خارج تحصیل	۱۱۸۹۵	۷۴۴۷	۲۲۲۴ خروار		جمع وزارت انت ناگ
۱۰	وزارت انت ناگ	زیبر سنگھ پورہ	۱۸۱۳۱۱	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خروار		۶ لک ۲۳ ہزار ۶ صد ۶۷
۱۱		دچھن پارہ	۱۴۹۸۳۸	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خ		
۱۲		کھاہور پارہ	۱۷۱۶۳۸	۵۲۵۳۱	۵۹۵۵۳ خ		
۱۳		انت ناگ	۱۲۰۷۸۰	۳۸۸۹۰	۴۰۹۹۵ خ		
۱۴	۰	شوپیان	۱۲۰۳۵۶	۵۶۸۲۸	۳۲۱۱۹ خ		
۱۵	۰	پچھراٹ	۱۳۳۲۹۵	۶۲۱۰۵	۲۵۵۹۵ خ		
۱۶	۰	دیوہ سر	۸۱۳۰۶	۲۴۵۴۱	۲۸۳۸۲ خ		
۱۷	۰	رام پتری	۹۳۰۰۶	۲۶۸۳۱	۳۳۰۸۵		
۱۸	۰	آڈون	۱۳۸۹۹	۲۱۰۵۱	۴۱۴۲۴		
۱۹	وزارت پٹن	دین سو	۱۲۲۱۱۷	۱۲۲۱۱۷			جمع وزارت پٹن ۶ لک ۴۴ ہزار
۲۰		بانگل	۱۰۱۷۳	۵۲۳۴۱	۵۴۰۶۶ خ		یک صد و دوازدہ
۲۱	۰	لعل و سایر المواضع	۱۷۷۶۱۶	۸۵۱۸۰	۴۱۲۶۸ خ		
۲۲	۰	بیرو ہ	۱۸۸۰۶	۷۹۰۱۶	۴۴۵۹۵		
۲۳	وزارت کامراج	کروہن	۲۳۴۸۷	۸۱۱۱۵	۶۱۱۸۶		جمع وزارت کامراج ۶ لک عـــہ دوازدہ ہزار چہار
۲۴		حمل	۷۱۸۰۹	۳۲۴۱۳	۱۹۷۰۸		
۲۵		اُترمچھی پورہ	۱۱۱۸۴۶	۴۲۰۳۸	۳۹۹۰۹		
۲۶	۰	کوہہامہ و لولاب زینہ گیر	۱۸۱۳۵۸	۹۰۴۷۶	۴۵۴۴۲		

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازانجمله آنچه نقدی می گرفتند	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۲۷	۰	محال سنگاڑه	۳۳۴۷۲	۳۷۵۴	۱۴۸۶۴	۹۰۷ه	
۲۸	وزارت مظفرآباد	تحصیل مظفرآباد	۲۷۳۵	۲۷۳۵	جنسی غیر معمول		وزارت مظفرآباد یک لک [illegible]
۲۹		علاقه جات	۲۶۱۲۶	۲۶۱۲۶	۰		
۳۰		دچهنه دکهاوره	۶۱۱۶۰	۶۱۱۶۰	۰		
۳۱	۰	دراده وکرنا	۳۳۶۴۳	۳۳۶۴۳	۰		
۳۲	سرحدات	گلگت و پونیال	۶۲۵۷	۱۹۴۸	۰		سرحدات [illegible]
۳۳		حصوره	۲۲۸۸	۲۷۸	۱۰۰۵		
۳۴		گوریچ	۲۱۳۹	۲۱۳۹	۰		
۳۵	[illegible]	درمراج وکامراج	۲۶۵۷۱۵	۵۹۹۲۳	۲۰۲۸۹۶	۹۰۸ه	

جمع آمدنی وزارت ها نقدی و جنسی سی و چهار لک ۹۰۹ و دوازده هزار و سی چهار روپیه ازانجمله باج نفری و رسومات متفرقه هژده هزار و پانصد و هفت روپیه است تتمه خراج زمین زرعی و رسومات آن:-

"آمدنی نقدی از باج نفری و رسومات متفرقه معمولی سابقه و حال در سنه ۱۹۳۰ ب سنه ۱۲۹۰ هجری" ۹۱۱ه

۹۰۷ه لارنس صاحب (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۷) مالیه تحصیل مظفرآباد درسال ۲—۱۸۷۱ع ۸۴۰۰۰ روپیه نگاشته است ۹۰۸ه بقول لارنس صاحب همگی محاصل کشمیر (ماسوائے آمدنی جاگیر رام سنگه و راجه امرسنگه) مع شمولیت علاقه مظفرآباد و سرحدات درسال ۲—۱۸۷۱ع ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیه بود ۹۰۹ه "ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۶) ۲۹,۴۴,۸۴۴ روپیه ۞

۹۱۰ه مطابق سنه ۱۸۷۲ع ۞

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۱	شہر خاص	۱۱۳۷۰۹	۱۴	باج کاغذ سازان	۴۴۰
۲	وزارت کامراج	۱۸۲۰۶	۱۵	باج پرہای کلغی	۴۱۹
۳	وزارت پٹن	۶۹۰۷	۱۶	کرایہ دوکانات مہاراج گنج	۱۲۲۱
۴	وزارت شوپیان	۷۶۱۸	۱۷	باج تماکو	۱۳۴۹۴
۵	وزارت اننت ناگ	۲۱	۱۸	گرد بنگ	۶۹۳۰
۶	محال نوارہ	۱۲۴۲۸۳	۱۹	باج بانجیبال میر بحری	۳۱۹۳۰
۷	محال داغشال [۹۱۱]	[۹۱۲] ۷۴۳۰۹۵	۲۰	زر قضایا	[۹۱۵] ۱۶۵۷۹
۸	طایفہ داران متعلقہ داغشال	۷۷۴۰۲	۲۱	زر چوپان	[۹۱۶] ۸۷۲۷۶
۹	محال زعفران	[۹۱۳] ۱۷۷۸۵	۲۲	زر جرمانہ رعایا	۲۶۴۰۰
۱۰	باج مسلیان	[۹۱۴] ۱۲۴۸۴	۲۳	کندہا از محال نوارہ	۱۳۱۱۰۰۰
۱۱	باج نجاران و گلکاران	۶۴۹۸	۲۴	زعفران از پانپور	۶۳ آثار
۱۲	جرمانہ عدالت ہا	۴۲۶۶۲	۲۵	پشم گوسفند از زر چوپان	۳۶ خروار
۱۳	نذرانہ خواجہ ہائے نقشبندی	۱۶۱۴	۲۶	گوسفندان معمولی از چوپان	۳۴۸۲ شاخ

[۹۱۱] بزمان سابق تا عہد مہاراجہ پرتاپ سنگھ (م ۱۹۲۶ء) در کشمیر محکمہ بود معروف بہ "داغشال"۔ دراں جا ہر شال کہ زیر نگرانی حکومت تیار می شد بروے مہر حکومت می بود۔

[۹۱۲] بقول لارنس ۶،۰۰،۰۰۰ روپیہ (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۶)؛

[۹۱۳] لارنس صاحب "۳۴،۶۵ روپیہ" (ایضاً، ایضاً)؛

[۹۱۴] لارنس "۱۱،۹۶۵" روپیہ (ایضاً - ایضاً)؛

[۹۱۵] لارنس "۱۷،۲۵۰ روپیہ" (ایضاً - ایضاً)؛

[۹۱۶] لارنس "۴،۸۰۰" روپیہ (ایضاً)؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۲۷	رودنگ از ناگام	سہ خروار	۳۴	زیرۂ سیاہ	پنج خروار
۲۸	بادام از باغات	۸ خروار	۳۵	روغن زرد	۵ خروار
۲۹	آہن از کان ہا	۹۴۲	۳۶	آلوئی فرنگی	۱۰ خروار
۳۰	سرمہ از بونبار	۳۵ خروار	۳۷	تخم زرد آلو	۶۶ آثار
۳۱	پرہائی کلغی	۹۵ پر	۳۸	طرم از مسگران	۹ عدد
۳۲	بزغالہ از اطراف ہا	۱۱۲ شاخ	۳۹	محال ابریشم و پرمٹ	جمع دفتر خانۂ جموں
۳۳	ریسمان از حصورہ	۱۲ عدد			

نقشہ مردم شماری ملک کشمیر در سال سنہ ۱۹۳۰ب سنہ ۱۲۹۰ھ سنہ ۱۸۷۳ع

	ہنود			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
نام قصبہ	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	[illegible]
شہر سرینگر	۲۱۷۲۷	۲۴۵۶۵	۴۶۲۹۲	۴۸۳۵۶	۴۴۴۱۰	۹۲۷۶۶	۹۰	۸۸	۱۷۸	۷۰۰۸۳	۸۶۹۶۵	۹۱۷ھ ۱۵۷۲۳۶	
قصبۂ پانپور	۴۹	۵۲	۱۰۱	۱۰۵۲	۹۳۹	۱۹۹۱	۰	۰	۰	۱۱۰۱	۹۹۱	۹۱۸ھ ۲۰۹۲	
قصبۂ بیجبارہ	۱۷۸	۱۱۸	۲۹۶	۱۰۲۰	۹۰۴	۱۹۲۴	۲۶	۱۶	۴۲	۱۲۲۴	۱۰۳۸	۹۱۹ھ ۲۲۶۲	
قصبۂ اننت ناگ	۳۴۱	۲۹۲	۶۳۳	۲۵۰۴	۲۴۵۰	۴۹۵۴	۱۹	۱۲	۳۱	۲۸۶۴	۲۷۵۴	۹۲۰ھ ۵۶۱۸	
قصبۂ شوپیان	۱۲۳	۹۷	۲۲۰	۲۱۱۸	۱۰۰۵	۳۱۲۳	۰	۰	۰	۲۲۴۱	۱۱۰۲	۹۲۱ھ ۳۳۴۳	
قصبۂ سوپور	۲۸۸	۲۳۴	۵۲۲	۱۷۵۸	۱۶۹۰	۳۴۴۸	۲	یک	۳	۲۰۲۸	۱۹۲۵	۹۲۲ھ ۳۹۵۱	
قصبۂ بارہ مولہ	۲۴۰	۱۹۶	۴۳۶	۱۸۵۹	۱۸۵۷	۳۷۱۶	۱۴۹	۱۴۳	۲۹۲	۲۲۴۸	۲۱۹۶	۹۲۳ھ ۴۴۴۴	

۹۱۷ھ حالا (بموجب فہرست مردم شماری سال سنہ ۱۹۴۱ع) شمارۂ شہر سرینگر ۲۰۷۷۸۷ نفوس است بہ تفصیل ذیل:- مسلم (مرد) ۷۴۳۹۰ ۸ مسلم (زن) ۷۵۵۳۱ ؛ ہندو (مرد) ۲۳۸۷۰ ؛ (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

	ہندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
نام قصبہ	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شہر خاص ۹۲۴ھ	۸۵۲	۶۷۶	۱۵۲۸	۲۲۹۳۲	۲۱۶۵۷	۴۴۵۸۹	۶۵۳	۲۶۱	۹۱۴	۲۴۴۳۷	۲۲۵۹۴	۴۷۰۳۱	
وزارت اننت ناگ	۸۲۱۷	۱۵۷۲	۹۷۸۹	۲۲۴۸۸	۲۲۲۲۳	۴۴۷۱۱	۵۰	۹۰	۱۴۰	۳۰۷۵۵	۲۳۸۸۵	۵۴۶۴۰	

(مسلسل) ہندو (زن) ۱۹۱۳۰ ؛ سکھ (مرد) ۹۴۳ ؛ سکھ (زن) ۴۶۹ ؛ منبوذین (مرد) ۱۷ ؛ منبوذین (زن) ۹ ؛ نصرانیان ہندی (مرد) ۵۰ ؛ نصرانیان ہندی (زن) ۵۵ ؛ جین (مرد) ۸ ؛ جین (زن) ۱ ؛ بقیہ (مرد) ۱۳۳ ؛ بقیہ (زن) ۱۳۲ ؛

۹۱۸ھ حالا ۱۵۱۴۴ نفوس بہ تفصیل ذیل:-
مسلم (مرد) ۲۴۰۰ ؛ مسلم (زن) ۱۹۲۹ ؛ ہندو (مرد) ۷۱ ؛ ہندو (زن) ۴۱ ؛

۹۱۹ھ حالا ۳۲۵۴ نفوس چنانچہ مسلم (مرد) ۲۲۴۷ ؛ مسلم (زن) ۱۸۷۰ ؛ ہندو (مرد) ۲۳۰ ؛ ہندو (زن) ۱۷۸ ؛ سکھ (مرد) ۲ ؛ سکھ (زن) ۳ ؛ باقی ۲ ؛

۹۲۰ھ حالا ۱۱,۹۸۷ نفوس منجملہ ازاں: مسلم (مرد) ۵۶۵۸ ؛ مسلم (زن) ۴۴۶۳ ؛ ہندو (مرد) ۱۰۲۵ ؛ ہندو (زن) ۷۹۳ ؛ سکھ (مرد) ۳۸ ؛ سکھ (زن) ۶ ؛ ہندوستانی عیسائی ۲ ؛ باقی ۲ ؛

۹۲۱ھ حالا ۹۵۳۴ نفوس:- مسلم (مرد) ۱۹۹۰ ؛ مسلم (زن) ۱۸۱۱ ؛ ہندو (مرد) ۳۴۱ ؛ ہندو (زن) ۱۹۷ ؛ سکھ (مرد) ۱۵ ؛ سکھ (زن) ۵ ؛

۹۲۲ھ حالا ۱۱,۹۷۶ نفوس:- مسلم (مرد) ۵۹۰۵ ؛ مسلم (زن) ۴۷۹۱ ؛ ہندو (مرد) ۶۲۸ ؛ ہندو (زن) ۴۳۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۸۲ ؛ سکھ (زن) ۳۰ ؛ منبوذین ۱ ؛

۹۲۳ھ حالا ۱۲۶۵۱ نفوس:- مسلم (مرد) ۵۶۲۷ ؛ مسلم (زن) ۴۵۷۶ ؛ ہندو (مرد) ۱۲۹۳ ؛ ہندو (زن) ۸۷۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۷۸ ؛ سکھ (زن) ۹۲ ؛ باقی (مرد) ۳ ؛ باقی (زن) ۳ ؛

نام قصبہ	ہندو مرد	ہندو عورت	ہندو میزان	مسلمان مرد	مسلمان عورت	مسلمان میزان	سنگان جنسی مرد	سنگان جنسی عورت	سنگان جنسی میزان	میزان کل مرد	میزان کل عورت	میزان کل میزان	کیفیت
وزارت شوپیان	۱۶۹۶	۱۴۹۰	۳۱۸۶	۲۴۹۷۹	۲۳۷۶۲	۴۸۹۴۱	۲۵	۱۷	۴۲	۲۶۷۰۰	۲۵۲۶۹	۵۱۹۶۹	
وزارت پٹن	۶۸۳	۶۳۵	۱۳۱۸	۲۴۵۵۴	۲۳۶۲۵	۴۸۱۷۹	۶۲۴	۲۶۳	۸۸۷	۲۵۸۶۱	۲۴۵۲۳	۵۰۳۸۴	
وزارت کامراج	۸۸۳	۳۷۹	۱۲۶۲	۳۵۴۳۱	۳۲۸۷۱	۶۸۳۰۲	۷۱۶	۵۷۹	۱۲۹۵	۳۷۰۳۰	۳۳۸۲۹	۷۰۸۵۹	
وزارت مظفرآباد	۴۴۳۲	۴۱۰۷	۸۵۳۹	۳۱۳۵۷	۳۰۴۴۱	۶۱۷۹۸	۰	۰	۰	۳۵۷۸۹	۳۴۵۴۸	۷۰۳۳۷	
میزان	۷۶۹۴	۸۳۴۹	۲۱۹۴۲	۲۱۹۴۵۶	۱۵۴۵۶۹	۳۱۶۵۲۰	۲۰۹۸	۱۳۶۴	۲۱۹۸	۱۸۰۵۶۲	۶۴۹۲۸	۳۲۵۲۲۰	

۹۲۴ سنہ این تقسیم ملکی حسب تقسیم ملکی مروجہ سنہ ۱۹۴۱ء و حالی (۱۹۵۲ء) نیست زیراکہ بنا بر فہرست مردم شماری کشمیر سال سنہ ۱۹۴۱ء ماسوائے علاقہ مظفرآباد تمام کشمیر بدو وزارت یا (اضلاع) یعنی (۱) بارہ مولہ مشتمل بر تحصیلات ۳ اُوڑی چھی پورہ (ہندواڑہ) بارہ مولہ سری پرتاپ سنگھ پورہ (بڈگام) و (۲) اننت ناگ مشتمل بر تحصیلات تحصیل خاص مع شہر سرینگر تحصیل اونتی پورہ (پلوامہ) کلگام و اننت ناگ منقسم بود چنانچہ شمارہ ہر دو وزارت مع وزارت مظفرآباد بنا بر اندراج فہرست مذکور چنین است:-

۱- وزارت بارہ مولہ۔ تعداد کل نفوس ۳۹۲۲۳۶ افراد با تفصیل ذیل:- تحصیل ہندواڑہ ۲۹۳۰۸۷ تحصیل بارہ مولہ ۱۸۱۱۵۵ تحصیل بڈگام ۱۶۴۸۶۴۔ تناسب مسلم و غیر مسلم در این ہر سہ تحصیلات چنین است:-

۱- ہندواڑہ تحصیل:- مسلم ۲۷۴۹۴۲ ؛ ہندو ۵۴۹۷ ؛ سکھ ۳۴۸۳ ؛

۲- تحصیل بارہ مولہ:- مسلم ۱۶۲۹۰۲ ؛ ہندو ۵۰۵۱ ؛ سکھ ۲۶۳۰ ؛

۳- تحصیل بڈگام:- مسلم ۱۷۴۵۸۳ ؛ ہندو ۲۳۷۱ ؛ سکھ ۲۳۵۵ ؛

۲- وزارت اننت ناگ:- شمارہ مجموعی ۸۳۴۹۶۳ افراد۔ ازاں جملہ ۲۰۷۷۸۷ نفر در شہر سرینگر ۲۱۸۲۷ نفر در تحصیل خاص و ۵۰۲۰۹ نفر در تحصیل پلوامہ و ۲۲۵۵۹۵ نفر در تحصیل کولگام آباد اند. و از انجملہ ۹۴.۱٪ مسلمانان ۴.۸٪ ہندوان و ۰.۶۶٪ سکھان است.

۳- وزارت مظفرآباد۔ تعداد کل نفوس ۲۵۳۰۸۱ نفر۔ از انجملہ در تحصیل اوڑی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

باغات کشمیر

درزمان باستان راجه های دوران روایض دل کشا و دوایح روح افزا جا بجا آباد کرده بُودند که بطوالت زمان و حوادث بے پایان نام ونشان بنیان آں ها از لوح جهان محوگشته - ایراد حقیقت آں باعث تطویل است و در عهد سلاطین اسلامیه هرکسے به ترتیب باغات وتعمیر عمارات پرداخته بُود - اما نباعدایام و انقلاب دوران بنیاد آں ها از پا در انداخته علامات آں بالکل معدوم گشت - ازاں جُملهٔ سلطان[۹۲۶] زین العابدین در اطراف این سرزمین هرجا که محل دل کشا همی پسندید - همان جا طرح عمارات وگلستان می انداخت خصوصاً درمیان زینه گیر بمسافت چهار میل مربع باغے وسیع بعمارات رفیع یک طرفش دشت دشت گلستان یک سو خیابان خیابان نخلستان میان آن انهار رسا و آبشار دلکشا غمزدا گردانیده - اکثر اوقات به نظاره وتماشای آں بسر می برد - حوالیِ آں باغات امرا و اقربائے اُو دلربا شده بود - چندان که میدان زینه گیر یکدشت گلستان مسرت جاں همی افزود

(مُسلسل) ۸۰۲۲۳ - در تحصیل کرناه ۵۸۰۶۳ - در تحصیل مظفرآباد ۱۲۵۵۸۵ نفوس بودند - در هر سه تحصیل تناسب مسلمانان ۲۴۵۶۵۸ افراد - هندوان ۵۸۴۶ افراد وسکهان ۱۲۹۲۲ افراد است

۹۲۵ بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۲ ص ۷۷۶) شمارهٔ مجموعی حکومت جموں وکشمیر مطابق سال سنه ۱۹۴۱ء ۴۰,۲۱,۶۱۶ افراد بود - ازان جمله ۱۷,۲۸,۷۰۵ درصوبهٔ کشمیر و ۱۹,۸۱,۴۳۳ درصوبه جموں و ۳,۷۲,۳ درلداخ و ۲,۵۳۷ در اسکردو و ۷۶,۱۰۹,۴ در گلگت می ماندند - درین میان شمارهٔ مردان ۲۱,۲۹,۷۴۲ و شمارهٔ زنان ۱۸,۵۹,۷۴۴ افراد است ؛

۹۲۶ ڈاکٹر جی - ایم - ڈی صوفی مُصنّف "کشمیر" جلد دوم صفحه ۵۲۸ مطبوعه پنجاب یونیورسٹی لاهور سنه ۱۹۴۹ء) بحوالهٔ لارنس می نویسد که سلطان زین العابدین هرجا که می رفت بنیاد باغ و بوستاں می انداخت - ازاں جمله مشهورترین چهار اند یکے باغ زینه گیر - دوم باغ زینه ڈب در نوشهره سوم باغ زینه پور چهارم باغ زینه کوٹ لیکن امروز نشان دادن از آنها بس دُشوار است ؛

دراں اثنا پانڈو چک کہ سرغنۂ چکان[۹۲۷] ترہ گام[۹۲۸] بُود شبانہ باغات و عمارات را آتش در دادہ خاکستر گردانید۔

ایضاً قریب نوشہرہ[۹۲۹] بمقام نالہ بل باغے وسیع بترتیب عجیب آراستہ میان آن عمارتے کہ دوازدہ طبقہ مرتفع بُود و در ہر طبقہ پنجاہ حجرہ و میان ہر حجرہ پانصد کس بہ اجلاس می نشستند دار الامارت خود افراشتہ بہ زینہ ڈب موسوم ساختہ بود مردماں آنرا رازدان می گفتند۔ و از سندلار جوئے شاہی آوردہ میانِ آں آبسال جاری گردانید کہ تا عہد سنگاں بنیاد آں بوستاں عبرت ہمی افزود۔ ہمچناں در زینہ پور باغے دلکشا بعماراتِ عالیہ افراشتہ اعجوبۂ روزگار نمود۔ مطابق آں بمقام زینہ کوٹ فراز کریوہ عمارات رفیع تا دورچغت یادگار او ماندہ بُود۔ حسین[۹۳۰] شاہ چک مقارن زیارت حضرت خواجہ معین الدین[۹۳۱] نقشبندی در محلۂ نوہٹہ باغے وسیع آباد

۹۲۷ موسیو لارنس بنا بر جرأت و بہادری قوم چک نوشتہ است کہ اصل ایناں از کشمیر نیست شاید کہ از قبیلۂ درد باشد (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

۹۲۸ دہ ترہ گام در اُترمچھی پورہ (حالا تحصیل ہندوارہ) یکے از حسین ترین نواحی کشمیر است گویند بنایش از دست مدن چک جدشاں نہادہ شدہ است (ایضاً صفحہ مزبور)

۹۲۹ نوشہرہ بمعنی شہر نو بفارسی محلہ ایست از سرینگر سہ میل بطرف شمال از مرکز شہر داخل اندرحدود بلدیہ در عہد سلطان زین العابدین بنا بر بودن دار الخلافۂ شاہی شہرت تاریخی حاصل کردہ بُود۔ ۹۳۰ متوفی ۹۷۷ھ مطابق ۱۵۶۹ء۔ ۹۳۱ خواجہ معین الدین پسر خواجہ خاوند محمود نقشبندی است۔ و او پسر خواجہ کلاں مشہور بہ خواجۂ بزرگ خواجہ ناصر الدین عبید اللہ احرار است۔ در سال ہشتم جلوس اکبری (۹۷۰ھ مطابق ۱۵۶۲ء) بنا بر شنیدن فر دولت پسر خود میرزا شرف الدین احراری از کاشغر وارد ہند گشت و در ۹۷۱ھ سال وقتیکہ بہ سفر حجاز میرفت بہ بندر کنبھایت رسیدہ بعالم بقا خرامید۔ (ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۲۳۳ و صفحہ ۲۳۴)

کردہ بُود و نہر لچھمہ کول میان آں بہ فوارہ و آبشارے جاری نمود۔ و در عہد چغتائیہ حضرت خواجہ خاوند[۹۳۲] محمود نقشبندی متصرف آں گشتہ خانقاہ نقشبندیہ میان آں عمارت فرمود و یوسف شاہ چک از نہج کدل تامشرب ڈل حسن یار بر ساحل دریای بہت تا کنارہ کٹہ کُل باغے وسیع بانواع اشجار و اقسام ازہار آباد کردہ بُود۔ سبزہ درجہ داشت۔ تا عہد افاغنہ علامتش موجود بُود۔ اکنوں زیر عمارات مردم شہر معدوم ایضاً یوسف شاہ چک در مرغزار گلمرگ عمارات[۹۳۳] عجیب کہ علامتش ہنوز موجود است احداث کردہ بُود۔

پس شاہان مغلیہ در زمان حکومت خود در تمامی کُل زمین کشمیر خصوصاً حوالی تالاب ڈل و بر سواحل دریای بہت و برلب چشمہ سارہا و جوئبارہا و دامنۂ کوہسارہا بساتین و کوشکہا احداث کردہ کشمیر را بخطاب جنت نظیر موصوف کردہ بُودند۔ نظم

نہی چوں پای بر تخت سلیماں	بہ بینی کاشمر یکسر گلستاں
سوادش را چو چشم زاغ بینی	ہزاراں باغ را یک باغ بینی
کنار ڈل بسے باغات شاہی	بفردوس بریں گشتہ مباہی
بہ بام خانہا در صحن و ایوان	شدہ گلزارہا ہر سو نمایان
درون خانہ یک پیرہ زن نیست	کہ باغ پر گل و پر یاسمن نیست

۹۳۲ پسر دوم خواجۂ بزرگ خواجہ عبید اللہ احرار و پدر بزرگوار خواجہ معین الدین نقشبندی مذبور الذکر است در طریقت و درویشی پایۂ عالی داشت بہ سعادت حج فائز شد و بہ عراق و فارس شتافت۔ مدتے نزد مولانا عماد الدین محمود طبیب علم طب یاد گرفت۔ بنا بر استعداد ذاتی باقصی مراتب کمال برسید و بہ سمرقند مراجعت کرد چوں بہ ہند آمد جنت آشیانی (اکبر) التعظیم بسیار بجا آورد۔ باز بنا بر وجہے بہ کابل شتافتہ فوت کرد (ایضاً صفحۂ مذبور) ۹۳۳ بقول لارنس یوسف شاہ چک (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

شعرا آں زمان مثل قدسی و کلیم و سلیم و ظفرخان و خصالی و میر الٰہی و بہشتی در تعریف و توصیف باغات و عمارات و اشجار و اثمار و ازہار کشمیر مثنوی ہا تصنیف کردہ داد سخن وری دادہ اند ازاں جملہ کیفیت بعضے روایض نامی مطلوب است

جھروکہ شاہی* - اکبر شاہ در ۹۹۶ھ زیر دامن کوہ ماران شرق رویہ محل خوش نما باب و ہوا و فضای دل کشا پسندیدہ دراں جا بہ اہتمام خواجہ حسین۹۳۴ کابلی طرح عمارات دولت خانۂ شاہی انداختہ عمارات رفیع و کوشکہای منیع از سنگ بلور و مرمر و سنگ اسود افراختہ و ستون ہای رواق بجواہر و نگین مرصع ساختہ سقف ہای مقرنس و منظرہای منقش بکمال خوبی و متانت آراستہ معمور ساخت و پیش روی آں درشنی باغ تا ساحل ڈل بانواع اشجار و اقسام ازہار و صفہ ہای سنگ مرمر و حیاض و آبشار آراستہ حوالی آں از سہ طرف قطار اشجار سفیدار پیراستہ بود - تاریخ

شاہ گلگشت باغ بنمودہ ۔ "باغ" تاریخ باغ فرمودہ ۹۳۵

مسلسل ۱ اولین حکمران کشمیر است کہ محاسن گلمرگ دریافت نمود (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

۹۳۴ نام صحیح اش "خواجگی محمد حسین" است - برادر کہین قاسم خاں میر بحر است - سال پنجم جلوس (۹۶۷ھ - ۱۵۵۹ م) عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت - در سفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود - در سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادہ او مقرر شد - پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بند و بست صوبۂ مزبور روانہ فرمود - در اواخر سال ششم جلوس جہانگیری مطابق ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست - پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ "کوسہ" بود (مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۶۷۱ و صفحہ ۶۷۲)

۹۳۵ ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴م ؛ * جھروکہ شاہی و درشنی باغ بحکم امیر جواں شیر صوبیدار کشمیر در ۱۲۷۰ھ منہدم کردہ شد (کشمیر ج دوم - ص ۳۱۴)

ونیز حوالی کوه ماران خانه های شاهزادگان ونشست گاه امیران و وزیران و افسران عساکر و سوداگران به ترتیب اسواق دلنشین و تعمیر و کاکین سنگین و کوٹھی های[۹۳۶] نگارین تجویز داده به تصادم عمارات و تراکم اسواق شهرے باسم ناگرنگر مشهور ساخت - پیرامون آن قلعهٔ شهر پناه که تاحال[۹۳۷] موجود است آباد نمود و در سنه ۱۳۰۱ھ امیرخان جوان شیر نشیمن شاهی را منهدم ساخته متاع گران مایه برداشته سنگ های آن در امیرآباد[۹۳۸] و سونه لنک که درمیان ڈل واقع است رسانیده در تعمیرات خود صرف نمود و امارت عمارات شاهی تا عهد سنگان موجود بود در سنه ۱۲۲۰ عطا محمد خان بر فرق کوه ماران بنای قلعه نموده ساکنان درون قلعه که اکثر خوانین و منصب دار بودند به ستیز ظالمان از آن جا مفر و گشته عمارات شهر ویران شد - بیت

گشت یکرنگ کشور و وادی　　بوم در شهر کرد آبادی

دارالمحل - داراشکوه زیر دامن جنوبی کوه ماران عمارات سنگین و نشیمن های دلنشین و طاق و رواق و ایوان های نگین افراخته - در ته خانهٔ آن حجره های فراوان که علامات آن هنوز موجود است اعجوبهٔ روزگار ساخته بود و در صحن آن روضهٔ دل کشا به اشجار و ازهار روح افزا احداث کرده از حوض کلان به سبیل دولاب انهار و آبشار جاری نموده و سمت غربے آن مسجدے سنگین برای استاد خود ملّا شاه و سمت شرقی آن حمام عام مشید کرده بود - تاریخ حمام و مسجد داراشکوه - قطعه

حمام تو و مسجدت ای دیدهٔ باز　　گرم است بهیچے یکے جماعت پرداز
تاریخ بنای هر دو را گوید شاه　　یک جای وضوی آمد و یک جای نماز[۹۳۹]

---

۹۳۶ لفظے است هندی بمعنے کوٹھا ؛　۹۳۷ ۱۳۰۱ھ مطابق ۱۸۸۴ع ؛

۹۳۸ غالباً مراد از موجوده عمارات شیرگڈھی واقع امیراکدل سرینگر است ؛

۹۳۹ ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۶۴۹ع ؛

باغ فرح بخش معروف بہ شالمار در عہد راجہ پرورسین سوگرام سوامی نام عابدے مرتاض در مضافات ہارون منزوی شدہ بود و پرورسین اکثر اوقات بہ ملاقات او آمد و رفت می داشت۔ ضرورتاً برای تمکن خود و آمد و رفت مردم در آں جا قصرے متین بہ تصاویر دیوی و دیوتا و منتظمان عالم بالا و تمثال راجہ ہای پیشین مانند نگارخانۂ چین آراستہ نام آں شالمار کردہ بود (شال بزبان شاستر خانہ چنانچہ دہرم شال۔ مار لقب کام دیو ۹۴۰ و بہ معنی دیگر زیبا یعنی شالمار یا خانۂ کام دیو بہ حسب تصاویر یا خانۂ زیبا از روی تزئین۔ بہ مرور دوراں قصر مذکور ویران و دہے آبادان گشت۔ بعد ازاں آبادی دہ را مردمان شالمار ۹۴۱ می گفتند و در سال ۲۹ سنہ جہانگیر شاہ آں موضع را خوش کردہ باغے طرح نمود۔ سلیم۔

شنیدم شاہ روشن دل جہانگیر		زعشرت شد چو رونق بخش کشمیر
چو شد دامان دریا جلوہ گاہش		بسوی شالمار افتاد راہش
فضای دید چو روئے عروساں		سرا در عمارات و گلستان

۹۴۰ء خدا کے محبت :

۹۴۱ء جی۔ ایم۔ ڈی صوفی (در "کشمیر" جلد دوم صفحہ ۵۲۹) بحوالہ سٹائن چنیں نوشتہ است :۔

"حقیقت الامر چنیں نیست۔ مورخین قدیم مانند جونراج و شری ور از ذکر شالامار کلیتہ سکوت نمودہ اند۔ اگر ایں مقام محل اہمیت بودے۔ ایشاں مانند "ڈل" در ذکرش ہم پرداختے۔ . . . . البتہ ابوالفضل در ضمن آبشار حقیرہ نامش بردہ است۔"

و بعد چنانے ڈاکٹر صوفی می گوید :۔

"تحقیق صاحب نگارستان کشمیر (تاریخ کشمیر بزبان اردو) صفحہ ۸۰ و صاحب لغت فرانسو یا فرانسو این است کہ شالامار لفظ ترکی است بمعنے مقام آسائش و آرام۔"

بطبعش روح روح افزا اثر کرد | گران خوابی دماغش را خبر کرد
بگفت این دشت رنگین روی حور است | زما سر منزلے این جا ضرور است
دران ایّام شاہِ ہفت اقلیم | کہ بر سر دارد از خورشید دیہیم
سر و سر گردہٗ شاہزادگان بود | دران شاہزادگی شاہ جہاں بود
پئے اتمام این منزل فدا فرحت | برائے خویش کارے پیش انداخت
ازین چندین صفا در کار او شد | کہ شاہ این چنین معمار او شد
ز نہر و آبشار و حوض و فوّار | ز دیوار و عمارت نخل و گلزار
بہشتے در جہاں شد آفریدہ | چنین باغے فلک ہرگز ندیدہ
کنون آمد ز فیضِ خاک و آبش | فرح بخش از شہ عالم خطابش

تاریخ

چو شد آراستہ باغِ فرح بخش | بحکم حضرتِ ظلّ الٰہی
شہنشاہ شہاں شاہِ جہانگیر | کہ مشہور است از مہ تا بماہی
پئے تاریخ این گلزار ربّان | خرد فرمود فرحت گاہِ شاہی[۹۴۲]

عظیم خان در ایّامِ حکومتِ خود مرمتِ سقف و بام و جدار آں ہمسری کردہ بود لیکن راجہ رنبیر سنگھ[۹۴۳] در صفائی آں مبالغے صرف نمود۔ امّا وزیر پنون ناودانہای نحاس ازمیان آں کشیدہ بردہ بجای آں ناودانہای سفالین چسپانید و نگین ہای عقیق وغیرہ زیادہ از یک خروار جمع نمود۔

باغ فیض بخش - درجہ دوم شالمار در سال ۱۰۴۰ھ ظفر خان الغرمان

---

۹۴۲ ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء

۹۴۳ حاکم اعلیٰ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی

شاہ جہاں باغ فرح بخش را[۹۴۴] بہ ترتیب درجۂ بالا تزئین دو بالا بخشیدہ حدیقۂ زیبا و روضۂ دل کشا احداث نمود۔ درمیان آں حوضے سنگین کہ مرتب از یک صد و سی و دو فوارہ است بہ کمال متانت آراستہ و درضمن آں عالی منظرے مرکب از سنگ موسی با ساتین سنگین و رواق دلنشین مصقل و مصفا پیراستہ اعجوبۂ روزگار کنانید وسعت ہر دو درجہ ۵۹۰ گز طویل، ۳۰۷ گز عریض[۹۴۵]۔ رفعت دیوار ۳ درعہ تاریخ طبع زاد خصالی ؎

چو باغ فیض بخش از حکم شاہی ۔۔۔ ز بر باغ ارم گشتہ مباہی
فرح بخش از کمال افتخارش ۔۔۔ چو گل بر فرق خود دادہ قرارش
ازیں رو کاشمر فخر جہانست ۔۔۔ کہ دروے گلشن شاہ جہانست
پئے تاریخ سالش صبح گاہے ۔۔۔ خرد گفتا مسرت گاہ شاہی[۹۴۶]

و در ذیل آں آب جوئی رسا بہ وسعت دہ دوازدہ درعہ تا دہان ڈل کہ از سنگ بست مرتب ساختہ و برکنار ڈل عمارتے رفیع انداختہ روضۂ دل کشا آراستہ شدہ بود۔

باغ عیش آباد۔ برکنار سودرہ کھون سمت شرقی درعرض راہ حضرت بل متصل پل جہانگیر شاہ آباد کردہ بود و از جوئی ذکرہ کہ از سندلار می آید۔ میان آں فوارہ و آبشار جاری نمود۔ تاریخ

عیش آباد روضۂ شاہی ۔۔۔ از جہانگیر شہ چو یافت نظام
بہر تاریخ آں سروش بگفت ۔۔۔ عیش آباد گلشن آرام[۹۴۷]

---

۹۴۴ ظفر خاں احسن در ترتیب و وسعت اش نام شالامار دریں شعر ذکر کردہ است:۔

برآوردہ پر از شوق نگارش۔ کہ تا بوسد کنار شالامارش

۹۴۵ بقول ڈاکٹر صوفی ۲۶۷ گز عریض: ۹۴۶ ۱۰۴۳ھ مطابق ۱۶۳۳ء: ۹۴۷ ۱۰۳۲ھ ۱۶۲۲ء

اکنوں ہمگی چند درخت چنار دراں جا موجود است۔ فقط

باغ بحر آرا۔ برکنار سودرہ کھون سمت مغرب مقابل عیش آباد قمرین باغبان پورہ بہ تجویز نورجہاں بیگم باغے وسیع بہ ترتیب عجیب آراستہ شدہ بُود۔ و از جوی شاہی من مقام الٰہی باغ نہرے فراز پل قالبی، کہ تاحال موجود است جاری کردہ در باغ بحر آرا می رسید۔ گویند جہانگیر شاہ در سفینۂ کوچک بر صندلی نشستہ کنیزکان کشتی مذکور را تا باغ الٰہی شبانہ در تابش ماہتاب کشاں کشاں می بُردند۔ و فراز بلندی آں کوشکے رفیع ہفت طبقہ برائے نظارہ و تماشائی ڈل و کسب پرتوِ ماہ معمور بُود۔ بنابراں آں کوشک را بحر آرا نام کردہ بُودند۔ تاریخ:۔

چوں بہ کشمیر باغ بحر آرا	گلشنے تازہ گشت شہر آرا
ہفت منزل نشیمن شاہی	بر جبینش شد است دہر آرا
بہر تاریخ ایں نشیمنِ خاص	ہاتفی گفت کاخ بحر آرا

اکنوں عمارات آں معدوم۔

نور باغ متصل عیدگاہ سمت مغرب نورجہان آباد کردہ بُود و از جوی شاہی براد زونیمر فراز پل سنگین و سدِ متین در باغ مذکور نہرے جاری نمود۔

باغ صفا۔ در موضع صفاپور برکنار شمالی تالاب مانسبل بسعی نورجہان باغی دلکشا بہ تعمیرات عمارات رفیع آباد شدہ بُود ہنوز علامتش موجود۔

بیگم آباد مشہور بہ صاحب آباد در پرگنہ کوٹھار فراز سرچشمۂ اچھابل روضۂ دلکشا با عمارات متین و حمام سنگین باشارۂ نورجہان مرتب شدہ بُود۔ الحال عمارات آں منہدم شدہ راجہ رنبیر سنگھ اندک مرمت آں فرمود فقط۔

سنہ ۹۴۸ ھ ۱۰۳۴ھ ۱۶۲۴ ع ؁

دولت آباد۔ قرین حضرت بل سمت جنوب برلب تالاب گلستان عجیب، به تجویز جهانگیر شاه احداث شده بود۔ فی الحال مزروع۔

الهی باغ۔ قرین موضع پچھ پوره علاقه آروی از تعمیرات شاه جهان مشهور است چهار طبقه داشت نهر شاهی میان آن جاری بود و از راه نالۂ بوٹه کدل بسواری سفینه تا الهی باغ می رفتند۔ تاریخ

فلک آشفته بود از بهر سالش ملک گفتا بگو "باغ الهی"[۹۴۹]

از عهد پاستان چناری در آن جا موجود بود۔ شانزده درعه ضخامت داشت

باغ چنار۔ در موضع شادی پوره بر کنار شرقی دریای بهت به تجویز شاه جهان آباد شده۔ قریب پانصد چنار دراں مغروس بود۔

باغ پانپور۔ بر کنار دریای بهت شرق رویه از تعمیرات شاه جهان یادگار بود۔

باغ ونتی پور۔ بر ساحل شرقی دریا گلستان ریان شاه جهان احداث کرده بود۔

باغ بیج باره۔ برلب دریای بهت شرق رویه به عمارات رفیع دارا شکوه به فرمان شاه جهان[۹۵۰] آراسته بود۔

آصف آباد۔ واقع در پرگنۂ ٹٹن بر چشمۂ چهٔ بون آصف خان به تجویز شاه جهان آباد کرده بود۔

۹۴۹ھ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء :

۹۵۰ھ بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی :۔

"حالا مشتمل بر چند چنار ہائے ذی شان فقط"

(کشمیر جلد دوم صفحہ ۵۳۵)

شاه آباد[951] - بیرون سرچشمهٔ ویری ناگ حیدر ملک[952] بفرمان شاه جهان حدیقه دلکشا به تعمیر عمارات و ترتیب فواره و آبشار اعجوبهٔ روزگار کرده بود. گویند چهار طبقه داشت. تاریخ -

حیدر به حکم شاه جهان بادشاه دهر — بشکر خدا که ساخت چلکین[953] آبشار و جوی
این جوی داده است ز جوی بهشت یاد — زین آبشار یافته کشمیر آب روی
تاریخ جوی آب بگفتا سروش غیب — "از چشمهٔ بهشت برون آمده است[954] جوی"

و در صلهٔ این تاریخ میرزا کلیم را دهن از دُرِّ جواهر بار کردند. به مرور دهور روضهٔ مذکور بالکل مندرس شده بود. راجه رنبیر سنگهه مرمت آن نموده. لیکن هیئات نخستین تبدیل یافت.

باغ نسیم متصل محلهٔ حضرت بل سمت شمال برکنارهٔ تالاب ڈل شاه جهان احداث کرده بود. گویند در ساعت تحویل آفتاب بحمل یک دفعه یک هزار و دو صد بوتهٔ چنار غرس کرده بدل آب شیر می دادند. ازاں جمله یکے ضایع نگشت و سبزه مخملی

---

۹۵۱ شاه آباد به نام ویری ناگ نیز شهرت دارد. بقول ڈاکٹر صوفی نام قدیم این مقام بنا بر نسبت چشمهٔ ویری ناگ (یکے از بزرگ ترین منبع هائے دریائے کشمیر جهلم) ویر بود. لیکن از عهد شاه جهان نامش از ویر تبدیل شده شاه آباد گشت. شمارهٔ آبادئ ویری ناگ بنا بر مردم شماری سال ۱۹۴۱ء ۲ر۲۱۹ نفوس بود. شاه آباد یا ویری ناگ از بزرگ ترین مقامیست بر حد کشمیر جنوبی رفعت اش ۵ر۶۰۰ فیٹ انگلیسی (الیضاً صفحهٔ مزبور) ؛

۹۵۲ حیدر ملک چاڈوره که ذکرش در سابق گذشت ؛

۹۵۳ پنڈت آر. سی. کاک و ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی بجائے "چلکین" که در اصل بیاض است و ظاهراً سهو کاتب است ؛ "چنین" نوشته اند. همین بهتر است ؛

۹۵۴ ۱۰۳۶ھ (۲۷ — ۱۶۲۶ء) ؛

درسطح آں ایجاد کردہ از جوی ذکرہ نہرے دراں جاری نمود وتعمیرات سنگین وحصار متین وترکیب فوّارہ و آبشار در عہد افاغنہ برہم خوردہ۔ اکثر چنارہا ہنوز موجود است۔ تاریخ ہے۔

درجہاں چوں بہ حکم شاہ جہاں — روضۂ تازہ از نسیم آمد
گردگل گشت آں چو شاہ جہاں — بلبل از شاخ گل کلیم آمد
گفت تاریخ روضۂ شاہی — "از بہشت عدن نسیم آمد"[۹۵۵]

باغ نشاط۔ از شمال بسمت جنوب زیر دامنہ کوہ شرقی برلب تالاب ڈل آصف جاہ خان[۹۵۶] بہ ترتیب عمارات و فوّارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار آباد کردہ بود تاریخ:۔

---

۹۵۵ ۱۰۴۵ھ (۱۶۳۵ء)۔ حالا کیفیت باغ نسیم ایں است کہ نہرے در غایت خوردی از شمال تا جنوب در وسط باغ جاری است۔ چنارہا کہ علامت بنیاد ایں گلستاں اند تا حال در صفوف متناسبہ مغروس اند لاکن ہیچ نشانے از عمارات قدیمہ مطابق بیان حسن ندارد۔

۹۵۶ میرزا ابو الحسن نام پسر اعتماد الدولہ و برادر کلاں نورجہاں بیگم است۔ پس ازاں کہ بیگم بشرف ازدواج جنت مکانی (جہانگیر) اختصاص گرفت میرزا بخطاب اعتقاد خانی و خانسامانی امتیاز یافت درسنہ (۱۰۳۷ھ) ہزار و سی و ہفت ہجری سال بیست و دوم جنت مکانی ہنگام حاودت از کشمیر چوں از منزل راجور کوچ نمود۔ در اثنای راہ پیالۂ معتاد خواست ہمیں کہ بلب نہاد گوارا نیفتاد۔ روز دوم بیست و ہفتم صفر سفر آخرت گزید۔ آصف خاں برائے اندفاع شورش داور بخش پسر خسرو را بر تخت نشانید۔ ایں چیز سبب کدورت خواہرش گردید۔ آصف خاں یا آصف جاہ خان از ہر علم بہرہ داشت بسیار معاملہ فہم بود قضایا و امور متنازعہ را خود فیصل میکرد در ۱۰۵۱ھ (۱۶۴۱ء) از عارضۂ طویلہ درگذشت۔ زہے افسوس آصف خاں تاریخ است (ملخص از ماثر الامراء جلد اول از صفحہ ۱۵۱ تا ۱۶۰)۔
۱۰۵۱ھ

چوں باغ نشاط شد شگفتہ از یاسمن و طیبان و گل ہا
خورشید جہان آصف دہر گسترد نشاط و غورد ملہا
در گوش نسیم گفت سالش "گل زار نشاط و عیش دلہا" ۹۵۷ء

در سال ۱۰۴۴ھ به نظر شاه جهان رسیده از گردهٔ شالمار به نظاره و تماشا دلکشا دید و پسندید به خیال این که نام خود بران گذارد و سه بار تکرار کرد که باغی خوب و نهایت مرغوب است آصف جاه خان هیچ جواب نگفت. شاه جهان رنجیده نهر آبی که از جوی شالمار درآن جاری بود مسدود نمود۔

روزی آصف جاه در حزن و اضطراب به خواب رفت. باغبان برای دفع حزن و ملال ولی‌نعمت خود از جوی شالمار آب کشیده در باغ نشاط جاری ساخت آصف جاه به صدای فواره و آبشار از خواب بیدار گشت کیفیت اجرای آب استفسار نمود. باغبان گفت برای تفریح خاطر حضور از جوی شاهی آب کشیده جاری کردم تا که فرحت خاطر ایشان حاصل نمودم. اکنون بر قضا رضا دارم. آصف جاه او را بزر کشید تا که اخبار به پادشاه رسید. باغبان را طلبانیده مورد عتاب گردانید. وی عرض کرد که خاطر ولی‌نعمت خود محزون دیدم و برای رفع بی‌تابی او از جان خود دست شسته از جوی شاهی آب آوردم۔ اکنون به سزای کردار خود را مستوجب عقاب می‌دانم. پادشاه او را به پاداش خطا خلعت فاخره عطا نمود و آصف جاه خان را برای اجرای نهر آب فرمان عالی‌شان مرحمت فرمود۔

نقل فرمان شاہی

"تا رشحات سحاب فیض ایزدی گلشن این دودمان عدالت اساس را آب لطف پرورده از جویبار نعمی و

۹۵۷ء ۱۰۴۴ھ (۱۶۳۴ء) ۔

احسان حدایق آمال امراء عالی مقدار که اساتین متین قصر
جلالت اند سرسبز و سیراب و از قطرات مطرات فیض
خداوندی محیط البسیط این خاندان معدلت اقتباس نموج
درآورده از جداول انهار آن بساتین امالی خواتین تمکین
آیین که قوایم سریر خلافت اند خورم و شاداب اصول راسخه
اشجار شان از چشمه سار کوه باشکوه این دولت پایدار نم
یافته و فروع ساحه انوار شان از شبنم کرم این سلطنت
گردون مدار نشو و نما گرفته همت والا نهمت سپهر سیما و
نیت قدسی طویت بحر آسا به نزهت عرصه جهان فضای
ساحت ممالک محروسه هندوستان و غیر آن صانها
الله تعالی عن الطوارق والحدثان بیما به تزاید
نظرت و صفا و تضاعف رونق و بهای بساتین نشاط
افزا و متنزهات دلکشای خطه کشمیر که توجه و تربیت و
انعطاف خاطر بیضا رتبت در نخور دستر است مصروف
و معطوف است۔

لهذا چون در سال مبارکه هفتم (۹۵۸) از جلوس سعادت مانوس
بلده دلپذیر کشمیر بفر قدوم همایون میمنت پذیرفت و
باغ نشاط که اعتضاد خلافت و فرمان روای اعتماد
سلطنت و کشور کشائی فص خاتم شجاعت و بخت یاری
آب گوهر جلالت و کامگاری عقده کشای معاقد ملک و

۹۵۸ھ = ۱۰۲۴ھ (۱۶۲۴ء)؛

دولت سپاہ آرای مواکب فتح و نصرت افتخار پردلان جان سپار. خلاصۂ مخلصان وفادار گوہر درج دولت و اقبال. طراز آستین ابہت و اجلال بمقدمۃ الجیش معارک جہان کشائی و جہان بانی. نقدمۃ العیش محافل کام بخشی و کامرانی. مخزن اسرار خلیفۂ الٰہی مجموعۂ اطوار ہواداری و خیر خواہی مونس وحدت سرای حضور محرم خاص الخاص سراسر سرور صاحب فطرت عالی عنوان مثال بے مثالی. انجمن آرای محفل پادشاہی باریک بین دقایق آگاہی ہمدم دل کشای حریم خاص جلیس خلوت سرای وفا و اخلاص دقیقہ یاب اسرار سلطانی موشناس عالم مزاج دانی صحت نسخۂ دانشوری و دانائی. فہرست مجموعۂ بینش و بینائی شناسای رموز سلطنت و ابہت نگاہبان قواعد نصفت و عدالت. قدوۂ خوانین سمو المکان عمدۂ امرای رفیع الشان مشید ارکان دولت عظمی ممہد ضوابط خلافت کبری اعم عالی مقدا. اتالیق سعادت شعار مبارز الملت والدین آصف جاہ خان کوہ تمکین در دامن کوہ شرقی آن بلدہ طیبہ احداث نمودہ منظور نظر والا و مطرح شعاع قبۂ چتر گردون فرسا گشت و حقیقت آب جوی کہ بہ جہت سیرابی باغ مذکور از نہرے کہ از پایان موضع داچی گام من اعمال پرگنۂ پھاک می گذرد و در فرح بخش کہ واقع است دران موضع معروف بہ شالمار

ما بدولت و اقبال در ایام فرخندہ فرجام شاہزادگی احداث
فرمودہ بودیم۔ دریں ولا بہ مبارکی و فیروزی بدان سرزمین
فرح بخش نزول اجلال فرمودیم۔ مجدداً توجہ جہان آرا بہ
ازدیاد کمیت و کیفیت عمارات آں باغ دل کشا مبذول
فرمودیم کہ تازگی تمام و آراستگی مالا کلام یافت۔

الحق باغے مرتب گشتہ کہ اعتدال ہوایش بہ غایت
فرح افزا و صفا و لطافتش نہایت دل کشا و حوض کوثر
مبا تش از عین صفا عکس پذیر فتہ آب آئینہ کردارش
از صور عیون و اشجار صحفۂ تصویر گشتہ۔ کسان آں مؤتمن
الدولہ کہ قلیلے ازاں نہر فیض بہر جدا نمودہ بہ باغ نشاط
جاری ساختہ اند سعی موفور و کدّ نا محصور دراں باب بہ ظہور
رسانیدہ۔ ایں معنی موجب سر سبزی اشجار میوہ دار آں
باغ شدہ بعرض مقدس رسید۔

بناءً علیہ بطریق التمغا و عنوان دوام بقا آب
جوئی مذکور بہ باغ مزبور بشرطیکہ زمین مواضعیکہ از آب ایں
نہر ہمیشہ مزروع می شد و از بردن ایں آب فتورے و
قصورے در عمارات و زراعات آں دہ نہ نیابد متعلق و
مخصوص داشتہ حکم فرمودیم بطریقے کہ جریان دارد ہمہ وقت
مستمر و برقرار بود۔ در ہیچ آنے از آوان و زمانے از ازمان
فردے از افراد انسان مانع و متعرض و شریک آں نگردد۔
و دست تصرف و تعرض ازاں کشیدہ کوتاہ دارد۔

دفرزندان کامگار و ندیمان عالی مقدار و دیوانیان
کفایت شعار و اُمرای رفیع الشان و ذو الاقتدار و سایر
متصدیان مہام دیوانی و مباشران اشغال سلطانی۔
بالتخصیص حکّام کرام حال و استقبال صوبہ دلپذیر کشمیر
حسب التحریر بمقرر دانسته عطیہ مذکورہ را معلّا و مؤید
شناسند تا انقراض زمان و انقطاع جہاں چنانچہ
مقتضای التمغای ایں دودمان است از شائبہ تغیر و
تبدیل مصؤن شناخته ہر سال حکم فرمان مجدّد نہ
طلبند فقط۔"

و در عہد افاغنہ عظیم خان مرمت ایں روضۂ ربّان اندک کردہ بُود لیکن راجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۳ [۹۵۹] ہجری تجدید تعمیر و ترمیم آں مناسب حال فرمُود۔

باغ جہان آرا۔ شاہ زادہ دارا شکوہ درمیان تالاب ڈل از حضرت بل سمت جنُوب متصل بٹہ مزار جزیرۂ نوشنما ظاہر کردہ حدیقۂ دل کشا مسمّی بہ جہان آرا احداث نمود و بہ تباعد ایّام منہدم گشته در عہد دُرّان لعل شاہ نام فقیرے دراں جا متمکن شدہ بُود الحال تکیہ لعل شاہ جی گویند۔

باغ شاہ آباد متصل جہاں آرا بر ساحل ڈل المعروف مَنہ فَل قریب حضرت بل سمت جنُوب روضۂ وسیعے دارا شکوہ احداث کردہ بُود۔ سلیم

عروس گل چو از داماد گوید　　جہاں آرا و شاہ آباد گوید
فتادہ ایں دو گلشن مست و شاداب　　یکے بر آب دیگر بر لب آب

باغ پری محل شہو کُٹ لنہ [۹۶۰] متقارن موضع تھید بر کمر کوہ دارا شکوہ بفرمایش

۹۵۹ھ مطابق ۱۸۷۶ء؎ ۹۶۰ھ بقول پنڈت آر۔سی۔کاک۔ باغ پری محل د[ر] (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مرشد خود ملاشاہ حدیقۂ دل کشا بہ مدارج متعددہ احداث کردہ بود متصل آن چشمہ آب (ایست) آن بہ سبیل نہر طراوت بخش اشجار و ازہار آن گل زار می شد۔ الحال وقف اجنۂ و ممکن مار و افعی است مدارج تعمیر آن ہنوز حیرت افزا۔

باغ چار چنار۔ بر کنار تالاب ڈل۔ زیر دامن کوہ سلیمان شاہزادہ مراد بخش ابداع کردہ بود (۹۶۱)۔ چار چنار ہنوز موجود است۔ ہمیشہ نشست گاہ حکام و سلاطین۔

باغ ملاشاہ۔ قرین موضع درند پرگنہ پھاک دارا شکوہ بہ خواہش استاد خود ملاشاہ بر جبہۂ کوہ آباد نمودہ۔ جوی شاہی میان آن می گذرد عمارت سنگین و حمام متین ہنوز موجود۔

اورنگ آباد۔ فراز چشمۂ کوکھ بون حدیقۂ دل کشا بفرمان عالم گیر آباد شدہ بود از باتمام نرسید۔

ظفر آباد۔ در سنہ ۱۰۴۳ بمقام بربہ دار محلہ زونی مر بر ساحل آنچار ظفر خان (۹۶۲)

---

(۹۶۰) مشتمل ششش طبقات است ہر یک ازان در طول و عرض از دیگرے اختلاف دارد۔ طول و عرض مجموعی این باغ چنین است:۔

۶۰۰ × ۱۷۹ تا ۲۰۵ فیٹ انگلیسی (این شینٹ مانومنٹس آف کشمیر صفحہ ۹۷ و ۹۸)

(۹۶۱) شہزادہ مراد این باغ را در سنہ ۱۶۴۱ء وقتیکہ صوبیدار کشمیر بود ابداع نمود۔ حالا سوائے چند چنار از باغ اثری نیست۔

(۹۶۲) ظفر خان خواجہ احسن اللہ پسر خواجہ ابو الحسن تربتی است از سال نوزدہم جلوس جنت مکانی او بہ ترقی نہاد۔ در سال ششم سنہ جلوس فردوس آشیانی (شاہ جہان) چون صوبہ داری کشمیر از تغیر اعتقاد خان شاہ پور بہ پدرش مفوض گشت او خلعت و اسپ یافتہ بہ نیابت بدان صوبہ مرخص گردید۔ و سال ششم (کہ پدرش بدار البقاء شتافت) پادشاہ صوبہ داری کشمیر اصالتاً باو مقرر کردہ از اصل و اضافہ بہ منصب سہ ہزاری دو ہزار سوار و عطائے علم و نقارہ بر نواخت۔ سال ہفتم کہ پادشاہ عزیمت کشمیر نمود او تا بھمبر آمدہ دولت بار اندوخت و سال دہم بر طبق حکم محکم بر تبت حملہ برد و بہ حسن تدبیر مفتوح ساخت۔ سال دوازدہم از صوبۂ کشمیر معزول شدہ باتفاق خان (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

احسن کہ در عہد شاہ جہان والی صوبہ شدہ بود آباد نمود۔ میر الٰہی :۔

ظفر خان کرد از طبع ملوّن
بعرض چاردہ مہ چار گلشن

باغ گلشن۔ در ۱۰۴۴ھ از بوٹا کدل تا احمد کدل بر لب جنوبی آب ظفر خان آباد کردہ بود۔

باغ احسن آباد معروف بہ حسن آباد معمورۂ ظفر خان مذکور از نایدیار بسمت شمال عمارات پختہ و سنگین و حصار متین و امام باڑہ رنگین داشت۔ بنیاد عمارت سنگینہ ہنوز موجود و باغ مفقود۔

باغ عنایت۔ از زیارت سید محمد مدنی بطرف شمال بود۔ نہر لچھمہ کول میان آن جاری می شد ہمیں چہار باغ از تعمیرات ظفر خان است۔

حیدر آباد۔ طرف نوشہرہ متصل نالہ جائے کہ پیشتر باغ سلطان زین العابدین بود۔ علی مردان خان حویلی ہای سنگین و فوارہ و آبشار دلنشین برائے بود و باش خود احداث کردہ بود۔

(مسلسل) دوران نصرت جنگ بہ تنبیہ ہزارہ جات بکر عزیمت بربست۔
درسال سیزدہم ہمراہ پادشاہ زادہ محمد مراد بخش کہ بہ توقف در بھیرہ ضلع خوشاب (پنجاب پاکستان) مامور شدہ بود رخصت پذیرفت۔ پس ازاں دو سال بوجہے معتوب شدہ بے منصب وجاگیر ماند۔
در اواخر سال چہاردہم بر منصب وجاگیر بدستور سابق فائز گشت۔
درسال پانزدہم چوں بعرض رسید (کہ تربیت خان صوبہ دار کشمیر باوصف صدور تاکید وارسالی زر نقد باحوال المساکین آن جا (کہ دراں سال قحط رو دادہ بود) چنانچہ باید نمی پردازد) مرتبۂ ثانی خان مزبور بہ صوبہ داری کشمیر دستوری یافت پس بازا زاں درسال ہیزدہم بہ دو قوع امرے از دولت بندگی چندے محروم گردیدہ۔ درسال بیست و پنجم بہ منصب سہ ہزاری وہزار و پانصد سوار اختصاص یافت سال دیگر بہ صوبہ داری ٹھٹہ سرفرازی یافت۔ آخر الامر ہمیں طور انقلابات زمانہ دیدہ درسال ششم جلوس عالمگیری مطابق ۱۰۷۳ در لاہور بساط ہستی در نوردہ در مقبرۂ پدر مدفون شد ظاہر ش بسیار مختصر بود۔ اگر چہ پدرش خواجہ احسن اللہ سنی بود لیکن او خود در تشیع تعصب تمام داشت صائب او را دریں بیت ستودہ است۔
خانخاناں را بہ بزم و رزم صائب دیدہ ام۔ در سخا و در شجاعت چوں ظفر خان تونیست
(ماثر الامرا جلد دوم از ص ۷۵۶ تا ص ۷۶۳)

باغ علی آباد - بالاتر از موضع تیل بل علی مردان خان در عہد شاہ جہان سنہ ۱۰۶۰ ہجری بعمارات عالیہ و دیوارہای پختہ و آب جوی کلان و حوض ہای وسیع و آبشار و فوارہائے دلپذیر ابداع کردہ بود. علامتش موجود.

باغ ارادت خان - بمقام سونتی بٹن ہار - از نادہ پورہ سمت مشرق ارادت خان در سنہ ۱۰۳۰ در عہد جہانگیر آباد کردہ بود و طرف مشرق آن عمارات و برج ہا و زینہ ہای سنگین برپاداشتہ پنجرہ ہای نازک و گل کارہم چنان ساختہ بود کہ درجای دیگر نہ بود. گویند نجار پنجرہ ساز را صلہ و انعام دادہ دست برید تا بجای دیگر نہ سازد. اکنون ہیچ علامتش باقی نیست.

باغ دلاور خان[963] - برکنار غربی برارنمبل متصل محلہ قلاش پورہ در عہد جہانگیر سنہ ۱۰۲۷ دلاور خان[964] احداث کردہ بود. بہ ترمیم حکام ہنوز کیفیت آن موجود. عمارت شاہی[965] تاریخ است.

---

۹۶۳ - باغ دلاور خان در عہد سکھاں بطور اقامت گاہ سیاحان انگلیسی مستعمل بود. (سفر نامہ ہیوگن جلد دوم صفحہ ۶۰ و سفر نامہ مورکرافٹ جلد دوم صفحہ ۱۰۲ و ۱۰۳، ۱۱۶)

حالا این باغ محل عمارات مدرسہ فوقانیہ حکومت جموں و کشمیر است و بجز چند چنار قدیمہ ہیچ نشان از باغ ندارد.

۹۶۴ - ابراہیم نام داشت. ابتداء برفاقت میرزا یوسف خان رضوی روزگار می گذرانید. در مبادی جلوس جنت مکانی بہ صوبہ داری لاہور سر برافراختہ رخصت گرفت. در سال سیزدہم سنہ ۱۰۲۷ھ (۱۶۱۷ء) از تغیر احمد بیگ خان کابلی بصاحب صوبگی کشمیر مباہی گردید. در سال چہاردہم جلوس بہ ہمت و مردانگی فتح کشتوار کردہ داخل ممالک محروسہ گردانید بعد چندے از اجل طبیعی درگذشت (ملخص از مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲)

۹۶۵ - ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۷ء ؛

باغ لشکر خان[۹۶۶] - در موضع بٹ پوره پرگنۂ پھاک بر ساحل شمالی ڈل در سنه ۱۰۶۸[۹۶۷] سیف خان که از طرف عالم گیر ناظم کشمیر شده بُود آباد نمود - و از سند لار نهرے مخصوص برای سیرابیٔ آں آورده بُود که به سبب تغیر حکومتش با تمام نرسید - ظریفے گفته است - بیت:-

سایۂ گر نیست سیف آباد را
می توان پیغمبر باغات گفت

راجه رنبیر سنگهه در سال ۱۲۹۳[۹۶۸] کارخانۂ ابریشم احداث نمود و بر فرق آں باغے قصیر احداث کرده بنام خود[۹۶۹] موسوم ساخت -

باغ قوام الدین خان - در موضع رت پوره از عیدگاه طرف مغرب متصل نور باغ بعهد عالم گیر در ۱۰۸۰ قوام الدین خان احداث کرده بُود الآن معدوم -

باغ صدارت خان - در موضع پاندچ پرگنه پھاک صدارت خان که از وزرای شاه جهان بُود آباد نمود -

باغ صادق آباد - المعروف به حضرت بل - صادق خان[۹۷۰] که از امرای شاهجهان بُود بر ساحل غربی تالاب ڈل حدیقۂ دل کشا و عمارت نوشتما ترصیص نمود و در سنه ۱۰۴۴[۹۷۱]

---

۹۶۶ پنڈت آنند کول بامزئی "باغ سیف آباد" را بنام "جنت" نام زد کرده است - وجه تسمیه اش بنام باغ لشکر خان محقق نه شده ٭ ۹۶۷ مطابق ۱۶۵۷ء ٭ ۹۶۸ مطابق ۱۸۷۶ء - پنڈت آنند کول مزبور بجائے سنه ۱۸۷۶ء سال ۱۸۷۰ء نوشته است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۲۹) ٭ ۹۶۹ یعنی رگھوناتھ پوره (ایضاً صفحه مزبور) ٭ ۹۷۰ پسر آقا طاهر وصلی تخلص بن محمد شریف هروی و برادر زاده و خویش اعتماد الدوله طهرانی است چندے همراه پدر به فوجداریٔ نواح پنجاب گذرانیده در عهد جهانگیری بمنصب در خور بلندی یافت - سال سیزدهم حکومت صوبۂ پنجاب و کوهستانِ شمالی به نام او مقرر گشت - چوں در آوان مراجعت از کشمیر واقعۂ ناگزیر (وفات) جنت مکانی روداد (بقیه بر صفحه آینده)

شاه جهان در قصر آن تجدید وضو کرد دوگانهٔ برای آن یگانه ادا نمود و فرمود صادق خان این عمارت محل عشرت نیست بلکه مسجد یست. بعد مرور شصت و هفت سال در سنه ۹۷۲ ۱۱ هجری موئی مبارک نبوی علیه الصلوٰة والسلام که خواجه نور الدین ایشه بری به مؤنت تمام از بیجاپور ۹۷۳ حاصل کرده بود بمعه نعش او به کشمیر رسید. فاضل خان ۹۷۴ که در آں

(مسلسل) و یمین الدوله (آصف جاه خان) به مقتضائے وقت داور بخش پسر خسرو را به سلطنت برداشت صادق خان که نسبت به شاه جهان نفاق می ورزید از مآل خود خائف شده التجا به یمین الدوله آورد سال اول جلوس فردوس آشیانی (شاه جهان) همراه شاهزادها آمده دولت باریافت و به منصب اصلی خویش "میر بخشیگری" بجائے ارادت خان بحالی یافت و سال ششم نهم ربیع الاول سنه ۱۰۴۳ هزار و چهل و سه هجری برحمت ایزدی پیوست (مآثر الامراء جلد ۲ صفحه ۳۰ — ۷۲۹) ؛

سنه ۹۷۱ ۱۶۳۴ء ؛ سنه ۹۷۲ ۱۶۹۹ء در عهد اورنگ زیب بادشاه غازی ؛

سنه ۹۷۳ بیجاپور شهرے است از شهرهائے هند جنوبی (دکن) قصهٔ آمدن موئے شریف در کشمیر این است که شخصے سید عبد الله که ادعائے تولیت روضهٔ پاک آنحضرت صلعم در مدینهٔ منوره می کرد۔ بنا بر حاجتے از سرزمین حجاز وارد هند (بیجاپور) گردید موئے آنحضور در دست داشت۔ بنا بر تنگیٔ معاش مجبور گشت که به هدیه دهد۔ خواجه نور الدین ایشه براری که مولدش از کشمیر و بزرگ تاجران دهلی بود به سلسلهٔ تجارت وارد بیجاپور شده بود از سید مزبور موئے مقدس آنحضرت صلعم بعوض یک لک روپیه بدست آورد۔ بعده در کشمیر آمده بمقام باغ صادق آباد که اکنون به حضرت بل موسوم است برائے زیارت خاص و عام نهاد (کشمیر جلد دوم صفحه ۵۱۹) ؛ سنه ۹۷۴ میرزا برهان نام برادرزادهٔ فاضل خان سامان است. در اوائل شهور سنه یک هزار و صد و نه ۱۰۰۹ خانِ مذکور از تغیر ابو نصر خان بحکومت کشمیر سرفرازی یافت. مرد بود محب احسان و سلوک خیر علماء و مشائخ را بسیار اعزاز می فرمود و با آنها صحبت می داشت همچنین محب کارهائے رفاه عام بود چنانچه سه هفت چنار و سرائے آن جا و خانقاه حسن آباد و جوگی لنگر و مدرسه و حمام متصل نو مسجد سنگین از بنائے اوست. مذهباً سنی بود چنانچه اکثر به جمعه (باقیه بر صفحهٔ آینده)

ایّام صاحب صوبہ شدہ بُود بہ صلاح اعیان شہر عمارات مذکورہ برای زیارت موی شریف وقف نمودہ حضرت بل[۹۷۵] نام نہادند۔ اکنون بر حیثیت باغ نماندہ معتقدان درگاہ در ترمیم عمارت کوشیدہ غرب رویہ وسعت دادہ مسجد ساختند و شرقاً در سنہ ۱۲۸۵ھ[۹۷۶] خانقاہ وسیع و ایوان رفیع بدان پیوستند "عشرت گاہِ اولیٰ"[۹۷۷] تاریخ آں در تعمیر اولی گفتہ بُودند۔ راقم الحروف را "عشرتگہ اولیا" بخاطر گذشت: تاریخ

پئے سال تاریخ ایں خوش بنا
خرد گفت "عشرت گہِ اولیا"[۹۷۸]

باغ افضل آباد۔ مقارن حضرت بل سمت شمال افضل خان[۹۷۹] کہ از امرائے شاہ جہان بُود آباد نمود۔

(مُسلسل) در مسجد جامع و مقام بزرگاں می رفت۔ از اعمال حسنۂ او وقف درگاہ حضرت بل است برائے موئے نبیؐ کہ خواجہ نورالدین ایشہ باری از بیجاپور آورد (ملخص از واقعات کشمیر، خواجہ محمد اعظم صفحہ ۱۹۱)

۹۷۵ھ حضرت بل۔ "بل" در کشمیری کنار آب را می گویند و چوں ایں مقام بر کنار آب ڈل است و نسبت بہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دارد، بنام "حضرت بل" موسوم شد:

۹۷۶ھ ۱۸۶۸ء:

۹۷۷ھ ۱۰۳۳ھ (۱۶۲۳ء):

۹۷۸ھ ایضاً:

۹۷۹ھ نام افضل خان علامی پسر ملا شکر اللہ شیرازی دیوان کل پادشاہ شاہ جہان بود۔ در سنہ دوازدہم جلوس شاہ جہانی بعمر ہفتاد سالگی از دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ تاریخ فوتش (ز نیکوئی بُرد گوئے نیک نامی) ۱۰۴۸ھ یافتہ اند۔ فاضل مہذب الاخلاق بود۔ اعلیٰ حضرت او را بسیار می ستود۔

(مآثر الامراء جلد اوّل صفحہ ۱۴۹، ۱۵۰)

باغات جعفر خان ۹۸۰ - در عہد عالم گیر سہ باغ آباد کردہ است یکے جزیرہ ایست که فی الحال بته مزارحی گویند متصل باغ جہان آرا و دو باغ دیگر به تحقیق نه رسید۔

قاضی باغ - برلب چشمۂ مان سر شرنگ قاضی ابوالقاسم معروف به قاضی زادہ آباد کردہ بُود۔ سدّ در گجن ہم از مخترعات اوست۔

چوہدری باغ ۹۸۱ - قرین موضع ایشہ براری چوہدری ہیش که در عہد شاہ جہان یکے از اکابر دوران بُود احداث نمود۔ گویند ہشتاد خیابان داشت وسدّ تالن مرگ که از سلطان ۹۸۲ سکندر یادگار بُود وی مرمت نمود سیف خان که حاکم کشمیر بُود ملاحظہ آن نمودہ گفت۔ چوہدری باغ نه کرد۔ بردل سیف خان داغ کرد۔

باغ افراسیاب خان ۹۸۳ متصل حضرت بل جانب شمال افراسیاب خان

---

۹۸۰ ھ خلف الصدق صادق خان میر بخشی وہمشیرہ زادہ وخویش یمین الدولہ آصف خان است در آخر سال بیستم شاہ جہانی بعہدۂ میر بخشی گری از تغیر خلیل اللہ فائز گشت۔ در سال سی ویکم خان مذکور بتفویض وزارت کل اعتبار برافروخت۔ چون فاضل خان دیوان اعلیٰ در سال ششم از جلوس عالمگیری در کشمیر داعی حق را لبیک گفت۔ فرمان بطلب جعفر خان ارسال یافت جعفر خان ہنگام مراجعت اعلیٰ حضرت از کشمیر در ۱۰۷۴ھ بمقام پانی پت جبہہ سائے عتبہ خلافت شد وبارشاد اعلیٰ حضرت به رتبہ وزارت عظمیٰ فائز گشت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۸۱ ہزار وہشتاد ویک ہجری در شاہ جہان آباد وفات یافت۔ (ایضاً صفحہ ۵۳۱ تا ۵۳۵)

۹۸۱ ھ چودھری ہیش راٹھور پسر دلپت برادر زادہ راجہ سورج سنگھ بود۔ در سال ہشتم جلوس شاہ جہانی منسلک ملازمان شاہی گشتہ رو به ترقی نہاد۔ سال نوزدہم با ضابطہ پانصدی ذات افتخار پذیرفتہ ہمراہ شاہ زادۂ مراد بخش به تسخیر بلخ وبدخشاں رفت۔ در سال بیستم مطابق ۱۰۵۶ھ رخت ہستی بربست (ایضاً ج ۳ صفحہ ۶ — ۴۴۵) ؛

۹۸۲ ھ متوفی ۸۱۹ھ مطابق ۱۴۱۶ء ؛　　۹۸۳ ھ ۶ — ۱۷۴۵ء ؛

در عہد محمد شاہ آباد نمود۔

باغ کفایت خان - در محلہ خانیار کفایت خان در سنہ ۱۲۰۸[۹۸۴] کہ از جانب افاغنہ نایب صوبہ شدہ بود بعمارات و اشجار و گلزار معمور ساخت الحال مزروع در تصرف پنڈت مہانند جو در۔

باغ امرود - از پل ڈبنکی پورہ تا نانٹی پورہ باغ امرود از عہد جہانگیر و شاہجہان احداث شدہ بود - اشجار اقسام امرود چندان دافر داشت کہ شعاع آفتاب در آں داخل نمی شد و در موسم شگوفہ مردم شہر برائے سیر و تماشا دراں جا می رفتند تا عہد امیر خان[۹۸۵] موجود بود۔

باغ انگور - از کوہ دیارہ گری کہ قریب صفاپور است تا زیارت شاہ محمد صادق قلندر زیر دامنہ کوہ در عہد سلاطین پیشین تاک ہای انگور مغروس بود شاہان چغتہ مرمت آں افزودہ اقسام انگور آں مشہور آفاق کردہ بہ سلاطین و امصار و بلاد بطور تحفہ و ارمغان می فرستادند۔

سلاطین دراں پرداخت آں نہ نمودہ - برہم شد ہمگی چند تاک در موضع رپور موجود ماند - راجہ گلاب سنگھ ترقی آں نمودہ از خود مہاراج باغ آباد ساخت و راجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۴[۹۸۶] ہجری قرین موضع ونڈ ہمہ باغ انگور در غایت وسعت و فسحت احداث کردہ رنبیر باغ نام نہاد - انگور باغات رپور در ہند مشہور است اہل یورپ ہم خوش می دارند۔

و ظفر خان احسن در مثنوی ہفت منزل می نگارد کہ شاہان مغلیہ از قصبۂ

---

۹۸۴ سنہ ۱۷۹۳ء ؛

۹۸۵ سنہ امیر خان جوانشیر صوبیدار کشمیر در عہد شاہان دُرّاں دیانی پل امیرا کدل ؛

۹۸۶ سنہ ۱۸۷۷ء ؛

اسلام آباد تا حدود ویرناگ در عرض راہ از یمین و یسار تاک ہای انگور کاشتہ بودند
بیت:-
زسر حدّ اپچ تا حدِّ ویرناگ
رود لشکر ہمہ در سایۂ تاک

باغ توت۔ بابا سوامی نام شخصے مرتاض زیر دامن تخت سلیمان زاویہ نشین گشتہ بر کنارہ نہر چونٹی کل گلستانے عجیب آراستہ بود کہ آں را تکیہ بابا سوامی گفتند۔ مردم شہر بہ سیر و تماشا دراں جا می رفتند۔ حضرت میر محمد ہمدانی تکیۂ مذکور خرید کردہ و زمین ہای دیگر از ساحل دریای بہت و امیرا کدل تا کوہِ سلیمان شامل آں نمودہ از یک سر تا سر دیگر درختانِ توت پیوندی غرس کردہ برای چراگاہ دواب اہل شہر وقف عام فرمود و تا عہد شاہان[۹۸۷] دراں بعض درختانش موجود بود حاجی کریم داد بقیۂ آن قطع کردہ برای اسپ دوانی محل مستوی ترتیب دادہ صفوف اشجار سفیدار کہ تا حال موجود است غرس نمود۔ و حوالی آن چمن بندی کردہ درختان میوہ دار بسیار کاشت نمود۔ بسمت شمال آں برلب جوی چونٹی کل چنار ہائے غرس فرمود گویند دراں جا پشہ ہا کمتر باشند۔
و در عہد سنگان ہری سنگھ[۹۸۸] درمیان آں باغے طرح نمود۔ بعد آں

۹۸۷ یعنی تا ۱۸۱۹ء۔ بقول والٹر لارنس صوبیداری کشمیر در ۱۷۵۱ء از تعلق دہلی آزاد گشتہ موروثی شد و در سال دوم کشمیر در دست افغاناں افتاد۔ ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۶ ::

۹۸۸ ہری سنگھ نلوہ بانی ہری پور ہزارہ پسر سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ بود بعمر ہفت سالگی از سایۂ پدر محروم شد۔ رنجیت سنگھ او را در سایۂ عاطفت خود آوردہ پرورش نمود۔ وائن در سفرنامۂ خود او را خدمتگار رنجیت سنگھ ظاہر کردہ است۔ مہاراجہ مزبور بر شیر افگنی او را بلقب "نلوہ" ملقب کرد۔ در فتح ملتان و پشاور و کشمیر شجاعت و دلیری از حد ظاہر کردہ کارش بالا گرفت در ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر مقرر شد لیکن بنا بر ظلم عظیم (بقیہ برصفحہ آیندہ)

شیخ محی الدین آبشار نمود بر گوشۂ جنوبی آن آباد ساخت۔ در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ برای فرودگاہ صاحبان سیّاح بنگلہ ہای بسیار برلب دریا معمور گشت و برای محکمۂ ریزیڈنسی عمارات منیع و باغات وسیع تعمیر یافت۔

دولت آباد۔ از کدل جوگی لنکر تا حد سورہ ٹینگ ابدال ریبنہ پسر راون ریبنہ باغی وسیع آباد کردہ بود کہ الحال بہ ریبنہ واری مشہور است۔ نبیرۂ او جہانگیر ریبنہ باغ مذکور نذر خادمان بابا اسماعیل فرمود۔ ایشان مدتے متصرف بودند۔

گویند ہزارہا تاک انگور دراں مغروس بود۔ چنانچہ حضرت شیخ حمزہ در صغر سن بہ امر مربّی خود چندگاہ محافظت آن می کردند حضرت بابا ہنگام رحلت خود باغ مذکور را برای مزار مردم شہر وقف عام نمودند و با ملہ کھاہ شامل فرمود۔ اکنون اکثر زیر تعمیرات۔

امیر آباد۔ چوں امیر خان جوان شیر در حکومت خود دختر ہانجیان نندہ پورہ در عقد آورد بنا براں درمیان نندپورہ دار الامارت خود قرار دادہ باغی وسیع طرح نمود۔ و از باغ درشنی کہ پیش روی جروگہ شاہی بود سنگہای صفہ و حیاض و آبشار و فوارہ برداشتہ دراں جا نصب نمود۔

(مسلسل) کہ بر کشمیریاں نمود بعد دو سال واپس طلبیدہ شد۔ از تعمیراتش قلعۂ اوڑی وقلعہ نروچھی ومظفر آباد و گوردوارہ ہائے (معابد سکھاں) ٹٹن و بارہ مولہ و کاٹھی دروازہ سرینگر و باغی برلب آب جہلم است۔ بقول دائن ہری سنگھ در کشمیر در عہد خود روپیہ ہائے ناسرہ (غیر خالص) رائج نمود۔ در ۱۸۳۷ء در محاربہ مابین امیر دوست خاں بمقام خیبر ہلاک شد ہری سنگھ نلوہ فارسی بخوبی می تواں خواند (کشمیر۔ ج ۲۔ صفحہ ۷۳۰-۷۲۹)

باغ آقا حسین - که از امرای افاغنه بود از باغ نشاط سمت جنوب مشهور است -

باغ سوکھ رام - در عهد سنگان از رؤسای کشمیر بود - زیر دامن کوه سلیمان ست فی الحال موجود -

باغ مهان سنگھ - از شیر گڈھ بالا متصل نٹی پوره در حکومت خود مهان سنگھ آباد ساخت سنه ۱۲۴۵ھ [۹۸۹] -

رام باغ - از تعمیرات دیوان کرپا رام [۹۹۰] برلب دودھ گنگا متصل نٹی پوره است در سال سنه ۱۲۷۴ [۹۹۱] راجه گلاب سنگھ در آن جا سنسکار شده [۹۹۲] - مهاراجه رنبیر سنگھ در سنه ۱۲۷۵ بر شمشان او مندر و تعمیرات افراشت -

شیخ باغ متصل امیرا کدل سمت مشرق در سنه ۱۲۵۹ [۹۹۳] شیخ محی الدین آباد ساخت - فی زماننا گورستان اہل یورپین در آن جا تقرر یافت -

باغ هری سنگھ [۹۹۴] متصل شیخ باغ سردار هری سنگھ در حکومت خود آباد ساخت -

بسنت باغ - پیش روی شیر گڈھ جانب مشرق برلب دریا کرنیل میان سنگھ [۹۹۵] در حکومت خود ترصیص نمود و سنگهای صحن و مشرب نو مسجد بر داشته در آن جا نصب کرد [۹۹۶] -

---

[۹۸۹] سنه ۱۸۲۹ء ؛ [۹۹۰] صوبیدار کشمیر از ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۱ء ؛ [۹۹۱] سنه ۱۸۵۷ء ؛ [۹۹۲] سنه نوشته شد ؛ [۹۹۳] سنه ۱۸۴۳ء ؛ [۹۹۴] ذکر این باغ در ترجمه اش در سابق گذشت ؛ [۹۹۵] مهان سنگھ ؛ [۹۹۶] داکتر جان انس در کتاب خود "کشمیر هینڈ بک" صفحه ۱۲۵ مطبوعه ۱۸۷۲ء در ذکر بسنت باغ میگوید :-

بسنت باغ زیر ژونٹ کول (نهر سیب) از تعمیرات مهان سنگھ

منشی باغ - منشی تلوک چند کہ در عہد سنگان صاحب کار بود بالاتر از باغ ہری سنگھ دو حصہ آباد ساخت۔

گلاب باغ - از شیر گڈھ سمت مغرب قریب پل ٹینکی پورہ مہاراجہ گلاب سنگھ آباد فرمود۔

حضوری باغ - در سال ۱۲۸۸ھ (۹۹۷) مہاراجہ رنبیر سنگھ از شیر گڈھ بالا متصل باغ بہمان سنگھ بہ عمارات و اشجار و ازہار آباد ساخت۔

سمندر باغ - درمیان بابہ شومہ مہاراج رنبیر سنگھ آباد نمود۔

رگناتھ باغ - در موضع جبگ (۹۹۸) پرگنہ پھاگ متصل باغ سیف خان رنبیر سنگھ آباد ساخت فقط۔

کوٹھی باغ - بالاتر از امیرا کدل برلب دریا طرف جنوب مہاراجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۲ھ (۹۹۹) احداث نمود و برلب دریا عمارت عالی شان مرتب بہ تالار و رواق و منظر و ایوان و مزین بہ آلات جاڑ و ہانڈی (۱۰۰۰) و اسباب گوناگون منقش بہ نقوش تصاویر و اشکال و الوان و بوقلمون برای فرودگاہ خود و آمد و رفت صاحبان برطانیہ مسمی لال بہ کمال ساختگی و آراستگی پیراستہ بود۔ در سال ۱۳۰۳ھ (۱۰۰۱) بحادثۂ زلزلہ اندک نقصان یافت۔

خواجہ باغ - خواجہ ثناء اللہ شال در تھنگہ محلہ ضلع خانیار زمین بسیارے از

(مسلسل) حاکم کشمیر است۔ سنگہائے این باغ از مسجد حسن آباد آوردہ شدہ اند باغ مزبور اقامت گاہ فقرا منود است۔ در موسم گرما رنبیر سنگھ دربار خود درین جا منعقد می کرد۔" (کشمیر جلد دوم صفحہ ۴۴۷) ؛

۹۹۷ ۱۸۷۱ء ؛ ۹۹۸ صحیح "جق" است چناں کہ در سابق گذشت ؛

۹۹۹ ۱۸۷۵ء ؛ ۱۰۰۰ جار و فانوس ؛ ۱۰۰۱ ۱۸۸۵ء ؛

مالکان خرید کردہ متصل دولت خانہ روضۂ دل کشا و دوحۂ روح افزا بہ حیاض و فوارہ و آبشار و عمارات و تالار مانند شالمار در سنہ ۱۲۹۵ھ [۱۰۰۲] احداث فرمود و زیادہ از یک لک روپیہ در تعمیر آں صرف نمود۔

پلہائی کشمیر

در عہد پاستان راجہ ہای دوران بر سطح دریای بہت سفاین عظیم ملاصق یک دیگر بہ سلاسل و زنجیرہا مربوط ساختہ و تختہ ہای وسیع بران مفروش کردہ سنی جسر استوار کردہ بودند و در فساد زود کچو سربسر ویران گشتند۔

بعد آں در عہد سلاطین پلہائی چوبین باین وضع احداث نمودند کہ اولاً از چوب دیودار یک صندوق مربع تیار کردہ در عمق دریا غرق ساختہ و در جوف آں سنگہائی گراں انباشتہ بنیاد جسر مرتفع افراختہ بالای آں فراز یک دیگر بہ اضلاع چہارگانہ بسان صندوق از میخ ہائی چوبین استوار نمودہ بالای آں چپ و راست پوزہا کشیدہ و بر سر آں چوب ہای تناور و طویل باتصال پایہ ہا گستردہ و بر سطح آں فرش تختہ ہا و چوب ہا نصب کردہ حوالی آں جنگلۂ چوبین برای حفاظت مستحکم ساختہ عالی کدل را ابداع اول کردہ اند۔ برین وضع سلاطین اسلامیہ دریای بہت را ہژدہ پل استوار کردہ بودند ازاں جملہ ہفت پل در شہر داشت۔ و یازدہ پل بہ دہات۔ دریں زمان ہمگی سیزدہ پل موجود است و پنج معدوم۔

و از ابتدای عہدِ سلاطین پل ہای مذکور بعضے اوقات بآتش فساد سوختہ و گاہے بہ طغیان سیلاب ویران گشتہ۔ حاکمان ہر وقت در تجدید تعمیر آں

۱۰۰۲ سنہ = ۱۸۷۸ء ؎

کوشیدند۔

نمبر شمار	نام پُل	سنہ	
۱	کھنہ بل	سنہ	متصل اسلام آباد از تعمیرات[۱۰۰۳] ...... پیل پای ۲ عمق ۴ فٹ طول آں ۶۶ گز عرض ۴ گز
۲	کدل بیچ باره[۱۰۰۴]	سنہ ۱۰۴۱ھ	از تعمیرات داراشکوه طول یک صد درعہ عرض شش درعہ فیل پای ۳ عمق ۶ فیٹ
۳	کدل نابینہ	سنہ	از تعمیرات سلاطین۔ در فساد چکان بحادثہ آتش منہدم گردید
۴	کدل ونتی پوره	سنہ[۱۰۰۵]	از تعمیرات سلطان حیدر[۱۰۰۶]۔ در عہد چکان بحادثہ آتش انہدام یافت۔
۵	کدل پانپور	سنہ ۱۰۴۵ھ[۱۰۰۷]	معمورۂ شاه جہان طول یک صد وسی درعہ عرض سہ نیم درعہ فیل پای ۴ عمق ۶۰ فیٹ۔
۶	کدل پانده چھک	سنہ ۹۸۷ھ[۱۰۰۸]	حبہ خاتون زوجہ یوسف چک[۱۰۰۹] احداث کرده بوُد جہانگیر شاه تجدید تعمیر آں کرده بحادثہ سیلاب برہم شد۔
۷	امیرا کدل	سنہ ۱۱۸۸ھ[۱۰۱۰]	از تعمیرات امیر خان جوان شیر۔ ۱۳۴ درعہ طویل۔ ۶۰ درعہ عرض پیل پای ۵ عمق ۱۶ فٹ۔

[۱۰۰۳] البیاض فی الاصل ؛ [۱۰۰۴] کدل لفظ کشمیری بہ معنی "پُل" باشد ؛

[۱۰۰۵] کذا فی الاصل ؛ [۱۰۰۶] سلطان حیدر پسر سلطان زین العابدین (۸۷۷ - ۸۷۸ھ مطابق ۱۴۷۲ - ۷۳ء) ؛ [۱۰۰۷] ۱۶۳۵ء ؛ [۱۰۰۸] ۱۵۲۰ء ؛ [۱۰۰۹] پسر علی چک (مدت حکومت بار اول ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء ؛ و بار دوم ۹۸۷ - ۹۹۲ھ م ۱۵۸۴ - ۱۵۷۹) ؛

[۱۰۱۰] ۱۷۷۴ء - در ۱۸۹۳ء از سیلاب طغیانی غیر محفوظ شده مسمار کرده شد و در ۱۸۹۵ء از سر نو تعمیر یافت سال دیگر یعنی ۱۸۹۶ء بتاریخ ۱۴ مئی برای آمد و رفت خلائق باز شد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۲)

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۸	حبہ کدل	سنہ[۱۰۱۱] ۹۵۸ھ	معمورہ حبیب شاہ[۱۰۱۲] طول ۹۷ درعہ عرض ۶ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۹	فتح کدل	سنہ[۱۰۱۳] ۹۰۶ھ	فتح شاہ آباد کردہ بود طول آں ۸۸ گز عرض ۳ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۰	زینہ کدل	سنہ[۱۰۱۴] ۸۳۱ھ	از سلطان زین العابدین طول آں ۹۶ گز عرض ۸ گز پیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ
۱۱	عالی کدل	سنہ[۱۰۱۵] ۸۲۲ھ	علی شاہ[۱۰۱۶] برادر بڈھ شاہ آباد کردہ بود طول ۸۲ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۲	نوکدل	سنہ[۱۰۱۷] ۱۰۷۷ھ	نور الدین خان آباد نمود طول ۵۷ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۳	سیفاکدل	سنہ[۱۰۱۸] ۱۰۸۲ھ	معمورہ سیف الدین خان طول آں یک صد و دہ گز عرض ۶ گز فیل پای ۴ عمق ۱۶ فٹ۔ تاریخ بر سنگ منقوش است تاریخ بہر تاریخ بگذر از سر آب "گو پل سیف خانِ دریا دل"[۱۰۱۹] ایضاً ز من سال بنائش خضر بنہفت "صراط المستقیم[۱۰۲۰] اہل دین" گفت

[۱۰۱۱] سنہ ۱۵۵۱ع ؛ [۱۰۱۲] سنہ م ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ع) ایں مصرعہ تاریخ فوت اوست: سال تاریخش "مزار ثانی سلطان حبیب" ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ع) ؛ [۱۰۱۳] سنہ ۱۵۰۰ع ؛ [۱۰۱۴] سنہ ۱۴۲۷ع ؛ [۱۰۱۵] سنہ ۱۴۱۹ع ؛ [۱۰۱۶] سنہ مدت حکومت (۸۲۶ – ۸۱۹ھ – ۲۲ – ۱۴۱۶ع) ؛ [۱۰۱۷] سنہ ۱۶۶۶ع ؛ [۱۰۱۸] سنہ ۱۶۷۱ع ؛ [۱۰۱۹] ۱۰۸۲ھ ؛ [۱۰۲۰] سنہ ۱۰۸۱ھ۔ مابین ہر دو تاریخ فرق یک عدد است۔ ابوالفضل در اکبرنامہ جلد اول فرق یک سال و دو سالی در تواریخ عمارات جائز می دارد۔ (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

نمبر شمار	نام پُل	سنہ	کیفیت
۱۴	کدل سُنبل	سنہ ۱۰۲۱	از سلاطین پیشین طول آں ۱۱۲ گز عرض ۵. درعہ پیل پای ۱ عمق ۱۵ فٹ
۱۵	کدل ہانجن	سنہ ۱۰۲۲	از سلاطین پیشین بہ حادثہ طغیان۔ بے حد برہم خورد آلا آن معدوم۔
۱۶	کدل سوپور ۱۰۲۳		از تعمیرات سلطان زین العابدین طول ۲۱۴ گز۔ عرض ۵. درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۸ فٹ۔
۱۷	کدل نوروزپورہ	.	از تعمیرات سلطان حسن ۱۰۲۴ در سنہ ۱۲۲۲ ۱۰۲۵ روز معرکہ عبداللہ خان ۱۰۲۶ با مختار الدولہ ۱۰۲۷ ویران ساخت۔
۱۸	کدل بارہمولہ		بنیاد آن دیرین بود۔ عطا محمد خان از جای خود برداشتہ بالاتر برابر قلعہ سر نو ایجاد نمود طول آں ۱۴۶ درعہ۔ عرض ۵. درعہ پیل پا ۶ عمق ۳۴ فٹ۔
۱۹	کدل کوہالہ ۱۰۲۸		۸۴ گز طویل ۷ درعہ عریض از تعمیرات راجہ رنبیر سنگھ پل آہنین۔ مصرف آں یک لک روپیہ ڈبل۔

(مُسلسل) شاید کہ وجہ جواز ہیں باشد کہ بنائے پل ہاخانہ ہا دریک روز استوار نمی شود گاہے باشد تعمیرے در سال خاص شروع شدہ در سال دیگر اختتام پذیر می شود۔ وازیں طور تاریخ تاسیس و تکمیل مختلف باشد ؛ ۱۰۲۱ البیاض فی الاصل ؛ ۱۰۲۲ ایضاً ؛

۱۰۲۳ سال تعمیر ۱۴۶۰ء (۸۶۵ھ) ؛ ۱۰۲۴ ۹۱ --- ۸۷۸ھ (۱۴۸۶ -- ۱۴۷۳ء) ؛

۱۰۲۵ ۱۸۰۷ء ؛ ۱۰۲۶ یکے از صوبیداران کشمیر در عہد افغاناں ؛ ۱۰۲۷ ا ؛

۱۰۲۸ پل کوہالہ۔ بر آب جہلم مابین سرحد کشمیر و صوبہ سرحد شمال مغرب مملکت پاکستان واقع است : شاہراہ وادی جہلم را با شاہراہ کوہ مری و راولپنڈی ملحق کند ؛

نہر مار من مقام خواجہ بار بل از تالاب ڈل منفجر گردد۔ فراز آں ۱۴ پل واقع است (۱) کدل نایدیار۔ بنای اوّلش از سلطان سکندر ۱۰۲۹ بود۔ چونکہ چوہدری مہیش سدر وتالن مرگ بہ تقریب آمد و رفت باغ ایشہ براری مرمت ساخت۔ پل نایدیار از بنیاد ایجاد نمود تاریخ بر سنگے منقوش است۔ تاریخ۔

ہست تاریخ ایں خجستہ اساس
"بانی پل مہیش شنکر داس" ۱۰۳۰۔

دوم پل جوگی لنگر از تعمیرات بڈھ شاہ۔ سوم۔ کدل ناوہ پورہ۔ از تعمیرات ارادت خان ۱۰۳۱ چہارم۔ نابد کدل۔ پنجم۔ بوہری کدل۔ ششم۔ صراف کدل۔ ہفتم۔ قادری کدل ۱۰۳۲ ہشتم۔ راجور کدل۔ نہم۔ کاوہ ڈار کدل۔ دہم۔ گاؤ کدل۔ ایں ہفت کدل از تعمیرات زین العابدین است۔ یازدہم۔ ڈونبہ کدل از تعمیرات ۱۰۳۳ ۔ ۔ ۔ ۔ ؟ دوازدہم۔ کدل سکہ ڈافر از بڈھ شاہ۔ سیزدہم جسر رنہ پورہ از قوام الدین خان ۱۰۳۴ چہاردہم۔ پل گنڈر پورہ نامعلوم۔

نہر کاوہ ڈارہ کہ از نالۂ مار جدا می شود براں سہ پل واقع است (۱) کہنہ کدل (۲) بچہہ کدل (۳) پل شکورموٹہ۔ نہر تارہ بل کہ از نہر مار جدا گشتہ بہ موافقت نہر کاوہ ڈارہ در خوشحال سر و آنچار سر می گذرد براں شش پل واقع است۔ پل اشرفت۔ [۱] کدل تارہ بل۔ [۲] کدل مرجان پور۔ [۳] کدل نروره [۴] از تعمیرات علی شاہ۔

۱۰۲۹ھ ۸۱۹ — ۷۹۹ھ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۶ء) ؛ ۱۰۳۰ھ ۱۰۸۵ھ (۱۶۷۴ء) ؛

۱۰۳۱ھ یکے از امرای شاہ جہانی م ۱۰۶۸ھ (۱۶۵۷ء) ؛

۱۰۳۲ھ بالسنۂ عوام "کادی کدل"۔ ؛ ۱۰۳۳ھ کذا فی الاصل ؛

۱۰۳۴ھ قوام الدین اصفہانی یکے از صوبیداران کشمیر در عہد عالمگیر از سنہ ۱۰۸۷ لغایت ۱۰۸۹ھ (۱۶۷۶ — ۷۸ء) ؛

کدل زونی مر[۴] - از تعمیرات نورجہان آب جوی فراز پُل می رفت - کدل بربہ[۵] داری
از تعمیرات ظفرخان -

پلہای نہر چونٹی کل - کدل درگہ جن[۱] از تعمیرات قاضی ابوالقاسم[۱۰۳۵] معروف
بہ قاضی زادہ - تحت آں دروازہ متین احداث کردہ اند - کہ در ہنگام ترقی آب
بہت خود بخود مسدود ماند و درحالت نقصان آب خود بخود مفتوح گردد - بحدوث
آن ساکنان شہر شمالی از خوف سیلاب محفوظ می باشند - دوم[۲] گاؤ کدل
از تعمیرات قدیم -

پُل ہای کٹہ کُل - کہ از دریای بہت قرین شیرگڑھ جدا گشتہ باز شامل بہت
گردد - ٹنکی کدل[۱] - کنہ کدل کیل[۲] حاجی[۳] راتھر بوزہ گر کدل - وانل کدل[۵] -

پُل ہای رود دودھ گنگا - کدل بٹ مالنہ[۱] - کدل پربٹ[۲] از تعمیرات . . .
. . . [۱۰۳۶]؟ کدل زانپہ[۳] - کدل چچہ بل[۴] ہمہ ہا را دو فیل پا دارد -

پُل ہای سند و نالہ مرگ در ڈل - پُل چوہدری باغ[۱] - پُل دودھ پھکری[۲]
پل تلہ کھن[۳] - گانی کدل[۴] - اونٹہ کدل[۵] - پل نشاط از تعمیرات سلطان سکندر بود -
چوہدری مہیش مرمت نمود -

پُل ہای سند خواجہ بارہ بل - سبدہ کدل - پُل نند پورہ - پُل عیش آباد
ہر سہ از ابوالحسن خان بانڈے -

[۱۰۳۵] قاضی ابوالقاسم ملا جمالی پسر مولانا جمال الدین سیالکوٹی است - بہ فنون علم آراستہ و بہ متانت تمیز پیراستہ بود - اکثر علوم از والد بزرگوار خود حاصل نمود - قاضی ابوالقاسم بہ علاقہ تعلق مصاہرہ قاضی صالح خلف قاضی موسیٰ شہید مشرف شدہ بہ قضائے کشمیر سرفرازی یافت - چوں فوت شد در مقبرۂ والد بزرگوار (ملہ کھاہ) آسود - (واقعات کشمیر صفحہ ۱۳۴)

[۱۰۳۶] البیاض فی الاصل ؛

کدل دو در ہامہ۔ نورجہان آباد کردہ بود چہاردہ پایہ داشت۔ بحادثہ زلزلہ در ۱۲۴۳ھ ویران شد۔

پُل ہائی نہر شادی پورہ ۔ پُل نابدکھی ۔ پُل ہارنارہ۔ ہر سہ از تعمیرات بڈھ شاہ بود۔ اکنون معدوم۔ غیر ازیں پُل ہای بسیار غیر معروف است۔ بنا بر طوالت ترک شد۔

مساجد کشمیر

درخطۂ کشمیر مساجد و خانقاہ کثیر در عہد شاہان ماضیہ و سلاطین چغتائیہ تعمیر شدہ بود خصوصاً عالمگیر در عہد خود پانصد مساجد احداث فرمود کہ بہ تباعد ایام و انقلاب دوران اکثر ویران گشت۔ اکنون بعض بقاع نامی یاد کردہ می شود۔

خانقاہ بلبل شاہ۔ تا عہد ۷۲۵ھ[۱۰۳۷] در بلاد کشمیر دین اسلام شایع نہ بود[۱۰۳۸]۔ دراں وقت رینچن شاہ[۱۰۳۹] بہ توجہ سید شرف الدین[۱۰۴۰] ملقب بہ بلبل شاہ

۱۰۳۷ھ ۱۳۲۴ء

۱۰۳۸ھ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۳۷۔ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۱۷۔ باغ سلیمان ص ۱۲۵۔ واقعات کشمیر ص ۲۵۔ تاریخ نارائن کول عاجز ص ۴۳۔ مورخین متفق اند کہ سنہ ۷۲۵ھ (۱۳۲۴ء) اول سالے است کہ دین اسلام در کشمیر بطور دین حکمرانان کشمیر شائع شد۔

خلاصہ بحث درباب اشاعت اسلام در کشمیر مبنی بر شہادت چچ نامہ (ترجمۂ فارسی کتاب عربی معدوم فتوح السند مصنفہ علی ابن حمید ابن ابوبکر کوفی) این است کہ آغاز تبلیغ مذہب اسلام در سرزمین کشمیر از زمان ولید اول اموی (۷۰۵ – ۷۱۵ء = ۸۶ – ۹۶ھ) شد۔ چنانچہ اوّل کسیکہ از مردمان عرب دریں سرزمین وارد گشت حمیم بن سماء شامی است۔ این مرد بہمراہی جے شاہ پسر داہر راجۂ دیبل (کراچی) بقیہ بر صفحۂ آیندہ

با جمِ غفیرے اسلام پذیرفت و بہ تجویز مرشد خود بر کنارۂ دریای بہت خانقاہی متین بہ اسراف زرِ کثیر احداث نمود و ایں اوّل خانقاہے است کہ در کشمیر

(مسلسل) بخدمت پادشاہ کشمیر حاضر شد۔ علت ایں سفر محقق نہ گشتہ۔ شاہ کشمیر از راہ ترحم دہ "شاکلہا" (بقول جنرل کننگھم "کولر کہار" از مضافات کھیوڑہ کوہستان نمک کہ دراں ایام بہ قبضۂ شاہ کشمیر بود) بجاگیر پسر داہر بخشید۔ بعد چندے جے شاہ باجل طبیعی درگذشت و املاکش بدست جمیم افتاد۔ جمیم در انجا مساجد تعمیر کردہ نزد بادشاہ کشمیر باعزاز و اکرام زیست (تاریخ ہند ایلیٹ وڈاسن مطبوعہ لندن ۱۸۶۷ء جلد اول صفحہ ۲۰۷ ـ ۱۳۷)۔

در راج ترنگنی مسطور است کہ للتا دتیہ ۔ ملکتاپیڈ کہ از ۷۲۵ء لغایت ۷۴۵ء (۱۰۷ تا ۱۳۶ھ) بادشاہ کشمیر بود از فغفور چین خلاف امویاں کہ بر علاقہ ہش از معسکرہائے ملتان و سندھ وقتاً فوقتاً حملہ می بردند استمداد می نمود۔ بقول سٹائن "متابیر" معرب "ملکتاپیڈ" سنسکرتی است (مقدمہ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۹۱)۔

در ۱۳۴ھ (۷۵۱ء) مسلماناں بر چینیاں غلبہ نمودہ متصرف گلگت شدند (انڈین اینٹی کویری ماہ جولائی ۱۹۰۸ء ص ۸۱)۔ بعد چندے (۷۶۱ ـ ۷۵۴ء = ۱۴۴ ـ ۱۳۷ھ) وجرادتیہ ۔ بپتیاک بسیارے از مرداں بہ ملیچھاں (مسلماناں) فروخت نمود و بسیارے از افعال و عادات اسلامیاں در کشمیر رواج داد۔ در عہد راجہ ہرش (۱۱۰۱ ـ ۱۰۸۹ء = ۴۹۵ ـ ۴۸۲ھ) ترشکاں (ترکاں مراد از مسلماناں) قائدین عساکر کشمیر و بقول کلہن "قوماندانِ صدہا" بودند۔

مارکو پولو وینسی کہ در قرن سیزدہم میلادی و قرن ہفتم ہجری سیاحت ممالک شرقیہ نمودہ است در حوالی ۱۲۷۷ء مطابق ۶۷۶ھ از وجود مسلماناں در کشمیر خبر می دہد (سفرنامہ مارکو پولو وینسی مرتبہ مینوئیل کامراف چاپ نیویارک۔ امریکہ ۱۹۳۹ء ص ۶۴)

۱۰۳۹ھ ترجمۂ تاریخ تحقیقات اے۔ ایچ فرانک متعلق بہ رینچن شاہ درج ذیل است (ہسٹری آف ویسٹرن تبت صفحات ۶۸ ـ ۶۹ ـ ۷۰ ـ ۱۷۹ ـ ۱۸۰) :—

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بنا یافت و تعیین چند مواضع برای مطبخ و اخراجات خادمان خانقاه مقرر نمود۔ تا عہد چکاں لنگر جاری بود۔ بنا براں آں محلہ را بلبل لنگر می گویند۔ در سنہ ۱۰۱۳ خانقاه

"لہاچن گیا لبو رینچن تقریباً از سنہ ۱۳۲۵ء لغایت سنہ ۱۳۵۰ء) مانسبت مواد تاریخی متعلق بہ اجدادش از تواریخ لداخ می دانیم۔ تعجب این است کہ نسبت وے بسیار قلیل گفتہ شدہ است۔ لیکن بعد وے مواد تاریخی بسیار میسر است این امر نیز جاذب نظر است کہ او بنام گیا لبو یعنی شہزادہ خواندہ می شود۔ لقب "لہاچن" کہ بزبان تبت غربی معنی خدائے بزرگ باشد بر شاہان تبت عموماً اطلاق می شود۔ یک تشریح در تواریخ کشمیر۔ راج ترنگنی معروف یافت می شود۔ تکملۂ راج ترنگنی کہ در سنہ ۱۴۵۰ء بدست جونراج کردہ شد۔ تا اکنوں از محقق قابل منقد نہ شدہ است۔ باایں ہمہ واقفیت مانسبت رینچن شاہ بسیار است۔ دریں ضمن اقتباس ذیل از تاریخ کشمیر مصنفہ سیر والٹر لارنس دادہ می شود

"در آغاز قرن چہاردہم وقتیکہ سہ دیو بادشاہ بود کشمیر مملکتے بود مسکون با میخواراں و قمار بازاں۔ برائے ذوالقدر خاں ترکی ایں وقت خیلے مناسب بود کہ بر کشمیر حملہ کند۔ سہ دیو در حالت نا امیدی دیدہ چارگی بطرف کشتوار گریخت تاتاری مزید مرداں را قتل نمود و لیبلے آزناں اسیر کرد۔ و شہر سرینگر را بآتش داد۔ بعد از قبضۂ ہشت ماہ تاتاریاں چوں کشمیر را تباہ و برباد نمودند از درہ ہائے جنوبی ارادۂ مہاجرت کشمیر نمودند۔ لیکن برف و باراں فرصت نداد و ذوالقدر خاں مع اسیران کشمیری راہ عدم گرفت۔

"دریں اثنا رام چند سپہ سالار راجہ سہدیو کوشش می نمود کہ در وادی اقتدار خود قائم کند۔ بنا بریں چوں ذوالقدر مراجعت نمود وے از کمین آمدہ گدیاں را کہ بارادۂ غارت گری آمدہ بودند از وادی بیروں کرد۔

مذکور بہ واقعۂ آتش سوختہ باز تعمیر یافت۔ حال منہدم جمع نزولات ۱۰۴۳ھ

مسجد ریخچن شاہ۔ ریخچن برای بود و باش عمارتے متین از سنگ ہائے تراشیدہ

"رام چند با خود دو کس داشت کہ نصیب آنان در تاریخ کشمیر اہمیتے بود۔ یکے از آنان شہمیر نام صواتی است کہ نسبت شے گفتہ شدہ بود کہ او وقتے بادشاہ کشمیر خواہد شد و دیگرے ریخچن شاہ زیر بحث است۔ گفتہ می شود کہ این مرد با پدر خود سلطان تبت منازعہ کردہ بطرف کشمیر در مہمے آمد۔

"ریخچن شاہ (یا ریخچانہ بھوٹی کہ بالفاظ دیگر نزد کلنگھم ریخچن تبتی گفتہ می شود) سوائے ریخچن تبتی دیگر معلوم نمی شود۔ مابین شاہان تبت غربی رواج است وقتیکہ ولی عہد بہ سن بلوغ می رسد اورا بہ کاروبار مملکت معین و مددگار خود سازند۔ بحالت سرپرستی مابین پدر و پسر اختلاف رو نمود و ریخچن بعد از تولد فرزندے لداخ را خیرباد نمود از این جا سلسلۂ شاہان لداخ می شکند۔

"در عرصہ مدت قلیل مابین رام چند و ریخچن شاہ اختلاف رو نما شد وے بیادری تبتیان رام چند را بکشت۔ این واقعہ بمقام لوہار کوٹ (موجودہ لار) در وادئ سندھ رو نما شد۔ ریخچن شاہ بعد قتل رام چند دخترشے کوٹ رانی را بالعقد خود آورد و در ۱۳۲۳ء اعلان بادشاہت کشمیر خود کرد۔

"ریخچن شاہ کہ در اعتقاد خود مضبوط نبود خواست کہ از یکے مذاہب مروجہ در کشمیر خود را گرداند۔ ریخچن نمی خواست کہ ہندو شود زیرا کہ این مذہب بنا بر امتیاز نسلی او را در برادری خود داخل نہ توانست کرد۔ چنانچہ روزے علی الصباح ریخچن مردے را دید کہ بطریق مسلمانان عبادت می کرد۔ این طریقہ در نظرش عجیب آمد و فوراً مسلمان گردید۔ نامش صدر الدین نہادہ شد۔ ریخچن شاہ برائے بلبل شاہ جامع مسجد و خانقاہے ساخت۔ این آستان تا امروز

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بجائی روضۂ میر بابا ویسی قدس سرہ احداث کردہ بود۔ مقارن آں سمت شرقی متصل عالی کدل برای جمعہ و جماعات مسجد جامع کہ احاطۂ آں تا بودھ گیر بود بنا نمود۔ بعد

بنام بلبل لنگر شہرت دارد۔

"بعد از حکومت دو سال و شش ماہ اول مسلم حکمران کشمیر درگذشت۔ بیوہ اش اولاً بہ سہم دیو و بعد ازاں بہ شاہ میرزا عقد نمود۔ بعد چندے شخص مؤخر الذکر پادشاہ کشمیر شد و پیشین گوئی کہ نسبت وے کردہ شدہ بود۔ بالآخر درست شد۔

"عقل باور نمی کند کہ در لداخ خبر تخت نشینیٔ رینچن نیامدہ باشد۔ لیکن چیزے کہ لامہ ہا (پیشوایٔ روحانی بدھاں) را بر ترک نام رینچن شاہ از بعض تواریخ لداخ مجبور کرد۔ شاید تبدیلیٔ مذہب وے است۔ چنانچہ مثل ایں واقعہ نسبت شخص دیگر کہ ذکرش آیندہ کنیم نیز بہ مشاہدہ آمدہ است۔ ایں خطاء تاریخی از لاحہا است کہ مؤرخین تاریخ لداخ اند۔

"گفتہ می شود کہ رینچن شاہ از علاقہ ہائے زنگس کر۔ پوریگ یا از بلتستان آمد۔ ایں را درست می تواں گفت۔ لیکن در غیبوبت شاہدے تاریخی اورا بہ یقین نسبت بایں علاقہ ہا نہ تواں کرد۔ بایں ہمہ شادماں ہستیم کہ رینچن شاہ بہ شواہد ذیل بہ گیالبو رینچن نسبت می خورد:۔ (الف) مطابقت وقت (ب) معرفت نام۔ (ج)، شہادت تاریخ تبت کہ در آنجا نامش شہزادہ رینچن مذکور است۔"

وتحقیق ڈاکٹر جے۔ پی۔ ایچ۔ ووجل بر رینچن شاہ (مترجمہ از "اے ہسٹری آف ویسٹرن تبت" ص ۱۷۶) چنیں رفتہ است:۔

"تاریخ تبت سوائے ذکر یک نام رینچن شاہ بیش نہ دارد۔ بخلاف مؤرخانِ

ازاں مسجد جامع بہ حادثہ آتش مشتعل گشتہ بجای آں مسجد ے تقیر از سنگ تراشیدہ تعمیر کردہ اند کہ تا عہد سنگان معمود بود۔ حال جمع نزولات۔

(سلسل) کشمیر کہ بریں موضوع خیلے نوشتہ اند۔ ایں مرد از ۱۳۱۹ تا غایت ۱۳۲۰ء حکمرانیٔ کشمیر کرد۔ اغلب ایں است کہ ہر دو رینچن با یک دیگر نسبت می خورند۔ بقول مؤرخین کشمیر رینچن شاہ بنا بر قتل پدرش دک ٹیانہ از دست قبیلۂ کلمانیاس بہ ہجرت لداخ مجبور شد۔ غالباً مراد از کلمانیاس مردمان قبیلۂ کھرمانگ (کہ دار الخلافہ اقوام بلتی بود) اند۔ ایں امر قرینِ قیاس است کہ بلتیاں خواستند کہ خاندان لداخی را نیست و نابود ساختہ بجائے شاں خود حکمران گردند۔ نام وکٹیانا بہ قلعۂ واک کہ نزد بلتی واقع است اشارہ می کند۔ دراں ایام قلعہ مزبور بدست شاہان لداخ بود۔ ماسوائے قیاس و اندازہ متعلق تاریخ تبت غربی دراں ایام ہیچ نہ تواں گفت لیکن مع ایں ہمہ بہ دلائل سہ گانۂ ذیل مابین رینچن کشمیری و رینچن تبتی بہ یقین نسبت تواں داد:۔

(الف) شہادت تاریخ تبت بر وجود رینچن بحیثیت شہزادہ (رگیالبو)

(ب) موافقت نام۔

(ج) تقریباً موافقت زمانہ۔

"رینچن بعد انتقام خاندانِ خود از قبیلۂ کلمانیہ بطرف کشمیر روانہ شد دریں ایام کشمیر بہ غایت بدانتظامی کہ از دست درولوکا (ذوالچو) ترکی پیش آمدہ بود۔ بادشاہ کشمیر سہدیو مردے بود ناقابل لیکن وزیرش رام چندر بمقابلۂ ترکاں برخاست۔ چوں درولوکا و رام چندر ہر دو از راہش برخاستند۔ رینچن خود را بغیر مقابلہ مالک کشمیر ساخت و کوٹہ رانی کہ بیوۂ سہدیو و دختر رام چندر بود بہ عقد خود آورد" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خانقاہ معلےٰ

درسمت ۵۸ بکرمی راجہ پریورسین برکنارہ شرقی دریای بہت بت خانہ (مسلسل) نظم ونسق ملک فوراً بحال شد۔ مورخان کشمیر سلطنت رینچن شاہ بسیار ستودہ اند

"بعد چندے تبتیاں بنابر سانشے از درولو کا برکشتن رینچن سعی نمودند۔ سرغنۂ ایں جماعت تگہ (درتبتی ڈرگیا) بُود۔ لیکن ایشاں درمساعیٔ خود ناکام شدند۔ بعد ازیں رینچن شاہ چند ماہ زیستہ از درد سرکہ بز کام پیدا شدہ بود وفات یافت۔

"پسرے کہ ازو بکشمیر پیدا شدہ بُود۔ حاکم ایں دیار نہ تواں گشت لیکن پسرے کہ ازو در لداخ بُود وقبل ورود در کشمیر در انجا پیدا شدہ بُود حاکم لداخ شد۔ بنابریں در سلسلۂ شاہان لداخ شکستگی یافت نمی شود۔"

سلطان صدر الدین یا رینچن شاہ ہمگی سہ سال وسہ ماہ ونوزدہ روز در حکمرانی بسر بردہ بروز جمعہ بتاریخ ۲۵ نومبر ۱۳۲۳ء (۷۲۳ھ) فوت شد۔ مرقدش در محلۂ بُلبُل لنگر مابین عالی کدل ونوکدل نزد زیارت حضرت محمد امین اویسی رح بحالت شکستگی موجود است :

۴۰؎ نام اصلی آنحضرت شاہ بلال سید عبد الرحمن یا سید شرف الدین بود۔ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری نام آنحضرت سید شرف الدین نوشتہ است (واقعات کشمیر ص ۳۱) نزد حضرت بابا داؤد مشکوتی رح مصنف اسرار الابرار نام بُلبُل شاہ بابا بلال نوشتہ چنانکہ مے گوید۔

شد بکشمیر اول از دستش درخت دیں نہال
شیخ ومرشد عارف حق حضرت بابا بلال

بلبل شاہ مرید روحانی شاہ نعمت اللہ فارسی واو مرید شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین سہروردی است

حاجی مسکین در تاریخ کبیر بلبل شاہ را مرید ملا احمد علامی (کہ بہ مرتبۂ اول (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کالی شری برای تعظیم مہاکالی۱۰۴۴ دیوی بہ اسراف ہفت لک اشرفی چہار دانگی احداث کردہ بُود۔ یک صد و بیست پیکر مہادیو۱۰۴۵ برای پرستش دراں جا گذاشتہ تا سال ۸۰۰ہجری۱۰۴۶ مرجع خاص و عام و مطاف مردم ہنود و اسلام شدہ بُود۔ سلطان قطب الدین۱۰۴۷ با وصف مسلمانی روزمرہ نیایش آن می کرد۔ ہم دراں عہد شاپور نام راہبے مرتاض از قوم بُودھ مجاور آن صنم خانہ شدہ بُود و بہ زور ریاضت بر آسمان صعود کردہ از نظر غائب می شد۔ بعد ساعتے باز عود میکرد۔ مردم کشمیر

(مسلسل) در حکومت سہدیو در کشمیر آمد و شاہ بلبل شرف ہمراہیش داشت) ظاہر کردہ است۔ ایں رائے خلاف جملہ مورخین کشمیر است۔ بلبل شاہ در ۷۲۷ھ (۱۳۲۷ء) ازیں دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ خواجہ محمد اعظم تاریخ وفاتش دریں بیت یافتہ است:۔

سال تاریخ وصل حضرت شاہ۔ بلبل قدس گفت "خاص اللہ" ۷۲۷ھ

۱۰۴۱ قبل ازیں ایں محلہ را عموماً و حالا کم دیدہ مر می گفتند (باغ سلیمان ص ۱۲۹ و تاریخ ملک حیدر چاڈورہ ص ۳۸)

۱۰۴۲ ۱۶۰۴ء۔ بقول حیدر ملک چاڈورہ بنائے کہ سوخت مسجد جامع بود چنانچہ:۔

"خانقاہے کہ او بنا نمودہ تا ایں زمان (۱۰۲۷ھ) بحال بود۔ الحال اورا از سر نو ساختہ اند۔ اما آن مسجد جامع سوخت و درہماں مقام مسجد کوچک بنا نمودہ اند۔" (ص ۳۸)

۱۰۴۳ یعنی محکمہ نزول حکومت کشمیر کہ تحویلدار قبہ جات اراضیٔ محروسۂ سرکار است۔

۱۰۴۴ یکے از اصنام ہنود کہ بطور مظہر قدرت قادرہ پرستیدہ شود و یکے از قالب ہائے "شکتی (معبودۂ قوت قادرہ) است ہمچو درگا، چنڈی، تارا وغیرہ و نزد فرقۂ ہنود "شاکت" در ولایت بنگالہ (برصغیر ہند و پاکستان) بطور رب الارباب پرستیدہ می شود ؛ ۱۰۴۵ نام شیوجی ؛

۱۰۴۶ ۱۳۷۸ء ؛ ۱۰۴۷ (۱۳۹۲ھ — ۱۳۷۸ء) ؛

به صدور حالات عجیبه مطیع و منقاد او شده بودند۔ و بموجب استمرار هر کسی از ساکنان این دیار یک سبد نان و یک گوسفند بریان و یک صراحی خمر برای کشیشان در راتبه می آوردند۔ هر که نمیداد به ابتلا مبتلا می شد۔ و در سال ۷۸۱ هجری جناب میر سید علی[۴۳۵] همدانی قدس سره بار دوم در خطهٔ دلپذیر نزول جلال فرمودند و

۴۳۵ـ امیر کبیر علی ثانی میر سید همدانی پسر میر سید شهاب الدین بن میر سید محمد حسینی اند۔ بتاریخ ۱۲ رجب المرجب روز دوشنبه ۷۱۴ھ (۱۳۱۴ء) در همدان که از بزرگ شهرهائے ایران است متولد گردیدند۔ تاریخ ولادت آنجناب "رحمة الله" گفته اند۔ بقول صاحب "خلاصة المناقب" سلسلهٔ نسب آنجناب به شانزده واسطه بحضرت علی بن ابی طالب کرم الله وجهه می پیوندد۔ زیر تربیت عموئے خود جناب میر سید علاؤالدین سمنانی بسیارے از علوم فقه و تصوف حاصل نمودند و در ایام طفولیت از حفظ قرآن مجید فارغ گردیدند۔

میر سید علی اولاً بدست شیخ ابو البرکات تقی الدین۔ دوستی بیعت نمودند و بعد از انتقال شان شیخ شرف الدین محمد مزدقانی را رهنمائے روحانی خود گردانیدند۔ این بزرگ می خواست که میر سید علی به سیاحت ممالک ایشیائے وسطی تکمیل تجربات روحانی بکنند۔ بنا برین سید مزبور ... و یک سال به سیاحت تمام کردند۔ درین اثنا با بسیارے از علماء معاصرین مجالس نمودند۔ بقول محمد امین رازی در "هفت اقلیم" (ص ۷۱) شاه همدان سه مرتبه به سیاحت ممالک مختلفه ... مند و با یک هزار و چهارده اصفیا برخوردند۔

حضرت امیر موصوف بار اوّل در کشمیر بعهد سلطان شهاب الدین در ۷۷۴ھ مطابق ۱۳۷۲ء وارد شدند۔ هفت صد نفر از سادات همراه آن جناب بودند۔ چهار ماه اقامت کرده باز گشتند۔ بار دوم قدوم میمنت لزوم آن بزرگوار درین وادی به ۷۸۱ھ مطابق ۱۳۷۹ء شد۔ درین وقت زمام کشمیر بدست سلطان قطب الدین بود۔ بار سوم آن جناب در سال ۷۸۵ھ (۱۳۸۳ء) باز این دیار را از ورود خود رونق بخشیدند و خواستند (بقیه بر صفحه آینده)

شنیدن حالات راهب متعجب شده به دیدن او قدم رنجه نمودند شخصے دید عظیم الجثه

پرسید- فرد

کار تو چیست حال تو چونست سر تو تا کجای مرهون است

راهب گفت:-

هر نفس پیش حق مرا بار است هر دمے جذب حق مرا یار است

(مسلسل) که درین وادی مستقلاً اقامت نمایند ولے علالت طبع شان ازین اراده مانع گردید- بنابر مصلحتے برائے تبدیلی آب و هوا بطرف پکهلی کوچ کردند اما بمنشاء الٰهی بروز سه شنبه بتاریخ ۵ ذی الحج ۷۸۶ھ (۱۳۸۴ء) بعمر هفتاد و دوسالگی از عالم فانی بعالم باقی شتافتند- تاریخ فوت آنحضرت در فقرهٔ "بسم الله" (۷۸۶ھ) یافته اند- مزار شاه همدان علیه الرحمة تاحال در ختلان (کولاب) به حالت شکستگی موجود است- یادگارے از میر سید علی همدانی در پکهلی مقام غمٹ (تحصیل مانسهره ضلع هزاره- صوبهٔ سرحد، پاکستان) نیز یافت می شود-

مصنفات میر سید علی همدانی چناں که ڈاکٹر صوفی شمرده است درج ذیل است:-

۱- ذخیرة الملوک- رساله ایست ضخیم در ذکر اخلاق ملوک و طریق حکومت الٰهیه و نسخهٔ که ازاں در کتاب خانهٔ "برٹش میوزیم لنڈن" موجود است ۲۵۰ اوراق دارد- خط نستعلیق عمده- ذخیرة الملوک ابواب ذیل مشتمل است:- (الف) ایمان- (ب) فرائض انسان (ج) اوصاف حمیده- (د) حقوق والدین و زن و شوهر و اطفال وغیره- (ه) حکومت روحانی- (و) کردن حلال و پرهیز نمودن از حرام- (ز) شکر و قناعت- (ح) صبر- (ط) مذمت غرور و خوبیٔ تواضع- ذخیرة الملوک در ۱۸۲۵ء بذریعه ارنسٹ فریڈرک کارل روسن مولر بزبان لاطینی ترجمه شده است و چهار سال بعد ازین در لغت فرنچ- این کتاب باهتمام نیاز علی خاں در امرتسر چاپ سنگی گردیده است- ترجمهٔ اردوے بنام منهج السالکین از لاهور در ۱۳۳۴ھ (۱۹۱۵ء) طبع شده است-

(بقیه برصفحه دیگر)

فے الحال از جای خود برخاسته مانند دود به آسمان صعود نموده از نظر غایب شد۔ و سید بزرگوار بجانب سید کبیر بیہقی اشارہ نمود تا که او را به عنف باز آورد۔ گاوے دراں جا استاده بود سید پرسید این گاؤ آبستنی است نتیجه او چگونه باشد۔ بوگی گفت

۲۔ رسالهٔ نوریه در تفکر ذات باری۔

۳۔ رسالهٔ مکتوبات مشتمل بر خطوط امیر کبیر است۔

۴۔ درمعرفت صورت وسیرت انسان۔ در اوصاف ظاهری و باطنی انسان است۔

۵۔ درحقایق توبه۔

۶۔ حل النصوص علی الفصوص شرح فصوص الحکم ابن عربی است۔

۷۔ شرح قصیدهٔ خمریه فارضیه

۸۔ رسالة الاصطلاحات (تصوف)

۹۔ علم القیافه۔

۱۰۔ ده قاعده (تصوف)

۱۱۔ کتاب المودة فی القربی مجموعهٔ احادیث است که درصلهٔ رحم وارد است۔

۱۲۔ کتاب السبعین فی فضائل امیر المومنین۔

۱۳۔ اربعین امیریه (درحدیث)

۱۴۔ روضة الفردوس خلاصهٔ فردوس الاخبار مصنفهٔ شجاع الدین شیرویه است۔

۱۵۔ منازل السالکین (تصوف)

۱۶۔ اورادفتحیه رساله ایست مختصر در توحید۔

۱۷۔ خلاصة المناقب (تصوف)

ڈاکٹر صوفی برائے ازدیاد معلومات بر میر سید علی همدانی مطالعهٔ کتب ذیل سفارش نموده است:۔

(۱) حبیب السیر جلد سوم۔ جزء ثالث ص ۸۷۔ (۲) نفحات الانس جامی ص ۵۱۵ (بقیه بر صفحه دیگر باید دید)

بچۂ نر برنگ سیاہ پیشانی سفید بعد سہ ماہ متولد شود. بقدرت باری مادہ گاؤ ہمان وقت وضع کردہ آنچہ کہ سید فرمودہ بود راست آمد۔ جوگی کمالات دیگر ظاہر کردن گرفت جناب سید بہ جذبہ باز داشت بہ مقتضای مشیت شاپور مسلمان شد و شاہ محمد

(مسلسل) ۳- تذکرہ دولت شاہ سمرقندی ص ۳۲۵ - (۴) ہفت اقلیم تصنیف محمد امین رازی ورق ۲۷۷ (a)- ۵- تذکرہ تقی اوحدی ورق ۴۷۸ (a)- ۶- معجم النفائس جلد دوم - ورق ۳۰۶ (a) ۷- ریاض الشعرا ورق ۲۶۳ (b) ۸- مخزن الغرائب ورق ۴۸ ۵- (۹) مفتاح التواریخ ص ۱۴۳ ۱۰- ... الفصحاء جلد اول ص ۳۴۰- (۱۱) حاجی خلیفہ جلد چہارم ص ۴۲۶ -

ختلان

در ۱۸۲۶ع بیبر یول صوبۂ ختلان، ختلان یا ختل را در شمال کولاب و غرب درواز (در ترکستان متصل سرحد شمال مشرقی افغانستان) موجودہ نشان دادہ بود۔ لاکن موسیو سے اِف کہ سہ سال بعد ازین سفر این علاقہ نمودہ است۔ کورگان۔ٹیوب (کورگان ٹی پا) را کہ پائین سرخاب (یا وخش) و بہ فاصلۂ قلیل بجانب غرب از کولاب واقع است محل ختلان قدیم قرار می دہد. ختلان تا اواخر قرن پانزدہم موجود بودہ است زیرا کہ در ۱۴۹۸ع می بینیم کہ خسرو شاہ قندزی نظامت این صوبہ بہ برادر خود ولی سپردہ است - ازین وقت نام ختلان محو گردید (حاشیہ ترجمۂ انگریزی تاریخ رشیدی الیاس و روس ۱۸۹۵ - ص ۲۱)

در عہد بابر نام ختلان یا ختل بر علاقۂ کہ مابین حصۂ بالا دریائے آمو کہ بنام ہرات یا پنج معروف است و از جنوب بہ خطۂ بدخشان جدا می شود - اطلاق می شد (بر تزک بابری کنگس ایڈیشن ۱۹۲۱ جلد اول ص ۵۸ - ۵۹)

علاقۂ بزرگ کوہستانی کہ در گوشۂ مابین وخشاب (نہرے از جیحون؟) و دریائے جیحون (اوکس) است بنام ختل معروف بود و مبہماً آں تمام علاقہ ہائے شرقی کہ بہ شمال خراسان و محل بود و باش کافران بود اطلاق می شد۔ ختلان آں علاقہ را نیز مشتمل بود (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

نام یافت ۔ وبت خانۂ خود را مسمار کنانید۔ سلطان قطب الدین دراں جا صفۂ سنگین و مربع افراشتہ بر کنج شمالی آں برای سکونت حضرت امیر حجرۂ خاص تخصیص نمود

مسلسل)، کہ منبع وخشاب است. بقول اصطخری صوبۂ ختلان بسیار زرخیز بود و برائے اسپہا شہرت می داشت. بسیارے از شہر ہائے بزرگ بر کنار رود و چشمہ ہائے وے یافتہ می شدند۔ باغات او پُر از میوہ جات و زمینش محل غلہ ہائے بسیار۔ در قرن دہم میلادی مطابق قرن چہارم ہجری مقر حکومت ختل شہر ہلبک بود۔

درنام ایں علاقہ مابین مورخاں اختلاف بسیار است۔ نزد قزوینی (جلد دوم ص ۳۵۲) ختلان شہرے ترکی بود واقع درمیان علاقہ کوہستانی۔ ایں مرد از صحیح محل وقوعش نشان ندادہ است۔ علی یزدی در ظفر نامہ جلد اول ص ۴۶۴ درضمن تذکرۂ فتوحات تیموری نام ایں شہر ختلان نوشتہ است۔

تحقیقاتے کہ ڈاکٹر صوفی نسبت ختلان در سنہ ۱۹۴۷ء کردہ است ایں است کہ صوبۂ ختلان را اکنون "کولاب" می گویند۔ درذیل ما ترجمۂ خطوط انگلیسی کہ ڈاکٹر صوفی در تحقیق ختلان و مقبرۂ شاہ ہمدان از پروفسور پالوفسکی عضو مجلس سائنسی۔ دولت شوروی روسیہ بدست آورد۔ ہدیۂ قارئین می کنیم :۔

۱۔ "لینن گراڈ۔ مورخہ ۱۰ استمبر سنہ ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

من یک حصّہ تصاویر عکسی کہ شما محتاج بودید حاصل کردہ ام۔ ایں ہا بدست ا ے۔ سمی نونت یکے از ملازم درشاخ مجلس سائنسی۔ صوبۂ تاجکستان۔ سٹالن آباد۔ برداشتہ است۔ وے درصحبت ماہران علوم شرقیہ کولاب را بذات خود ملاحظہ نمودہ عکس تصاویر برداشت۔ تا ایں وقت من تصاویر مقبرۂ میر سید علی ہمدانی حاصل کردہ ام و ہفت ازاں را بایں خط ملحق کردہ می فرستم متاسف ہستم کہ ایں ہمہ در درجۂ اعلیٰ نیستند۔ لاکن امید ہست کہ شما (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

و جناب سید دو ازبعین ۱۰۴۹ دراں جا اقامت کردہ بہ تجلیات ذاتی مشرف شدند و خمس الاوقات فراز صفہ باجماعت کثیر نماز ادا می کردند۔ و در سال ~~۷۹۵~~ ۱۰۵۰ ہجری قطب ربانی جناب میر محمد ہمدانی فرزند ارجمند حضرت امیر کبیر خطۂ کشمیر را بہ قدوم

(مسلسل) ایں ہا را مناسب مطلب خود خواہید یافت۔ اگر مزید موصول شد برائے شما خواہم فرستاد۔ وقت اشاعت امید ہست کہ شما خواہید نوشت کہ ایں تصاویر عکسی بدست موسیو۔ اے یسی نوف۔ برداشتہ شدہ است۔

اکنوں ختلان عموماً بنام کولاب مشہور است۔ بزبان روسی اورا "کولیاب" می گویند۔ مقر حکومت دے شہرے از جمہوریۂ شوروی تاجیک است عکس او شما بر پوسٹ کارڈ و لفافہ ہا مشاہدہ می تواں کرد۔ من بہ تاجکستان خواہم رفت و از سٹالن آباد متعلق مقبرہ کہ شما بہ پسندید مزید چیزے خواہم فرستاد۔

مخلص شما

ای۔ پالووسکی۔

۲۔ سٹالن آباد۔ مورخہ ۵ راکتوبر سنہ ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

چنانکہ قبل ازیں مسطور شد من دریں وقت در سٹالن آباد (تاجکستان) ہستم۔ دریں جا قدیم کولاب کہ شما در دلبستگیٔ تمام دارید واقع ہست۔ من بطیارہ برائے شما چند عدد تصاویر عکسی فرستادہ ام۔ در کولاب ہمیں یک مقبرہ مشتمل بر یازدہ حجرہا و چند قطار گنبد موجود است۔ من دریں جا در برداشتن چند خاکہ ہائے مقبرہ از "کیمرا" کامیاب شدہ ام و برائے درستی و عکس ثانی آں ہا را بہ ماسکو فرستادہ ام۔ چوں از انجا موصول شود بخدمت شما خواہم فرست۔

من در سلسلۂ امر واقعی مقبرہ کہ مطلوب شما ہست۔ یک عدد "تراشیدہ" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خود جنت نظیر گردانیده بمقام والد خود اقامت فرمود۔

سلطان سکندر به اجازت سید بزرگوار بر بنیاد صفه نخستین طرح عمارت خانقاه معلی انداخته به مرور دو سال رفعت یک طبقے افراغت و در سنه ۹۹ ۱۰۵۱ باتمام

تسلسل) از مجله مقامی آئینه کولاب " ملفوف می کنم - این مجله بر مقاله موسیو کالیا کوف که مقبرهٔ مسطوره را بنظر خود مشاهده و معاینه کرده است اشتمال دارد۔ درین جا شما عکس ہائے وے نیز خواهید یافت - موسیو کالیا کوف در تحقیق تفصیلی نسبت مقبرهٔ مسطوره مشغول است - وقتیکه مطبوع شود - بخدمت شما فرستاده خواهد شد۔

در شارخ تاجیک از ادارهٔ تحقیقات سائنسی دولت شوروی روسیه شعبه ایست مخصوص برائے تحقیقات تاریخی و ادبیات السنهٔ مختلفه - مردانیکه درین کار اند به دلبستگی تمام اشتغال بالسنهٔ شرقیه و مخصوصاً به ادبیات هند دارند - ممنون خواهم شد اگر شما تکلیف کرده به لطف و کرم درین ضمن تصنیفات خود و علماء دیگر مارا بخواهید فرستاد - کتاب ہائے که مارا درین ضمن به سهولت مهیا تواں کرد - بمهربانی به عنوانِ ذیل ارسال کنید :-

لینن گراڈ - کے مارکس آوین یو - خانه نمبر ۵ - حجره نمبر ۵ - ایسٹ - این - پالو وسکی - ممبر ادارهٔ سائنسی -

عمده ترین خواهشات ما در کامیابی تحقیقات علمیه شما - قبول کنید -

باعزت و احترام

دستخط - ای - پالو وسکی

عضوِ اداره -

در سنه ۹۲۰ھ مطابق ۱۵۱۴ء شهنشاه بابر حوالی این مقبرهٔ طواف کرده است درآں وقت نزد وے اشجار تاریخ بودند - (حاشیه کشمیر جلد اوّل ص ص ۸۷ - ۸۸ و ۱۱۶ الف و ۱۱۶ بی) -

سنه ۱۰۴۹ھ دوچله : سنه ۱۰۵۰ھ ۱۳۹۲ء : سنه ۱۰۵۱ھ ۱۳۹۶ء :

رسانید۔ جناب سید را یک لعل بدخشی ہمراہ بُود۔ تبرکاً بہ سلطان داد۔ و در بدل آں سہ قریہ از سہ پرگنہ بہ جہتہ مصارف خدمہ و لوازم خانقاہ گرفتند۔ یکے موضع وچی از پرگنۂ شاورہ دوم نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ۔ سوم قصبۂ ترال از پرگنۂ اولر۔ خدمت تولیت آں بنام مولینا سعید تقرر یافتہ و دہات برای خادمان گذاشتند و بابت مصرف و اخراجات دیگر مواضعات تعیُن نمودند۔ [۱۰۵۲]

نقل وثیقہ سلطان سکندر رح

کہ دربارہ دہات مذکورہ بہ مُہر و دستخط خود تحریر کردہ بہ خدمت سید گذرانیدہ ملخصاً ایں است:۔

"ایں کمترین خادم سادات کرام و مشایخ عظام سکندر شاہ بن ناصر المسلمین شاہ قطب الدین سہ قریہ از قریات کشمیر مثل وچی از پرگنۂ شاورہ و نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ و ترال از پرگنۂ اولر وقف خانقاہ جناب سیادت و قدوۂ اہل ہدایت پور نبوت۔ منبع علم و فتوت۔ بانی مسلمانی حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بمعہ قطع اراضی کہ خانقاہ معلےٰ مبنی بر آنست و زمینے کہ در حوالیِ آں برای عبادت و سجدات عِبادُ الصّالحین از مالکان خرید کردہ در بدل یک لعل بدخشان کہ جناب ہدایت دستگاہ۔ مہر سپہرِ سیادت۔ ماہ اوج سعادت۔ نور حدیقۂ نبوی۔ واسطۂ فیوض

۱۰۵۲ واقعات کشمیر ص ۴۳۔ باغ سلیمان ص ۱۲۹ ؎

منظهری میر سید محمد بن سید علی الهمدانی باین خادم
برای مهام دینوی و لشکر کشی تبرکاً عنایت فرموده
و این سه قریۂ مذکوره و آن اراضی مسطوره برای معبد
خاص و عام وقف کرده و این خادم شرع آن را مسلّم
و مفوض داشته هیچ یک از سلاطین و عمال مستقبل
را نشاید که در وقفیات مذکوره دست تطاول و
تعدّی دراز کند۔ حُرّرَ فی تاریخ سابع
عشرین شهر ربیع الاول سنہ ۷۹۷ھ هجری

نقل وقف نامہ میر محمد همدانی رح

"فقیر الحقیر محمد بن میر سید علی همدانی رضی اللّٰہ
عنهم میگوید که چون والد بزرگوار به اعانت و یاری
پادشاہ سعادت یار سلطان قطب الدین در موضع
علاؤ الدین پوره رباط خود را ویران نموده بنائے
خانقاه معلّٰی کرد۔ سلطان مذکور از راه طویت و
اخلاص هر صبح و شام برای جماعت خمسه و اقامت
جمعه از محلہ قطب الدین پوره درین بقعۂ شریف و
منزل حاضر مے بود۔ مقدار سی صد و هشت درعه
طولاً درمیان دو مشرب یک صد و بیست درعه
عرضاً از دریای بهت تا بازار برای فنای خانقاه معلّٰی
وقف کرده شد۔

سوای آن از طرف شرقی مقدار همین سی صد و

ہشت درعہ درطول و یک صد درعہ درعرض برای
جمعیت مردم و دستور و دواب گذاشتہ شد۔ چنانچہ تا
رسیدن این فقیر قلیل البضاعت بے احاطہ و دیوار
بود۔ چوں این فقیر با جمعے از سادات در بلدۂ کشمیر در
وقت پادشاہ دین پناہ سلطان سکندر شاہ رسیدہ۔ ۱۰۵۴ھ
حسب خواہش و التماس سلطان مذکور این داعی سلطین
را عواشی و خدمۂ آں سعادت مند بہ اعزاز و تکریم بدان
بقعہ رسانیدہ۔ سلطان امارت نشان بر صفۂ کہ والد
بزرگوار حسب فرمودۂ جد عالی مقدار بنا نمودہ بود خانقاہے
قایم ساخت و برای آں وقف خاص کردہ موضع وچی
از پرگنۂ شاورہ و قریہ نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ و
قصبۂ نزال از پرگنۂ اولر تا متمکنان و مجاوران خانقاہ معلی
محفوظ و محظوظ شوند و بدین بقعۂ شریفہ و برین قریات
مذکورہ متولی گردانیدہ برادر ارشد و امجد مولینا
محمد سعید تا درین بقعہ منصرف باشد و از احوال عمّال و
ساکنان و مسافران با خبر باشد۔

و از وقفیات مذکورین ہر سال موازی یکہزار
و دو بیست خروار شالی و دہ ہزار جیتل بوجہ خرچ خود
بگیرد۔ باقی آں چہ نوشتہ شدہ است در طومار و فرمان
سلاطین آں جزئیات را عمل کند۔ و در صلاح و

۱۰۵۴ھ سنہ ۷۹۵ھ مطابق ۱۳۹۲ء ؛

وقار متمکنانِ خانقاہ نیک مشغول باشد و از برائے
نمک مطبخ خانقاہ دو صد خرد دیوانی نیز وقف کردہ
شد و ملک دیوی گنائی ناظر احوال و مشرف اعمال
مولینا محمد سعید گردانیدہ شد تا در جزئیات امور
اوقاف حاضر و ناظر باشد ملخصاً۔ فقط۔"

بعد ازاں دہات وقفیہ حسین[۱۰۵۵] چک بنا بر تعصب ضبط نمود۔ سید علی کہ از
بنی اعمام جناب سیادت بود با جمعے کثیر در پیش گاہ اکبر جلال الدین برای استغاثہ
عزم نمود بر شنیدن آں حسین شاہ را وحشت شدہ دہات مذکورہ بہ جانب خانقاہ
بدستور گذاشت و عالمگیر[۱۰۵۶] نصفۂ آں ضبط کردہ مبلغ نہہ ہزار روپیہ خادمان ششں لقعہ
راسال بہ سال از خزینۂ عامرہ مقرر نمود و در عمل سنگان لاہور تمام ضبط شد۔
و در عہد راجہ رنبیر سنگھ سید یعقوب خان سفیر یارکند کہ از احفاد حضرت امیر
بود۔ سند سکندر شاہ در پیش برٹش گورنمنٹ گذرانید۔ از گورنمنٹ عالیہ عوض جاگیر دہات
مذکورہ دوازدہ ہزار روپیہ چہرہ شاہی از قلمرو کشمیر بنام او پنشن مقرر کردند و خادمان
خانقاہ از فواید آں محروم شدند و در عہد سلطان حسن[۱۰۵۷] شاہ ۸۸۳ھ در محلہ علاؤ الدین پورہ

۱۰۵۵ ء ء ـــ ۹۷۱ھ (۱۵۶۹ ـــ ۱۵۶۳ء) :

۱۰۵۶ درصوبیداری سیف خان ۱۰۷۹ ـــ ۱۰۷۶ھ (۱۶۶۸ ـــ ۱۶۶۵ء)۔ و آنکہ ملا سعد اللہ
صاحب "باغ سلیمان" نوشتہ است :-

"حاصل ہر سہ از وفاداری بود تا عہد سیف خان جاری
صاحب صوبہ چوں شد آں مردود نصف اوقاف صرف خاص نمود"

ظاہراً ضعیف است ("باغ سلیمان" ص ۹۴ نسخہ قلمی محکمہ ریسرچ حکومت کشمیر)

۱۰۵۷ ۸۹۳ ـــ ۸۸۰ (۱۴۸۷ ـــ ۱۴۷۵ء) :

آتش مشتعل شدہ خانقاہ معلّے ہم بسوخت سلطان مذکور بر تعمیر آں کمرِ ہمت بستہ و اطراف آں ہا کہ خانہای مردم داشت خریدہ داخل صحن خانقاہ نمودہ بدستور سابقہ یک طبقی افراشت. قاضی حمید الدین پدر قاضی ابراہیم مورخ را تولیت خانقاہ تفویض نمود۔ «مَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ» تاریخ است۔

ددر زمان سلطان محمد شاہ میر شمس عراقی وارد کشمیر شدہ در محلہ جڈی بل خانقاہ دو طبقے احداث نمود۔ غازی خان و موسیٰ رینہ و کاجی چک کہ مدار المہام سلطنت بودند مرید خود گردانیدہ ہر سہ کس را تحریک نمود کہ خانقاہ معلّے یک آشیانہ است ویران کردہ دو آشیانہ باید ساخت۔ غرضش ایں بود کہ بعد ویرانی باز در تعمیر آں توقف بکنانند و راہ تعمیر مجدّد نہ دہد تا خانقاہ او کہ در جڈی بل ساختہ است مرجع شود چوں ہر سہ کس مدار المہام سلطنت بودند معقول محمد شاہ کردہ خانقاہ را برہم زدند و قریب دو سال در تجدید تعمیر آں بہ ترغیب میر شمس توقف ورزیدند تا آنکہ خواہر کاجی چک کہ زوجۂ محمد شاہ بود وصالحہ باجی نام داشت و از مریدان بابا اسماعیل بود بہ غیرت آمدہ کہنہ آلات جہیز خود را فروخت نمودہ سہ ہزار روپیہ وشصت ہزار تنگہ رایج آں وقت صرف تعمیر خانقاہ نمودہ دو آشیانہ افراخت و بہ کمال ہوس و اخلاص در تزئین و ترتیب آں پرداخت۔ بعد اتمام آں یک ہزار و دوصد کرنہ پٹّو

۱۰۵۸ھ ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ؛

۱۰۵۹ھ واقعات کشمیر ص ۶۷ ؛

۱۰۶۰ھ متوفی ۹۴۴ھ (۱۵۳۷ء) ؛

۱۰۶۱ھ ورود میر شمس الدین عراقی در عہد محمد شاہ بار دوم بود۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری قدوم اوّل آنجناب در کشمیر بعہد حسن شاہ پدر محمد شاہ بہ تقریب سفارت از طرف سلطان حسین خاں والی خراسان واقع شد (واقعات کشمیر ص ۷۵) ؛

زینہ گیری کہ معمول این دیار است بہ کارکنان و معماران و نجاران و پنج ہزار کلہ پوش پٹو بہ مزدوران انعام داد و از مردم شہر دہ ہزار کس را ضیافت طعام بخشید و روز گذاشتن کلس کنگرۂ بام وقف نامہ بہ مُہر محمد شاہ درست کردہ تولیت آں را بہ نام سید محمد بن سید علی تفویض نمود۔ تاریخ اتمام آن آیۂ کریمۂ (وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا)[۱۰۶۲] بر لوح دروازہ منقش[۱۰۶۳] فرمود۔

و در سال ۱۱۴۴ھ[۱۰۶۴] روز پنج شنبہ بوقت چاشت خانقاہ مذکور بغیر ادراک سبب از سقفِ بالا سوختن گرفت کہ تا دوپہر روز با خاک یکسان شد و خادمانِ درگاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتہ بُودند۔ "آتش تجلّی"[۱۰۶۵] تاریخ آں واقعہ گفتہ اند۔ ابو البرکات خان[۱۰۶۶] در سال ۱۱۴۶ھ بر تجدید تعمیر آں کوشش فراوان بکار بردہ از کردۂ سابقہ بمتانت و رفعت آباد نمود۔ و در اطراف آں حجرہا و میان آں چہار ستون متین بلند افراشت۔ (کعبۃ البرکات) تاریخ[۱۰۶۷] است۔ بعد آں میر ہزار در ایام حکومت خود او را دفتچیہ بر الواح دیوار ہای اندرونی خانقاہ بہ خطِ نسخ مطلّا تا حال زیب صفحۂ روزگار گذاشت۔
و در سال ۱۲۱۸ھ[۱۰۶۸] و سال ۱۲۴۳ھ[۱۰۶۹] بہ حادثۂ زلزلہ ہا کلس کنگرۂ بام آں غلطیدہ بُود

۱۰۶۲ ۸۹۹ھ (۱۴۹۳ء) ؛

۱۰۶۳ واقعات کشمیر ص ۷۶ ؛

۱۰۶۴ ۱۷۳۱ء ؛

۱۰۶۵ ۱۱۴۴ھ ؛

۱۰۶۶ صوبیدار کشمیر (م - ۱۱۵۸ھ) در عہد محمد شاہ۔ بار اول ۴۴-۱۱۴۲ھ و بار دوم ۵۸-۱۱۴۶ھ)

۱۰۶۷ ۱۱۴۶ھ (۱۷۳۳ء)۔ تاریخ متذکرہ فرمودۂ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است۔ وہم بقولش این بنائے چہارم خانقاہِ معلّی است (واقعات کشمیر ص ۲۴۴)

۱۰۶۸ ۱۸۰۳ء ؛ ۱۰۶۹ ۱۸۲۷ء ؛

بہ کمال مشقت باز افراشتند و تا حال خادمان درگاہ اکثر اوقات بام خانقاہ را مرمت افزودند و در سنہ ۱۳۰۰ھ[1070] نواب احسن اللہ خان[1071] کہ بہ اہتمام دیوان لچھمن داس[1072] یک ہزار روپیہ خرج کردہ سلطان خانہ را تختۂ فرش کنانید۔

خانقاہ والا۔ در موضع وچی پرگنہ شادرہ در سنہ ۱۰۸۰ھ[1073] حضرت میر محمد ہمدانی آباد ساخت۔

خانقاہ اعلیٰ۔ در موضع نزال پرگنہ اولر در سنہ ۸۰۰ھ میر محمد ہمدانی دو آشیانہ دار آباد ساخت۔

خانقاہ کبروی۔ در موضع مٹن بر چشمۂ مچھ بون سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی معمور کردہ در صحن آں باغ و گلزار بکمال نزہت آراستہ بود مالیۂ موضع مٹن برای اخراجات خادمان خانقاہ وقف نمود۔ شاہان مغلیہ خانقاہ مذکورہ بجای دیگر برداشتہ بر سر چشمہ بہ اہتمام آصف جاہ خان باغ شاہی و عمارات عالیہ افراشتند۔[1074]

مسجد جامع۔ در محلۂ سکندر پور از عہد راجہ پرورسین بت خانہ مسمی بہ مہاشری بکمال متانت و رفعت یا حجار مجلا و قبۂ مطلا گردون ساشدہ بود۔ در سنہ ۸۰۰ھ سلطان سکندر بر انہدام آں کمر بستہ نزدیک آں بہ حکم حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ بنای مسجد جامع نمود و در تعمیر آں بہ دل و جان ہوس فراوان

[1070] ۱۸۸۶ء ؛ [1071] بنا بر انکشاف ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۷۲۹) خواجہ ناظم الدین وزیر اعظم کنونی پاکستان از خاندان ہمیں نواب احسن اللہ خان است ؛

[1072] ناظم کشمیر از ابتداء ۱۸۸۴ء لغایت ۱۸۸۶ء = (۱۹۴۱ب — ۱۹۴۳ب)۔ دیوان مذکور برائے ربط و ضبط در تقسیم "شالی" بہ زمانہ قحط شہرت بزرگ حاصل کرد ؛

[1073] ۱۳۹۸ء ؛ [1074] واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

بکار بُردہ سی صد و ہفتاد و دو ستون کلان ازاں جملہ سی و دو ستون کہ ارتفاع آں سی درعہ و ضخامت چہار درعہ بُود در چہار طاق آں نصب نمود و خواجہ صدرالدین خراسانی و سید محمد لورستانی کہ در فن گلکاری دستے عجیب و مہارتے نجیب داشتند بکار کنی و معماری در عرض سہ سال باتمام رسانیدند۔ و جدارِ کنج شمالی غربی ہر روز جہد کردہ بر می داشتند باز ہمی نشست پس سید محمد لورستانی بدست خود بند و بست چُونہ و خشت نمودہ استحکام آں فرمودہ و ہر دو بزرگوار بغیر اجرت کار می کردند پارۂ از مال خالص خود دراں صرف نمودند۔ ازیں جہتہ مردماں گمان بُردند کہ گنجے یافتہ اند۔ محققان طول و عرض مسجد از ہر سُو یک صد و بیست درعہ مربع یافتہ اند۔ مسجد جامع کشمیری[۱۰۷۵] تاریخ است[۱۰۷۶]۔

و در عہد سلطان حسن شاہ ۸۸۵[۱۰۷۷] آتش عظیم واقع شدہ مسجد جامع بالکلیہ بسوخت و حسن شاہ بہ آراستگی تمام بہتر از سابقہ در عرض سہ سال و دو ماہ مرتب کردہ بسلطان خانہ را از نقاشان استادکار نقش و نگار بسیار و کتابہ دیوار بکار بُرد کہ در اقالیم دیگر مثل ایں کم تر بُود۔ (مَسْجِدٌ اُسِّسَ عَلَی التَّقْوٰی)[۱۰۷۸] تاریخ است۔ دراں ایام سلطان حسن شاہ از دنیا نقل کردہ مسجد جامع را سقف و دیوار دو جانب ناتمام ماند۔ ملک ابراہیم ماگرے کہ از سرداران آں وقت بُود بقیہ در سنہ ۹۰۹ھ درست نمود۔ بعد آں قاضی موسٰی[۱۰۷۹] شہید در زمان حکومت یعقوب خان چک سقف و بام مسجد را مرمت نمود۔

۱۰۷۵ ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ء ؛

۱۰۷۶ واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

۱۰۷۷ ایضاً ص ۶۷ ؛ ۱۰۷۸ ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ؛ ۱۰۷۹ قاضی موسٰی شہید از اولاد قاضی میر علی است۔ بہ فنون و کمالات علمی و عملی آراستہ ابا عن جدٍ از عہد قاضی ابراہیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

و در سال ۱۰۲۹ه بروز عید رمضان آتش عظیم افروخته قریب دوازده هزار خانه مع جامع مسجد سوخته شد. همدران ایام جهانگیر شاه وارد خطه شده بُود. در اطفای آن جهد فراوان بکار برده باوجود مانده. حیدر ملک در تاریخ خود می نگارد. که سفیهان بر علاقهٔ سوختن خانقاه جدّی بل مراد متوسلان خاندان مرا بسوزانیدن جامع مسجد متهم ساختند و این معنی به گوش پادشاه رسانیدند. ازین جهته به امر ظل سبحانی تعمیر مسجد جامع را به گردن ملک محمد ناجی بستند. نیازمند درگاه حسب الامر جهانبانی در عرصهٔ هفده سال تعمیر مسجد بدستور سابق نمود و تاریخ شروع تعمیر آن چنین نوشته اند. تاریخ:-

نخستین مسجد جامع ز شه اسکندر ثانی — عمارت یافت آنگه سوخت از تقدیر سبحانی
دگر باره حسن شاه آن که بُود از نسل پاک او — بشد بانی این مسجد هم از توفیق ربّانی
ولیکن از دو جانب نے ستون آراست نے سقفش — ز ابراهیم احمد ماگرے شد راست تا دانی
ز هجرت نه صد و نه (۹۰۹) بود در عهد محمد شاه — که این جنت سرا شد زینت و زین مسلمانی
بتاریخ هزار و بست و نه (۱۰۲۹) از هجرت سید — بروز عید روزه سوخته در نوبت ثانی
ملک حیدر رئیس الملک در عهد جهانگیری — "نهاد از نو اساسش بارگاه عید قربانی" (سنه ۱۰۸۰ه)

و در زمان حکومت عالمگیر در سنه ۱۰۸۴ه بقول مشهور در سنه ۱۰۸۸ه باره آتش قهر آله افروخته از محلهٔ [illegible] ڈاره تا محلهٔ سکندرپور دوازده هزار خانه سوخته مسجد جامع را مرتبهٔ ثالث آفت رسید. و از پیش گاه جمجاه تعمیر باشی مأمور گشته در عرصهٔ سه سال تعمیر درست نمود. و پیرامون مسجد خانه های مردم خرید کرده از جا برداشت

(مُسلسل) قضائے کشمیر نجا ندانش داشت. در سنه ۹۹۴ه (۱۵۸۵ع) بحکم یعقوب شاه تاجدار آخرین خاندان چک مقتول شد. مقبره اش در مزار ملکهاه است (واقعات کشمیر ص ۹۹)

سنه ۱۰۸۰ه ۱۰۳۹ه مطابق ۱۶۲۹ع ؎

و برای رفع خوف آتش فضای بیرونی آن هر سو خالی گذاشت۔ و کلس کنگرهٔ بام سلطان خانه به خرج پنج هزار اشرفی اکبری ملمع و مطلّا نمود۔ و کلس کنگرهٔ شرقی را تلمیع نقره فرمود و فراز بام سلطان خانه منارهٔ بلند افراشت که سه صد پایه نردبان آن مرتفع بود که بر فرق آن آذان می گفتند و بدستور سابقه سی صد و هفتاد و دو ستون نصب کردند۔ پس حاجی کریم داد در زمان حکومت خود بام و سقف آن را مرمت نمود۔

و قتیکه سنگان لاهور متصرف این بلاد شدند بعضے لشکریان بنا بر تعصب ذاتی در میان مسجد نوعے فاعل سوء ادب شدند۔ خادمان مسجد به عنف پیش آمده باهمدیگر به جدل پیوستند۔ محمدیان هجوم ساخته بعضے اشرار را خونبار کردند تا که کار بدانجا رسید که دیوان مصرچند هجومیان را سزا داده مسجد را ابواب ضبط نمود که تا عرصهٔ بیست سال مسدود بود۔ و در سنه ۱۲۵۷ھ[۱۰۸۱] شیخ غلام محی الدین ابواب آن مفتوح کرده بام آن که تمام مندرس شده بود در عرصهٔ دو سال مرمت نموده آب جوی بدستور جاری ساخت به مرور ایام باز اندراس یافته آب جوی مفقود شد۔

و در سال سنه ۱۲۸۵[۱۰۸۲] میر حسین شاه قادری از اهل شهر طلب امداد کرده بموافقت و امداد حاجی عظیم الدین درابو در ترمیم بام های آن جهد فراوان بکار برده بموجب گردش زمانه ناتمام ماند۔

و در سال سنه ۱۲۹۷[۱۰۸۳] میر حسین قادری باز بر تعمیر آن قادر شده از مهاراجه رنبیر سنگه و از بعضے افراد شهر اعانت دریافته تا عرصهٔ دو سال مرمت بام های آن حتی الامکان فرموده گوی نیک نامی در ربود۔ تاریخ۔

۱۰۸۱ھ ۱۸۴۱ء ؛ ۱۰۸۲ھ ۱۸۶۸ء ؛

۱۰۸۳ھ ۱۸۷۹ء ؛

میرِ والا منزلت سید حسین قادری　　　کز پئے تعمیر مسجد بس نکو تدبیر شد
خواستم گلبانگ تاریخش زملہم زد ندا　　　گو "ز حسن سعی مسجد میر عالمگیر شد" ~~۱۲۹۷ھ~~

محل افسوس است کہ این چنین مسجد عالی شان بایں رفعت و وسعت و متانت در ہیچ جا امکان نہ تواند بُود۔ عنقریب است کہ بعدم ترمیم بر کوع رجوع کردہ سر بسجدہ خواہد نہاد۔ پس بر تجدید آن ہیچ کسے قادر نہ تواند شد۔ لہٰذا بر ارباب ہمّت و اصحاب ثروت واجب بُود کہ این چنین تعمیر بے نظیر را فی الفور مرمت می فرمودند فقط

مسجد عالی در عہد سلطان سکندر بت شکن حضرت میر محمد ہمدانی قطعۂ زمین عیدگاہ از مالکان خریدہ برای صلوٰۃ عیدین وقف عام نمود۔ و تا عرصۂ چند سال خود بہ ہجوم خلایق نماز عیدین در آن جا ادا میکرد۔ و در سال ۸۰۱؁ ~~۱۰۸۵~~ علی شاہ ~~۱۰۸۶~~ فرزند سلطان سکندر در وسط عیدگاہ برای نماز عیدین مصلّای رفیع بہ اساتین متین و محراب منقش احداث نمودہ مسجد عالی شہرت یافت۔

و در ۱۰۷۵؁ ~~۱۰۸۷~~ ہجری اسلام خان کہ از طرف عالمگیر نائب صوبہ بُود مسجد عالی را وُسعت دادہ بہ دیوار پختہ و چوب ہای ضخیم بلند افراشتہ برای نماز عیدین

۱۰۸۴؁ ۱۲۹۷ھ ÷　　　۱۰۸۵؁ ۱۳۹۸ء ÷

۱۰۸۶؁ علی شاہ فرزند ارجمند سلطان سکندر است۔ بعد فوت پدر باتفاق ارباب حل و عقد تاج سلطنت برسر نہاد۔ تا مدت شش سال و نہ ماہ ملک رانی فرمود۔ در تاریخ ہشت صد و بیست و ہفت ہجری (۱۴۲۳ء)۔ برادر خود زین العابدین را تفویض امور سلطنت کردہ روانۂ بیت اللہ گردید۔ چوں بہ جموں رسید بر جہت اینکہ زوجۂ اش دختر راجہ جموں بود راجۂ آن جا بر ترک سلطنت ملامت کردہ مانع حج آمدہ محرک لشکر کشی شد۔ سلطان زین العابدین نیز این خبر دریافت۔ بہ مقام پکھلی تلاقی طرفین اتفاق افتاد و شکست بر علی شاہ افتاد۔ بعد چندے ہماں جا بہ حالت حبس وفات یافت (ملخص از واقعات کشمیر ص ۴۸-۴۹) ÷　۱۰۸۷؁ ۱۶۶۴ء ÷

مقرر نمود و صحن مسجد پُر از درخت بُود ہمہ ہا قطع کردہ چنار ہا غرس کرد و ستونیکہ در عیدگاہ استادہ بُود ساختۂ اوست ۔ ایں وقت معدوم ۔

و در عہد عبداللہ خان ۱۲۱۵ھ [۱۰۸۸] بہ واقعہ آتش افروختہ شدہ ۔ دراں ایام عبداللہ خان محبوس بالاحصار بُود ۔ گل محمد خان کہ از اکابر خوانین بُود مسجد عالی از سر نو احداث نمود ۔ و در سال ۱۳۰۰ھ [۱۰۸۹] ہجری رنبیر سنگھ ہم ترمیم سقف آں تجویز کردہ بُود لیکن ناتمام ماند ۔

۱۰۸۸ھ ۔ ۱۸۰۰ء ۔ عبداللہ بارکزئی در ۱۷۹۵ء بحثیت صوبیدار در کشمیر آمد ۔ تقریباً یازدہ سال بریں عہدہ فائز ماند ۔ در سال ۱۷۹۸ء بنا بر طوائف الملوکی در کابل خیال مطلق العنانی در دلش جاگزین شد ۔ برائے تحصیل ایں مقصد مردم اراذل را بمراتب اعلیٰ فائز گردانید و لشکر سی ہزار مرداں تیار کرد ۔ بوجہ غلط فہمی عبداللہ خاں را با دیوانش منازعہ افتاد و بعد چندے معزول گشت و بالاخر در بالاحصار محبوس گردید ۔

در سال ۱۲۶۱ھ (۱۸۰۱ء) عبداللہ خان تعبیہ ساختہ از قید فرار شد و در کشمیر آمد تا ۱۸۰۶ء ہیچ خبرے از دنیا مدہ ۔ سال دیگر یعنی ۱۸۰۷ء عبداللہ خان با فوج گراں بمقابلۂ برادر زادۂ خود عطا محمد خان (صوبہ دار کشمیر) آمد لیکن از شومئی بخت شکست خورد بالآخر دریں سال در حالت محصوری افواج عطا محمد خان وفات یافت ۔

الفنسٹن کہ معاصر عبداللہ خان بود می نویسد :—

"عبداللہ خان مرد زیرک باہمت بود کشمیریان و افغاناں ہر دو او را محبوب می داشتند ۔ در عدل و انصاف و انتظام ملکی ہر کس با و محبت می کرد ۔ مردم علم دوست بود . . . . در ناظمانِ دُرّانیاں کسے مانند عبداللہ خاں نہ بودہ است" ۔ (بحوالہ کشمیر جلد اول صفحہ ۳۲۲)

۱۰۸۹ھ ۱۸۸۲ء :

مسجد ملّا شاہ - اخوند ملّا شاہ کہ اُستاد داراشکوہ بُود مقارن دارا محل که دولت خانہ داراشکوہ است تعمیر مسجد سنگین بہ احجار شفاف و منبت کار بکمال متانت و رفعت و سنگینی اعجوبۂ روزگاہ یادگار گذاشت۔

خانقاہ فیض پناہ - سلطان زین العابدین برای سید محمد امین[۱۰۹۰] ویسی در موضع اشم برساحل شرقی بہت خانقاہی رفیع آباد کردہ بُود۔ و بعد انتقال حضرت ویسی خانقاہ مذکور معطل ماندہ - خواجہ خاوند محمود بہ حکم شرع در سنہ ۱۰۴۲ھ ازاں جا برداشتہ در شہر میاں باغ حسین چک آباد نمود۔ و در ترمیم و ترتیب آں جہد بلیغ فرمود - شیخ محی الدین ثانیاً ترمیم آں کردہ بُود۔ و در سنہ ۱۳۰۴ ہجری نواب احسن اللہ[۱۰۹۱] خان رئیس اعظم شہر ڈھاکہ کہ آباد اجداد اُو از ساکنان ملک کشمیر در محلۂ

۱۰۹۰ سید محمد امین اویسی المعروف بہ میر بابا فرزند ارجمند حضرت سید حسین بیہقی است برگزیدۂ سادات روزگار بود - در علوم ظاہری و تعلیم قرآن شاگرد حضرت بابا حاجی ادہم است پیر طریقت آنجناب سید ہلال کبروی بودند - سلطان زین العابدین را بہ نسبت ایشان اعتقاد کامل بود - بتاریخ سلخ ماہ ذی القعدہ سنہ ۸۸۹ھ (۱۴۸۴ء) از دست امراء کشمیر ہمراہی خال خود میر سید حسین بیہقی کہ وزیر سلطان بود مع چہاردہ کس دیگر از خاندان خود شہادت یافت - "شہید کشمیر" (۸۸۹ھ) تاریخ است - تربت حضرت میر در محلۂ بلچھ سرینگر نزد قبر پنجن شاہ تا عہد خواجہ محمد اعظم دیدہ مری یعنی لغایت ۱۱۲۹ھ (۱۴۸۴ء) مرجع خلائق بود (ملخص از واقعات کشمیر ص ۵۶، ۵۷) ؛ سہ ایضاً صفحۂ مزبورہ ؛

۱۰۹۱ ڈاکٹر جی - ایم - ڈی صوفی در کشمیر جلد دوم ص ۷۲۹ بحوالۂ تاریخ اقوام کشمیر (مطبوعہ ۱۹۳۴ء ص ص ۴۶ — ۴۴۲ تصنیف منشی محمد الدین فوق مرحوم) در سبب آباد شدن اجداد نواب احسن اللہ خان در ڈھاکہ ماحصل اش این است می نویسد :-

"در سنہ ۲۳ - ۱۸۲۲ء دو برادر بنا بر شکایت کردن مظالم سکھاں (بقیہ برصفحۂ آیندہ)

ناده پوره مرید حضرت شاہ مشکل کشا رض بوده اند مبلغ دو هزار روپیه ضرب ڈبل[۱۰۹۲] بابت مرمت خانقاه فیض پناه معرفت خواجه ثناء الله شال مرسول داشته بود و خواجه موصوف خانقاه مذکور را قابل مرمت نه دیده بنابراں مبلغ بسیارے از خود داده و از اعیان شهر هم قلیلے امداد یافته تعمیر آں از کرده سابقه به کمال تمتین و تزئین مجدداً از بنیاد ایجاد نمود و همگی کنگرهٔ بام و خاتم بند سقف و دیوار معطل بود۔

امسال نواب موصوف باز مبلغ ۳ هزار روپیه مبذول داشته کنگرهٔ بام و خاتم بند آں درست نمودند و تاریخ تجدید تعمیر آں جید گفته است شعر

یا اخی اقبل بهذا المسجد طاعةً بالله واسجد واقترب
من بهاء الحق والدین دائماً فیه فیضان علی من یطلب
بانی الثانی ثناء الله به صار ایقاناً باجرٍ یرتقب
لو اردت عام تعمیر الجدید خانقاه النقشبندی احتسب[۱۰۹۳]
(ایضاً فی تاریخه) خانقاه عجیب عالی شان[۱۰۹۴]

خانقاه سید برخوردار۔ در ۸۶۹ھ[۱۰۹۵] سلطان زین العابدین برائے خادمان سید برخوردار در محلهٔ دانا مزار بنا کرده بود۔

خانقاه سید محمد مدنی۔ در ۸۴۸ھ[۱۰۹۶] سلطان زین العابدین برای خادمان

(مسلسل) به دربار حکومت مغلیه بطرف دہلی رفتند۔ لیکن چوں دریافتند که توقع انصاف ازیں دربار محال است۔ هر دو کسان نام برده روانهٔ مشرق شدند و در ڈهاکه متوطن گشتند۔

۱۰۹۲ مراد از سکهٔ انگلیسی است که بقیمت دو چند از سکهٔ ڈوگره مروجه از ۱۸۴۶ء لغایت ۱۸۸۵ء می بود ::

۱۰۹۳ ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء ::

۱۰۹۴ ۱۳۰۴ھ ::

۱۰۹۵ ۱۴۶۴ء ::

۱۰۹۶ ۱۴۴۴ء ::

سید محمد مدنی بطریق مسجد نبوی بنا کردہ بود۔ ابراہیم خان^۱۰۹۷ سید مذکور را از اہل تشیع پنداشتہ بر مقام مذکور تصرف خود نمود و تجدید مسجد و دروازۂ مقبرہ^۱۰۹۵ از خود کرد۔ بر دروازۂ خانقاہ علیؑ ولی اللہ منقوش ساخت و در سنہ ۱۲۸۹ھ^۱۰۹۹ بہ سبب بلوای شیعہ خانقاہ مسدود شد۔ اہل سنت یقین می دارند کہ حضرت سید سنی است و اہل تشیع برخلاف آں حضرت سید را از خود پندارند۔

۱۰۹۷ ابراہیم خان خلف ارشد امیر الامراء علی مردان خان است۔ در سال بیست و ششم سنہ (۱۰۶۳) ہزار و شصت و سہ ہجری (۱۶۵۲ء) از پیش گاہ صاحب قران ثانی از راہ تفضل بخطاب خانی چہرۂ کامرانی افروخت۔ در سال سی و یکم بعد از وفات پدر بمنصب چہار ہزاری و سہ ہزار سوار معزز گشت۔ در محاربۂ سموگڈھ در میمنۂ فوج داراشکوہ منتظم بودہ۔ بعد از شکست از ناتجربگی و کوتاہ اندیشی رفاقت شاہزادۂ مراد بخش را موصل مقصود انگاشت۔ بعد از زوال او ابراہیم خاں نیز مانند دیگر ملازمان بہ سجدہ گاہ خجالت جبہہ سائے سعادت گشت۔ اما در ہماں ایام بنا بر جہتے از منصب معزول گشتہ در دار الخلافہ بسالیانہ موظف گردید۔ در سال دوم از پیش گاہ خلافت بامنصب پنج ہزاری و پنج ہزار سوار بہ صوبہ داری کشمیر مامور شد۔ در سال یازدہم بہ صوبہ داری بہار مرخص گشت۔ باز سال نوزدہم ترک نوکری کردہ منزوی گردید۔ در سال بیست و یکم از تغیر قوام الدین خان بایالت کشمیر نامزد شد۔ در سال چہل و یکم از تغیر سپہ دار خاں بہ ظم الہ آباد شتافت و پس ازاں بحکومت لاہور امتیاز یافتہ۔ سال چہل و چہارم چوں آں صوبہ بشاہزادہ شاہ عالم مقرر شد۔ خان مزبور بہ حفاظت کشمیر مامور گردید۔ در سال چہل و ششم بہ صوبہ داری احمد آباد فائز گشت و ہنوز در احمد آباد جائے گرم نہ کردہ بود کہ خبر واقعۂ خلد مکان رسید۔ بعد از چند ماہ صوبہ داری کابل بمقام ابراہیم آباد سودھرہ کہ سی کردہ از لاہور است و بطریق وطن داشت باجل طبیعی درگذشت ؛

از ابراہیم خان دو پسر ماندند۔ یکے زبردست خاں و دوم یعقوب خاں (بقیہ برصفحۂ آیندہ)

نو مسجد[۱۱۰۲] در سال ۱۰۳۲ھ[۱۱۰۱] جهانگیر شاه به ترغیب نورجهان بیگم از سنگ های تراشیده آباد نمود و احجار ثقیل و شفاف و منبت کار تا بام آں بکار برده و صحن مسجد را به احجار مصفا سنگ چین کرده گویا یک لخت سنگ مرتب شده بود طول آں از شمال تا جنوب شصت درعه و عرض از مشرق تا مغرب هژده درعه سوای احاطهٔ صحن و درخطهٔ کشمیر بایں متانت و سنگینی مسجدے دیگر موجود نیست ـ راجه سوکه جیون[۱۱۰۳] در قحط سنه ۱۱۶۹ھ درضمن آں شالی ذخیره کرده بود میر هزار خان[۱۱۰۴] در حکومت خود آں را مرمت نمود ـ تاریخ

مسلسل) دهر دو درحیات و بعد از ممات پدر بمراتب عالیه فائز گشتند (ماثر الامرا صفحات ۲۹۵ تا ۳۰۱) ❊ ۱۰۹۸ھ یعنی مقبرهٔ سید جمال الدین محدث ـ سید جمال الدین یکے از تربیت یافتگان حضرت میر سید علی همدانی رح بود ـ بالتماس سلطان قطب الدین بجهت تعلیم و آداب دین دریں شهر از حضرت امیر به سکونت مرخص شده تا ایام حیات فیض بخش کائنات بود ـ بعد رحلت در محلهٔ آروٹ قریب بلب بهت آسود ـ درزمان خود به عروة الوثقیٰ معروف بود (واقعات کشمیر ص ۳۹) ۱۰۹۹ھ ۱۸۷۲ع ❊ ۱۱۰۰ھ پتهر مسجد (مسجد سنگین) ❊ ۱۱۰۱ھ ۱۶۲۲ع ❊ ۱۱۰۲ھ راجه سکه جیون مل از قوم کهتری بود ـ اصلش از قصبهٔ بهیره ضلع خوشاب پنجاب است ـ در کابل پیدا شده و در آنجا پرورش یافت ـ اولاً درخدمت شاه ولی خان وزیر احمد شاه درانی بود و به قابلیت ذاتی به رتبهٔ صوبیداری ترقی نمود ـ در آغاز صوبیداری مسلمانان را بسیار پرورش می نمود چنانچه مصنف خزینة العامره سید غلام علی آزاد بلگرامی یکے از هم عصرانش دریں الفاظ او را ستوده است:ـ

"مشار الیه جوان خوش رو متصف به اوصاف شائسته ـ قریب اسلام بود ـ جمیع مزارات بزرگاں و باغات کشمیر را ترمیم نمود ـ دهر روز بعد از فراغ از دیوان دو صد کس مسلمین را برو ئے خود الوان اطعمه می خوراند ـ و در هر ماهے دوازدهم و یازدهم (بقیه بر صفحه آینده)

شکر حق کہ دعای اہل یقین		باز آباد گشت خانۂ دین
گرد سردار خطہ مہر ہزار		مسجد نو بنا بصد تزئین
عاقبت روسیاہ ملعون شد		ہر کہ او غلہ می نہاد درین
خبر از ہاتفی بہ پرسیدم		تا کنند سال آں مرا تلقین

(مسلسل) طعام نیاز پختہ بہ مردم تقسیم می نمود۔ وارد و صادر را چہ درویش و چہ غیر آں درخور حال ہر کس مراعاتی می کرد۔ و درہفتہ یک بادہ مشاعرہ مقرر کردہ بود۔ جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در آخر مجلس شیلانی می کشید۔ و پنج کس از شعرائے نامی را کہ باہر یکے ازینہا دہ کس از مستعدان کمکی معین کردہ بود۔ امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمان او تحریر نمایند۔ سرحلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بود کہ توفیق تخلص می کرد۔ و نام اصلی او لالہ جو است بزبان کشمیر۔ امروز در موزونان کشمیر نظیر ندارد۔" (مطبوعہ نولکشور۔ کانپور ۱۸۷۱ء۔ ص ۱۱۵)

بعدہ پنڈت مہانند را وزیر خود ساختہ در پئے آزار مسلمانان گردید۔ این چیز مسلمانان را از و بددل کرد و در معزولیٔ او منتج گردید۔ یکے از شعراء آں وقت درین امر می گوید:- کشمیر گرفت بار دیگر۔ سلطان احمد بزور شمشیر
فرمود زبان تیغ تاریخ۔ او فتح نمود باز کشمیر
۱۰۷۵ھ

(ملخص از کشیر جلد اول ص ۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳)

۱۱۰۳ھ ۱۶۵۸ء : ۱۱۰۴ھ صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ و زمان شاہ درانی۔ مدت صوبیداری یک سال و دو ماہ از ۱۷۹۲ تا ۱۷۹۳ء :

ہاتفی گفت "عہد مہر ہزار		نو شد آباد مسجد سنگین" [۱۱۰۵]

و در عہد سنگان لاہور بہ سبب قحط و وبا مخلوق پریشان گشتہ مسجد مذکور معطل ماند۔ لاجرم حکام متصرف آں گشتہ در نزولات جمع کردند و کرنیل میاں سنگھ سنگہای مشرب وصحن آں برداشتہ در تعمیر بسنت باغ نصب نمود۔

خانقاہ بابا اسمٰعیل۔ از عہد ہرش دیو [۱۱۰۶] زیر دامن کوہ ماران سمت شمال متصل احمد اکدل فراز بلندی بت خانۂ سنگین موجود بود سلطان حسن شاہ مندر فرود آوردہ از سنگ ہای آں برای خادمان بابا اسمٰعیل خانقاہِ دو طبقی در غایت رفعت و وسعت آباد نمود۔ و برای زاویہ نشینان سہ صد و شصت حجرہ مہیا ساخت و تالب دربا نردبان سنگین افراخت و موضع بنہامہ۔ و ہرن از پرگنہ لار و باغات بسیار از شہر وقف آں بود۔ قریب چہار صد کس از لنگر خانقاہ راتبہ می خوردند۔ و از ایشان آواز خواندنِ اورا دفتچیہ در پرگنۂ پھاک مسموع می باشد۔ یعقوب خان چک ہنگام یورش اکبر شاہ آں را آتش دادہ معدوم ساخت۔

خانقاہ ملک جلال ٹھاکر۔ در محلۂ گوجوارہ معروف الحال آں را قضا مسجد می گویند۔

خانقاہ شمسی۔ ملک شمس چک در محلہ [۱۱۰۷] ...؟ برای خادمان بابا اسمٰعیل زاہد معمور کردہ بود حضرت مخدومی بیست سال در خانقاہ مذکور بہ عبادت گذرانیدند۔ تا عہد افاغنہ لنگر آں جاری بود۔ دہات بسیار در اقطاع آں مقرر داشت۔

۱۱۰۵ ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء ؛

۱۱۰۶ ۱۱۰۱ ـــــ ۱۰۸۹ء (۲۹۵ ـــــ ۳۸۲ھ) ؛

۱۱۰۷ کذا فی الاصل ؛

خانقاہ درگجن ۔ شیخ محمد سلطان کشمیری بحضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ در عہد سلطان سکندر ترصیص نمود۔

خانقاہ چشتی ۔ عنایت اللہ خان در ایام حکومت خود در سنہ ۱۰۵۲ھ برای

۱۱۰۸ھ میر عنایت اللہ خان از اولاد قاضی موسیٰ شہید است ۔ والدۂ عنایت اللہ خان کہ بی بی مریم نام داشت بہ علاقۂ والدۂ خود جان بی بی دختر ملا اشرف الدین میر عدل کہ بہ خدمت معلمی و اتالیقیٔ بیگمات منسلک سرکار شاہ جہان پادشاہ بود ۔ در ہنگام ورود رایات عالم گیری دختر خود مریم بی بی مزبورہ را بار باب دولت سرائے پادشاہی گذرانید ۔ رفتہ رفتہ کارش ترقی یافتہ کمال محرمیت در سرکار نواب زیب النساء بیگم صبیۂ دوم پادشاہ حاصل نمود و میر عنایت اللہ خان پسر خود را بحضور طلبیدہ مقرب جناب پادشاہ عالم گیر ساخت ۔ کمال عروج خاندان عنایت اللہ خان در عہد سلطنت شاہ عالم بہادر بود کہ خود میر عنایت اللہ خان میر سامان و پسرش ہدایت اللہ صوبیدار کشمیر بود۔

میر عنایت اللہ خان سہ بار بمرتبۂ صوبیداریٔ کشمیر فائز گشت ۔ بار اول در سنہ ۱۱۲۴ھ مطابق سنہ ۱۷۱۳ء در عہد جہاندار شاہ ۔ این مرتبہ مدت صوبہ داریٔ او ہمگی ہشت و نہ روز ۔ بقول خواجہ اعظمی درین مرتبۂ قدومش در کشمیر در اواخر ربیع الاول سنہ ہزار و یک صد و بیست و چہار بوُد۔

در سنہ ۱۱۳۲ھ مطابق سنہ ۱۷۱۹ء در عہد محمد شاہ عنایت اللہ خان بار دوم بمرتبۂ صوبیداری سرفرازی یافتہ ۔ سہ سال در کشمیر ماند ۔ این مرتبہ اکثر اوقات او در حل قضیہ ہائے محتوی خاں و شیعہ و سنی صرف شد۔

در سنہ ۱۱۳۷ھ مطابق سنہ ۱۷۲۴ء عنایت اللہ خاں بار سوم از تغیر اعظم خاں بہ صوبہ داریٔ کشمیر رتبۂ اعتبار یافت ۔ و ہنوز یک سال نہ گذشتہ بود کہ واقعۂ ناگزیر عنایت اللہ خاں در حضور رو داد ۔ وکان ذلک فی شہور سنۃ الف و مائۃ و سبع و ثلثین (۱۷۲۴ء) (بقیہ برصفحہ آیندہ)

خادمان میاں ہاشم چشتی ۱۱۱۰ھ در محلہ خانیار بہ ترتیب عجیب آباد کردہ بُود۔ الآن معدوم

جامع بارہ مُولہ۔ بنای اولش از بڈھ شاہ بُود و در عہد جنت مرمت

(مسلسل) خواجہ محمد اعظم کہ ہمعصر عنایت اللہ خاں بود می نویسد:۔

"عنایت اللہ خاں در حسن صورت و سیرت و کمال وقر و مکنت

امتیاز تمام داشت . . . . الاکثر خدمات

صوبہ باقارب او تعلق داشت"۔

(واقعات کشمیر ص ۲۴۱ و ص ۲۱۲)

۱۱۰۹ سنہ ۵۲ھ (۲۲، ۶۱) غالباً از سہو کاتب است ورنہ صحیح آنست کہ بنائے خانقاہ خانیار برائے خادمان میاں ہاشم در میان یکے از سال ہائے ۱۱۲۴ھ و ۱۱۳۷ھ شدہ باشد کہ وقت نظامت عنایت اللہ خاں بہ وقفہ ہا در کشمیر است ۱۰۵۲ھ بنا بریں صحیح تسلیم نتواں کرد کہ دریں ایّام سلطنت ہند تعلق بہ شاہ جہاں داشت و صوبہ داری کشمیر بہ پسر خوردش شاہ زادہ مراد متعلق بود۔ . . . . . عنایت اللہ خان مزبور از امرائے عالم گیری و زیادہ تر از امراء جہاندار شاہ و محمد شاہ محسوب می گردد۔ برائے درستئ سال مزبور (۱۰۵۲ھ) قول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری نیز ملحوظ باید داشت کہ می گوید:۔

نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم

کافی مقرر کردہ گذاشت۔

۱۱۱۰ھ تقویٰ شعار میاں محمد ہاشم چشتی خانیاری ح از قبیلۂ سوداگران بود۔ در عنفوان جوانی مسافر شدہ بہ پٹنہ رفت۔ از انجا بخدمت میاں چشتی کشمیری کہ از قبیلۂ کونوالاں بود مرید شد میاں محمد ہاشم چشتی بعد از مدت مدید از خدمت پیر مرخص شدہ بہ وطن خویش رسیدہ در خانیار توطن گرفت بعد چندے تاہل بہم رسانیدہ صاحب اولاد شد و خانہ و خانقاہ ساخت۔ نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم کافی مقرر کردہ گذاشت۔ در حدود سنہ ہزار و یک صد و ہژدہ رحلت نمود در جوار خانہ کہ احاطہ نمودہ بودند مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۲۰۶)

یافت و شیخ محی الدین[۱۱۱۱] بام آں درست نمود و در ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۲] بہ حادثۂ زلزلہ با خاک آمیخت و در ۱۳۱۳ھ[۱۱۱۳] خواجہ عبدالصمد ککرو تجدید آں فرمود۔

خانقاہ سوپور۔ سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی احداث کردہ بود بعد آں معتقد ایشان مرمت آں می کردند و بہ حادثۂ زلزلۂ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۴] از پا در افتادہ خواجہ عزیز اللہ ککرو در تجدید بنای آں بسیار کوشید۔

جامع سوپور۔ از تعمیرات اورنگ زیب یادگار بود بہ سبب عدم مرمت مدروس۔

خانقاہ مخدومی متصل روضہ حضرت مخدوم برکات خان ابداع کردہ بود و در ۱۲۸۸ھ[۱۱۱۵] خواجہ محی الدین گندر و تجدید تعمیر آں نمودہ۔ در وسعت و رفعت آں افزود۔

اما بہ سبب واقعۂ بلوای شیعہ و سنی خواجہ محی الدین متہم شدہ تعمیر خانقاہ ناتمام ماند پس خواجہ ثناء اللہ شال کہ ہمشیرہ زادۂ خواجہ محی الدین بود بعد وفات خالو مبلغ ۵ ہزار روپیہ از خود خرچ کردہ تعمیر خانقاہ با تمام رسانید۔ تاریخ آں از جیحدا ابن است۔ فرد

دل پئے تعمیر نو تاریخ گفت
"خانقاہِ سدرہ جاہِ پیر ما"[۱۱۱۶]

جامع شوپیان۔ از تعمیرات سلطان زین العابدین بارہا ترمیم یافت

جامع اسلام آباد۔ یکے از تاجراں بنیاد آں ترصیص نمود۔ شیخ غلام محی الدین مرمت آں افزود۔

۱۱۱۱ھ شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر ۱۱۱۲ھ ۱۸۸۴ء ؛ ۱۱۱۳ھ ۱۸۹۵ء ؛ ۱۱۱۴ھ ۱۸۸۴ء ؛
۱۱۱۵ھ ۱۸۷۱ء ؛ ۱۱۱۶ھ ۱۲۸۸ھ (۱۸۷۱ء) ؛

بیجیشور خانقاہ۔ سلطان سکندر بت شکن مندر روزیہ ایشری کہ از تعمیرات راجہ وزبانند در بیج بارہ بود قلع کردہ از سنگہای آں برای خادمان سید محمد قریشی خانقاہے بنا ساخت آں را دجا شر خانقاہ می گفتند در سنہ ۱۲۰۲ھ[۱۱۱۷] گلاب سنگھ خانقاہ مذکور را برانداختہ از احجار آں برلب دریا بت خانۂ نو آباد ساخت۔

جامع بیج بارہ۔ از تعمیرات سلطان سکندر یادگار است[۱۱۱۸]۔ در سنہ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۹] حاجی غفار شاہ مرمت آں افزود۔

خانقاہ شیخ العالم۔ بنای اولش از بڈھ شا بود۔ و در عہد چکاں بہ حادثۂ آتش افروختہ شد و یعقوب چک تجدید تعمیر آں نمودہ از قبلہ منحرف ساخت۔ بعد اتمام آں نبکی ریشی باعانت باطنی خانقاہ را بہ قوت دوش متحرک ساختہ قبلہ اش راست نمود۔ و در عہد چغتت سنہ ۱۱۳۹ھ[۱۱۲۰] بہ حادثۂ آتش باز مشتعل شدہ۔ خواجہ نظام درابو و خواجہ محمود کہ از اکابران دہر بودند تجدید تعمیر خانقاہ و روضۂ حضرت ریشی بہ کمال محبت و خلوص نمودند تاریخ آں چنیں یافتہ اند . . . . . .[۱۱۲۱]

[۱۱۱۷] ۱۸۶۰ء۔ غالباً سنہ مزبور از سہو کاتب است زیراکہ سہ سال قبل ازیں مہاراجہ گلاب سنگھ ازیں دنیا بعالم دیگر شتافتہ بود جملہ مورخین کشمیر سال جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ سنہ ۱۸۵۷ء قرار می دہند۔ ثابت شد کہ برکندن خانقاہ بیج بارہ از دست گلاب سنگھ بجائے سال سنہ ۱۸۶۰ء در سال دیگر کہ اغلب سال سنہ ۱۸۴۷ء است واقع شدہ باشد۔

[۱۱۱۸] واقعات کشمیر ص ۴۳۔ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۴۵۔

[۱۱۱۹] ۱۸۸۴ء ؛

[۱۱۲۰] ۱۷۲۶ء در عہد محمد شاہ غازی در نظامت عقیدت خاں پسر خلیل اللہ خاں (۲۷ — ۱۷۲۴ء = ۴۰ — ۱۱۳۷ھ) ؛

[۱۱۲۱] البیاض فی الاصل ؛

خانقاہ جیلانی - سید بزرگ شاہ کہ از احفاد سید شاہ محمد فاضل قادری است از فتوحات مریدان و آمدنی جاگیرات دو طبقہ احداث نمود۔ تاریخ۔

شد بنا خانقاہ جیلانی ۱۲۱۸ھ[۱۱۲۲]

دو سال گذشتہ بار دوم آں را بہ کمال وسعت و رفعت تجدید فرمود۔ تاریخ خانقاہِ نوازشہ جیلان[۱۱۲۳] -

خانقاہ خواجہ شاہ صاحب - از تعمیرات حضرت خواجہ شاہ نیاز نقشبندی درمحلہ سیدہ واری ضلع خانیار۔ تاریخ۔ "عقل زیبا مسجدِ پُر فیض گفت ۱۲۲۰ھ[۱۱۲۴]"

خانقاہ غوثیہ - بانی آں میر حسین شاہ قادری است تعمیر اولش در ۱۲۶۱ھ[۱۱۲۵] ترصیص شدہ - تاریخ آں "خانۂ خدا"[۱۱۲۶] بود - بعد آں در ۱۲۷۱ھ توسیع و ترفیع آں دو چند ساختہ بہ کمال متانت و سنگینی و تزئین و ترتیب و رنگینی آراستہ نمود و تاریخ آں "خانۂ خدائے"[۱۱۲۷] فرمود۔ فقط۔

تھنگہ مسجد[۳] - در تھنگہ محلہ ضلع خانیار عاقل میر کہ آبدار باشی شاہ جہان بُود آباد نمود و بہ تباعد ایام مندرس شدہ۔ درسال ۱۲۹۷ھ[۱۱۲۸] خواجہ ثناء اللہ شال زر بسیار خرج کردہ تعمیر آں مجدداً بہ حمام و خانقاہ و کنگرۂ بام بہ کمال تمتین و تزئین ترصیص نمود۔

خانقاہ ڈانگر پورہ - در ۱۳۰۳ھ[۱۱۲۹] نُور شاہ سادہو بہ اخلاص تمام در محلۂ ڈانگر پورہ معمور ساخت۔

مسجد جامع بانڈی پور - از تعمیرات اعیان پاستان برہم خوردہ

۱۱۲۲ ۱۸۰۳ء ؛ ۱۱۲۳ ۱۲۲۰ھ (۱۸۰۵ء) ؛ ۱۱۲۴ ۱۸۰۵ء ؛
۱۱۲۵ ۱۸۴۵ء ؛ ۱۱۲۶ ۱۲۶۱ھ ؛ ۱۱۲۷ ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۴ء)
۱۱۲۸ ۱۸۷۹ء ؛ ۱۱۲۹ ۱۸۸۵ء ؛

بُود۔ اندرین جزو زمان بہ اہتمام احمد ڈار ملک التجار سوپور تجدید یافت تاریخ از جید

فرد۔ یکے از قدسیان از روی الہام

"عبادت خانۂ قدسیہ"[۱۱۳۰] فرمود

ایضاً از مصنّف ہاتف از بہر سال تاریخش

گفت "پُر فیض مسجد جامع"[۱۱۳۱] سنہ ۱۳۱۳

پشمینۂ کشمیر

از نفائس بدیعہ مخترعۂ کشمیر ہمگی اقمشۂ پشمینۂ تحفہ عجیب و غریب است که نظیر آں باں صنعت و ملاست و نزاکت و خوش نمائی و زیبائی و دیرپائی و نرمی و گرمی و سنگینی و رنگینی در بلاد و امصار دیگر منسوج و متصور نتواند شد که شاہان زمان و امرای دوران بہ لباس آں تفاخر و توقیر پندارند۔ و تاجران بلاد و امصار از تجارت آں امید حصول ثروت و مکنت می دارند و در اشاعت صنعت و حرفت آں بیان محققان پاستان این است که در ۷۸۱ھ قطب ربانی حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بہ قدوم میمنت لزوم خود بار دوم خطۂ کشمیر را نضارت بخشیده دو سال و چند ماه در سیر و سیاحت این دیار رواج و رونق اسلام افزود۔

و در ۷۸۳ھ[۱۱۳۲] براه لداخ بہ خواہش سیاحت ترکستان لوای نہضت افراختہ عرصۂ سہ سال دراں سواد میمنت سواد دین قویم را توفیر و توقیر بخشیدند۔

و در حالت سفر برفانی کوہستان یک موزه که از پوست بزگالۂ

۱۱۳۰ ۱۳۱۳ (۱۸۹۵ء) ؛ ۱۱۳۱ ایضاً ؛

۱۱۳۲ ۱۳۸۱ء ؛

پشمینہ و آئینہ دار تیار شدہ بود۔ درپا کشیدند گرمی و نرمی آں دیدہ خیال کردند
کہ ہرگاہ از صوف بزگالۂ مذکور رشتہ و قماش ساختہ شود البتہ نرمی و گرمی آں
مفید خواہد بود۔ موجب آں ہنگام مراجعت چند آثار پشم شال ہمراہ داشتند
و در ۸۲۵ھ[۱۱۳۳] رونق افزای ایں دیار گشتہ صوف مذکور را موکشی ساختہ رسیدہ
یک تہان[۱۱۳۴] پٹو[۱۱۳۵] بافت کنانیدند۔ صافی و گرمی و نرمی آں دیدہ سلطان قطب الدین
متعجب گشت فوراً بہ معرفت تاجران اقصای تبت پشم شال طلبانیدہ ازیں جا
تہان پٹو برای پوشش خود ہر سال تیار می کرد۔ بعد آں عہد میرزا حیدر حکام
و امرای ایں جا پٹوی پشمینہ بہ قرماش درست کردہ ملبوس می داشتند[۱۱۳۶]
و در ۹۴۷ھ میرزا حیدر والی کشمیر شدہ از اہل خوقند[۱۱۳۷] نخز بیگ نام
شخصے کہ او را مردمان خطہ نقد بیگ می گویند خان سامان او بود حرفہ نساجی بخوبی
میدانست۔ وے برای پوشش میرزا حیدر یک جوڑہ پشمینہ سادہ بہ عرض یک
نیم درعہ تیار کردہ موکشی و صفائی نمودہ بہ نظر او گذرانید و میرزا حیدر گفت
ایں چیست؟ گفت شال (مردمان خوقند و ترکستان وغیرہ شال چادر پوشیدنی

۱۱۳۳ھ ۱۴۸۱ء ÷ ۱۱۳۴ھ توپ ÷ ۱۱۳۵ھ جامۂ پشمین (توزک جہانگیری ص ۳۰۵)

۱۱۳۶ھ پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۲) کہ معلوماتش مبنی بر رسالۂ "در فن شال بافی" تصنیف حاجی مختار شاہ اشائی مطبوعہ کوہ نور پریس لاہور ۱۸۸۰ء است ادعا نمودہ است کہ صنعت شالبافی در کشمیر بسیار قدیم است۔ ایں صنعت در عہد کورو و پانڈواں در کشمیر موجود بود۔ ہمچناں در زمان سیزر روحی و اشوک اعظم پوشیدن شال برای درباریاں مایۂ فخر و مباہات بود۔ ۱۱۳۷ھ خوقند دار الخلافۂ فرغانہ اکنون شہریست در جمہوریہ ازبکستان در دولت شوروی روسیہ واقع بر لب دریای سیر۔ دریں ایام ایں شہر مرکز مصنوعات چاقو و ابریشم و پنبہ بشمار می رود۔ در ۱۹۲۶ء شمارہ آبادیش ۶۹,۳۲۴ نفر بود (کشمیر جلد دوم ص ۵۶۳ حاشیہ ۲)

را گویند) چنانچه از ممالک کوهستان وسط ایشیا نوعے از چادر می آید- آں را شالکی می گویند- میرزا حیدر پرسید این یک شال است یا دو شال است- گویند وجه تسمیه دوشال همین است میرزا حیدر به نظر اختراع او را انعام بخشیده برای تیاری آں باز تجویز داد-

روزے شاگردے فرد پشمینه بافت می کرد نغز بیگ او را به کدام سبب طپانچه بر رو داد و بصدمهٔ آں قطرات خون از بینی او چکیده بر صفحهٔ پشمینه قطرے اندو شحات خون ظاهر شد و نغز بیگ نقطهای خون بر ورق پشمینه زیبا دیده از روی بیدار مغزی تار پشمینه را رنگ های سرخ و سبز و زرد داده بر سیخهای شاخے پیچیده در بافتن پشمینه نقطهای ملوّن منسوج ساخت- هم چنانکه بز شالکی نقطه های سرخ و سبز منسوج می باشند چه اختراع اول همان قسم بُوده است- رفته رفته تیز طبعان کشمیر آں را روز بروز ترقی داده شال زنجیر دار و کناره دار اختراع نمودند و نقطها و خطها وغیره نسج می کردند- آنگاه شاهان دهلی متصرف این بلاد گشته- در قلمرو هند چنداں احتیاج پشمینه نه بود- باز هم برای پوشش زمستانی آں را پسند می داشتند- و مردمان این جا در نزاکت و صفای آں هم چنان صنعت و تیز دستی بکار بُردند که یک فرد پشمینه به عرض یک نیم درعه عند الامتحان از حلقهٔ انگشتری گذرانیده اند و در عهد محمد شاه چغت تیز دستان این جا بر حواشی شال به انواع رنگها در بافتن گلها اختراع کرده به نظر پادشاه گذرانیدند- پادشاه [۱۱۳۸ھ]

۱۱۳۸ھ محبت شال منحصر در محمد شاه نبود بلکه همه سلاطین مغلیه او را ستوده اند- ابو الفضل در آئین اکبری می نویسد "اعلیٰ حضرت محبت شدیده به شال می دارد" جهانگیر در تزک جهانگیری ص ۳۰۵ قریب همین خیال متعلق به جلال الدین اکبر ظاهر کرده است- عبارتش این است:- "شال کشمیر را حضرت عرش آشیانی پرم نرم نام فرموده اند- از فرط اشتهار حاجت به تعریف نیست"

آں را پسند کردہ در سال قریب چہل پنجاہ ہزار را شال بوتہ دار برای اُو فراش تیار می کردند۔ مردمان این جا آں قسم را بوتہ محمد شاہی نام کردہ بُودند۔ و در ۱۱۶۵ھ[۱۱۳۹] ملک کشمیر در قبضۂ شاہان افاغنہ رفت از روی برودت بلد کسوت پشمینہ را طلب گار شدند۔ و مردمان این جا بہ ایداع انواع رنگ ہا در صنعت و حرفت آں روز بروز نزاکت و زیبائی پیدا کردہ جامہ وار[۱۱۴۰] خط دار و بوتہ دار و جورہ ہای دور دار وغیرہ اقسام

۱۱۳۹ھ مطابق ۱۷۵۵ء لیکن صحیح ۱۷۵۲ء است ملاحظہ کنید دیلی آف کشمیر ص ۱۹۶ و کشیر ص ۲۹۷)

۱۱۴۰ھ مورکرافٹ و ٹریبک (سیاحان انگلیسی در کشمیر ۲۵ — ۱۸۱۹ء) کہ مطالعۂ صنعت پشمین بالاستیعاب نمودہ اند اقسام شال درج ذیل نوشتہ اند:-

۱۔ قصابہ رومال زن است کہ در نقاب استعمال می شود۔ این قسم شال مربعہ باشد و در طول و عرض از ۱½ گز یا ۲½ گز باشد۔ این نیز بر اقسام ذیل باشد:-

(الف) خط دار۔ قیمت از سہ صد تا پانصد روپیہ۔

(ب)۔ جہر مت۔ از ۵۰ تا ۳۰۰ روپیہ۔

(ج) اِسلیمی مع سیزدہ اقسام جامہ وار۔ علاوہ ازیں اقسام ذیل نیز داخل قصابہ است:-

(د) چہار باغ از ۳۰۰ تا ۳۵۰ روپیہ۔

(ہ) حاشیہ از ۱۰۰ تا ۱۷۵ ایضاً

(س) چاند از ۵۰ تا ۲۰۰ ایضاً

(ط) چھوناہی از ۱۱ تا ۴۵۰ ایضاً

(ع) شش منتہی از ۲۵ تا ۲۰۰ ایضاً

(ف) فرنگی از ۱۰۰ تا ۵۰۰ ایضاً۔ بملک روس را برآمد می شود۔

(ق) تارا آرمینی از ۱۰۰ تا ۲۵۰ ایضاً۔ با یران و آرمینیہ برآمد می شود

(ل) تارا رومی از ۱۲۰ تا ۳۰۰ ایضاً۔ ایضاً بہ ترکی　　(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

اختراع نمودند و تجارت آں بحدے رواج یافت کہ در ایران و افغانستان و ترکستان مشہور گشتند در قلمرو روس پسند کردند۔ تاجران روس نقشہای جورہ و قصابہ اختراع کردہ۔ تجارت آں با قصی الغایت رسیدہ۔

(مسلسل) (م) سادہ از ۱۲ تا ۱۵ ایضاً۔ در خانہا مستعمل می شود

۲۔ شملہ یا طوق کمر مستعمل در اہالیان آسیا۔ طول ہشت گز و عرض ۱½ گز۔ رنگ ہائے مختلف دارد۔ قیمت از ۵۰ تا ۲۰۰۰ روپیہ۔

۳۔ دوشالہ از ۱۰۰ تا ۱۵۰ ایضاً۔ برآمد بہ تبت فقط۔

۴۔ گاش ترح یا پٹکا یا دستار۔ طول از ہشت تا دہ گز و عرض یک گز۔ رنگ مختلف یک قسم دو پل و دو زنجیر و دو حاشیہ دارد۔ از ۱۵۰ تا ۸۰۰ روپیہ۔

۵: مندیلہ۔ یک قسم آں زنجیر می دارد و دیگر بغیر زنجیر۔ مؤخر الذکر در طول از ہشت گز تا دہ گز و در عرض دو از دہ گرہ و بقایا اقسام پشمین علی السبیل الاختصار بال پوش[1] قیمت از ۳۰۰ تا ۱۰۰۰ روپیہ۔ گلو بند[2] از ۱۲ تا ۳۰۰ روپیہ۔ پستان بند[3] از ۵ تا ۳۰ ایضاً۔ لنگوٹہ[4] از ۱۵ تا ۳۰ ایضاً۔ پوستین[5] از ۵۰ تا ۱۰۰۰ ایضاً۔ ازح[6] از ۲ تا ۱۰ ایضاً۔ ازار بند[7] از ۱ تا ۱۵ ایضاً۔ تکیہ[8] مثل قیمت جمو دار خلیلہ[9] از ہشت آنہ تا دو روپیہ۔ طاق پوش[10] مثل قیمت جمو دار۔ خوان پوش[11] از ۳۰ تا ۵۰ روپیہ۔

بقول آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳۳) اکنوں اشیاء ذیل از قسم پشمین مروج اند:۔

۱۔ سادہ پشمینہ۔ ۲۔ جامہ وار یک رخہ و دو رخہ مختلف اقسام ۳۔ شال طویل بغیر حاشیہ و پل و کنج۔ ۴۔ ساری (چادرے کہ زنان بجائے ازار و قمیض بجسم خود می پیچند۔ ۵۔ کلاہ ہا و پوغہ ہا

پل۔ کشیدہ کاری را گویند کہ بہر دو سرہائے شال می باشد۔

ڈھور۔ کشیدہ کاری ایست کہ بر چہار گوشۂ شال باشد۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

و در عہد عبداللہ خان سیّد یحییٰ نام شخصے اعمیٰ از بغداد شریف آمدہ بود۔ عبداللہ خان او را بوقت رخصت یک جورہ نارنجی عطا فرمود۔ سیّد موصوف در مصر رسیدہ جورۂ مذکورہ والی مصر بطور تحفہ گذرانید۔ دراں ایّام پولین سکرٹر بوناپارٹ در مصر

(مسلسل) کونج۔ گلدستہ ہا کہ بر گوشہ ہائے شال بافند۔

بوتہ۔ ہماں کونج است کہ مذکور شد۔ قیمت از ۴۵ تا ۷۰ روپیہ

۶۔ خالین پشمینہ از ۲۰ تا ۴۰ ایضاً

۷۔ نقش از ۲۰۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

۸۔ چہار خانہ۔ طول غیر متعین۔ طول ½۱ گز۔ از ۵ تا ۱۰ ایضاً

۹۔ گلبدن۔ طول غیر معین۔ عرض از چہاردہ گرہ تا یک گز۔ از ۵ تا ۶ ایضاً۔

۱۰۔ لنگی۔ طول ½۳ گز۔ عرض ½۱ گز۔ از ۵۰ تا ۷۰ ایضاً۔

۱۱۔ تخبین یا کلاہ۔ از ہشت آنہ تا چہار روپیہ۔

۱۲۔ جراب یا موزۂ خورد از یک روپیہ تا چہار روپیہ۔

۱۳۔ موزۂ پشمینہ۔ از ۵ تا ۲۵ ایضاً

۱۴۔ سکاب پوش (شامیانہ ہا) از ۳۰۰ تا ۱۵۰۰ ایضاً۔

۱۵۔ دریردہ (پردہ) بقیمت جماوار۔

۱۶۔ کجاری اسپ۔ ایضاً۔

۱۷۔ کجاری فیل۔

در عہد سکھاں صنعت شال بر عروج بود۔ مورکرافٹ سیاح کشمیر در سنہ ۱۸۲۳ء می گوید:-

"آمدنی کہ از صنعت شال کشمیر را حاصل گردد تقریباً سی و پنج لک روپیہ سالانہ است۔"

رسیده والی مصر جورهٔ تارنجی به او پیشکش ساخت - اہل فرانس آں دیده پسند خاطر نمودند و به موجب خواہش مردمان آں جا تاجران فرانس در کشمیر رسیده نقشه ہای جوره و قصابه وغیره بانواع گوناگوں فرماش دادند - و بازار پشمینه به حدے رواج یافت تا آنکه میرزا محمد علی کارخاندار یک جورهٔ پشمینه بقیمت دوازده ہزار و پانصد روپیه چہره شاہی فروخت نمود - کارخانداران دولت و ثروت حاصل نموده موجب پست فطرتی دَم فرعونی دادند - چنانچه در کلیان تماکو بجای آب شیر خام استعمال کردند و شب و روز در نغمه و عیش و شراب خوری و ارتکاب افعال شنیعه مشغول می بُودند -

منتقم حقیقی سببے ساخت که در ۱۲۸۶ھ[۱۱۴۱] جنگ فرانس و پروشه[۱۱۴۲] واقع شده - اہل فرانس را دو صد کروڑ روپیه جرمانه و ہرجانه گرفتند - و ہمه ہا مفلس و بے نوا گشته از ہوس پشمینه درگذشتند - سوای آں مردمان یورپین را خواہش آں به خاطر نمانده - فی الحال کساد بازاری پشمینه به حدے رسید که جوره و قصابه بافتن موقوف کردند - تاجران پشمینه یکسر دیوالی[۱۱۴۳] شُدند -

کیفیت داغ شال[۱۱۴۴]

در عہد شاہان افاغنه زعفران و غلات که از مال سرکار می بُود - حکام از کردهٔ

۱۱۴۱ھ مطابق ۱۸۶۹ء - آما لارنس سال نامبرده ۱۸۷۰ء نوشته است و نیز بقولش صنعت شالبافی را صدمهٔ دیگر در ۱۸۷۷ء (دفتیکه قحط سالی مردمانِ کشمیر را بے حال نمود) پیش آمد (ویلی آف کشمیر ص ۳۷۵) ؛ ۱۱۴۲ھ جرمنی ؛ ۱۱۴۳ھ مفلس و قلاش ؛ ۱۱۴۴ھ صنعت شالبافی چنانکه سابقاً در حاشیهٔ گذشت بذریعه محکمهٔ منضبط بود (حالا ؟) که او را داغشال می گفتندے - ہر شال که در کشمیر تیار می شد مہر این محکمه داشت - بقول پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۸) دفتر داغشال در حویلی مجلس رائے (که در ۱۶۸۵ء از پنجاب آمده به کشمیر آباد شده بود (بقیه بر صفحهٔ آینده)

نرخ بازار قیمت آں افزوده ساکنان شہر را طرح می دادند. چنانچہ باشندگان شہر را تاوان ونقصان آں باعث خرابی وسبب ویرانی می شد. خصوصاً طایفہ شال بافان کہ در آں زمان چہار صد دوکان سہ نفری بودند۔ بہ سبب طرح غلات زیاده تر پریشان می گشتند۔

و در عہد حاجی کریم داد[۱۱۲۵] طرح زعفران و غلات موقوف شده بدل آن طایفہ شال بافان را سر ہر دوکان قلیلے نقدی گرفتن بطور ٹیکس[۱۱۲۶] تجویز بافت و آں را قصور شالی نام نہادند۔ بعد آں بصلاح پنڈت دلا رام[۱۱۲۷] قلی کہ پیش کارہ او بود بر تھان پشمینہ باج مقرر کردند چنانکہ تھان پشمینہ را بہ کچہری[۱۱۲۸] داغ شال آورده آں را قیمت کرده فی روپیہ نیم پائی باج مقرر نمودند۔

گویند روز اوّل یازده فلوس آمدنی داغ شال بود۔ انگاه بابت دزدی وکارسازی تھانہا شقداران یعنی محافظاں بہ ہر طرف مقرر شدند۔ ہمیں کہ یک دو گره ٹکڑه[۱۱۲۹] بافت می شد بریده در کچہری داغ شال می بردند و ہنگام درستی تھان

مسلسل) وجانداد قیمتی ده طبون روپیہ می داشت۔ لیکن در عہد ابراہیم خان ناظم کشمیر از طرف عالمگیر در غارت گری وفساد از دست داد) واقع بود۔ در ۱۸۸۵ء چناں کہ معلوم خواہد شد بعہد مہاراجہ پرتاب سنگھ ایں در تخفیف آمد ؛

۱۱۲۵ ناظم کشمیر در عہد افغاناں از ۱۷۷۶ تا ۱۷۸۳ء ؛

۱۱۲۶ ٹیکس لفظ انگلیسی بہ معنی محصول سرکاری ؛

۱۱۲۷ آنند کول ایں نام دیا رام داده است ؛ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۹)

۱۱۲۸ کچہری داغ شال بمعنی عدالت داغ شال۔ لیکن مراد مصنف ایں جا محکمۂ داغ شال است ؛

۱۱۲۹ ٹکڑه بضم تاء ہندی، فتح راء ہندی بمعنے پاره باشد ؛

داغ کردہ حوالۂ خوردی کہ ضامن شالباف می بود میکردند و محصول تھان گرفتہ برای فروختن آں واگذار نوشتہ می دادند وضبطیٔ پشمینہ بہ نوعے کردہ بودند کہ اگر کسے را بغیر داغ پشمینہ ظاہر می شد بہ حبس دوام و تاراج تام او را سزا می دادند مصرعہ۔ ہر کہ آمد براں مزید نمود۔

درعہد مختار الدولہ[۱۱۵۰] فی روپیہ یک پائی محصول داغ مقرر گشت۔ و درعہد عطا محمد خان[۱۱۵۱] ہجدہ ہزار دوکان بود۔ درعہد عظیم خان[۱۱۵۲] بیست و چہار ہزار دوکان شمار کردہ سر ہر دوکان دہ دہ خروار شالی برای سال یک بار طرح دادہ قیمت آں بعد تیاری تھان شامل باج وصول می کردند۔

و درعہد رنجیت سنگھ ہمگی شش ہزار دوکان بود۔ فی روپیہ سہ آنہ باج مقرر شدہ سوای آں بدعات لب بار رواج یافت و سر ہر دوکان دوازدہ خروار شالی بہ قیمتِ سہ روپیہ طرح شالی مقرر کردند کہ در قیمتِ آں دو روپیہ از کردۂ نرخ بازار علاوہ بود۔ ایں قدر است کہ دراں وقت جواہر مل مرد فہیم و رسا داروغۂ داغ شال شدہ بود۔ وے برای پرورش رعایا و ترقی قیمت پشمینہ تھان پشمینہ را از کردۂ رائج بازار چہارم در قیمت افزودہ محصول و قیمت شالی وضع کردہ مابقی قیمتش برات بنام دیگر شالباف کہ باقی دار می بود می داد وے چہار آنہ سر روپیہ کم کردہ روپیہ نقدی وصول می یافت۔ دریں صورت شالبافان تھان ہای خود عمداً بدست داروغہ می فروختند و تاجران بلا علاجے از داروغہ تھان ہا خرید می کردند۔ دریں صورت با وجود ترقی باج و بدعت ہا شالبافان

[۱۱۵۰] شیر محمد خاں مختار الدولہ یکے از ناظمان کشمیر درعہد افغاناں در ۱۸۰۶ء ؛

[۱۱۵۱] ناظم کشمیر (۱۳— ۱۸۰۶ء) ؛

[۱۱۵۲] ایضاً (۱۸۱۳ء) ؛

آسودگی یافتند و در اندک زمان شانزده ہزار دوکان آباد شدند۔

و در عہد کرپارام[۱۱۵۳] مصر بولاناتھ کہ برہمن او بُود دارو غہٗ داغ شال شده سر دوکان سہ نفری ۵۷۵ روپیہ باج مقرر کرده طرح شالی بدستور جواہر مل مصمم داشت۔ و باج داغ شال مع محصول گذر آں دوازده لک روپیہ داخل خزینہ می ساخت۔

و در عہد میاں سنگھ[۱۱۵۴] بہ سبب ظلم بولاناتھ و طغیان قحط ہمگی یک ہزار و دو صد دوکان باقیمانده نرخ شالی فی خروار یک روپیہ بُود۔ و میاں سنگھ سال اوّل سر دوکان بیست خروار شالی بہ حساب دو روپیہ طرح داده در سال دوم آئین جواہر مل مروّج ساخت و در عرصۂ چہار سال شش ہزار دوکان سہ نفری آباد شدند۔ بعد آں رام دیال داروغگی یافتہ شالبافان سپرد کارخانداران نموده سال اوّل سر دوکان ۷۵۱ و طرح شالی بیست خروار بہ حساب دو روپیہ و مبیعہٗ خوش رضا پنج خروار بہ قیمت ۱۱/ مقرر نمود۔ و قطعی حکم داد کہ شاگردے کارخاندار بر دوکان دیگر کارخاندار نہ رود۔ یعنی بروز تقسیم اوّل بر دوکان ہر کس کہ بنشست تا ابد غلام اوست۔ شال بافان بہ سبب انتظام بندش نہایت مظلوم شده مفلوک گشتند۔ کارخانہ داران بہ نسبت آں ہا تعدّی بسیار جایز داشتہ خود دولت مند و مالدار شدند۔ سال دوم سر دوکان دو نیم خروار طرح افزوده یعنی بیست و ہفت و ہشت ترک کہ قیمت آں ۵۷۵ مقرر نمودند سر ہر دوکان مع باج داغ شال و طرح شالی یک صد و پنجاه روپیہ مشخص کرده کہ آں را آئین نام نہادند۔ مدّعا کہ شاگرد کار کند یا نہ کند

۱۱۵۳ ناظم کشمیر در عہد سکھاں از ۱۸۲۷ لغایت ۱۸۳۱ء

۱۱۵۴ میاں سنگھ ۴۱ ——— ۱۸۳۴ء

آئین معمولی بدہد۔

: درحکومت شیخ غلام محی الدین[۱۱۵۵] دلپت[۱۱۵۶] داروغگی یافت و برآئین مقررہ میاں سنگھ نوزدہ روپیہ در باج افزودہ طرح شالی بدستور میاں سنگھ مقرر داشتہ دوکان : و نیم نفری مشخص کردہ یک صد و ہفتاد روپیہ سرِ دوکان باج مقرر نہاد۔ دراں زمان ہمگی پنج ہزار دوکان بُود و بیست و دو نفر شال بافان بہ خوف ظلم سرانگشتان خود قطع کردہ از شال بافی خلاص شدند۔ از کردۂ ظلم حاکمان آسیب کارخانہ داران بہ نسبت آن ہا جانکاہ بُود و شیخ امام الدین در حکومت مستعارۂ خود بند خلاص کردہ شال بافان را آزادی بخشید و از طرح شالی فی نفر دار دو آنہ تخفیف نمود۔ و از کارخانہ داران سہ نفر سہ روپیہ انعام دہانیدہ : برمزدوری چہارم افزون کردہ از طرح شالی حصہ سوم بہ ذمۂ کارخانداران گذاشتہ کارخانہ داران را نعل در آتش افگندہ شاگردان دل خوش گردانید۔

: در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ بیست و ہفت ہزار نفر و یازدہ ہزار دوکان بُود۔ پنڈت راجہ کاک در بہ مساوی دوازدہ لک روپیہ بمعہ طرح شالی ٹھیکہ دار محال داغ شال شدہ شال بافان را سر نفر چہل و ہشت روپیہ چلکی باج مقرر نمود و بدستور سابقہ باز بندش ساختہ شاگردان ذمۂ کارخانہ داران کردہ یکے را بر دوکان دیگرے رفتن منع کلی نمود۔ موجب آں شالبافان مقہور و مجبور ماندہ و از صبح تا شام کار کردہ فی ہزار سیخ را ۔ چہار و نیم دمڑی مزدوری می یافتند۔ ازاں جملہ بعض شاگردان در ماہ ہفت ہشت روپیہ کار کردہ منجملہ آں پنج روپیہ خراج شاہی وضع نمودند بر دو سہ روپیہ قناعت می کردند و

[۱۱۵۵] از ۱۸۴۱ء تا ۱۸۴۶ء :

[۱۱۵۶] صحیح "دلپت" است و آں چہ در کتاب است غالباً از سہو کاتب است :

بعضے شاگردان شست کار در ماه دو سه روپیه کار کرده باقی دار سرکار مانده از کاسۂ گدائی نان می خوردند۔

و در سنہ ۱۹۲۴ ب مطابق سنہ ۱۲۸۴ھ مہاراج رنبیر سنگھ از باج ۱۲ چلکی یازده روپیه تخفیف نمود و در سال سنہ ۱۲۸۷ از طرح شالی که فی نفر پانزده خروار بحساب دو روپیه چہار آنه چلکی معمول بود چہار آنه معاف فرمود۔ و در بدل ماہوارۂ نقدی جنس پشمینه دادن تجویز داده که تا عرصۂ ده سال عوض باج شاہی و طرح شالی جنس پشمینه از کارخانداران می گرفتند و به سبب کساد بازار مہاراجۂ مذکور را در تهان ہائے پشمینه نقصان کلّی عاید گشت و اہل کاران ہم بسیار خورد برد نمودند۔ چونکه کارخانه داران به سبب کساد بازار روز بروز خراب شدند بدیں وجه در سنہ ۱۹۳۳ بکرمی سنہ ۱۲۹۳ھ مہاراجه نامدار از باج ۲۷ روپیه ۱۶ روپیه معاف نمود و در سنہ ۱۲۹۴ ہمگی یازده روپیه فی نفر باج مقرر شده طرح شالی سربسر تخفیف یافت۔

و در سنہ ۱۲۹۵ھ مطابق سنہ ۱۹۳۵ ب [157] به سبب قحط و کساد بازار شالبافان تباه شده باج داغ شال سربسر معطّل گشت و به جای آن روانگی پشمینه سرصد بیست روپیه و شال فروشی و پرمٹ سرصد یازده روپیه جمله سرصد سی و یک روپیه مقرر گشت و در سنہ ۱۳۰۳ [158] ہجری آں ہم حسب منشای گورنمنٹ تخفیف یافت۔

زبان کشمیر [159]

در عہد اوّل زبان مردمان کشمیر خاص تلفظ سنسکرت بوده است و به مرور

---

[157] ۱۸۷۸ء ؛ [158] ۱۸۸۵ء ؛

[159] نزد اہالیان کشمیر این زبان بنام "کوشر" شہرت دارد۔ لارنس در ویلی آف کشمیر ص ۴۵۴ ازیں رائے اتفاق کرده است که اصل کشمیری از سنسکرت است۔ لیکن این امر محل (بقیه بر صفحہ آینده)

(بقیه بر صفحہ آینده)

دہور در الفاظ آں فتور آمدہ کیفیتے دیگر پیدا نمود۔ چنانچہ اکنوں ساگ را "ہاک" و مُنش را "مہنیو" می گویند۔ سوای آں بہ سبب تقرب بلاد دیگر آمد و رفت مردم اطراف و امصار و تسلط فرمان روایان ممالک غیر مردمان ایں جا۔ الفاظ زبان آں ہا آموختہ بہ سبیل تکلم استعمال نمودند۔ چنانچہ در عہد حکومت ترکان الفاظ ترکی و در زمان شاہان ہند الفاظ ہندی و در وقت شاہان دُرّان الفاظ فارسی و پشتو و بموجب مہارت علمی الفاظ عربی شامل آں کردہ زبانے ریختہ اختراع نمودند۔

و بموجب تحقیقات ایں صاحب معلوم می شود کہ از یک صد لفظ زبان کشمیری پنجاہ حرف از سنسکرت و دہ لفظ از فارسی و پنج لفظ از ہندی و دو لفظ از عربی می باشند و از الفاظ مخترعہ کشمیری و تبتی و داردی و ڈوگری سی و سہ لفظ مخلوط نواہند بود۔ ۱۱۶۰

[؟ مُتَسل ؟] بحث است کہ زبان کشمیری در نوشتن و خواندن گاہے معمول ایں دیار بود یا نہ ؟ و اگر بود رسم الخطش چہ نام داشت۔ جواب ایں ہر دو سوال ابوالفضل دادہ است چنانچہ می گوید:۔

"اگرچہ اہل کشمیر زبان خود می دارند۔ لیکن اہم کتب شاں بزبان سنسکرت باشد۔ علاوہ ازیں ایں قوم رسم الخط دیگر دارد کہ در نسخہ ہائے قلمی استعمال کنند۔" (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۵۱)

از قول ابوالفضل" ایں قوم رسم الخط دیگر دارد" قیاس می رود کہ مُراد ازیں خط "شاردا" است کہ بقول لارنس مزبور از قسم دیوناگری (ہندی) است وقتے در کشمیر مستعمل بود۔

فی الحال خطِ نسخ بہ اختراعِ نشان ہا کہ مناسب حال نظم صوتیِ زبان کشمیری است مروج است ؛ ۱۱۶۰ھ دریں ضمن قول صحیح رائج ایں است :۔

من از شخصے باسند صحیح خبر دادہ ام کہ زبان کشمیری در ہر یک صد بیست و پنج الفاظ سنسکرتی چہل فارسی {بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید}

و در زبان کشمیری مثل عربی و انگریزی وسعت الفاظ بسیار دارد۔ و نیز در تلفظ آن آوازهای عجیب معمول است که در ہیچ زبان ہمچنان یافتہ نمے شود۔ چنانچہ یک حرف بہ چند آواز ادا می کنند و یک لفظ بہ چند معنی استعمال می نمایند۔ حروف تہجی کشمیر تا شصت و پنج حرف یافتہ اند۔ و قاعدۂ صرف و نحو آن بعض دانشمنداں خیال می داشتند لیکن درست نمی شود۔

تواریخ ملک کشمیر

تاریخ حالات ملک کشمیر بسیار یادگار است۔ امّا بہ وقوع حوادث و طوارق زمانہ نام بعضے تواریخ پیشین از لوح زمانہ محو شدہ است۔ اکنون نام بعضے تواریخ مشہورہ یاد کردہ شود۔

تاریخ شاستری۔ تاریخ رتناکر۔ پنڈت رتناکر در زمانہ راجہ اونتی ورما از ابتدای دور کلجوگ تا عہد خود احوال راجہ ہا مشروحاً درج کردہ است۔ دریں زمان نقل آن عنقا۔ لیکن بعضے قصص آن را ملّا احمد در زمان سلطان زین العابدین ترجمہ کردہ است اثر آں در ملک موجود خواہد بود۔

راجہ ترنگنی۔ پنڈت کلہن[۱۱۶۱] در عہد راجہ جے سنگھ بہ دقت الفاظ منظوم

(مسلسل) پانزدہ ہندوستانی دہ عربی و لبقیۂ آن الفاظ تبتی دارد"۔

(سفرنامہ وائن جلد اوّل ص ۳۶۸)

[۱۱۶۱] پنڈت کلہن پسر چمپاک وزیر ہرش (۱۱۰۱-۱۰۸۹ء) است۔ بقول ڈاکٹر صوفی کلہن از قبیلۂ برہماں است۔ نامش کلہن در پراکرت (زبان مروجہ) ماخوذ از کلیان است کہ در سنسکرت خوشی و مسرت را گویند۔ کلہن بلحاظ مذہب متبع "شیو" بود۔ لیکن مع ایں ہمہ مداح "بدھ" نیز بشمار می رود۔ چیزے کہ او را مشہور آفاق گردانید کتابش راجہ ترنگنی است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کردہ است مضامین آں کم تر بفکر می آیند۔ وے در دیباچہ کتاب می نگارد کہ من دوازدہ جلد پوران ہا جمع کردہ این نسخہ تصنیف کردہ ام و از پوران ہای مذکورہ دریں ملک نام ونشان پیدا نیست۔ دریں وقت ہمیں نسخہ راجہ ترنگنی در ملک مشہور است

{مسلسل} کہ بہ حوالی سنہ ۴۹ — ۱۱۴۸ء در عہد راجہ جے سنگھ باختتام رسید۔ سیر اورل سٹائن مترجم راجہ ترنگنی متعلق وے چنیں رائے دارد:۔

"کلہن را باتنقید نگاہ باید کرد زیرا کہ سلسلۂ تاریخش غیر معتبر و ماخذ ہاش غیر صحیح و دلش نیذر و تہدیہ گرائیدہ است۔"

راجہ ترنگنی مزبور بہ ہشت ابواب منقسم است کہ ہر یکے ازاں بہ ترنگ (موج) موسوم است تفصیل مصرعہ ہا در ہر یک ترنگ درج ذیل است:۔

۱- ۳۷۳ مصرع ہا۔
۲- ۱۷۱ ایضاً
۳- ۵۳۰ ایضاً
۴- ۷۲۰ ایضاً
۵- ۴۸۳ ایضاً
۶- ۳۶۸ ایضاً
۷- ۱,۷۳۲ ایضاً
۸- ۳,۴۴۹ ایضاً

بقول آر۔ ایس پنڈت راجہ ترنگنی قریباً پنجاہ سال قبل از شکست پرتھوی راج چوہان و دو صدی قبل ورود خاندان شاہ میری در کشمیر نوشتہ شد۔

اولین ترجمۂ راجہ ترنگنی بہ فارسی بحکم سلطان زین العابدین کردہ شد۔ دریں وقت نامش "بحر الاسمار" بود۔ بعد ازاں در عہد جلال الدین اکبر ملا عبد القادر بدایونی بہ تکمیل (بقیہ برصفحہ آیندہ)

مُصنّف آں بعدم وثوق خبر راجہای اوایل کل جوگ ترک نموده است و ہمگی احوال دو ہزار و پانصد سال تا عہد جے سنگھ می نگارد - البتہ غنیمت است - غیر ازیں نام تاریخ چھولاکر و بھولاراج و پدمہ مہر و کھیم اندر[۱۱۶۲] و سورت و شربور[۱۱۶۳] و پراجہ بٹ

مُسلسل) نظر ثانی وے متعین گردید - در عہد جہانگیر ملک حیدر چاڈوره راز ه ترنگنی را بہ غایت مختصر نموده بتاریخ کشمیر موسوم کرد - در ۱۸۳۵ء اداره "رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ" نسخۂ راز ۂ ترنگنی کہ بر مخطوطۂ ولیم مورکرافٹ مبنی بود بار اول اشاعت کرد - در ۱۸۵۲ء راز ه ترنگنی مع ترجمۂ در فرنچ زیر اہتمام ادارۂ ایشیاٹک سوسائٹی پیرس شایع گردید - در ۱۸۹۲ء سبر اورل سٹائن نسخۂ راج ترنگنی با تنقید از چاپ خانۂ بمبئی شایع کرد - ہشت سال بعد ہمیں کس راز ه ترنگنی را بزبان انگلیسی ترجمہ کرده در ۱۹۰۴ء حلیہ انطباع پوشانید - بقول رنجیت پنڈت ایں ترجمہ نیز ناکمل بود - چنانچہ در ۱۹۳۵ء رنجیت پنڈت داماد موتی لال نہرو وقتیکہ در قید بود راج ترنگنی را مکمل ترجمہ نمود - ڈاکٹر صوفی ایں ترجمہ را بسیار ستوده است - یک ترجمۂ راز ه ترنگنی در "اردو" از پنڈت اجھر چند شاہ پوری نیز یادگار است - ایں ترجمہ ۱۹۱۲ء کرده شده است و مطبوع است -

۱۱۶۲ کھیم اندر پسر پرکاش اندر برہمن است - در عہد راجہ اننت جائیکہ اکنوں نشاط باغ واقع است پیدا شد - مؤرخاں اگرچہ از صحیح تاریخ ولادتش خاموش اند - لیکن از کارنامہائے ادبی اش قیاس نموده اند کہ وے مابین ۳۰ء لغایت ۶۶ء پیدا شد - کھیم اندر یکے از سہ پسران پدرش بود - کھیم اندر مع دانستن صرف و نحو و موسیقی و مصوری از صنعت و دستکاری مثل نجاری و آہنگری نیز حظ وافر داشت - بعمر ۲۵ سال در حلقۂ ازدواج داخل شد و یک پسر سوم اندر کہ اتالیق پسر راجہ اننت بود ازو یادگار ماند -

کھیم اندر صاحب تصانیف کثیره است کہ مشہور ترین ازاں درپ دلن (غیر برمی انشایدن غرور) و دیش اپدیش (نصائح متعلق حکومت) و برہت کتھا در قصص و روایات است - کیتھ از و مصنفاتش بہ تفصیل بحث نموده است - (کشیر جلد اول ص ۲۰) ؛ ۱۱۶۳ (بر صفحۂ آینده)

در ملک مشہور است شاید کہ اثر آں ہا در ملک موجود خواہد بود۔ بُوکر صاحب جستجو کردہ نسخۂ کھیم اندر بہم نمود۔ امّا بہ علّت اغراق پسند نہ فرمود۔

زینہ ترنگنی۔ ضمیمۂ راژہ ترنگنی است کہ پنڈت زونہ راج[۱۱۶۴] بہ فرمان سلطان زین العابدین از عہد جے سنگھ تا زمان بڈھ شاہ حالات راجہ ہا و سلاطین مفصل ضبط کردہ است و پنڈت شری ور تکملۂ آں نمودہ است۔

تاریخ اودھ بٹ[۱۱۶۵] ضمیمۂ زینہ ترنگنی است کہ از عہد بڈھ شاہ تا زمان اکبر شاہ حالات درج نمودہ است۔

۱۱۶۳ شری ور یکے از مؤرخان عہد بڈشاہی است۔ بوجۂ تکمیل تاریخ جونراج کہ بفوتش نامکمل ماندہ بود شہرت تاریخی حاصل کردہ است۔ ڈاکٹر صوفی اورا نقال پنڈت کلہن نوشتہ است۔ از کارنامۂ شری ور این است کہ بعد وفات بڈشاہ این مرد "یوسف زلیخائے جامیؔ" را در ۱۵۰۵ء بہ سنسکرت آورد و بنام "کتھا کوتکا" موسوم کرد۔ کتاب مزبور در چاپ خانۂ نرنے ساگر بمبئی در ۱۹۰۱ء مطبوع گردیدہ است۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۴ جونراج یکے از عالمان بزرگ و محقق زبان سنسکرت است۔ در تاریخ دانی ثانیٔ کلہن بود و تمام کتاب راژہ ترنگنی را در الفاظ خود خلاصہ نمودہ بہ ترتیب موجودہ آورد۔ بادشاہ اورا انعام کثیر داد۔ جونراج در ۱۴۵۹ء وفات یافت۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۵ یکے از محققان زبانِ سنسکرت است کہ بہ دربار سلطان زین العابدین جمع آمدہ بودند۔ محبت علم بحدے داشت کہ برائے تعلیم اتھر وید بہ مہاشٹرا رفت و از انجا واپس آمدہ بحکم شری بٹ مہتمم دار المصنفین بڈشاہی در اشاعت تعلیم وید در کشمیر مصروف شد؛

تواریخ فارسی

وقایع ملک کشمیر۔ کہ در زمان سلطان زین العابدین ملاّ احمد ترجمۂ راجہ ترنگنی و رتناکر مع احوال سی و پنج راجہ گم شدہ کلہن پنڈت مطابق رتناکر برابر ضبط کردہ است و از تعصب و جانب داری معرّا و عبارتش مصفّا۔

تاریخ ملاّ نادری۔ در زمان زین العابدین تصنیف کردہ است اسمش معلوم و جسمش معدوم۔

تاریخ قاضی حمید۔ در زمان بڈھ شاہ تصنیف کردہ است نقل آں نایاب۔

تاریخ ملاّ حسین[۱۱۶۶] قاری۔ در افواہ مشہور است وکیفیت آں غیر معلوم۔

منتخب التواریخ۔ حسن[۱۱۶۷] بیگ در عہد ...[۱۱۶۸] تصنیف کردہ است بہ نظر نامہ نگار نرسید۔

تاریخ سید علی[۱۱۶۹]۔ خواجہ اعظم نقل کردہ است شاید در ملک موجود باشد

۱۱۶۶ھ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری در تمہید واقعات کشمیر ص ۳ نام این تاریخ ذکر نمودہ است بقولش معلوم می شود کہ تاریخ ملاّ حسین قاری قبل از تاریخ ملک حیدر چاڈورہ تصنیف شدہ بود

۱۱۶۷ھ حسن ابن محمد النخاکی شیرازی ؛

۱۱۶۸ھ البیاض فی الاصل۔ لیکن از بیان ڈاکٹر صوفی در کشیر جلد اوّل در بیان مخطوطات فارسی معلوم می شود کہ منتخب التواریخ مُصنّفہ حسن بیگ در عہد جہانگیر ۱۹ سنہ ۱ھ مطابق ۱۶۱۰ء نوشتہ شدہ۔ یک نسخۂ این کتاب در کابل نزد ایم غبار معرفت آریانہ جادہ ابن سینا زیر نمبرہ ۲۳ یافت می شود ؛ ۱۱۶۹ھ یک نسخہ ازیں کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن محلہ نوہٹہ سری نگر موجود است۔ (کشیر جلد اوّل)

تاریخ حیدر ملک[۱۱۷۰] - در عہد جہانگیر شاہ مطابق راجہ ترنگنی ترجمہ کردہ است لیکن از خودستائی و تعصب مذہبی سراسر مملو است۔

بہارستان شاہی[۱۱۷۱] - معروف بہ راجہ ترنگ مصنف آں از روی شیعگی نام خود پوشیدہ داشتہ است - احوال آں نیز مطابق ترجمۂ راجہ ترنگنی تا عہد جہانگیر شاہ مشروحست لیکن از تعصب و خودستائی خالی نیست - میر شمس عراقی را ستایش از حد متجاوز می سازد۔

واقعات کشمیر[۱۱۷۲] - از تصنیفات خواجۂ اعظم دیدہ مری است۔

[۱۱۷۰] خواجہ محمد اعظم نیز ہمیں رائے متعلق ملک حیدر چاڈورہ و تصنیفش ظاہر کردہ است

[۱۱۷۱] تاریخ کشمیر است از آغاز تا ۱۰۲۳ھ مطابق ۱۶۱۴ء - بقول اے سی سٹوری از عہد مسلماناں در کشمیر بکمل بحث نمودہ است نسخہ ہائے وے در کتاب خانہائے ریو نمبرہ ۲۹۷ (a) و ۲۹۷ (a) ایتھے نمبرہ ۵۰۹ ؛

[۱۱۷۲] خواجہ محمد اعظم دیدہ مری پسر خیر الزمان خاں کشمیری مجددی است - در ۱۱۰۰ھ مطابق ۹۰ - ۱۶۸۹ یا ۱۱۰۲ھ مطابق ۱ - ۱۶۹۰ پیدا شد - خواجہ اعظم شاگرد ملا عبداللہ و مراد بیگ و کامل بیگ و میر ہاشم وغیرہ است - در طریقت مرید با اخلاص ملا مراد نقشبندی متوفی ۱۱۳۴ھ مطابق ۲ - ۱۷۲۱ است - در ۱۱۸۵ھ مطابق ۲ - ۱۷۷۱ء از درد گردہ فوت شد - خواجہ اعظم مزبور صاحب تصانیف کثیرہ بود - موسیو سی - اے سٹوری (پرشین لٹریچر حصہ دوم ص ۶۸۳) کتب ہائے ذیل باو منسوب کردہ است :-

۱- فیض مراد در سوانح حیات و اقوال پیر خود۔

۲- فوائد المشائخ در فقر۔

۳- رسالہ اصابۃ الجبر۔

۴- تجربات الطالبین

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

احوال راجہا و سلاطین و تذکرۂ حضرت اولیا و علما و فضلای کشمیر مخلوط و مربوط بطور اختصار و ایجاز تا عہد افراسیاب بیگ خان بہ عبارت سادہ ضبط کردہ است اہل ملل آن را پسند نمی دارند لیکن مفید اہل اسلام است۔

تاریخ نافعی[۱۱۷۳]۔ محمد زمان نافع تا عہد محمد شاہ غازی احوال سلاطین اسلامیہ درج کردہ است و ذکر حضرت شیخ حمزہ قدس سرہ حالات میر حمزۂ کبیری بہ کمال توضیح و تشریح نوشتہ است۔

تاریخ مولوی ہدایت اللہ متّو۔ تا عہد میر داد خان ضمیمۂ واقعات کشمیر است ذکر سلاطین و حضرات مخلوط درج کردہ است۔

واقعات نظامیہ[۱۱۷۴]۔ مصنّفہ مولوی نظام الدین محمد تا عہد دیوان کرپارام ضمیمۂ واقعات کشمیر است احوال سلاطین و تذکرۂ حضرات دین بہ تتبع خواجہ اعظم درج کردہ است۔

شاہنامۂ کشمیر۔ راجہ سوکھ جیون در عہد خود از شعرای وقت متین[۱] و نوید[۲] و ساحی[۳] و توفیق[۴] و راجح[۵] و حسن[۶] و شایق[۷] ہفت کس انتخاب کردہ بر

{مسلسل} ۵۔ اشجار الخلد

۶۔ ثمرات الاشجار

۷۔ شرح کبریت احمر

مخطوط ہائے واقعات کشمیر در اکثر کتب خانہ ہائے اوروپا ایشیا یافت می شوند۔

۱۱۷۳ھ بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد اوّل ص ۵۷ تمہید) یک نسخۂ این کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن نوہٹہ سری نگر کشمیر موجود است ؛

۱۱۷۴ھ بقول ڈاکٹر صوفی مزبور یک نسخۂ این کتاب نزد خواجہ غلام محمد نقشبندی احراری۔ مجددی خانیار، سید واری سرینگر موجود است ؛

نظم کردن تاریخ کشمیر مامور ساخت و هر یک شاعر را یک یک حصّه تفویض نمود. همین که در تصنیف آں شروع کرده بودند سکھ جیون راچشمان از حدقه بیرون کشیدند اکنون از تصنیف ملّا توفیق قریب ده هزار بیت و از طبع زاد سامی تخمیناً یک نیم هزار به نظر می آید و از تصنیف عبدالوهاب شایق[۱۱۷۵] که تذکرهٔ اولیا ذمهٔ او بود. قریب شصت هزار بیت غیر منتظم موجود است باقی مفقود۔

باغ سلیمان[۱۱۷۶]۔ میر سعد الله شاه آبادی منظوم کرده است به متابعت خواجه اعظم حالات سلاطین و حضرات دین بطور اختصار و ایجاز تا عهد جمعه خان[۱۱۷۷] ضبط

۱۱۷۵ این جز از شاه نامه در خاندان میرزا غلام مصطفےٰ مرحوم وزیر وزارت سری نگر موجود است (ملاحظه کنید تذکره مخطوطات فارسی کشمیر جلد اول) ؛

۱۱۷۶ "باغ سلیمان" به حساب ابجد ۱۱۹۴ اعداد می دهد و غالباً همیں سال آغاز این کتاب است زیرا که ورود جمعه خاں در کشمیر بحثیت ناظم در سنه ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ء شده است. یک خصوصیت قابل ذکر در وجه تسمیهٔ این کتاب "به سلیمان باغ" این است که مورخین فارسی کشمیر را "باغ سلیمان" می نامند زیرا که این سرزمین نزد ایشان محل ورود سلیمان علیه السلام است. نقول "باغ سلیمان" در کتاب خانه محکمهٔ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و کتاب خانهٔ آصفیه حیدر آباد دکن یافت می شود۔ اوراق نسخهٔ ریسرچ لائبریری ۲۵۲ عدد است ؛

۱۱۷۷ جمعه خاں هو تک زئی یکے از ناظمان کشمیر در عهد افغانان درّان (۱۸۱۹ء ---- ۱۷۵۲ء) بود. بقول مفتی عزیز الدین مصنّف "احسن التواریخ" جمعه خاں بتاریخ ۲۷ ماه شعبان المعظم سنه ۱۲۰۲ھ (۱۷۸۷ء) کابل را به عزم بکهلی الوداع نموده در ماه رمضان داخل کشمیر گشت جمعه خاں مسلسل چهار سال بر صوبیداری کشمیر فائز بود. بالآخر در سنه ۱۶۹۳ء بعارضهٔ اسهال در گذشت. اوّلاً در احاطهٔ سید قمر الدین خوارزمی (متوفی ۹۰۷ھ = ۱۵۰۱ء) مدفون شد بعده نعشش را به قندهار بردند ؛

کردہ است ۔ اہل ملل را مرغوب نیست ۔

لُبّ التواریخ[۱۱۷۸] ۔ ملا بہاؤ الدین تا عہد شیخ غلام محی الدین[۱۱۷۹] احوال راجہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ است ۔

تحقیقات امیری ۔ خواجہ امیر الدین پکھلیوال حالات حکام و سلاطین و حضرات دین بہ عبارت خواجہ اعظم و مولوی ہدایت اللہ و مولوی نظام الدین محمد تا عہد شیخ محی الدین تالیف کردہ است و غیر منتظم ماندہ است ۔

منتخب التواریخ[۱۱۸۰] ۔ منشی نراین کول تا عہد عالم گیر حالات راجہ ہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ منصفانہ گفتہ است ۔

مجموعۂ تواریخ[۱۱۸۱] ۔ مصنّف آں بیر بل پنڈت کاچرو ۔ احوال راجہ ہا و

[۱۱۷۸] یک نسخۂ ازاں در برٹش میوزیم و دیگر در فہرست ریو جلد سوم ص ۹۵۷ (a) موجود است

[۱۱۷۹] یعنی ۴۵-۱۸۴۴ع (۱۲۶۱ھ) ؛

[۱۱۸۰] در سبب تالیف کتاب خود نارائن کول عاجز چنیں می گوید ماحصلش ایں است :-

"در سنہ چہارم جلوس اعلیٰ حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی مطابق سنہ ہزار و یک صد و بیست و دہ ہجری عارف خاں نائب دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مؤلف بزبان سنسکرت کہ راجہ ترنگ می گویند بایں ہیچمداں را گفت کہ ترجمۂ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طبایع خاص و عام نہ افتادہ با تاریخ کلہن پنڈت و مورخان دیگر کہ اعتماد را شاید مقابلہ کنند ۔ و ترجمۂ مزبور را بہ فارسی خالی از تکلفات مترسلانہ بقلم آورد تا طبع مطالعہ کنندگاں ملال نیارد۔" (ورق ۳ و ۴)

[۱۱۸۱] یک نسخۂ ازاں در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و دیگر در کتاب خانۂ سری رنبیر سنگھ جموں موجود است ؛

سلاطین تا زمان شیخ غلام محی الدین مطابق تاریخ خواجہ اعظم وغیرہ ضبط کردہ است۔
و در بسط عبارت و رنگینی الفاظ و طوالت کلام ابوالفضل را مات نمودہ است لیکن محققانہ و منصفانہ نیست قصص و حکایات سرراہی درج کردہ است۔ ہمگی اہل ہنود را مفید و مرغوب۔
گلزار کشمیر۔[۱۱۸۲] تصنیف دیوان کرپا رام کہ تا عہد مہاراجہ گلاب سنگھ مختصر و موزون بہ عبارت رنگین و الفاظ سنگین مع حالات زاید مبسوط است
خلاصۃ التواریخ۔[۱۱۸۳] میرزا سیف الدین بہ کمال عرق ریزی نسخہ رازہ ترنگنی

۱۱۸۲ در ۱۸۷۰ و ۱۸۷۱ء در لاہور مطبوع شدہ است۔ در ابتدا ۱۸۴۶ء و در اختتام ۱۸۷۰ و ۱۸۷۱ء درج است (پرشین لٹریچر سیکشن ۲ مؤلفہ سی۔ اے سٹوری ص ۶۸۶)

۱۱۸۳ یک نسخہ این کتاب نزد میرزا کمال الدین شیدا بی۔ اے صدر بلدیہ سری نگر و دیگر ازاں در کتاب خانۂ جامعہ ایڈن برگ در فہرست مخطوطہ ہائے عربی و فارسی زیر نمبرہ ۲۳۴ موجود است۔ مطابق روایت صاحب "کشمیر" جلد اول ص ۵۸ میرزا سیف الدین وقایع نویس از ابتدا تا ۱۲۷۸ھ مطابق ۱۸۶۱ء تاریخ کشمیر درین درج نمودہ است۔ اوراق ۱۷۔ حجم "۵×"۸ سطور ۱۳۔ ہر سطر سہ انچ در طول۔ نوشتہ در نستعلیق عمدہ۔ در آخر نام مصنف میرزا سیف الدین مع ۱۲۷۸ھ درج است۔ میرزا محی الدین برادر میرزا سیف الدین کار برادر خود جاری داشتہ بتاریخ ۲۲ اکتوبر ۱۸۶۱ء ختم نمود۔

۱۱۸۴ مطابق روایت ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد اول ص ۵۶) کتاب مزبور در سہ جزو است و بحثیت مجموعی باین تفصیل ۴۰۶ صفحات دارد۔ جزو اول ۵۰ صفحات۔ جزو ثانی ۲۵۴ صفحات جزو ثالث ۱۰۰ صفحات و جیز التواریخ در ۱۲۷۲ھ مطابق ۱۸۵۷ء در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ باختتام رسید۔ یک نسخۂ این کتاب در قبضۂ مفتی محمد شاہ صاحب سعادت موجود است

راسر نو ترجمہ کنانیدہ مختصرے تا عہد مہاراج گلاب سنگھ مرتب کردہ است لیکن ابنای روزگار از مطالعۂ آں محروم اند۔

دجیز التواریخ [۱۱۸۴] ۔ ملّا عبدالنبی خانیاری تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ مع تذکرۂ حضرات مختصر مرتب کردہ است۔

تاریخ کشمیر ۔ پنڈت دیارام کاتب مختصر و منظوم تا عہد مہاراج ؟ مرتب کردہ است۔

تواریخ کشمیر بزبانِ انگریزی

ناردرن بارباسٹر [۱۱۸۵] درو صاحب احوال تمامی قلمرو مہاراج از جموں و کشمیر و لداخ وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

تاریخ انس صاحب [۱۱۸۶] ۔ مسٹر انس چہاردہ سال کیفیت کشمیر تحقیق کردہ احوال سلاطین وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

۱۱۸۵ مُراد از ناردرن بیریر آف انڈیا تصنیف فریڈرک ڈریو صاحب FREDERIC - DREW است۔ کتاب مزبور در ۱۸۷۷ء باہتمام اڈورڈ سٹیبن فورڈ EDWARD - STANFORD درلندن مطبوع گردیدہ است ؛

۱۱۸۶ مُراد از "ویلی آف کشمیر" تصنیف سیر والٹر لارنس صاحب معتمد خصوصی نائب السلطان ہند است۔ در ۱۸۹۵ء کتاب مزبور باہتمام ہنری فورڈ درچاپ خانۂ جامعہ آکسفورڈ لندن مطبوع گردیدہ است۔

حسن در ہر مقام لارنس صاحب را انس صاحب نوشتہ است۔ شاید ایں امر مبنی بر عادت قوم است کہ مطابق تسہیل شان بالفاظ سلوک می کنند۔ چناں کہ در تلفظ مروجہ کشمیر عیاں است ؛

گلدستۂ کشمیر[۱۱۸۷] - پنڈت ہرگوپال بزبانِ اُردو تصنیف کردہ است و تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ حالات راجہا و سلاطین بہ کمال تعصّب و جانب داری مختصر گفتہ است - اہلِ ملل آں را پسند نمی کنند - غیر ازیں حالات حکّام و سلاطین کشمیر در تواریخ امصار و بلاد دیگر مثل تاریخ رشیدی و تاریخ آئین اکبری و ناسخ التواریخ[۱۱۸۸] و جامِ جہاں نما و غیرہ مشروح و مبسوط است ۔

سنۂ کشمیر[۳]

صاحب وقایع کشمیر رقمطراز است کہ در خطۂ کشمیر تا عہد راجہ ہا سنۂ ہفت رکھیشران[۱۱۸۹] مروّج بود - وقتے کہ رینچن شاہ خلعت اسلام پوشید - سنۂ ہجری در تحریرات و احکامات و معاملات معمول ساخت امّا اسماء شہور در ملک

۱۱۸۷ در مطبع فارسی آریہ - لاہور ۱۸۸۳ء چاپ سنگی گردیدہ است ؛

۱۱۸۸ یک نسخۂ ازاں در کتاب خانۂ "سری رنبیر سنگھ" جموں موجود است ؛

۱۱۸۹ سنۂ "سپت رشی" یا لوکک تا حال نہ صرف مابین - برہمنان کشمیر متداول است بلکہ در تمام علاقۂ کوہستان جنوبی مثل چمبہ و کانگرہ و منڈی نیز باستعمال می رود (تمہید راج ترنگنی جلد اول ص ۵۸ مترجمہ سٹاین)

پروفسور بوہلر از حوالۂ "الھند" ج - دوم ص ۸ تصنیف ابوریحان بیرونی ثابت کردہ است کہ آغاز سنۂ لوکک از یکم ماہ چیت شُدی (نصف ماہ روشن) از اختتام سنہ ۲۵ کالی یا بقول دیگر از سال ۷۶ - ۳۰۷۵ ق - م - شد -

بقول سٹائن از آغاز دریافت سنۂ لوکک وقائع نویسان ہند بیانات خود را بایں سنہ منضبط دارند - در کشمیر حساب سنۂ لوکک از ابتداء نصف روشن ماہ چیت کردہ می شود - ازیں سنہ تا حال (۱۹۵۲ء) ۵۰۲۶ سال گذشتہ اند و اکنوں سال ۵۰۲۷ لوکک جاری است (تمہید مزبور ص ۵۸) ؛

مشہور نشد پس سلطان شمس الدین در عہد خود سنۂ کشمیری ایجاد نمود و مبدأ آں از جلوس پنجن شاہ سنہ ۲۵ھ ابداع فرمود و اسماء شہور بہ زبان کشمیری موافق سنۂ یزدجردی ۱۱۹۰ معمول داشت چنانچہ ماہ حمل۔ وہک۔ ماہ ثور، جیٹھ۔ ماہ جوزا، ہار۔ ماہ سرطان، شراون۔ ماہ اسد، بادریت۔ ماہ سنبلہ آشت۔ ماہ میزان، کارتک۔ ماہ عقرب، مونجہر۔ ماہ قوس، پوہ۔ ماہ جدّی ماگ۔ ماہ دلو، پھاگن۔ ماہ حوت، چیتر۔

و نوروز ایں سنہ در ضمن ماہ حمل بروز چیت سودی سوم مقرر ساخت و آں روز را سونت ۱۱۹۱ نام نہاد کہ مردمان کشمیر مراسم آں روز مثل عیدین بجا می آوردند۔ ماہ قمری کشمیریاں را با ماہ قمری ہندیاں ہمگی سیزدہ روز مسابقت دارد و با ماہ شمسی غالباً از بیست روز تا سی روز متفاوت یعنی ماہ شمسی ہندیاں ہرگاہ ہار می باشد اہل کشمیر آں را شراون می گویند۔

باید دانست کہ ایام ہای سال شمسی سہ صد ۱۱۹۲ و شصت و پنج روز و سہ یزدہ

۱۱۹۰ سنۂ یزدجردی بتاریخ فارسی مطابقت دارد۔ مبدأ ایں تاریخ از اول پادشاہی یزدجرد است تعداد ایام سال یزدجردیاں برابر سال رومیاں است۔ لاکن ہر ماہ را سی روز گیرند۔ پنج روز زائد در آخر اسفندار زیادہ کنند و آں روز را "خمسۂ مسترقہ" گویند (حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم۔ ص ص۔ ۵، ۱۱ ؛)

۱۱۹۱ "سونت" بضم سین و سکون بقیہ حروف و نون غنہ در کشمیری "بہار" را گویند ؛

۱۱۹۲ یک گھڑی مساوی ۲۴ دقیقۂ انگلیسی (منٹ) یا ۲½ گھڑی مساوی یک ساعت انگلیسی باشد ازیں قرار یک سال شمسی بہ حسابیکہ حسن نوشتہ است عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و شش ساعت و سی و شش دقیقہ باشد و ایں خلاف آنست کہ مولوی محمد صادق علی در حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم ص ۱۱ نوشتہ است۔ نزد وے یک سال شمسی عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و ربع روز باشد ؛

و نیم گھڑی معمول است و ایّام ہای سال قمری سه صد و پنجاه و چہار یوم و بیست و دو گھڑی[۱۱۹۳] معروف دریں صورت سال قمری را از کرده سال شمسی یازده روز شش گھڑی کم و زاید می شود۔ چنانچه در ایّام ہای سه سال غالباً یک ماه اضافه می گردد و آن ماه را ماهِ لَود نام نہاده اند۔ سلطان شمس الدین برای حفظ موسم و اوقات تخم ریزیِ زراعت سال قمری را باسمال شمسی تعدّل و مساوات نمود۔ بناں براں حکم داد که عرصۂ دو سال و نہه ماه گذشته ماه لَود باسم ہمان ماه نہم از حساب ساقط سازند یعنی دو ماه به یک نام وضع نمایند۔ مطابق فرمان او سنۂ کشمیری در حساب کتاب و نوشتن و خواند و عرس اولیا وغیره در ملک رواج کلی یافت لیکن مردمان کشمیر موجب سلیقۂ خود در سنۂ مذکور ہمگی آحاد می نوشتند و مآت ساقط می کردند۔ چنانچه نظیر آں بر بعضے لوحِ مقابر و تعمیرات آں وقت موجود است۔ زیرا که بر ستون بت خانۂ کوه سلیمان سال پنجاه و چار نوشته است۔ حالانکه تا آں وقت یک صد و پنجاه و چہار سال از سنۂ کشمیری گذشته بُود یک صد ساقط کرده ہمگی پنجاه و چہار نوشته اند و قتیکه زمام اختیار حکومت ایں دیار در دست شاہانِ چغتٔ افتاد آں ہا سنۂ کشمیری فسخ کرده سنۂ ہجری و سنۂ جلوس خود مروّج کردند۔ امّا اسماء شہور عربی در السنۂ عوام مشتہر نه گشت۔ تاحال زمینداران ایں جا اسماء شہور به زبان کشمیری مستعمل می دارند۔

از ابتدای عہد سنگان لاہور باز سنۂ بکرمی دریں ملک رواج یافت حالا حساب ہندیاں و کشمیریاں خلط ملط می رود۔ مردم عموم را ایں قدر لیاقت نیست که ماه لَود ساقط کرده حساب خود برابر می دارند۔ لہذا در سال سوم بابت ماه لَود فتور و قصور واقع می شود خصوصاً در بعضے میله ہای آستانه جات که به حساب کشمیری

[۱۱۹۳] امّا نزد مولوی محمد صادق علی سال قمری عبارت از سه صد و پنجاه روز و بست و دو گھڑی باشد۔"

مقرر اند بہ سبب عدم اسقاط ماہ نُود اختلاف سخت واقع می شود کہ منجر بہ خصومت می گردد۔ بنا برآں بابا آیتُ اللہ سلمہ کہ منجم کامل بود موجب حساب زیچ مطابق قاعدۂ اصلی سنہ کشمیری استخراج کردہ است کہ ہرگاہ در تاریخ اصلی فتور افتد بر تاریخ ہندیاں عمل سازند بوجہے فرق نخواہد شد۔ چنانچہ نامہ نگار عرصۂ سی سال امتحان این قاعدہ نمود گاہے منحرف شد۔ بعضے مردم جہول بنا بر تعصب آں را پسند نمی دارند۔

میلہ عرس حضرت شیخ العالم	۲۶ پوہ	مگرگٹہ تیج ۱۱۹۴	میلۂ عرس حضرت ہردی ریشی	غرہ پوہ	کانک زونہ تیج
میلہ بابا نصیب الدین غازی	۱۴ ہار	جیٹھ گٹ تیج اول	میلۂ عرس زین الدین ریشی	۱۲ وہک	چھتر زونہ تیج چہاردہم
میلۂ بابا حنیف الدین در ریگام	ہفتم وہک	چھتر زونہ تیج نہم	میلۂ میر بابا حیدر تولہ مولہ	۸ بادرپت	سادن زونہ تیج دہم
میلۂ ننوگ بابا صاحب پانپور	۲۱ پوہ	مگرگٹ تیج ہشتم	میلۂ عرس بابا پیام الدین ریشی	۳ وہک	چھتر زونہ تیج پنجم
میلۂ عرس بٹ مالو صاحب	۲۴ جیٹھ	بساکھ گٹ تیج یازدہم	میلۂ عرس شیخ بہاؤ الدین گنج بخش	۳ جیٹھ	چیت سُودی پنجم

۱۱۹۴ گٹ تیج (گٹ در کشمیری بمعنی تاریکی و پچھ بمعنی پانزدہ روز) کہ بہ ہندی اور اکشن پچھ و وَدی نیز گویند عبارت از تاریخ پانزدہم تا سی ام یا بست ونہم ہر ماہ قمری ہندی باشد کہ ایام تاریکی است و مقابل او زونہ تیج (زونہ در کشمیری بمعنی مہتاب و تیج مثل سابق) یا شکل پچھ یا شدی است کہ از تاریخ اوّل ماہ ہندی تا تاریخ چہاردہم باشد۔

خانہ ہای کشمیر

درسالف زمان ساکنان این گلستان خانہ ہای دو آشیانہ و سہ آشیانہ و پنج آشیانہ از چوب[۱۱۹۵] ہا تراشیدہ بہ کمال متانت تعمیر می کردند۔ امّا در واقعات آتش تباہ می شدند انگاہ خانۂ دو طبقی ہمگی از سنگ وخشت بر افراشتند و بہ حادثۂ زلزلہ ویران گشتند۔ پسانہ بہ تدبیر میرزا حیدر کاشغری خانہ ہای سہ آشیانہ و چہار آشیانہ دار مرکب از چوب و سنگ وخشت بر افراختند تاکہ از آسیب زلزلہ و آتش کم تر ضرر می دیدند ازاں باز ہمیں مروّج است وطاق ہای غرفہ و پنجرہ و بنای حمام و فرش بوریا از مخترعات میرزا حیدر[۱۱۹۶] است و بام خانہای این جا دو طرف سلامی دار می باشند و درمیان شہر بام خانہا را اوّل تختہ نشانیدہ بالای آں نوز فرش گستردہ خاک می ریزند و در اطراف دہات خانہای دو طبقی و سہ طبقی از خشت خام اکثر تعمیر می سازند کہ در طبقہ سفلی چہار پا و در طبقہ اوسط بود و باش خود و در طبقۂ بالا اسباب زمستانی و اثاث می گذارند و بام ہا را خس پوش می سازند

سفاین کشمیر

کشتی ہای این دیار بہ چند قسم می باشند کہ بہ سواری آں ہا از اننت ناگ تا بارہ مولہ میان بہت می گذرند و بابت بار برداری وغیرہ سیاحت و تماشا درمیان تالاب ڈل و اُلر وغیرہ بسیار بکار می آیند۔ ازآں جملہ:۔

قسم اوّل۔ لرہ ناو[۱۱۹۷]۔ کہ طول آں از سی درعہ تا چہل درعہ وعرض چہار، پنج

۱۱۹۵ بنائے خانہ ہا از چوب در عہد جہانگیر نیز در رواج بود (توزک جہانگیری ص ۳۰۳)

۱۱۹۶ واقعات کشمیر ص۔ ۸۲ ؛

۱۱۹۷ دریں ایّام "ہاؤس بوٹ" (کشتئ خانہ نما) انگلیسی یکے از قسم ترقی یافتہ (بقیہ برصفحہ آیندہ)

درعہ می باشد دو طرف نوکدار از سطح آب بالا می ماند۔ و درمیان آں بقدر قد آدم آشیانہ یعنی سقف مرتفع سازند و فراز آں آشیانہ یا در زیر آن حکّام وسلاطین می نشینند و از دو جانب ملازمان چہل وپنجاہ کس نشستہ بہ مجدا فہا متحرک ساختہ می دوانند۔

قسم دوم۔ پرندہ طول آں از بیست درعہ تا سی درعہ و عرض سہ چہار درعہ می باشد و بر نوک آں بنگلۂ[۱۱۹۸] مربع گنبد دار مثل گنبد جنبان تیار می سازند کہ حکّام و سلاطین دراں می نشینند و درضمن آں تا نوک دوم ملّاحان نشستہ در آب می دوانند از کردۂ قسم اوّل بزودی می شتابد۔ ایں دو کشتی خاص برای سلاطین وحکّام است فقط۔

قسم سوم۔ ڈونگہ طول آں از بیست درعہ تا سی درعہ عرض سہ چہار درعہ تخمیناً می باشد کہ برای سواری و باربرداری[۱۱۹۹] مقرر است و درمیان آں یک نشیمن

مسلسل) "لَرِہ ناوُ" (لَرِہ بمعنی خانہ و ناوُ بمعنی کشتی) است۔ بانئ وے مسٹر کین راڈ انگلیسی است (کشمیر اِن سن لائٹ اینڈ شیڈ مصنّفہ ری۔ سی۔ ای ٹنڈیل بسکو۔ چاپ سیل لی بیروس اینڈ کمپنی لنڈن ۱۹۲۲ ص ۱۰۸)۔

مولوی محمد حسین آزاد در دربار اکبری ص ۱۱۲ می نگارد کہ اکبر بادشاہ چوں بمرتبۂ اوّل بہ کشمیر رسید از ملاحظہ کردنِ کشتی ہائے ایں جا خوشنود نہ شد۔ حکم داد کہ آئندہ کشتی ہا بطرز بنگال ساختہ شوند۔ درچند روز دریائے کشمیر ازیں قسم کشتی ہا پُر شد۔ از آئین اکبری معلوم می شود کہ دراں ایام ہم تجارت کشمیر منحصر بہ کشتی ہا بود۔

۱۱۹۸ھ بنگلہ لفظ انگلیسی بمعنی "کوشک"۔

۱۱۹۹ھ ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۵۸۷) تخمینۂ بار برداریٔ ڈونگہ قریب ۲۰۰۰ من ہندی کردہ است۔

خاص برای نشست گاه خاصان مخصوص می دارند و بر دو جانب نشیمن دو صندوق تخته بند کرده برای اسباب می گذارند و خدمت گاران بر آں می نشینند و از یک سمت آں متصل صندوق برائے مطبخ مکانے مقرر است و بر دو نوک آں ملاحان نشستہ کشتی را به مجدافها متحرک می سازند و بالای آں بام سلامی دار بقدر قامت حسب مناسب مرتفع می باشد که از بوریا ها پوشیده می دارند و ملاحان درمیان آں همیشه بود و باش خود می گذارند۔ فقط۔

قسم چهارم۔ شکاری و آں به ترتیب و تقطیع ڈونگه هم باشد۔ نصف کم جای مطبخ وغیره بدستور۔

قسم پنجم۔ شکاری خورد و آں برای آمد و رفت متفرقه بوضع ڈونگه سوای صندوق و مطبخ می باشد و درضمن آں پنج شش کس و دو سه نفر هانجیاں می نشینند و بعضے خورد تر ازاں می باشد همگی دو سه کس دراں می نشینند۔

قسم ششم۔ بهتری که همگی برای بار برداری هیمه و شالی وغیره اشیا می باشد و آں سه گونه است کلاں۔ اوسط۔ خورد۔ امّا بهتری کلاں طول آں از چهل درعه تا پنجاه درعه و عرض آں پنج شش درعه نوک های آں کشاده که از یک جانب کشتی سلامی دار است و درزیر آں دو سه حجره که هانجیاں[۱۲۰۰] برای بود و باش و اثاث خود می دارند و سمت دیگر برای برداری معرّا می گذارند۔ و درمیان آں از یک نیم هزار من تا دو نیم هزار من پخته بار هم کنند۔

۱۲۰۰ے هانجیاں جمع هانجی بمعنی ملاح و کشتی بان۔ درکشمیری ایں لفظ "هانز" به نون غنه تلفظ می شود۔ ایں قوم نسب نامۂ خود را بحضرت نوح علیه السلام می رسانند۔ و کشتی ها که در و سکونت می کنند به "ارک" (کشتیٔ نوح) نسبت می کنند۔ (کشمیر ج۔ دوم۔ ص ۵۸۷)۔ شماره کسانیکه درکشمیر درکشتی ها بود و باش می کنند به سی و دو هزار و نفر تخمینه کرده اند ؛

بهڑی درجۂ اوسط نیز بهمیں وضع می باشد - امّا از یک هزار من تا یک نیم هزار من باری تواند برداشت - بهڑی خورد نیز بدین نوع می باشد - امّا از دو صد من تا یک هزار من بار بردارد که آں فره واری می گویند و درمیان این کشتی ها هانجیاں همیشه سکونت می دارند۔

قسم هفتم - کهچو - که همگی بابت بار برداری است طول آن از هشت درعه تا ده درعه و عرض تا ده درعه از بام و صندوق ها معرّا از شصت من تا یک صد و پنجاه من باری تواند برداشت۔

قسم هشتم - کمه ناؤ که بسیار خورد می باشد تا بیست من باری تواند برداشت - برای شکار ماهیاں و برداشتن سنگار ها و غیره بکار می آید و آں را کم ناؤ هم می گویند۔

قسم نهم - ڈینبه ناؤ خوردتر درمیان آں دوکس می نشینند و برای فروختن ترکاری ها و میوه جات وغیره هانجیان میر بحری را بکار می باشد۔

قسم دهم - بندوق شکاری که درمیان آں همگی دوکس می نشینند و نوک های آں نازک است که بر جبههٔ نوک آں همگی جای گذاشتن بندوق می باشد و درمیان آں شکار مرغان آبی همی کنند که به یک ضرب بندوق ده بیست مرغ شکار می کنند. و آں بندوق کلاں می باشد فقط۔

قلعه جات کشمیر

درخطۂ دلپذیر راجه و سلاطین پیشین قلاع سنگین و حصار متین بسیار استوار کرده بودند به تطاول زمانه همه ها معدوم شدند - از آں جمله زیاده بعضے حصن پیشین که تا حال موجود است ایراد کرده شود۔

قلعہ سیبر - در سنہ ۱۶۵۵ گاگوب راجہ اشوک شہر سیبر[۱۲۰۱] در پرگنہ کھاورپارہ آباد ساخت و حوالی شہر مذکور قلعہ شہر پناہ در غایت متانت و استواری احداث نمود - اکنون شہر و قلعہ معدوم -

قلعہ آہنین پرسپور - راجہ للتادت[۱۲۰۲] در پرسپور از خشت ہای آہنین کہ بہ ملاط سرب چسپانیدہ بود - قلعہ آہنین استوار نمود - اکنون مردمان آں جا زمین کاویدہ خشت ہای آہن ہمی کشند -

قلعہ ناگام - از تعمیرات راجہ بالادت -

قلعہ ہرش - از تعمیرات جیٹ جیاپیڈ[۱۲۰۳] -

قلعہ ہانجک - از تعمیرات ... ؟[۱۲۰۴]

قلعہ گگنہ گیر - از تعمیرات گگنہ چندر[۱۲۰۵] در پرگنہ لار در سنہ ۵۵۰ ہجری -

قلعہ سلر - بلاو چندر پسر کھکہ چندر در موضع سلر پرگنہ دچھن پارہ در سنہ ۶۲۰[۱۲۰۶] ہجری -

قلعہ سوپور - از تعمیرات ویگی چک بود - عطا محمد خان تجدید آں نمود - و در سنہ ۱۳۰۳[۱۲۰۷] بہ سبب زلزلہ منہدم شد -

قلعہ ناگرنگر - اکبر پادشاہ در سنہ ۹۹۶[۱۲۰۸] شہر ناگرنگر با سواق و دکاکین و کوٹھی[۱۲۰۹] ہای رنگین و دولت خانہ خاص زیر دامنہ کوہ ماران احداث فرمود و حوالی

۱۲۰۱ بنائے شہر سیبر از "راجہ ترنگنی" محقق نہ شد ؛

۱۲۰۲ (۷۵۳ — ۷۲۵ء) ؛ ۱۲۰۳ (۷۸۲ — ۷۵۱ء) ؛

۱۲۰۴ البیاض فی الاصل ؛ ۱۲۰۵ ۱۱۵۵ء ؛ ۱۲۰۶ ۱۲۲۳ء ؛

۱۲۰۷ ۱۸۸۵ء ؛ ۱۲۰۸ ۱۵۸۷ء ؛

۱۲۰۹ کوٹھی : جمع کوٹھی ہندی بمعنی "کوشک عالی شان" ؛

آں قلعہ شہر پناہ موسوم بہ قلعۂ ناگرنگر تا دہ سال ترصیص نمود ایں ابیات بر سنگِ دروازۂ جنوبی آں منقوش است۔ تاریخ۔

بنائے قلعۂ ناگرنگر شد — بہ حکمِ پادشاہ دادگستر
سرِ شاہانِ عالم شاہ اکبر — تعالی شانہٗ اللہ اکبر
شہنشاہے کہ در عالم مثالش — نبود است و نخواہد بود دیگر
کروڑ و نہ لک از مخزن فرستاد — دو صد استاد ہندی جملہ چاکر
نکردہ ہیچ کس بیکار اینجا — تمامی یافتند از مخزنش زر
چل و چار از ظہورِ پادشاہی — ہزار و شش ز تاریخِ پیمبر

ایضاً

بنائے قلعۂ ناگرنگر بہ عونِ الٰہ — بہ حکمِ حضرتِ ظلِ الٰہ اکبر شاہ
بسعیِ خواجہ محمد حسین^(۱۲۱۰) گشت تمام — حقیر بندۂ از بندہای اکبر شاہ
بقایِ دولتِ ایں شاہ تا ابد بادا — بحقِ اشہد ان لا الٰہ الا اللہ

---

^۱۲۱۰ کہیر، برادر قاسم خاں میر بحر است۔ سالِ پنجم جلوس عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت۔ چوں میاں غنی خان پسر خانخاناں و حیدر محمد خاں آختہ بیگی (کہ خانخاناں ہر دو را بہ کابل گذاشتہ بود) ناسازگاری بہم رسید۔ پادشاہ فرمان طلب بہ حیدر محمد خاں آختہ بیگی فرستادہ ابوالفتح برادرزادۂ خانخاناں را بہ کابل برائے کمکِ غنی خاں روانہ فرمود۔ نام بردہ باتفاق موسی الیہ تعین کابل گشت و چندے در آنجا گذرانیدہ باز بحضور رسید، در سفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود۔ چوں در راستی و درستی کم ہمتا بود۔ ساز موافقت با مزاج عرش آشیانی کوک شد۔ آخر بخدمت بکاول بیگی سرفراز و بہ منصب ہزاری ممتاز گردید۔

سالِ پنجم جہانگیری چوں حکومتِ صوبۂ کشمیر بہ ہاشم خاں برادرزادۂ او (کہ مہربانی او ڈلیسہ داشت) مقرر شد۔ پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بند و بست صوبۂ مذبور روانہ فرمود۔ سالِ ششم بحضور رسیدہ دولت پابوس یافت و او اخر ہمیں سال مطابق (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مہاراجہ گلاب سنگھ ترمیم آں شروع کردہ بُود۔ امّا چناں کہ بعد سہ چہار سال فرو ریخت۔

قلعۂ شیر گڑھ۔ امیر خاں جواں شیر در سنہ ۱۱۸۴ھ[۱۲۱۱] آباد نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ و رنبیر سنگھ در تعمیرات آں بسیار ترقی فرمود۔ اکنون دار السلطنت کشمیر دراں جاست۔ رنبیر سنگھ آں را نرسنگھ گڑھ[۱۲۱۲] نام نہاد۔

گڈھی کٹھائی۔ در سنہ ۱۱۴۵[۱۲۱۳] امیر جواں شیر ترصیص نمود۔

گڈھی بیروہ۔ در سنہ[۱۲۱۴] لعل محمد خاں[۱۲۱۵] تعمیر ساخت و در ایّام بغاوت دراں جا محصور گشت۔

گڈھی بیروہ عبد اللہ خان استوار نمود در سنہ ۱۳۰۲[۱۲۱۶] بہ حادثہ زلزلہ فرو ریخت۔

(مسلسل) ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست۔ فرزندے از و نماند۔ پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ کوسہ بود (مآثر الامراء جلد اوّل ص ص ۶۷۱ و ۶۷۲) ؁

۱۲۱۱ھ ۱۷۷۰ء۔ ہمچنیں باغ امیر آباد و تعمیر جدید سونہ لانک (سونہ در کشمیری زر و لانک جزیرہ) در کولاب ڈل از یادگار ہمیں امیر خاں است (چہار گلزار کشمیر ص ۲۳۷)

۱۲۱۲ھ ڈاکٹر صوفی (کشیر ج ۱ ص ۳۱۴) در انتساب نام نرسنگھ گڑھ بہ راجہ ہری سنگھ موجود غلطی کردہ است ؁

۱۲۱۳ھ ۱۷۳۲ء۔ سال ۱۱۴۵ھ غالباً از سہو کاتب است زیراکہ دریں ایّام کشمیر زیر خاندان چغتائیہ بُود و امیر جواں شیر از صوبیداران عہد افاغنہ درآن است کہ مدّتِ حکومت شاں در کشمیر از سنہ ۱۱۶۶ھ تا ۱۲۳۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء تا ۱۸۱۹ء بود۔ اغلب این است کہ تعمیر "گڈھی کٹھائی" در وقتے مابین ۱۱۸۷ھ تا ۱۱۹۰ھ (کہ مدّتِ حکومت امیر خاں است در کشمیر) واقع شد ؁ ۱۲۱۴ھ ۱۷۶۴ء ؁ ۱۲۱۵ھ لعل محمد خاں خٹک ؁ ۱۲۱۶ھ ۱۸۸۴ء ؁

گڈہی شیوہ پورہ۔ منصور خاں در ایّام بغاوت خود آباد ساخت۔

قلعہ کوہ ماران۔ در سنہ ۱۲۲۷[۱۲۱۷] عطا محمد خان در تعمیر آں کوشش بسیار نمود و در حکومت مستعارۂ شیخ امام دین افواج گلاب سنگھ درمیان آں متحصن گشت بنابراں مہاراجہ موصوف در استحکام و مرمت آں سعی بسیار نمود۔

قلعہ بارہ مولہ۔ سردار عطا محمد خان در ایّام بغاوت آباد نمود بحادثۂ زلزلہ سنہ ۱۳۰۳[۱۲۱۸] فرو ریخت۔

گڈہی اُوڑی۔ سردار ہری سنگھ در سنہ ۱۲۳۷[۱۲۱۹] تعمیر آباد ساخت۔

قلعہ مظفر آباد۔ مظفر خاں بمبہ آباد کردہ است۔

بت خانہ ہائی کشمیر

در زمان باستان راجہ ہائی دوران بت خانہ ہای فراواں درمیان ایں گلستاں آباد کردہ بودند۔ ازاں جملہ بعضے ہا از دست سلطان سکندر مسمار شدہ۔ بعضے ہا بطوارق زمانہ فرو ریخت۔ میرزا حیدر در تاریخ رشیدی می نگارد کہ در عہد من دو صد و پنجاہ بت خانہ متین و سنگین از عجائبات روزگار در ساحت کشمیر موجود بود۔ من جملہ آں ہا فی زماننا علامات و امارات بعضے نمایش کہ عبرت افزاست کیفیت آں ہا مختصر یاد کردہ شود۔

مارتانڈے شور۔ راجہ رام دیو در[۱۲۲۰] سنہ ۹۵ کلجوگ بر کریوۂ مٹن آباد کردہ بود

۱۲۱۷ھ ۱۸۱۲ء ÷ ۱۲۱۸ھ ۱۸۸۵ء ÷ ۱۲۱۹ھ ۱۸۲۱ء ÷

۱۲۲۰ھ ۲۹۳۶ — ۳۰۰۵ ق.م۔ ڈاکٹر سٹاین نسبت ایں بت کدہ چنیں نوشتہ است:-

"تقریباً یک میل جنوبِ "بامزو" مابہ پرستش گاہ بزرگ مارتنڈ کہ از زمانۂ قدیم تا امروز متبرک بہ شمار می رسیم۔ ایں بت خانہ (بقیہ برصفحہ دیگر)

تعمیر آں نہایت حیرت افزا است۔ میرزا حیدر در تاریخ خود توصیف آں بت کدہ باین عبارت نوشتہ است کہ در عمارت آں در زیر و زبر سنگہای تراشیدہ است چنانچہ مطلقاً ملاطہ درو نیست بے گچ و ساروج سنگ را بالای ہم دگر

(تسلسل) بہ سبب یک چشمہ عالی شان کہ بنا بر روایات قدیمہ بدو حصّہ بہلا و کملا منقسم است خصوصیتے بزرگ دارد۔ یک روایت مذہبی ہنود این ہر دو را بہ پیدائش "معبود آفتاب" یعنی مارتنڈ منسوب کردہ است۔ معبد مذکور وقتاً فوقتاً محل ازدحام زائرین است و در سائر ہند شہرت دارد۔

مارتنڈ در حصّہ جنوبی کشمیر ضلعہ اسلام آباد (اننت ناگ) واقع است۔ شک نیست کہ مقام مذکور برائے تعمیر آں بنا بر اہمیت خاص منتخب گردید۔

کلہن دریں الفاظ اورا ستودہ است:-

"عجوبۂ روزگار۔ مارتنڈ مع دیوارہائے فراخ وسیع۔ درمیان احاطۂ بزرگ"۔

آثار و بقایائے این معبد اگرچہ از زلازل و امتداد زمانہ تباہ شد لیکن تاہم یک نمونۂ عمدہ از فن تعمیر قدیم کشمیر است۔ اکثر سیاحان یورپ در تعریف و توصیف آثار مارتنڈ پرداختہ اند۔

"اہمیت مارتنڈ ازیں معلوم تواں کرد کہ راجہ کیلاش در وفات یافتن زیر دیوارہائے این معبد شادمانی محسوس کردہ (۱۰۸۹ سنہ ۶) ہمچنیں پسر وے ہرش او را تعظیم بسیار می کرد۔ در عہد کلہن صحن و دیوارہائے فراخ و عالی شان مارتنڈ بحیثیت فصیل استعمال می شد۔ للتا دتیہ در عہد خود نزد مارتنڈ نہرے جاری کرد و سلطان زین العابدین بقول پنڈت جونراج او را باز مرمت فرمود:

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

گذاشتہ اند بہ حدے تنگ درز کہ کاغذ درمیان او نمی رود۔ و طول ہر سنگ از سہ گز تا ہشت گز و حجم آں یک گز و عرض آں از یک گز تا پنج گز کہ عقل بر آوردن و بر عمارت بر آوردن البتہ امتناع می کند۔

اکثر آں بر یک طرح واقع است مخلوط و مربع مخطوط و مربع کہ ارتفاع آں در بعضے مواضع تا سی گز باشد و ہر ضلع آں کما بیش صد گز و در طرف درون ستون ہا گذاشتہ در بالای ستون مفرشہا کلّہ مرصع نہادہ و بر بالای آں بغلچہا ماندہ۔ اکثر ستون و بغلچہ بہ التمام از سنگ یک پارہ و مدار طاق ہا بر ستون ہا گذاشتہ و عرض ہر طاقے از سہ گز تا چہار گز باشد و پیش طاقے دروازہ دار دراں جا نصب

(مسلسل) "تمام قصبہ مارتنڈ اکنوں (۱۸۹۹ء) بنام پرگنہ مٹن زندہ است۔ جنرل جو ادرا مارٹنڈیش گفتہ است۔ ابو الفضل در آئین اکبری مع تذکرہ بت کدہ مٹن چاہے را نیز ذکر کردہ است کہ نزد مسلمانان کشمیر بچاہ ہاروت و ماروت شہرت دارد۔" امپیریل جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۶ تا ۱۷۸ ؛

پنڈت آر۔سی۔کاک در قدامت بت کدہ مزبور چنیں می گوید:۔

"بنا بر منکوکیت کلہن در ذکر مارتنڈ ی شور تاریخ منسوب بہ وے غیر یقینی شدہ است۔ اغلب ایں است چنانکہ از طرز تعمیرش ہویدا است۔ بنیاد مارتنڈ از دست راجہ للتادتیہ در وسط قرن ہشتم میلادی نہادہ شدہ است (اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر ص ۱۳۵)

قریباً ہمیں رائے جنرل کننگھم نسبت ایں بتخانہ اظہار کردہ است چنانچہ گوید:۔

بنائے مارتنڈ از دست راجہ رانا دیتہ نہادہ شد لیکن تکمیل احاطہ اش از دست للتادتیہ شد۔

(حاشیہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۷)

کردہ و درون و برون طاق ستون ہا گذاشتہ و چہل گز و پنجاہ گز بلندی آں بغلچہ و مقرنس یک پارہ بر بالای آں چہار ستون سنگ یک پارہ گذاشتہ۔ ایں کہ پیش طاق درون و برون شکل دو ایوان داشتہ باشد بہ یک سنگ یا بد و سنگ پوشیدہ شدہ۔ ایوانے را طول بیست گز و عرض ہفت ہشت گز و سر ایوان کہ سنگ یک پارہ است مقرنسہا و منبط ہا و شرفہ و سنگ دنداں و پس پوشہا و پیش پوشہا ہمہ متفرق بہ نقوش و تصاویر کہ بر شرح راست نیاید و بعضے صورت ہا بر ہیئات خندہ و گریہ ساختہ اند کہ کس حیران ماند و درمیانہ کرسی عالی از سنگ تراشیدہ و بالای آں گنبدے بہ تمام از سنگ چنانچہ در شرح او تقریر عاجز و بیان او قاصر است در عالم ایں چنیں عمارتے دیدہ و شنیدہ نہ شدہ چہ جای صد و پنجاہ بت خانہ دیگر کہ در ملک موجود است فقط۔

راجہ للتادت در ایام راجگی خود آں بت کدہ را مبلغات کثیر صرف کردہ مرمت نمود و بہ طلا تلمیع فرمود۔ سلطان سکندر[۱۲۲۱] در انہدام آں یک سال کارخانہ جاری ساخت و دیوارہای آں فرو ریخت۔ امّا در انہدام اصل بت خانۂ درون عاجز آمد۔ عاقبت جوف آں از ہیزم پر ساختہ آتش افروختند و تصاویر آں درہم برہم کردند۔ نامہ نگار آں عبرت خانہ معاینہ کردہ بر بعضے ستون ہا تلمیع طلا ہنوز اثر می داد۔

وزبہ البشری[۱۲۲۲]۔ راجہ وزبانند[۱۲۲۳] در اوایل کلجوگ ۳۳۴ تعمیر آن کردہ

[۱۲۲۱] (۱۴۱۶ — ۱۳۹۲ء) ؛

[۱۲۲۲] مرکب از وجے و ایشور سنسکرتی۔ وجے بمعنی فتح و ایشور بمعنی خداوند۔ قصبۂ وج بروَر (بیجبارہ) کہ تا حال در کشمیر جنوبی بر فاصلۂ پنج میل از اسلام آباد واقع است مخرب وزبہ البشری برنام ہمیں بت کدہ آباد است۔ مسٹر سٹاین (این شینٹ جیوگرافی آف کشمیر ص۔ ص ۱۲۳، ۱۷۴) در

(بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بُود سہ صد ذرع ارتفاع داشت در جوف گنبد آں گاوے بہ طلسم معلّق ایستادہ بُود کہ کالبد او از فلزاتِ صنعت کردہ بُودند دہ لک اشرفی در تلمع قبہ آں صرف شدہ بُود۔ اہلِ ہنود آں بت کدہ را نہایت متبرک می دانستند۔ راجہ ذنتی ورما[۱۲۲۴] در عہد خود آں را مرمت نمود۔ سلطان سکندر بر انہدام آں متوجہ شدہ ہنگام شکستن از سنگ ہای آں شعلہ ہا برخاست ہنود آں را حمل بہ کرامات معبودان خود می کردند تا کہ از بنیاد آں سنگے ظاہر شد کہ بر آں منقوش بُود۔ (بسم اللہ منتری نہ نشنٹ وزیہ البشری)[۱۲۲۵]۔ یعنی بسم اللہ افسونے است کہ ویران می کند وزیہ ابشری را۔ سلطان سکندر از سنگ ہای آں

(مُسلسل) توصیف وے چنیں می نویسند:۔

"قدیم قصبہ کہ ذکرش در سابق رفت۔ در شکل وجے ایشور یا وج بردر موجود بہ ظہور آمد۔ مقام آخر الذکر کہ تقریباً دو میل بالائے "چکردھرا" واقع بود نامش از نیایش گاہ قدیم "شیو وجے ایشور" می گیرد۔ این معبودہ تا باین ذقت در وِج بردر پرستیدہ می شود۔ معلوم می شود کہ این مقام از عرصۂ قدیم در کشمیر مرجعِ عوام ہنود بود ہمچنیں ذکرش در کلہن (راج ترنگنی کتاب اول ص ۳۸ مترجمہ سٹاین) رفتہ است۔ روایتے کہ تعلق اشوک باین معبودہ ظاہر کند۔ یک ثبوتِ پختۂ قدامت ایں است۔ اکثر مؤرخان کشمیر قدیم ذکر ایں معبودہ کردہ اند۔

۱۲۲۳ راج ترنگنی کتاب دوم ص ۶۱ مترجمہ سٹاین ؛

۱۲۲۴ (۸۸۳ —— ۶۸۵۵/۶) ؛

۱۲۲۵ بقول سٹاین (حاشیۂ این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ۱۹۵) اصل عبارت آں سنگ ایں بود:۔ "ایکا دشے شتنم ورشم سکیندرہ مہابل بسم اللہ یت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نیایش کدہ خانقاہے بنا نمود کہ آں را وجاتر خانقاہ می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ خانقاہ ویران کردہ بت خانہ خود برلب دریا آباد ساخت۔

زیشٹی شور۔[۱۲۲۶] برقلۂ کوہ سلیمان راجہ سندیمان در سنہ ۲۸۰ ک آباد کردہ است و در سنہ ۲۶۷۴ ک راجہ کوپادت ترمیم آں کردہ بود و در سنہ ۱۵۰ ب بار دوم راجہ

(مسلسل) منتوین نہ مشلنت وَجے شِراہُ۔

یعنی در قرن پانزدہم سکندر اعظم "وجے شراہ" را تباہ خواہد کرد۔ ظاہراً قابل اعتماد نیست۔ مزید براں ڈاکٹر سٹائن در صداقت ایں کتبہ کہ بعد از واقعۂ انہدام رودادِ محل شک قرار دادہ است بقول او مویند ایں عبارت غالباً یکے از قبیلۂ "باچہ بٹ" (عالم سنسکرت) بودہ است:

۱۲۲۶ مراد از جیشٹھیشور است یکے از اسماء شوجی معبودہ اہل ہنود است۔ سٹائن (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۵۹)۔ ایں بُت خانہ تا امروز مرجع خاص و عوام اہل ہنود است

تعمیر ایں بُت خانہ مابین محققانِ آثار قدیمہ موضوع بحث و مباحثہ است۔ جنرل کننگھم و لفٹنٹ کول او را بہ زمانۂ جلوکا (۲۲۰ ق م) منسوب کردہ اند۔ لیکن قول ایشاں بنا بریں مقبول نیست کہ تعمیرش جدید معلوم می شود۔ و نیز روایتے کہ دریں ضمن وارد است محل شک و شبہ است۔

فرگوسن (صفحہ ۲۲۵ جلد۱) مندر زیشٹی شور را از زمانۂ جہانگیر ثابت کردہ است دریں ضمن بیانش ہمیں طور است: "بت خانہ کہ مائی ببینیم تعمیرش بدست یک ہندوئے گمنام بہ عزاز شیوجی در شاہِ وسیع مشرب حضرت محمد نور الدین عہدِ جہانگیر بادشاہ شروع کردہ شدہ بود۔ در سنہ ۱۰۶۲ھ چنانکہ بر یکے از دیوار ہائے کندہ می بینیم تعمیر مزید ئے متروک شد۔ سنہ ۱۰۶۹ھ اول سال تخت نشینی اورنگ زیب است۔ از ہماں وقت تا ایں دم بنائے ایں بت خانہ ناتکمیل ماند۔ امروز ایں بت خانہ یکے از آثار ہائے بسیار قدیم در کشمیر بشمار می رود۔

جسونت کار تو کہ در سنہ ۱۹۶۲ "تاریخ خود "ہسٹری آف دی مغل ایمپائر" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

للاذت مرمت آں نمود۔ چوں سلطان محمود در صحن آں نماز پیشین خوانده بود
بنا براں سلطان سکندر در انهدام آں تردد نمود۔ لیکن بحادثه زلزله سنگ
مدار سقف آں شکسته شد۔ سلطان زین العابدین در ۸۴۷ھ [۱۲۲۶] چهار ستون سنگین
وقایه سقف آں استوار نمود۔ چنانچه بر یک ستون دو سطر منقوش است۔
سطر اوّل۔ ایں سطور بر داشت خواجه اکم بن مرجان سال پنجاه و چهار کشمیری
سطر دوم معمار ایں ستون راجی هشتی زرگر پنجاه و چهار۔ و نیز بر دیوار شمالی
بر زردبان سنگین آں منقوش بود (دریں وقت یوذ اسپ نام جوانے از مصر
آمده دعوای پیغمبر زادگی می کند۔ سال پنجاه و چهار [۱۲۲۸]) و در حکومت گلاب سنگھ

(مسٹر ...) را شائع نموده است باشندگان کشمیر را از قوم یهود شمار کرده است۔ اقتباس
ذیل مؤید ایں رائے است:۔

دریں جا موسیٰ نام عام است۔ از آثار قدیمه که تا اکنوں دریں سرزمین دستیاب شده اند
تائید ایں نظریه می شود که کشمیریاں از قوم اسرائیل تعلق دارند۔ فی المثل اثریکه بر کوه بلند است
تا ایں روز به نام "تخت سلیمان" خوانده می شود۔

سیاح فرانسیسی موسیو برنیر که با اورنگ زیب به کشمیر آمده بود بت خانه مذکور را از
عمارات قدیمه "بر تخت سلیمان" گفته است۔ کلهن در راج ترنگنی (کتاب اوّل مصرعه ۳۴۱) بتخانه
مذکور حتماً از تعمیر گوپادت قرار داده است۔ در زمان ابوالفضل نیز همیں روایت مابین سکان
کشمیر متداول بود۔ (آئین اکبری جلد دوم ص ۳۸۳) ؛ ۱۲۲۷ھ ۶۱۴۶۹ ؛

۱۲۲۸ھ اغلب است که یوذ آسپ در اصل "بوذاسف" یا "بوذ آسپ" بود۔ چوں در املا فارسی حرف باء
با حرف یاء بآسانی مختلط می گردد، در محاوره عوام از غلطی "یوذ آسپ" شد۔
ابن ندیم (در فهرست ص ۳۴۵ مع حواشی فلوگل) می گوید:۔
"نزد محققین دریں امر هیچ شکے نیست که اهل عرب "بده"
را "بوذاسف" می گویند۔"
مسعودی (در مروج الذهب ج ۴، ص ۴۹ چاپ پیرس) می نگارد:۔ (بقیه بر صفحه دیگر)

اہل خلاف آن را محو کردہ اند۔ ہنوز اثرش باقی است۔ شیخ غلام محی الدین گنبد آن را مرمت نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نردبان کوہ را ترمیم ساخت۔

نیجی شور[۱۲۲۹] - راجہ نجی مطابق سنہ ۲۹۸۶ ک در نیج بارہ بہ کمال رفعت و متانت آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر ویران ساخت۔

بوٹی شور[۱۲۳۰] - ندر آدت در موضع ...[۱۲۳۱] آباد کردہ بود سلطان سکندر ویران فرمود۔

(مسلسل) محققان بیان کردہ اند کہ ایشان بر دروازۂ نوبہار (بت کدۂ معروف در بلخ) لوحے دیدہ بودند کہ برو نوشتہ بود:۔ 'قول بوذآسف است کہ درہائے بادشاہاں محتاج سہ خصلت اند یکے عقل دوم صبر و سوم مال'۔ کسے در ذیلش بہ عربی نوشت:۔
"ہر کہ یکے ازیں سہ خصلت دارد محتاج درہائے شہاں نیست"۔
مولانا سید سلیمان ندوی ("عرب و ہند کے تعلقات" ص ص ۱۷۰ و ۱۷۱ چاپ ہندوستانی اکاڈمی آلہ باد' ۱۹۳۰ء) در تحقیق لفظ "بوذآسف" می نگارد:۔
دریں امر ہیچ شک نماندہ کہ مراد از "بوذآسف" بدھ است۔ در فارسی قدیم بجائے دال ذال می نوشتندے۔ ازیں جہت ایں لفظ بجائے "بوداسف" "بوذآسف" گردید۔ بقول پروفسور زخاؤ حرف "ف" دریں جا در اصل "ستو" است۔ ایں لفظ از "بدھی ستو" "بوذآسف" گردیدہ است۔
و آنکہ دریں کتاب مذکور است کہ شخصے "بوذآسپ" نام از مصر آمدہ دعوئ پیغمبری می کرد۔ کلیتہً محقق نگشتہ است بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۴۰) یوذآسف مزبور بہ حیثیت سفیر در زمان بڈشاہ در کشمیر وارد گشت۔ قرین قیاس ایں است کہ "یوذآسپ" در اصل "بوذاسف" (بودھی ستو) است۔ تاریخ شاہد است کہ کشمیر تا ظہور اسلام مانند بلخ و بخارا و افغانستان و ترکستان یکے از مراکز دین بودا بہ شمار میرفت و لبیارے از دہارلئے (معبد ہائے) ایں دریں سرزمین بودند مشابہت اسمی مابین ایں ہر دو چیزے دیگر مؤید ایں خیال است:۔ روایتے عام کہ "بوذاسف" در اصل حضرت مسیح علیہ السلام بودند ظاہراً ضعیف است ؛

[۱۲۲۹] ہماں "نربہ ایشری" است کہ مذکور شد۔ غالباً حسن از غلطی مکرر نوشتہ است۔

[۱۲۳۰] مندر بھوتیش یا موجودہ بھوتیشور نزد بت خانہ نندی کھیشتر زیر این کوہ ہرمکٹ واقع است از راج ترنگنی نیلہ مت پوران معلوم می شود کہ بھوتیشور از قدیم ترین زیارت گاہائے کشمیر است (این شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۱۱) ؛

[۱۲۳۱] کذا فی الاصل محل نقوش در حاشیہ ؛

ایشی شور - راجہ سندیمان دوم در موضع ایشہ براری آباد ساخت سلطان سکندر منہدم فرمود۔

بھیما دیوی - در موضع تھید راجہ سندیمان آباد کردہ بود۔

میگہ مٹ - از تعمیرات میگواہن[۲۳۲] در موضع بارسو پرگنہ اولر سنہ ۳۴ بکرمی

مہاشری - از تعمیرات پرورسین[۲۳۳] متصل مسجد جامع بود۔ سلطان سکندر مسمار کردہ از مصالح آں بنیاد مسجد جامع معمور ساخت۔

سدہ بادہ شری - از عمارات راجہ پرورسین در صحن پیر حاجی محمد - مدفن سلطان قطب الدین است۔

کالی شری - از تعمیرات پرورسین بود سلطان قطب الدین[۲۳۴] ویران کردہ از سنگ ہای آں بنیاد خانقاہ معلے ترصیص نمود۔

لوکی شری - از تعمیرات پرورسین است درضمن آں حرم ہای سلطان سکندر مدفون شدہ - اکنوں بہ گنبد بڈھ شاہ مشہور است - و در احاطۂ آں مزار سلاطین کشمیر حیرت افزا است۔

پرورلیشور - از تعمیرات پرورسین متصل دولت خانۂ اکبر شاہ بہ مقام پوکرہ بل[۲۳۵] در و یادگار بود۔

ویشو شورما - معمورۂ پرورسین بہ مقام درگجن بود - سلطان سکندر برہم زد۔

درونس سوامی - آباد کردۂ پرورسین در محلہ سورہ - مدفن ملک ریگی ڈار است۔

۲۳۲ھ از ۲۲ قبل مسیح تا ۱۳ ء ۲۳۳ھ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۶۷۹) ء

۲۳۴ھ (۹۸ ---- ۱۳۰۳ ء) ء ۲۳۵ھ یعنی ٹنکھری بل ء

بوتی شور - سنہ ۱۲۳۶ کلجوگ از تعمیرات راجہ جلوک ۱۲۳۷ در موضع وانگت پرگنہ لار بر چشمہ نراین ناگ تا حال موجود است - توصل سنگ ہای آں اصلا معلوم نمی شود گویا از یک دانہ سنگ مخلوقست محرر این فسگرف نامہ چوب چراغ سوختہ بر موضع سنگے افروختہ گذاشت قطرات آہنگ از محل وصل سنگ جوشیدن گرفت تحقیق شد کہ تمامی سنگ ہا بہ ملاطۂ آہنگ مضبوط شدہ است سارو خ و پیچ بالکل ندارد و درمیان آں سنگ "بدرہ پیٹ" اعجوبۂ روزگار است منتصل آں راجہ نرندر آدت ۱۲۳۸ سنہ پنج بت خانہ خورد آباد کردہ است -

ماہیشور - از تعمیرات راجہ رنادت بر کوہ ماران در سنہ ۱۴۱۴ بکرمی -

ہرتی شور - امرت پربھا زوجۂ رنادت ۱۲۳۹ در موضع امرت بھون آباد ساخت -

بکرمی شور - از عمارات راجہ بکرمادت ۱۲۴۰ متصل وچار ناگ بود - سلطان سکندر ویران کردہ از سنگ ہای آں مسجد و مدرسہ احداث نمود - علامات ہر دو ہنوز موجود سنہ ۵۲۱ بکرمی -

بمنتی شور - در موضع رٹ سون از تعمیرات بالادت سنہ ۵۶۳ بکرمی -

۱۲۳۶ ہماں بھوتیش یا بھوتیشور است کہ مذکور شد ؛

۱۲۳۷ ۳۴ — ۱۲۹۴ ق م ؛

۱۲۳۸ (۱۹۱ — ۶۱۶۸) ؛

۱۲۳۹ پنڈت آنند کول امرتی پربھا را بجائے رنادت زوجۂ میگواہن (۶۱۳ — ۲۲ ق م) نوشتہ است - نیز پنڈت مذکور بجائے ہرتی شور نام بت خانہ امرت بھون می نویسد - بقول آنند کول حالا این مقام را "وانتا بھون" می گویند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۶) ؛

۱۲۴۰ ز ۶۳ — ۲۵۲۱) ؛

دُرلپ سوامی - در محلہ زینہ کدل سمت جنوب از تعمیرات دُرلپ وردن بود بُت شکن مسمار ساخت -

نربندری شور - در موضع ناپر - پرتاپ پیڈ[۱۲۴۱] آباد کردہ بود سلطان سکندر برہم زدہ - زین العابدین[۱۲۴۲] سنگ ہای آں سدّ نابدکھی تا سوپور صرف نمود - ۶۳۴ سنہ بکرمی -

تربھون سوامی - از تعمیرات چند راپیڈ[۱۲۴۳] متصل مزار ٹھگ بابا صاحب معروف سنہ ۶۸۴ بکرمی -

تاراپیٹ - راجہ تارپیٹ متصل مسجد جامع آباد کردہ بود - سلطان سکندر مسمار کردہ مسجد و مدرسہ پیش روے مسجد جامع آباد ساخت -

سورج ٹکھی - از تعمیرات راجہ للتادت[۱۲۴۴] در موضع لتہ پور بُود سلطان سکندر منہدم ساخت -

مُوکتا کیشو - در موضع پرسپور[۱۲۴۵] بر بلندی کر یوہ للتادت آباد نمود -

---

۱۲۴۱ پرتاپ پیڈ دوم (۶۳۴ — ۶۸۴ ع) - آنند کول بانی این بت خانہ نربندر پر بھا ملکہ پرتاپ پیڈ نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۴) قریۂ ناپر دوازدہ میل از بارہمولہ جانب سرینگر واقع است :

۱۲۴۲ (۷۴ - ۱۴۲۳ع) :

۱۲۴۳ از ۶۸۴ لغایت ۶۹۳ ع - آنند کول محل وقوعش پائین نوکدل برکنار چپ دریائے جہلم نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۵)

۱۲۴۴ از ۶۹۷ ع لغایت ۷۳۴ ع :

۱۲۴۵ قریباً پنج میل از تولہ مولہ بطرف مغرب قریۂ پرسپور کہ در زمانۂ قدیم بنام پری ہاسپور معروف بود واقع است - راجہ للتادتیہ بزمانۂ خود شہر پری ہاس پور آباد کردہ دار السلطنت خود ساخت - در حکومت خود بسیارے از بت خانہائے کہ تا اکنوں آثار آنہا از زمین می برآید تعمیر نمود - بقول سٹاین (این شنٹ جوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۴) (بقیہ برصفحۂ آیندہ)

سی و دو لک و شانزده هزار توله نقره بر فرق آن تلمیع ساخت. ۱۲۴۶ ھ۔

پرہاس کیشو متصل پرسپور للتادت تعمیر کرده بود۔ ہشتاد و چهار ۱۲۴۷ هزار پل طلای احمر بر قبهٔ آن تلمیع ساخت۔ تصویر چهار ۱۲۴۸ راه هیکلے کلان درست نموده آن را خفتان طلا در بر کرده بود۔ و در صحن ستونے از یک لخته سنگ به طوالت پنجاه و چهار دست۔ و بروایت بعضے پنجاه و چهار گز بر فرق آن صورت گورُوجی رسم کرده قایم ساخت و سی صد و بیست و هشت خروار شالی برنجے را چهار هزار صورت بودھ ۱۲۴۹ اوتار مصنوع کرده درمیان بت خانهای پرسپور موجود داشت۔

و غیر ازیں اشکال و تصاویر زر و سیم دران جا بسیار نصب کرده بود سلطان سکندر هر دو بت خانه مسمار کرده سنگ های آں در سد بندی صرف نمود

(مسلسل) صحیح محل وقوعش تا ۱۸۹۲ء دریافت نه شد۔ حالا پرگنهٔ پرسپور از نام این شهر معدوم خبر می دہد کلہن (راج ترنگنی۔ ترنگ چهارم ۔مصرعه ۱۹۴) نسبت پرسپور می نوید که این شهر در خوبصورتی بر اقامت گاه اندر (خدائے ہنود) چشم می زد۔ معابد تعمیر کردهٔ للتادیتہ بعض از دست جانشینانش راجہ و بجرادتیہ و راجہ ازیتی ورما و راجہ شنکر ورما (از ۶۸۸۳ تا ۶۹۰۲) تباه کرده شد۔ (ایبن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵)

۱۲۴۶ھ در راج ترنگنی بیان کلہن این است:-

"و (للتادتیہ) در مجسمهٔ مکتا کیشو ہشتاد و چهار هزار تولک (تولہ) زر داخل نمود۔" (راج ترنگنی۔ ترنگ چهارم مصرعه ۲۰۱)

۱۲۴۷ھ کلہن از ذکر تعداد خاص خاموشی نموده است (ایضاً مصرعه ۲۰۲)

۱۲۴۸ھ ویشنو (ایضاً۔مصرعه ۱۹۷)۔ (رب ہنود)

۱۲۴۹ھ ازیں معلوم می شود که در عهد للتادتیہ مکتا پیڈ مذہب بدھ در کشمیر اوج کمال بود۔

و از بنیاد پری ہاسہ کیشو صندوقے برآمدہ بر ورقے از مس نوشتہ یافتند کہ بعد
این قدر مدت ہادم این بت کدہ سکندر نام پادشاہے خواہد بُود و صورت بُدھ
از نار خواہد شکست ۔ ۱۲۵ف

۱۲۵ف انتساب انہدام بت خانۂ پرہسپور و دیگرہ بسلطان سکندر از روئے شواہد تاریخی محقق نہ
شدہ است ۔ خواجہ محمد اعظم و ناراین کول باتفاق تہدیم بُت خانۂ مزبور بہ سلطان سکندر کردہ
اند ۔ لیکن خلاف این ہر دو ملک حیدر چاڈورہ کہ قریباً یک صد سال پیشتر از ایشان زیستہ است
شکستن بت خانۂ پرہاسپور منسوب بہ میر شمس الدین عراقی کردہ است چنانچہ می گوید :-

"چنانچہ اکثر بت خانہائے کشمیر را انہدام و معدوم ساختہ
نوبت تخریب و شکست بُت خانۂ موضع پرسپور رسید ۔ بت ہا
را شکستہ و بت خانہ ہا را برباد کردہ بودند کہ طاقچہ از میانِ دیوار
ظاہر شد و دراں طاقچہ صندوقچہ چوبین ظاہر گشت ۔ و چوں
صندوقچہ وا کردند لعلے و یک شیشہ و کتابتے بخط قلم کشمیری
دراں صندوقچہ بود و مضمون کتابت آنکہ صاحب بُت خانۂ از
منجماں تحقیق کردہ بود کہ بعد یک ہزار و پانصد سال شخصے با کشف و
کرامات از عراق آمدہ این بت خانہ را ویران خواہد ساخت و لعل را
فروختہ خانقاہ میر سید علی ہماں بنا کند" ۔ تاریخ کشمیر قلمی ص ۷۵ ش ۷۶

ڈاکٹر سٹائن (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵) نیز در قبول کردن انتساب انہدام
بت خانۂ پرہاسپور بہ سلطان سکندر و حقیقت این کتبہ شک کردہ است چنانچہ گوید کہ واقعہ
انہدام بت خانۂ پرہاسپور شش صد سال بعد از تاریخ کتبہ وقوع شد حالانکہ مطابق تحریر یا سینے کہ
انہدام مزبور بعد عرصۂ یازدہ صد سال بظہور آمدے زیرا کہ باتفاق مورخاں راجہ للتادتیہ بانی
بت خانہ شش صد سال قبل از سکندر بودہ است بنا برین (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

چتر انما کیشو۔ شیشہ شای کیشو۔ امرت کیشو۔ ہر سہ بُت خانہ جیا پیڈ[۱۲۵۱] در اندر کوٹ[۱۲۵۲] احداث کردہ بُود۔ سلطان سکندر مسمار نمود۔ زین العابدین از سنگ ہای آں سدِّ سوپورہ استوار فرمود سنہ ۱۲۸ھ۔

اونپل مندر۔ اجتاپیڈ[۱۲۵۳] در پانپور آباد کردہ بُود۔

شیبرہ وامس سوامی۔ در موضع مرہامہ از تعمیرات اونتی ورما۔

مارگی شور۔ در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر سرچشمہ از تعمیرات راجہ دُرنا سنہ ۲۲۰ کلجوگ۔

اونتی سوامی۔ در موضع اونتی پورہ از تعمیرات ونتی درما[۱۲۵۴]۔

شیبرہ مٹ۔ زیر دامن کوہ اُولر از عمارات ونتی ورما از اونتی پورہ پنج میل بالا۔

پربھاکر سوامی۔ در موضع زبون از ونتی درما؟

جادہ براری۔ از تعمیرات شیبرورما[۱۲۵۵] از ونتی پورہ یک میل بالا ہمگی دروازہ موجود دارد۔

بُت خانہ کُلن۔ از تعمیرات شنکرورما[۱۲۵۶] در پرگنہ لار سنہ ۲۷۹ ہجری۔

(مُسلسل) صحیح این است کہ انہدام بت خانہ مزبور آیا بنابر زلازل قدریتہ یا بنابر غفلتے کہ از طرف سکانِ این دیار بر قبولیت مذہب اسلام سرزدشد بظہور آمد:

۱۲۵۱ھ از ۷۵۱ تا ۷۸۲ء:

۱۲۵۲ھ اندرکوٹ۔ جیاپورہ نزد سنبل از تعمیرات ہمیں جیاپیڈ است:

۱۲۵۳ھ از ۸۳۸ تا ۸۵۰ء:

۱۲۵۴ھ ۸۵۵ء تا ۸۸۳ء:

۱۲۵۵ھ ؟

۱۲۵۶ھ از ۸۸۳ء تا بغایت ۹۰۲ء:

هر اِشور و نگی شور - از تعمیرات شنکر ورما در موضع پٹن تا حال موجود بود
به حادثۂ زلزلۂ سنہ ۱۳۰۲ھ ۱۲۵۷ هر دو فرو ریخت -
پرده گستی شور - از تعمیرات پرده گپت ۱۲۵۸ در محلہ خنداں بھون -

۱۲۵۷ھ ۱۸۸۴ء :-

۱۲۵۸ھ از ۹۴۹ تا ۹۵۰ء - سکندہ بھون وِہار حالا "خندہ بھون" محلہ سرینگر است واقع برکنار راست دریائے جہلم مابین نوکدل و عیدگاہ - خندہ بھون از روئے قواعد صوتی اصلاً و بالذات از سکندہ بھون سنسکرتی ماخوذ است - جزو اول سکندہ بھون اشارہ بہ سکند گپت بانی "وِہار" (بزبانِ سنسکرت بنائے مقدس) مزبور است - خندہ بھون در ترنگ ششم مصرعہ ۱۴۴۲ بحیثیت مقامے مذکور است کہ در انجا رانیانِ (بیگمات) راجہ سوسالا وقتیکہ باغیان ملک مقام سوزانیدن مُردگان "ماک شنک سو من" موجودہ مائی سیمہ را غیر محفوظ ساخت - قیاس است کہ دریں جا در زمانۂ قدیم میدانِ فراخ و وسیع باشد - بوقت موجودہ چنانکہ از خریطہ معلوم می شود بہ شمال مشرق و مشرق بسیارے از زمین خراب و بے آباد افتادہ است - عموماً ایں مقام برائے گورستان مسلماناں استعمال می شود همیں نتیجہ از شری ور فصل چہارم ۱۲۳ و ۱۲۸ کہ خندہ بھون را معسکر افواج سلح در زمانِ پر آشوب حکومت محمد شاہ (۸۶ — ۱۴۸۴ء) بار اول ذکر کردہ است می تواں اخذ نمود -

اغلب ایں است کہ "وہارِ سکندہ بھون گوشہ ایست بر اختتام حصّۂ جنوبی محلہ خندہ بھون - چنانچہ تا امروز مابین برہمنانِ ایں دیار گوشۂ مزبور بنام "سکندہ بھون" یاد کردہ می شود - مقام مزبور بعد طے ۲۵ گز راہ بازار - شمال نوکدل می تواں رسید - دریں جا بجانب چپ بنائے آستانِ ملا محمد باصر ایستادہ است -

رام چند بہشتی پسر صاحب رام برہمن عمر ۶۰ سال بیان کردہ است کہ در عہد طفولیت یک آشنائے وے گوردھن داس بزید کہ دراں وقت مردے عمر رسیدہ بود برائے نیایش دریں جا آمد و رفت می کرد - بروز شنبہ قدرے از زندور زیر درخت توت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مندر بچھامہ۔ از تعمیرات بہتر شرما وزیر للتادت۔

ممنادر بونبار۔ از تعمیرات راجہ [۱۲۵۹] ... در پرگنہ کھاورہ۔

مندر سہم پورہ متصل پیبرنی راجہ [۱۲۶۰] ... آباد کردہ است در پرگنہ دچھنہ

مین مٹ۔ از تعمیرات اننت راج [۱۲۶۱] در بیجبہاڑہ۔

کلشی شور۔ از تعمیرات کلش دیو [۱۲۶۲] در بیجبارہ۔

زنی شور۔ در موضع پاندریٹھن [۱۲۶۳] میان تالاب از تعمیرات جے سنگھ [۱۲۶۴]۔

ہرشی شور۔ در موضع زرپورہ جگدیو آباد ساخت۔

پرتی شور۔ در پرگنہ پھاک متصل تیل بل از تعمیرات راجہ پرتاپ آدت

سنہ ۱۲۸۶ کلجوگ۔

ہرشلس ، بزرگ برائے کماریشن کم کرد۔ درخت مزبور در عہد شیخ غلام محی الدین (۱۸۴۶–۱۸۴۲ء) بدست ملائے زیارت قطع کردہ شد۔ گویند کہ از تنۂ درخت خون جاری گردید۔ گوردھن داس و دیگراں در ایام عرس درینجا چراغ می افروختند۔

ازیں جا معلوم می شود کہ مقام مسکنہ بھوانی تا عہد جدید محل پرستش ہنود ان کشمیر بودہ است (ملخص از راج ترنگنی جلد دوم نوٹس K ص ص ۳۳۹ و ۳۴۰)

[۱۲۵۹] کذا فی الاصل۔ بت خانۂ بونیار بر شارع جہلم۔ ڈومیل بالائے رام پور واقع است درمیان ہمہ بت خانہ ہا مندر بونیار بہ حالت درستی در کشمیر موجود است۔ بقول آنند کول بامزئی نام بانی بت خانہ مزبور معلوم نہ شد۔ قیاساً بنائے تعمیرش بہ قرن پنجم میلادی می تواں نسبت داد و معنوں بہ بھوانی بود۔ [۱۲۶۰] البیاض فی الاصل ؛ [۱۲۶۱] ۱۰۶۳ و ۱۰۲۸ء)

[۱۲۶۲] راج ترنگنی۔ ترنگ ہفتم مصرعہ ۲۵ لیکن از ہمیں کتاب محل وقوع ایں بت خانہ محقق نگشتہ

[۱۲۶۳] قدیم "جیبر نودھرتی" (راج ترنگنی ج ۸ مصرعہ ۲۳۸۰) ؛

[۱۲۶۴] از ۱۱۲۸ء لغایت ۱۱۴۹ء ؛

منادر جدید

مندر گداد هر - درسنه ۱۹۰۵ ب مهاراجه گلاب سنگه میان شیر گرهی آباد ساخت - قبهٔ آن به طلا ملمع کرده - رسوم[۱۲۶۵] آن فی خرداری یک پاؤ مقرر نمود -

مندر گنپت یار - درسنه ۱۹۱۱ بکرمی مهاراجه گلاب سنگه احداث نمود -

مندر پنج بهاره[۱۲۶۶] - مهاراجه گلاب سنگه درسنه ۱۹۰۷ بکرمی از سنگ های ذیبه ایشری احداث نمود -

رنبیر سوامی - درسنه ۱۹۳۲ ب مهاراجه رنبیر سنگه به کمال رفعت و متانت درمحلهٔ ڈل حسن یار آباد ساخت -

مندر سمادهر - درسنه ۱۹۱۴ ب مهاراجه رنبیر سنگه به مقام رام باغ بر شمشان پدر خود تعمیر ساخت -

پرتاپ سوامی - درسنه ۱۹۳۴ ب میاں پرتاپ سنگه ولی عهد ریاست درمحله رعناواری تخصیص نمود -

بت خانهٔ کرپارام - درسنه ۱۹۲۷ ب دیوان کرپارام مدار المهام ریاست بالای فتح کدل آباد ساخت -

بت خانهٔ وزیر پنوں - درسنه ۱۹۲۰ ب متصل حبه کدل وزیر پنوں حاکم تعمیر ساخت -

بت خانهٔ امیرا کدل - درسنه ۱۹۳۶ ب دیوان اننت رام[۱۲۶۷] مدار المهام سلطنت

۱۲۶۵ خراج - یک پاؤ حصهٔ چهارم یک سیر می باشد ؛ ۱۲۶۶ ڈاکٹر سٹائن (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۴) انتساب تعمیر بت خانهٔ پنجباره به مهاراجه رنبیر سنگه (متوفی سنه ۱۸۸۶ء) کرده است ؛ ۱۲۶۷ دیوان اننت رام پسر دیوان کرپا رام مذکور الصدر است - بعد پدر خود حاکم شد (کشمیر جلد دوم - ص ۸۰۳) ؛

ترصیص نمود۔

مندر گنیشور۔ گنیش پنڈت[۱۲۶۸] درمیان موضع راموہ کہ جاگیر او بود ترصیص نمود سنہ ۱۸۹۴ ب۔

مندر صفاکدل۔ در سنہ ۱۹۲۱ پنڈت رابہ کاک درکہ داروغۂ داغشال بُود تعمیر ساخت بعد۔ وفات او پسرش رام چند باتمام رسانید۔

بُت خانہ کرنیل۔ کرنیل بیجا سنگھ محاذی شیر گڑھ آباد کردہ است۔

درآمد و برآمد تجارت کشمیر

در ملک کشمیر درآمد و برآمد مال تجارت در سال تمام تخمیناً تا چہل لک روپیہ سکۂ کشمیری خواہد بُود۔ اشیای تجارت پیداوار این دیار ہمگی در بنارس یورپ و ایشیا ہند و خراسان و یارکند و لاسہ و لداخ و اسکردو می رود و اسباب تجارت بلادہای مذکورہ بہ ملک کشمیر می آید۔ تشریح آں از نقشۂ ذیل واضح خواہد شد۔

آنچہ کہ مال تجارت کشمیر بہ اطراف ممالک ہند و خراسان وغیرہ می رود

اقسام پشمینہ کانی	تخم شلغم	چارجامۂ اسپان	سنگ یشم	ابریشم خام
بطہا	چادری ہا	حقۂ تماکو	زیرۂ سیاہ	اقسام چرم
کشوت	گبلاس	صندوقچۂ چوبین	مغز سنگارہ	بوراپہا
زردآلو	روغن	شطرنج و نرد	پوست بھنگ	تار پشمینہ
توز	برنج	اقسام پشمینہ سادہ	سوہاگہ	سیب عنبری
قلمدان	تخم نیلوفر	گبہ ہای فرشی	سنگ ہای بالائی بلور	چوب قسط
پرہای کلغی	ظروف نقاشی	بہی دانہ	پوست جانوران جنگلی	خمیر بنفشہ

۱۲۶۸ مراد از پنڈت گنیش کول شاستری یکے از مصاحبانِ مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی است۔

آنچه که مال تجارت کشمیر به اطراف ممالک هند و خراسان وغیره می رود

ادویات	نعلین چوبین	برنج	چوب دیودار	زرشک تبتی
اقسام پٹو	اسپان گونت [۱۲۶۹]	گرد بنگ	حاشیهٔ پشمینهٔ کانی	نافهٔ چینی
انگور	اقسام پشمینهٔ عملی کار	پوست کوکنار	گجری اسپان یرمنڈار	سنگ زهر مهره
کاغذ سفید	چوغهٔ پٹو	قبله نُما	زعفران	سوزنی ها
افتیمون	جوز	ڈبه های چوبین	گُل بنفشه	دسوانها
شمع زرد آلو	شهد	کتاب های فارسی وغیره	تخم بازنگ	تهانهای چکیتی
عرق بید مشک	کنه گچهه	اقسام پشمینهٔ ڈو رنگی	تماکو	ناک؟
اقسام اسلحه				

آں چه که مال تجارت از ممالک هندوستان و خراسان وغیره به کشمیر می آید

بزازی انگریزی	بزازی دیسی	زربفت کمخواب	سُوت ریسیده	کلابتون
جواهرات	چائی بمبئی پهاری	نمک پنجابی	شکر زرین	نبات
شکر سُرخ	قند سیاه	مصالح رنگها	تیزآب گوگرد	مربای رنگ زنگاری
مربای گلناری	اقسام ادویات	لاکھ	اشیای بساطی انگریزی	ظروف چینی
مس	ردی	قلعی	ظروف مس	ظروف ردی
جست	سرب	آهن ولایتی	پیالهٔ چینی	میوهٔ کابلی
نسوار پشاوری	حمص	اسپاں ولایتی	پاپوش پشاوری	بوریای پشاوری
کریانه	تیل کنجد	اشجار هندی	رودنگ	روپیه های سکهٔ مختلف
قالین ملتانے	ظروف های گجراتی	طلا و نقره	کمل ازپنڈی	اناردانه
سادگی	منقے	چابدانی	مرجان	ابریشم رنگین

سنه ۱۲۶۹ رجوع شود به حاشیهٔ سنه ۸۶۲ ص ۲۶۹ از همین جلد ؛

آں چه که مال تجارت از ممالک هندوستان و خراسان وغیره به کشمیر می آید				
پشم گوسفند	کرم دانه	پخته	افیون	شنائکی کابلی
دوهسهٔ کابلی	نگین ها	زلو	منیاری	چرم خام و پخته
کتاب ها	تماکو قندهاری	برنج باره	نمدهای فرشی	قلم های ایرانی و پشاوری
پاپوش زری	پوستین ها	عطر	چوب چینی	بارُوت
انگوزه	زاگ	خرمهره	خرما	.
مال تجارت آں چه که از یارکند و لداخ و لاسه به کشمیر می آید				
پشم شال	پشم توسه	فرد پشمینه ساده	پٹوی پشمینه	تهرمه
نمدهای یارکندی	پارچه های خطائی	زنفوس	لنبری	لانگه یارکندی
اسپان یارکندی	گل دار چینی	بادبان خطائے	پیالهٔ چینی	چای سبز
چای سیاه	تنزری خطائی	ماہیراں چینی	ریوند چینی	گلہ پتھر
نُولی	کاٹن زین یارکندی و تبتی	چرس	گوگرد	نافه
فیروزه	جدوار	سنگ	قرص های نقره	سنگ یشب
بُوهای نقره	زهر مهره	سوهاگه	بلور	لاجورد
ظروف های یشم (یشب)	ابریشم کوره	کلاه یارکندی	گجگاو	طلاء سلطانی
کرم دانه	ماهوت	قالین یارکندی	دستانهٔ یارکندی	شنگرف
نمک تبتی	.	.	.	.
اسباب تجارت کشمیر آں چه که بطرف لداخ و یارکند می رود				
زعفران خالص	زردهٔ زعفران	بزازی هر قسم	تماکو	شکر ترین
قند و نبات	قند سیاه	شکر سرخ	زیرهٔ سیاه	کریانه ١٢٧٠

١٢٧٠ لفظ کشمیری بمعنی توابل که در اطعمه استعمال می کنند ؛

اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و یارکند می رود				
نسوار کشمیری و پشاوری	برنج	پوست سگ آبی	سختخانہ	اقسام اسلحہ
پٹوی رنگین	گجری اسپ برمدار	تہانہائے چکنے	زربفت و کمخواب	جوراب ہا
تیل سیاہ	روغن زرد	شہد	ادویات عطاری	تیل کنجد
تیل سیاہ	ظروف مس	پاپوش	اسپان گونٹ	گاوان

اشیای تجارت آں چہ از اسکردو بہ کشمیر می آید				
کشمش خشک	زیرہ سیاہ	فردشال سادہ	گل سنجد	توت خشک

اقسام پشمینہ کشمیر

آں چہ کہ مال پشمینہ در کشمیر ساختہ شود اقسام آں این است :-

پشمینہ کانی[۱۲۷] - جورہ کانی - قصابہ کانی - رومال ہای کانی - شاہ پسند - جامہ وار - حاشیہ -

پشمینہ عملی کار - قصابہ - رومال - گلوبند - پٹکہ - دوشال - چوغہ ہا - انگرکہ - کمربند - سینہ بند - لنگوٹہ -

[۱۲۷] بقول ڈاکٹر صوفی از اقسام شال ہمگی دو قسم کانی و عملی کار اہم بودہ است - اول الذکر پشمینہ بود منسوج مانند جامہ ہا بغیر کشیدہ کاری - و ثانی الذکر مع کشیدہ کاری عملی کار اوسطاً در مدت یک سال مکمل می شد - بنا بر تحقیق پنڈت آنند کول شخصے سعید بابا در عہد آزاد خاں صوبیدار کشمیر از ۱۸۰۳ھ لغایت ۱۸۰۵ء است - گویند سعید بابا این صنعت را از جامہ سفید کہ بروے داغ پاے گنجشک شدہ بود ایجاد کرد - سعید بابا در دل اندیشید کہ اگر داغ ہمچنیں ماند موجب تباہی جامہ گردد - بنا بریں داغ ہا را بعد کشیدہ کاری پوشید و کامیاب گشت -

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۹)

پشمینہ چکینی - جورۂ عملی دور - جورۂ کناری دار - جورۂ حاشیہ دار - دستار دوپٹہ - الوان سفید - توسہ سفید و نخود رنگ -

پشمینۂ داوکار - قصابہ - میز پوش - چوغہ - کرتی - واسکٹ - گلوبند - ٹوپی ہا - قصابہ - رومال - میز پوش -

اقوام مردم کشمیر

ذیل فرقۂ اہل اسلام

مسلمانان متوطن کشمیر در حفظ مراتب انساب خود چنداں پرداخت نمی کنند و تکمیل شجرۂ انساب مطلقاً مرعی خاطر نمی گذارند - چراکہ دریں ملک شرافت و رزالت را استحکامے و اعتبارے نیست کہ بصدور بعضے امور شرافت شرفا خود بخود زایل می شود و بہ وقوع بعضے فتور رزالت بہ شرافت مبدل گردد - و درضمن آن چند وجوہات است -

اوّل ایں کہ ہرگاہ کسے شخص کمینہ پیشہ را احیاناً حسب تقدیر تا انقضای عرصۂ یک دو پشت مال و دولت و جاہ و حشمت پایدار ماند اورا ابنای ایں ملک شریف پندارند و اگر کسے انسان را از قوم شریف بہ گردش فلکی مال و دولت و جاہ و حشمت نماند و مسکین و فقیر گردد اورا کمینہ انگارند - دریں صورت شرافت مردم کشمیر متعلق است بہ مال و رزالت ملحق است بہ مسکنت و ابتذال -

وجہ دوم ایں کہ اگر کسے از مردم شریف برای اکتساب معیشت حرفۂ از حرفہای معمولہ مثل نجاری و گلکاری و حلاجی وغیرہ بیاموزد - شرافت او فی الحال زایل گردد - و اگر کسے از مردم رذیل در عمل شرفا مثل خواندن علم و اعمال صالحہ شریک گردد اورا شریف پندارند -

وجہ سوم آں کہ بعضے مردم رذیل مثل ڈوم و ہانجی وغیرہ برای استحصال

شرافت در اقوام شریف لاحق می شوند و خود را بہ خطاب سید یا خان یا گنائی یا شیخ نامزد می سازند در عرصۂ یک دو پشت رزالت اصلی او زایل می شود و شرافت فرعی حاصل می کند۔

وجہ چہارم آں کہ در سابقہ زمان شوخ طبعان کشمیر ہر کسے را از قوم خاص و عام موافق کیفیت و حیثیت واقعی و مطابق عیب و ہنر ذاتی لقبے مقرر می داشتند و آں لقب را بہ زبان کشمیری رِژہ[۱۲۷] می گویند۔ چنانچہ بعضے کساں را از روی درشت مزاجی سیہہ یعنی شیر و ہاپت یعنی خرس و سور یعنی خوک میگفتند۔ و بعضے کساں را از روی گزندگی سرف یعنی مار و بچھو یعنی عقرب می گفتند و بعضے کساں را از روئی پست فطرتی داند یعنی بقر و ہنڈو یعنی گوسفند و ککر یعنی مرغ می گفتند و بعضے کساں را بہ صدور عیب و ہنر یا بہ وقوع افعال نیک و بد لقبے معین می داشتند۔ مثلاً ہر گاہ کسے کار دزدی می کرد او را چور یعنی دزد میگفتند و ہر گاہ کسے صاحب صلوٰۃ می بود او را نمازی می گفتند و اگر کسے پاپوش خوب می پوشید او را پیزار می گفتند و اگر کسے دستار کلاں می بست او را دستار لقب می کردند و اگر کسے احیاناً چیزے فعل نیک یا بد می کرد او را بہماں نام نامزد می ساختند۔

مُدعا کہ از نام ہائی جانوران چرندہ و پرندہ و وحوش و حشرات و بہایم و از لغات عیب و ہنر و افعال نیک و بد و کارہای شایستہ و ناشایستہ ہیچ نامے خالی نماندہ است کہ بنام مردمان این دیار لاحق نہ کردہ اند و ہر حرفے کہ بنام کسے رِژہ مقرر کردہ اند آں لفظ بر قوم و قبیلہ آن ہا مدام مستقل ماندہ است۔ و لقب اصلی آن ہا بالکل زایل و مفقود و نابود شدہ است۔ ازیں رو شرافت و رزالت

[۱۲۷] نامے کہ اشارہ بحقارت کند۔

مردم کشمیر اصلا یافتہ نمی شود و اصلیت قوم تحقیق محققان نمی گردد۔ امّا در دہا قین نام قوم وقبیلہ بر زمینداران باقی است۔

وجہ پنجم۔ آں کہ بعضے مردم کشمیر بہ وطن اصلی خود موسوم کردہ اند۔ چنانچہ پکھلیوال وکاوسہ والیشہ بری وغیرہ موجب آں لقب اصلی قوم آن ہا معلوم نمی شود۔ فقط۔

وجہ ششم۔ آں کہ در اقوام مسلمانان کشمیر بہ کثرت حادثات زمانہ بسیار تغیّر وتبدل واقع شدہ است۔ چنانچہ جمعے کثیر از قوم سادات بہ انقلاب دوران بے سر و پا ماندہ در کار زمینداری افتادہ اند و فے الحال نام سیادت ازاں ہا رفع شدہ با اقوام زمینداراں لاحق شدہ اند و با زمینداراں خویشی و قرابت می سازند غرض کہ بہ وقوع ایں چنیں واقعات اقوام ملک کشمیر را حیثیتے و کیفیتے نماندہ است اکنوں تشریح بعضے اقوام زمینداراں و شہر باشان کہ تاحال بر صرافت خود مستقل ہستند گفتہ شود۔ وبرائے تشریح آن چہار زمانہ قابل یادگار است یکے زمانۂ سابقہ راجہای ہنود۔ دوم زمانہ سلاطین کشمیر۔ سوم عہد شاہان چغتائیہ۔ چہارم وقت حکومت شاہان افاغنہ۔ فقط

اکنوں باید دانست کہ در اقوام مردم کشمیر مثل مردم ہندوستان چہار قوم بنظر می آیند [1] سید۔ [2] مغل۔ [3] پٹھان۔ [4] شیخ۔ امّا بہ انقلاب دور زمانہ ازیں اقوام در کشمیر قومے دیگر منفک شدہ است کہ آنہا را طایفہ دار می گویند و آں مردم حرفت ساز و پیشہ ور ہستند۔

قبائل فرقۂ سادات

زمرۂ سادات ایں دیار در عہد سلاطین کشمیر از روی فترت امیر تیمور و بعضے

از روی قدردانی سلاطین دریں ملک آمده بود و باش ایں جا اختیار کرده اند و شجرهٔ انساب آنها تا حال برابر می گذرد و درحالت موجوده هر کس که بر طریقهٔ شیخیت و پیر مریدی مستقل مانده است شرافت و سیادت او معتبر است و هر کس که با فعال دیگر مستغل شده است سیادت او را چنداں اعتبارے نیست و از زمرهٔ سادات عالی تبار فی زماننا هشت قوم یادگار است اوّل سادات قادریه از احفاد حضرت محبوب سبحانی[۱۲۷۳] رضی اللہ عنہ - دوم سادات نقشبندیه از اولاد حضرت خواجه خاوند[۱۲۷۴] محمود رحمۃ اللہ علیہ - سوم سادات اندرابیه از احفاد میر مبرک اندرابی رحمۃ اللہ علیہ چهارم سادات منطقی دبیهقی از احفاد سید حسین بن سید تاج الدین بیهقی رحمۃ اللہ علیهم - پنجم سادات ده بیدی ششم سادات دداربکی از ذرّیت سید داؤد دداربکی رحمۃ اللہ علیہ - هفتم سادات همدانیه از احفاد سید تاج الدین که عموی حضرت امیر است قدس سرهٔ - هشتم سادات متفرقه که از امصار دیگر آمده دریں جا سکونت می دارند و ازاں جمله بعضے ها کار زمینداری سازند -

و دریں جزو زمان بعضے جهلا برای حصول شرافت خود دعوای سیادت ثابت می دارند و نسب نامه ها اختراع می سازند - از روی عدم امتیاز هیچ کسے باز پرس آنها نمی کند -

قبایل فرقهٔ مغلان

مردم ایں طایفه در زمان سلاطین کشمیر از خراسان و ترکستان دریں جا آمده

۱۲۷۳ه مراد از محبوب سبحانی حضرت شیخ سید عبد القادر جیلانی رض است در ۵۶۱ه مطابق ۱۱۶۱ء واصل بحق شدند ۞

۱۲۷۴ه ۱۰۵۰ه مطابق ۱۶۴۰ء ۞

بود و باش اختیار کردہ اند۔

قوم میر۔ لفظ میر در اصل میرزا است کہ مردم زمانہ آں را ترخیم کردہ اند و اکنون میرزا را میر می گویند و لقب میر درمیان سادات و مغلان مشہور گشت ایں قدر فرق است کہ مردم سادات را لقب میر اول گویند چنانچہ میر مبارک و میر مقبول و مغلان را لقب میر بعد اسم می خوانند۔ چنانچہ عزیز میر و غفار میر لیکن بعض مغلان را از روی تعظیم نام میر اول می گویند چنانچہ میر نازک قادری۔

قوم بیگ۔ درعہد سلاطین کشمیر یادگار زمان شاہان چغتائیہ دریں جا آمدہ اند۔ اکثر ہا منصب دار و رئیس عالی مقدار بودہ اند اکنون احفاد آں ہا پیشہ دری و چاکری اختیار کردہ اند شرافت آن ہا برزالت مبدل گشتہ است۔

قوم اشای۔ در زمان سلاطین کشمیر دریں جا آمدہ اند۔ گویند جدّ آن ہا از مقام عیشادرکہ دہے است در ممالک خراسان آمدہ در مصاحبت بڈھ شاہ سرفراز شدہ بود۔ حالا مردم کشمیر عیشادر را اشای مخفف کردہ اند۔

قوم بانڈے۔ درعہد شاہان چغتہ از ترکستان آمدہ صاحب ثروت و حکومت بودہ اند در کشمیر متوطن شدہ موضع بانڈرپورہ جاگیر یافتند موجب آن آن ہا را بانڈے می گویند۔

قوم بچھ۔ جدّ آن ہا درعہد سلاطین از ترکستان آمدہ موضع بچھ پورہ در کشمیر جاگیر یافتند و دراں جا سکونت می کردند۔ موجب آں قوم آنہا را بچھ خطاب دادہ اند۔[۱۲۷۵]

قوم گانی۔ گویند جدّ آن ہا از محال گورگان آمدہ دریں جا متوطن شدہ بود موجب آن گورگان را مردم خطۂ کشمیر ترخیم کردہ گانی نام نہادہ اند۔

۱۲۷۵ نزد لارنس (ویلی آف کشمیر ص۔ ۳۰۹) ایں پنج قوم یعنی میر۔ بیگ۔ اشائی۔ بانڈے۔ بچھ مغل ہستند ؂

قوم کنٹ۔ گویند جد آن ہا خواجہ حسین کابلی در عہد اکبر شاہ تعمیر باشی قلعہ ناگر نگر شدہ بود پادشاہ بر موقعۂ ملاحظہ قلعہ ایک عدد کنٹھہ کہ زیورے است مشہور شامل خلعت شاہی بوے عطا فرمود موجب آن او را کنٹھ خطاب کردہ اند۔

فرقہ پٹھان۔ اکثر مردم پٹھان در زمان شاہان افاغنہ از کابلستان آمدہ در کشمیر متوطن شدہ اند ہمگی دو فرقہ دریں جا موجود اند یکے خان دوم خیبری لیکن لقب خانی را دریں دیار ہیچ اعتبارے نماندہ است چرا کہ اکثر مردم ڈوم و ہانجی کہ ملازم پیشہ ہستند با انسوار فروش کہ چند گاہ در کابل و پشاور می روند بر خود خطاب خانی لازم می دارند۔

قبایل قوم شیخ [۱۲۷]

اصلی باشندگان کشمیر کہ در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ اند ہمہ ہا را شیخ می گویند و دریں قوم وسعت بسیار است چہ تمامی اقوام طائفہ داراں شاخہای ایں فرقہ است۔

قوم پیرزادہ۔ از جمیع اقوام شیخ فرقہ پیرزادہ اول است بہ ہمیں سبب کہ اسلاف آن ہا بعد قبولیت اسلام خدا پرستی اختیار کردہ و مریدان و معتقداں

[۱۲۷] لارنس نام ہائے آں قبایل افغان کہ در کشمیر متوطن گشتہ کوکی خیل (شاخے از آفریدیاں) یوسف زئی و جوگو خیبری (ختک) نوشتہ است مردان خیبری یا آفریدی کہ در درنگ ہا مے بود و باش می کنند تا حال روایات قبیلۂ خود برقرار داشتہ در پشتو گفتگو می کنند و بوقت روانگی تیغ و خنجر با خود می دارند۔ محل اقامت یوسف زئی قریۂ حمل است و سوائی و نبیری حوالی دیہات بیروہ را آباد کردہ اند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نیز بسیارے از افغاناں را برائے محافظت سرحدات از افغانستان و پشاور طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ افغانان چھی پورہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بہم رسانیدہ اند۔ و اولاد آن ہا تاحال پشت در پشت بر صلاحیت و تقوی و اعمال صالحہ مستقل ماندہ شیوۂ پیر و مریدی می سازند یا بر تولیت مقامات و زیارات مسلط ہستند و بر موقع صلاحیت و تقوی با مردم سادات خویشی و قرابت جایز می دارند و ہم زانوی آن ہا می نشینند و کسانیکہ از شیوۂ پیر و مریدی در گذشتہ بکارہای دیگر عامل می شوند بر حیثیت خود نمانند۔

قوم بابا یا شاہ ۔ ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ لقب فرعی است یعنی کسے کہ بہ اعمال صالحہ و افعال شایستہ مقبول خلایق گردد اورا بابا یا شاہ می گویند۔ رفتہ رفتہ احفاد و ذریّت آن ہا نیز بہمین لقب نامزد می شوند پیش ازین مردم پیرزادہ را نیز بابا می گفتند۔ اکنون شاہ گفتن بہ نسبت پیرزادہ ہا مروّج شدہ است فی الاصل شاہ لقب عام است۔ یعنی ہر کس کہ ذرۂ از قوت ظاہری یا باطنی پیدا نمود اورا شاہ می گویند۔

قوم ملّا یا مولوی۔ ہم لقبے است فرضی یعنی ہر کس کہ بخواندن علوم معقول و منقول کمال حاصل نماید اورا ملّا یا مولوی می گویند۔ و درین ملک چند خاندان عالی شان بود کہ آن ہا را پشت در پشت مولوی می گفتند۔ اکنون ہمگی خاندان مولوی ابو الخیر کہ ہمیشہ آفتاب علم در خاندان آن ہا روشن می بود موجود است۔

(مسلسل) بنا بر عقد و مواصلت با کشمیریاں با باشندگان قدیم مدغم شدہ اند (دہلی آف کشمیر ص ۳۰۹) مردمان یوسف زئی در گمل سکونت می کنند۔

بقول لارنس بسیارے از افغاناں را مہاراجہ گلاب سنگھ برائے محافظت سرحدات حکومت خود طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ در بیروہ اکثر دیہات در قبضۂ افغانان سواتی و بنیری تاحال موجود است۔ افغانان مچھی پورہ بہ سبب عقد و مواصلت با کشمیریاں اصلیت خود را فراموش کردہ اند۔

قوم ملّہ ۔ لقبے فرضی بر چہار طایفہ مقرر کردہ اند۔ یکے[۱] ملّای مسجد کہ مسلمانان را در شہر و دہ ہمیشہ امامت می سازند و طفلان را تعلیم می دہند و بر خیرات و نذورات مردم گذران می سازند۔ دوم[۲] مردم گورکن کہ مردگاں را دفن ہمی کنند۔ سوم[۳] غسّال کہ میت را غسل می دہند۔ چہارم[۴] قبیلۂ در زمینداران مشہور است و آں اصلی است[۱۲۷۷]۔

اکنون تشریح قبایل زمینداراں کہ بہ نسبت آنہا لقب اصلی ہنود موجود است کردہ آید۔ ماگرے۔ ڈانگر۔ نیایک۔ تانترے۔ ڈامر یعنی ڈار۔ بٹ۔ لون[۱۲۷۸] راتھر۔ ایں ہشت قوم در عہد راجہا صاحب سیف و سنان جنگی و پہلوان شاید از قوم کھتری بودہ اند۔ بارہا بغی و فساد ورزیدہ ریاست ہا برہم کردہ اند چنانچہ تذکرۂ آں در تواریخ قدیم مشروحست۔

و در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ لقبے قدیمی بر قبیلۂ آن ہا بدستور موجود ماندہ است۔ ہنوز ہم شرارت ذاتی در نہاد آنہا باقیست و بعضے صنادید ایں اقوام تا عہد شاہان چغتائیہ صاحب حکومت و رئیس ملک بودہ اند کہ در تواریخ ہا مشروحست۔

قوم رینہ ۔ دو گروہ اند۔ گروہ اول از قبیلۂ براہمہ است آں ہا را رازدان ہم می گویند۔ بعد اسلام رینہ لقب قدیمی باقی داشتند۔ گروہ دوم[۲]

۱۲۷۷ بقول لارنس بسیارے از ملاحاں و ڈوم نیز لقب "ملّہ" بر خود اختیار کردہ اند۔ نزد ایشاں ایں لفظ مخرب "ملاح" عربی است کہ در پنجاب بر کشتی باناں اطلاق می شود (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۸)۔

۱۲۷۸ لارنس قبیلۂ لون را از دیش و ڈامر را از شودراں (رذیل ترین مردماں در ہنود) محسوب کردہ است (ایضاً ص ۳۰۶) دہقانان میگویند کہ لونہا از چیلاس آمدہ اند (ایضاً ص ۳۰۶ حاشیہ ۲)

از قبیلۂ راجہای چندر بنسی راجپوت ہستند کہ جدّ آنہا راجہ سوسرم چندر اوایل ~~۱۲۷۹~~ ۵۰۰ھ از نگرکوٹ آمده دریں جا تا سال ~~۱۲۸۰~~ ۷۳۵ھ بر عہده سپہ سالاری و مدارالمہامی نسلاً بعد نسلاً ممتاز بوده اند۔ بعد آں راون چندر مسلمان شده بہ خطاب رینہ یعنی مدارالمہامی سرفراز گشت چنانچہ احفاد او تا عہد اکبرشاه بر عہدۂ ریاست و مدارالمہامی مستقل بوده اند۔ ایں کہ قوم لون خطاب رینہ گی با خود شامل می دارند غلط است و آں قبیلہ علیحده است۔

پنڈت۔ از قوم برہمن صاحب شرافت و تمکین است لقب قدیمی باقی دارد۔

قوم کول۔ از احفاد دتاتری رکھی برہمن بوده اند لقب قدیمی باقی دارند۔ امّا اقوام ~~۱۲۸۱~~ بتو و مانتو۔ ٹھکر و پرے۔ وانی پره پڈر تری کنبی مسلہ صوفی وغیره در عہد ہنود شاید زمیندار پیشہ از قوم شودر یا کایت بوده اند و بعد اسلام ہم بہ ہماں نام مشہور اند۔ ذکر آنہا جائے در تواریخ یافتہ نشد ہمگی ملک احمد بتو و سیده مانتو و جہانگیر پڈر در زمان سلاطین رئیس بوده اند۔ فقط۔

قوم چک۔ جدّ آنہا لنگر چک از دارد ~~۱۲۸۲~~ آمده۔ در عہد سلاطین احفاد او بر عہدۂ کوکہ گی و مدارالمہامی مستقل بوده اند در ~~۱۲۸۳~~ ۹۶۰ھ خود سر شده مدت سی و پنج سال در کشمیر شاہی کرده اند۔

~~۱۲۷۹~~ مطابق ۱۱۰۶ء ؛ ~~۱۲۸۰~~ مطابق ۱۳۲۴ء ؛

~~۱۲۸۱~~ بعض گویند کہ بتو و ٹھکر از کشتواڑ آمده اند (حاشیہ ادبی آف کشمیر ص۔ ۳۰۶)

رائے اکثر مسلمانان ایں است کہ اصل مردمانِ قبیلۂ پنڈت و کول و بٹ و بتو و ریشی و مانتو برہمن است (ایضاً صفحۂ مزبور)

~~۱۲۸۲~~ چیلاس (ایضاً ص ۳۰۸) ؛ ~~۱۲۸۳~~ ۱۵۵۲ء ؛

قوم ملک ۔ ذاتی قبیلہ نیست بلکہ خطاب شاہی است چنانچہ در زمان سلاطین کشمیر تمامی رؤسا و مصاحبان و جاگیرداران و افسران فوج را ملک خطاب می دارند و محافظان راہ ہندوستان و ترکستان را ہمیں لقب بخشیدند ۔ در اصل قبیلۂ ملکان ہمہ ہا شیخ ہستند ۔ دریں وقت مردم ڈوم خود را ملک می گویند ۔

قوم گنائی ۔ بزبان کشمیری منشی را گویند و قبیلہ گنای از قوم برہمن نیکو کار و ذوالاقتدار بودہ است و از صفا دید ایں قبیلہ اکثر ہا رئیس نامدار و اولیای کبار یادگار ۔ از انجملہ ہلمت گنائی تام شخصے نیکو کار مشہور روزگار است ۔ وے کار گوسفند قصابی برخود قبول نمود ۔ اکنون ذرّیت او تمام کار گوسفند قصابی می سازند و در زمرۂ طایفہ داران داخل شدہ اند ۔ سوای آں قوم ڈوم کہ نہایت ارزل ہستند برای خود لقب گنائی پسند می دارند ۔ ازیں رو قبیلۂ گنائی را ہیچ اعتبارے نماندہ است ۔ اکنوں مردم قوم گنائی خود را گنائی گفتن عیب می دانند ۔

قوم ریشی ۔ ذاتی قومے نیست امّا ہر کس کہ بر مجاورت مقابر حضرات ریشیان کشمیر تا یک دو پشت مستقیم مقیم ماند او را ریشی می گویند ۔

اقوام طایفہ داران

در اقوام طایفہ داران دو گروہ اند ۔ ازاں جملہ گروہ اوّل مثل نجار و گلکار و آہنگر و کمہار و قصّاب و دباغ و زرگر و گاذر و خیاز و تنبیر گو جرو غیرہ اہل حرفہ در شرافت و رزالت میانہ روی اختیار کردہ اند ۔ ہمیشہ با اقوام خود خویشی می سازند ۔ چنداں بے حیائی و بے شرمی مرعی نمی دارند ۔ گروہ دوم قوم ڈوم و گلبان و ہانجی و چوپان و بکت از جمیع اقوام ارزل الناس و بدکردار

ہستند۔

قوم ڈوم[۱۲۸۴] - می آرند کہ راجہ پرورسین ہنگام تسلط ہندوستان از قوم ڈوم وچنڈال پلیچ وسانسی و مثلہ کہ ہمہ ہا ہلاک خواہستند پلاٹن سفر برای تصفیۂ شوارع و بار برداری وغیرہ ملازم کردہ بعد اختتام ایام محاربہ و مجادلہ من جملۂ پلاٹن مذکور یک یک نفر برای محافظت مال و دولت مردمان و نگہبانی چارپایاں دہ بدہ مقرر ساختہ ماکول و مشروب آنہا خانہ بہ خانہ راتبہ مشخص گذاشت چنانچہ تاحال معمول است و تا عہد سنگان ہرگاہ کسے را مال بہ دزدی می رفت از ڈوم دہ تاوان می گرفتند مدعا کہ ذریات آن ہا دریں ملک کثرت پذیرفتہ تسلطی حاصل کردند و در عہد سلطان کشمیر مسلمان شدہ ترک ہلاک خوری نمودند و با قوم مسلماناں در ماکول و مشروب مخلوط شدند۔ وسیاہیِ چہرہ وتیرہ درونی خصلت ذاتی دارند و در ہر کار مستعد و چالاک ہستند بالفعل پرورش گاوان دہات و انصرام احکامات حکّام و شقداری و سزاولی و چوکیداری و سائیسی و محافظت خرمن ہا و بردن قسط بہ توشہ خانہ و رسانیدن خطوط حکّام بہ مکتوب الیہ بذمۂ آنہاست و در دزدی و حرام خوری و بے حیای ممتاز اند و در قحبہ گی و حرام کاری بے انباز۔ اکنون کوشش شرافت بسیار می سازند و بر خود لقب شیخ و گنائی و خان و ملہ وغیرہ ملزوم می دارند۔

قوم ہانجی[۱۲۸۵] - مجازاً دریں قوم سہ گروہ اند - امّا در رزالت و بدخوی و

[۱۲۸۴] بعض گویند کہ اقوام ڈوم از اولاد قدیم چکّ اند (حاشیہ ویلی آف کشمیر ص ۳۱۱)

[۱۲۸۵] ملاحان کشمیر از اہم ترین اقوام کشمیر است۔ اگرچہ اطلاع صحیح نسبت اصلیت شاں محال است لیکن از ادّعائے شاں کہ بلحاظ تاریخ بسیار قدیم است می تواں گفت کہ راجہ پربت سین این قوم را از سنگل دیپ آورد۔ ہانجیاں اصلاً از "ویش" بودند و ہمین است (بقیہ بر صفحہ دیگر)

جہالت و بدگوئی ممتاز و در فریب و دغابازی و مال خوری بے انبار۔ ازاں جُملہ گروہِ اوّل بہترہ ہانجیاں اند کہ غلات و ہیزم در کشتی ہای کلان بہ شہر می رسانند۔ البتہ این فرقہ در بے شرمی و بے حیائی چنداں مبادرت مرعی نمی گذارند۔ و گروہ دوم [2] ماہی گیران تالاب اولر و ڈیمبنہ ہانجیاں جھیل ڈل وغیرہ معروف اند۔ امّا از گروہ بہترہ ہانجیان در امور رزالت و جہالت زبردست ہستند۔ گروہ سوم [3] ڈونگہ ہانجیاں

(مُسلسل) کسیکہ در کشتی رانی اظہار ناقابلیت خود کند۔ دیگر ہانجیاں او را طعنۂ "شودر" می دہند بوقت سوال ہانجیاں خود را بہ نوح منسوب می کنند۔ لیکن درست این است چنان کہ از نمائندۂ این قوم معلوم شدہ کہ ہانجیاں اصلاً شباناں بودہ اند :

بقول لارنس پدر ہانجی در عیال خود مرتبۂ بزرگ دارد۔ اولاد نرینہ اموالِ مکتبہ بدست پدر می نہند و او چنان کہ رضایش باشد بہ عیال خرچ کند۔ پسر ہانجی تا وقتیکہ پدر او را اجازت نمی دہد متاہل نمی گردد۔ لارنس ہانجیاں را بہ طوائف ذیل منقسم کردہ است :۔

(الف) ڈیمبنہ ہانز۔ ایناں مع کشتی رانی در کولاب ڈل دریں جا کاشت سبزی نیز می کنند :

(ب) گری ہانز۔ ایناں در کولاب ولر سنگھارا چینی می کنند :

این ہر دو طائفہ درمیان ہانجیاں سرہائے خود را بلند می دارند۔

(ج) ملّاحان بہت

(د) ڈونگہ ہانز۔ کہ از دختر فروشی و دیگر افعال نازیبا باکے ندارند۔ ازیں میان بدترین ملّاحانِ نالہ مار اند کہ بنام "مار ہانز" شہرت دارند :

(ہ) ہک ہانز۔ این طائفہ در دریا ہا شہتیر رانی می کنند۔

(س) گاڈہانز یعنی ملّاحانِ ماہی گیر۔ زنانِ این طائفہ در دشنام طرازی و بدزبانی شہرتِ بزرگ دارند (ویلی آف کشمیر ص۔ ص ۳۱۳ و ۳۱۴)۔

است و این قوم از اقوام دیگر نہایت بد خو است در بے شرمی و بے حیای یکتا و در دیوثی و قحبہ گی بے ہمتا شب و روز زبان فحش و دشنام کاری دائمی دارند۔ از دختر فروشی و قحبہ گی عار نمی دارند۔ چنانچہ باشندگان دیار کشمیر بہ سبب بدکرداری و ناہنجاری قوم ڈوم و ہانجیاں در ربع مسکون ہمیشہ بدنام۔

قوم گلبان[۱۲۸۶]۔ بدخصلت قومی است کہ اسپانِ زمینداران برائے کاہچرائی در یلاق ہا می برند و در غارت گری و قزاقی چالاک ہستند کرنیل میان سنگھ این قوم را بہ قطع بینی و گوش و قتل سخت تنبیہ کردہ بود۔ گلاب سنگھ تمامی اقوام گلبانان در حبس خانہ مغلول ساخت۔ رنبیر سنگھ ہمہ ہا مع عیال و اطفال در گلگت نظر بند گذاشت تاکہ مردمان اندک آسودند۔

قوم چوپان[۱۲۸۷]۔ مویشیان مردمان برای کاہ چرائی در مرغزار ہا می برند۔ در حرام خوری و دزدی شریک گلبانان ہستند و با قوم گلبانان خویشی می سازند۔

قوم بکت۔ برای کسب معشیت تشبیہ ہر قوم می سازند۔ طفلان خود را رقص و سرود آموختہ از بچہ بازی و لواطت عیب نمی دارند با قوم خود خویشی ہمی کنند۔

قوم کنجراں۔ ذاتی قومے نیست ہر کس کہ بریں کار اصرار نمود داخل این قوم شد۔

قوم پارہ دوز۔ در اصل چمار ہستند از پنجاب آمدہ دریں جا متوطن شدہ اند۔ و در زمان سلاطین مسلمان گشتہ ہلاک خوری ترک کردہ اند۔

قوم چوہر۔ این قوم ہم از پنجاب آمدہ اگرچہ مسلمان شدہ اند ہنوز

۱۲۸۶ لارنس اصل گلبانان از ڈوم خیال کردہ است (ویلی آف کشمیر ص ۳۱۲)۔

۱۲۸۷ در کشمیری "پہل" نیز گویند (ایضاً صفحہ مزبور)۔

ہلاک خود ہی می سازند۔

مذاہب کشمیر

دریں وقت باشندگان خطۂ کشمیر ہمگی سہ فرقہ است۔ ہنود مسلمان سکھ کیفیت ہر یکے بدفعات مستقلہ گفتہ آید۔

مذہب اہل ہنود۔ مؤرخان باستان خطۂ کشمیر را از ابتدا شامل آریہ ورت[۱۲۸۸] می دارند چنانچہ در زمان نخستین دریں ملک مذہب آریہ بودہ است بلکہ بعضی ہا ناگ پرستی[۱۲۸۹] می کردند۔ آنگاہ بہ تعلیم و تربیت بزرگ رکھیشران مذہب شیو[۱۲۹۰]

۱۲۸۸ "آریہ" بمد الف وسکون را و فتح یا وسکون ہا بمعنے قوم نجیب و "ورت" بفتح واؤ وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے حلقہ باشد۔ مراد از آریہ ورت (اقامت گاہ آریہ) سرزمین ہند است۔ بنا بر تحقیق مؤلف "انسائیکلوپیڈیا آف بریٹنکا جلد دوم ص ۶۷۲" (شمارۂ نہم مطبوعہ ایڈنبرگ) آریہ لفظ سنسکرتیت بمعنے شخص عالی نسب۔ ابتداء ایں لفظ بحیثیت قوم استعمال می شد۔ لاکن نزد وید آریہ کسے را می گویند کہ در معبود ہائے اندر و اگنی دارائے اعتماد و اعتقاد کلی باشد۔ درزمان مابعد معنیٔ آریہ کلیتہً تبدیل شدہ بمعنے شخصے شد کہ بہ یکے از سہ قوم یعنی برہمن وکھتری و ویش منسوب باشد۔

از امرکوش کہ کتاب مہم لغت سنسکرت است معلوم می شود کہ آریہ از "ار" کہ بمعنے زمین است ماخوذ است۔ دریں صورت قیاس است کہ اطلاق آریہ بر مردمان دہقین و مزارعین می باشد۔ ۱۲۸۹ "ناگ" بفتح نون وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے مار بزرگ باشد۔ ڈاکٹر نالنکشادت در مقدمۂ "گلگت مینوسکرپٹس" جلد ۱ ص ۱ می نویسد کہ "مار پرستی" در کشمیر از قدیم موجود بود و از ہمیں ایں اعتقاد با طراف ہند شائع و منتشر گشت۔ تائید ایں امر کہ کشمیریان "ناگ پرستی" می کردند از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران ہم می شود۔ ازیں کتب ایں امر بہ پایۂ ثبوت رسیدہ است کہ کشمیر از آب پیدا کردہ شدہ است و از مارہا کہ اہم آنہا نیلہ بود محفوظ ماند۔ ۱۲۹۰ برصفحہ دیگر

دریں جا رواج یافت لیکن چهار ورن مقرر شدند یکے برہمن دوم کهتری سوم ویش چهارم شودر۔ ازان میان برہمنان این جا براکل کاسنی دشتی وغیرہ اعلاف در لباس حقیر قناعت کردہ بوفور ریاضات شاقه و ترک لذات وشہوات تہذیب الاخلاق ومشہورِ آفاق شدہ بودند۔ پس بہ مقتضای مشیت ایزدی پیش از سنہ بکرمی پانصد سال در ملک اودھ زیر دامنۂ کوہ ہمالیہ راجۂ پیدا شدہ کپل وست نام و فرزندے داشت موسوم بہ شاک مُنی کہ در آغاز عنفوان جوانی ترک حکمرانی کردہ از لذات شہوانی مجتنب گشتہ بہ تعلیم و تلقین برہمنان مرتاض فوراً بدرجۂ کمال رسیدہ خود را بودھ یعنی عارف خلادان نام نہاد و بعد چندے بہ حرارت ذاتیہ خود ملت جدید یعنی مذہب بودھ اختراع نمودہ عقیدۂ

(مسلسل) سنہ ۱۲۹۰ھ مذہب شیو در کشمیر کہ معروف بہ "ترکا شاسنا" یا "ترکا شاستر" یا مخففاً "ترکا" است قسمے از تثلیث وجودی است۔ بقول ڈاکٹر جگدیش چندر چٹرجی مصنف "کشمیر شیوازم" حصہ اول ص ۳ چاپ سرینگر سنہ ۱۹۱۴ء "مذہب شیو در کشمیر در ابتدای قرن نہم یا در اواخر قرن ہشتم میلادی شیوع پذیر گشت۔ کتب مذہبی این کیش از سہ انواع درج ذیل اند:۔

یکے آگم شاستر کہ مجموعہ الواح الہامی شمردہ شود و قواعد علم لدنی و عملیات می بندد۔

دوم سپند شاستر کہ اصول کیش شیو را تفصیلاً در عبارت سہل بیان کردہ از موشگافیہائے فلسفیانہ اغماض می کند۔

سوم پرتی بگیا شاستر است کہ اصل الاصول وخلاصۂ فلسفۂ دین شیو است۔ بانیٔ فرقہ پرتی بگیا در کشمیر سوم اند بشمار می رود۔ لاکن شخصیکہ قواعد اورا بہ ضبط آورد شاگردش اودیاکر است بُویدانِ فلسفۂ پرتی بگیا نظریہ ہائے آفرینش وتعلقات مخلوق با خالق حسب اقوال سپند شاستر تسلیم می کنند معتقدانِ سپند شاستر یقین دارند کہ ذات خداوندی در حالت ریاضت و زہد بر قلب طالب منعکس می شود۔ فرقۂ پرتی بگیا در وحدتِ خدا یقین دارد۔ سنہ ۱۲۹۱ھ گردہ۔

بهم رسانیده که آفرینش نوع انسان فی الحقیقت یکسان است که در مادۂ ذاتی یکدیگر را تفاوت و تجارت ندارند۔

پس سبب نجات انسانی همان است که مخلوقات را یکسان دانسته از جمیع تلذذات شهوانی و هوا و هوس و مرادات نفسانی اجتناب کرده بر صداقت و پاکیزگی و خلوص و یگانگی راسخ مانده به نسبت جمیع مخلوق خیر و صلاح و نیک اندیشی و مهربانی مبذول داشته خود را نروان یعنی فانی به خدا پندارند۔ همچنیں تعلیم های شایسته به شاگردان خود آموزش داده هر کسے را برای نشر ایں ملت به اطراف و اکناف مامور ساخت۔ ساکنان بهار و مگدھ دیش[۱۲۹۲] را در زندگانی خود منقاد ایں ملت گردانید و پیش از سنۂ بکرمی دو صد و هشت[۲۰۸] سال راجۂ اشوک تاج حکومت هندوستان بر سر نهاده برای خود مذهب بودھ اختیار نمود و در اندک فرصت ساکنان اقلیم هندوستان و ملک برهما و چین و خطا را مطیع و منقاد ایں ملت گردانید۔ همدراں عرصه راجۂ کشمیر که همنام راجۂ اشوک[۱۲۹۳]

۱۲۹۲ھ نام قدیم اطراف ولایت "بهار" هند شرقی بود ؛

۱۲۹۳ھ نزد محققان ایں امر محل نظر است که بلحاظ تاریخی آیا دو اشوک (یکے کشمیری و دیگر هندی) بودند و یا یک۔ از راج ترنگنی دو آشوک مفهوم می شوند و اینکه آشوک کشمیری از آشوک موریا قریباً یک هزار سال مقدم بوده است۔

دکتور سٹاین در مقدمۂ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۶۴ دریں ضمن روایت کلهن را ناقابل اعتبار قرار داده است و همیں از بیان دکتور نلی نکش دت (مقدمه گلگت مینوسکرپٹس ص ۷۔ چاپ سنه ۱۹۳۹ء سرینگر) مفهوم می شود۔ بروایت اش آشوک موریا در اواخر زندگانئ خود کشمیر را فتح نمود و از مشورۂ وزیرش "موگلی پت لتا" داعیان مذهب بدھ باطراف عالم روانه کرد۔ مجهنتکا که یکے از عالمان بزرگ ایں مذهب بود بصوب کشمیر متعین گشت ؛

بُود. برای خود مذہب بُودھ پسندیدہ باشندگان خطۂ کشمیر ہم بہ انقیاد امراُد مذہب بودھ اختیار کردند و رسم و آئین آن مروج نمودند۔ بعد آن شاکھ سہم و ناگ سین کہ از فضلای بُودھ بُودند ترویج این مذہب در این جا بہ خوبی نمودند۔ و پس از عرصۂ چند گاہ چندراچارج با علمای بُودھ بحث و مناظرہ کردہ مذہب شیو را باز فروغ بخشید۔ انگاہ شنکراچارج کہ فقیرے مرتاض بُو با علمای بُودھ مذہب بحث و مناظرہ ہا کردہ مردماں را باندازِ نصایح راہ ہدایت نمودہ شیو مذہب را در ہند و کشمیر باز رواج داد۔

بعد آں بہ مرورِ دہُور در ملک کشمیر مذاہب مختلفہ واقع شدہ۔ بعض ناگ پرست۔ بعضے آفتاب پرست۔ بعضے آتش پرست۔ بعضے دیوتا پرست شدہ از فرقۂ برہمنان قلیلے بر خدا پرستی راسخ ماندہ بُودند۔

و در سنہ ۷۲۴ھ [۱۲۹۴] در واقعۂ ذوالقدر خان تمامی ساکنان کشمیر زیرِ تیغ آمدہ در نفسِ شہر ہمگی یازدہ کس بہ مذاہب مختلفہ موجود ماندہ بُودند۔ کسانیکہ در کمین گاہ جبال متواری شدہ بُودند برآمدہ در اطراف دہات بود و باش اختیار نمودند و بہ موجب عدمِ انتظام حکومت و بہ سبب کثرت حوادث و شدایدہر کسے از صرافتِ ملّتِ خود معرّا ماندہ کالانعام شدہ بُودند ہمدراں ایّام رینچن شاہ طوقِ مذہب اسلام زیبِ گردن ساختہ اکثرے از باشندگان این جا طوعاً و کرہاً در حصنِ متینِ دین محمدی در آورد۔

بعد ازاں سلطان سکندر [۱۲۹۵] بُت شکن لوای تغلّب افراشتہ و ہر جا بُت شکنی کردہ اکثرے از اہلِ ہنود مسلمان نمود۔ امّا بعضے برہمناں کہ در

۱۲۹۴ ۱۳۲۳ء ؛

۱۲۹۵ رجوع شود بہ حاشیہ ـــــہ ص ۱ وہ تاریخ حسن جلد اوّل ؛

اطراف و اکناف گوشہ نشین و خلوت گزین شدہ بُودند بہ تحمل حوادث و نوایب بر ملّت خود راسخ ماندہ سرمایۂ عقیدت از دست ندادند تاکہ سلطان زین العابدین در حکومت خود فرقۂ برہمنان را بہ وفور مرحمت و احسان نواختہ و بہ خواندن علم فارسی مشغول ساختہ بکار و بار ملکی دخیل شدند۔ وکسانیکہ بہ خواندن علم سنسکرت مستقیم ماندند۔ الحال عام فرقہ ہنود را بہ منزلۂ پیر و مرشد و رہنما و مفتی ہستند و باشتہار شہرت خیر اندیشی بڈھ شاہ بسیارے از مفرویان این جا و اکثرے از برہمنانِ ہندوستان کہ شوق سکونتِ این دیار تیمناً بہ خاطر می داشتند معاودت نمودہ درین ملک بود و باش اختیار نمودند۔ چونکہ بسبب واقعہ ذوالقدرخان ملل و مذاہب این جا بہ اختتام رسید۔ ازاں وقت باز از فرقۂ ہنود ہمگی برہمن۔ ویش و شودر درین ملک بود و باش می دارند۔ ازاں جاکہ برہمنان این جا یک فرقہ اند امّا مجازاً دو فرقہ شمردہ شوند۔ یکے ملماسی یعنی باشندگانِ قدیمی این دیار دوّم بانہ ماسی یعنی نوآمدۂ اطراف دیگر و درین دو فرقہ ہمگے برای یک امر اختلافست مردم ہنود را کہ بہ حساب سال قمری ایّام ہائے لوُد بعد عرصۂ سہ سال یک ماہ قمری زاید می شود و آں ماہ زاید را ہر گاہ ملماسیان دو جیٹھ وضع کنند پس بانہ ماسیان بر خلاف این ہا دو ہار وضع خواہند کرد۔ و فرقۂ ملماسیان در ماہ جیٹھ دوم و گروہِ بانہ ماسیاں در دوم ماہ ہار برای رہایش ارواح مردگانِ خود بر چشمۂ چھچھ بوَن نذر و خیرات می سازند فقط :۔

این کہ پنڈتان این جا از دست برہمنان بلاد دیگر اکل و شرب نمی سازند وجہ این است کہ در سابقۂ زمان یکے از ہلاک خوران درین جا وارد شدہ ہمراہ برہمنان این جا مدتے شریک ماکول و مشروب شدہ بوُد

عاقبت خباثت باطنی او معلوم شده ازاں وقت باز برہمنان این جا با برہمنان ممالک دیگر اکل و شرب و خویشاوندی نمی سازند و اختلاف در رسومات مذہبی بہمیں سبب واقع است که لوگاکہ رکھیشر رکھیشر باشندهٔ این دیار در پیش بیاس مُنیشر برای استفادۂ علوم رفته بود و در آں جا بلا اجازت او از جمیع کتب ہای وید و شاستر و پوران وغیره برای پنڈتان کشمیر موافق موسم و طبیعت آنہا یک پوستک ۱۲۹۶ موجز انتخاب کرده آورد که مطابق آں پنڈتانِ این جا رسومات مذہبی ادا می سازند فقط۔ و عطارانِ این جا تمام از فرقهٔ شودر یا کھتری ہستند و عورات آنہا قصابهٔ ۱۲۹۷ سرخ بر سر می بندند و حلقهٔ زر در بینی می اندازند و طور و طرز آنہا با مردم ڈوگره ۱۲۹۸ مشابہت دارد۔

اشاعت مذہب اسلامیہ

تا عہد راجگان ہنود در کشمیر مذہبِ محمّدی صلے اللہ علیه وسلم بالکل شایع نه بود۔ بعد واقعهٔ ذوالقدر خان که راجه ہای کشمیر بے استقلال شدند و از نوع بشر جمعی قلیل به مذاہب مختلفه در این جا بقیة السیف موجود ماندند لیکن ہیچ کسے بر ملّت خود به صرافت نه بودند۔

رینچن شاه که به مذہب بودھ بود وقتیکه بر حکومت کشمیر استقلال

۱۲۹۶ پُستک بضم بای فارسی و سکون سین و فتح تا و سکون کاف در سنسکرت بمعنی کتاب باشد ؛

۱۲۹۷ درست "کتابه" در زبان کشمیری بمعنے رومال باشد که زناں از برنجان خورد و زیور مزیّن کرده بر سر دارند ؛ ۱۲۹۸ ڈوگره قومے است مشہور از نواح کوہستانِ شوالک و مضافات تحصیل سانبه و رام نگر در صوبهٔ جموں (ریاست کشمیر) ؛

یافت بہ کثرت اختلاف ملل مذہبِ اصلی را خلل دیدہ خواست کہ در قلمروِ خود یک ملّت مروج سازد۔ چوں کہ دخول بہ مذہب شیوہ غیر ممکن بُود و در مذاہب دیگر متردد ماندہ بادل خود قرار داد کہ بامدادان ہر کہ را اولِ صبح می بینم بمذہب او می گرایم علی الصباح جناب سید شرف الدین معروف بہ بلبل شاہ کہ بر ساحل آں روی دریای بہت نماز ادا می کرد بہ چشم خود دیدہ نماز و نیاز او پسندیدہ بہ کمال خلوص او را طلبیدہ بہ مذہب او گرویدہ و بہ متابعت او طوعاً و کرہاً خلقت بسیار کہ بہ مذہب مختلفہ بودند مسلمان گردیدند ہمگی برہمنان وید خوان بر دین خود استوار ماندہ از خوف کسے نترسیدند بعد آن سلطان سکندر در ایام حکومت خود جم غفیرے بہ مذہب خود شامل کردہ بہ بُت شکنی اشتہار یافت۔

و نیز حضرت میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ و حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ رونق بخشِ این دیار شدہ از فرقۂ ہنود جمعے کثیر بہ تالیف قلوب و اظہار کمالات خود مسلمان نمودند۔ پس ازاں تا عرصۂ پانصد سال دریں ملک حکومت شاہان اسلامیہ نافذ بُود بہ مقتضائی اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِمْ روز بروز فرقۂ محمدیہ را ترقی بہ وقوع آمدہ مذہب ہنود سُستی پذیرفت چنانچہ فی زماننا دریں ملک دو حصّہ مسلمانان و یک حصّہ ہنود خواہند بود۔ اکنون در فرقۂ محمدیاں سہ گروہ شدہ اند یکے اہل سنت و جماعت دوم اہل تشیع سوم وہابیۂ خارجیہ۔

اشاعت مذہب شیعہ

مورخان می نگارند کہ در ~~۱۲۹۹~~ ۸۹۲ھ در عہد سلطان حسن شاہ میر شمس عراقی

۱۲۹۹ مطابق سنہ ۱۴۸۶ء

که از فضلای اهل تشیع عالم اجل و دانای بے بدل بود از جانب سلطان حسین[۱۳۰۰]
میرزا والی خراسان به کشمیر آمده مکتوبے از سلطان معه یک پوستین کهیشی که از
پوشش خاص سلطان بود برای حسن شاه آورده و اظهار فرمایش بعض
تحایف نمود۔

همدراں ایّام حسب مشیّتِ آله سلطان حسن شاه پوستین حیات دریده
ازجهان فانی درگذشت۔ و میر شمس عراقی تا عرصۂ هشت سال دریں جا اقامت
نموده و خود را بنا بر تقیّه در سلک مریداں بابا اسماعیل کبروی که شیخ وقت بود
درآورد و ارادت خاص به او ظاهر کرده حیثیتے بهم رسانید۔ چون بر تقیۂ ذاتی
و وضع شایستگی و آراستگی ظاهرش که زبانے و حسن بیانے داشت بعض علوم
غریبه حی دانست شاید بابا اسمعیل به مریدان خود گفته باشد که مصاحبت این
مغل غنیمت پندارند۔ موجب آں بابا علی نجار که از خلفای برجستۂ حضرت
بابا بود برابطۂ ظاهری و باطنی با وے پیوست با همدیگر خلوص و یگانگی ظاهر
نموده متحد گشتند تا که میر مذکور عقیدۂ خود به خاطرش موثر گردانید بذریعۂ او
بعضے کسان را اغوا نمود۔ و درمیان امرای کشمیر طرفه نفاقے انداخته باز
بطرف خراسان رجعت کرد۔

چونکه سلطان حسین میرزا[۱۳۰۱] از خلل باطنی او آگاه گشته از نوکری خودش
معزول نمود بنا بریں بعد عرصۂ دوازده سال باز عازم کشمیر شد۔ پیش از آمدن
خود کسے را برای تحقیق احوال به کشمیر فرستاد و معلوم ساخت که خدمت
بابا اسماعیل به کبرسن رسیده و دامن از صحبت خلق کشیده بازار بابا علی گرم
است و خطے برای بابا علی نوشت که من ترک دنیا کرده خلافت از سید محمد نوربخش

۱۳۰۰ (۱۵۰۶ - ۱۴۶۹ء) ۞ ۱۳۰۱ صحیح "چوں" است ۞

یافتہ بہ کشمیر می آیم و بابا علی بکثرت و ہنگامۂ تمام بہ استقبال اُو برآمدہ و اعتقاد تمام بہم رسانیدہ در خانقاہ خود نشانید۔ و مریدان خود حوالۂ او میکرد و اظہار نسبت سید محمد نور بخش برای فریب عوام می نمود و میر شمس عراقی در اندک فرصتے بازار خود گرم کردہ باہر کسے اختلاط و ارتباط فرمود رفتہ رفتہ مذہب شیعہ را بہ تدریج رواج داد و بہ سعی و ترغیب بابا علی بعضے امرای کشمیر مطیع و منقاد او گشتہ در محلۂ جڈی بل خانقاہ دو طبقے بنا ساخت۔ و دراں جا سکونت نمودہ و خلوت ہا بجا آوردہ بریاضت شاقہ درمیان شہر شہرت یافت و با ملازمان سلطان معرفتے بہم رسانیدہ بظہور خوارق و کرامات مزورہ سادہ دلان را فریب دادہ بہ مذہب خود گردانید۔ و درمیان شہر و اطراف دہات بہ اعانت مخلصان بابا اسماعیل در انحراف مذہب حق الامکان کوشیدہ پنہانی سادہ دلان و پست فطرتان را تعلیم و تلقین می داد لیکن تاحیات محمد شاہ ہیچ کسے اشاعت مذہب تشیع اصلاً نہ توانست کرد۔ دران اثنا ملک کاجی چک کہ خالوی محمد شاہ و مدار المہام سلطنت بود بہ اتفاق غازی خان و ملک موسی رینہ رجوع بہ شمس عراقی نمودہ بہ مذہب او گردیدند و مطیع و منقاد او شدند و شمس عراقی باطاعت آن ہا تقویت یافتہ بہ اجرای مذہب خود علانیہ مشغول شد و کتابے احوط نام در مذہب شیعہ تصنیف کردہ شایع ساخت و بابا علی در محلۂ حسن آباد بیشتر باعث ترویج گشتہ مذہب خود را فروغ بخشید۔ و ہمہ بابا ہای حسن آباد و بابا پورہ وغیرہ از اولاد بابا علی مذکور اند۔

بعد ازاں در وقت خود بابا خلیل و بابا طالب[۱۳۰۲] و شیخ حسن جڈی بلی

۱۳۰۲؎ بابا طالب اصلش از اصفہان است۔ در زمان حکومت چکاں بکشمیر رسید (بقیہ بر صفحہ دیگر)

این مذہب را تائید نمودہ شیوع ساخت۔ انگاہ در حکومت چکان مذہب شیعہ را قوت پیدا شدہ مردماں جوق در جوق جبراً و کرہاً داخل این ملّت شدند و در عہد امیر خان جوان شیر نیز تقویت پذیرفتند۔

اشاعت مذہبِ وہابیہ

محمد نصر شامی در تاریخ شام رقمطراز است کہ عبدالوہاب[۱۴۰۳] نام شخصے بُود در کوہستان نجد از احفاد حضرات شاذلیہ[۱۴۰۴] بہ علوم غریبہ آراستہ و بہ فنون عجیبہ پیراستہ. شاید بہ ہجوم وساوس شیطانی یا برای انجاح ہوای نفسانی یا بہ نظر حصول شوکت و حکمرانی برخلاف مذاہب اربع مذہبے دیگر از خود ایداع نمود و برای اشاعت احکامات فروع و اصول آن کتابے جدید مسمی بہ کتاب التوحید تسوید نمود۔ و جمیع مجتہدان و مسلمانان سلف را حکم تکفیر دادہ از بلاد یمن و مسقط و نجد جم غفیرے مطیع و منقاد خود گردانید ایضاً برای ترجیح مذہب خود خار خار تسخیر ممالک ہموارہ بہ خاطر

(مسلسل) چوں بہ فنون علوم آراستہ بود قبولیتی بہم رسانید۔ نزد سلاطین و امراء زمانِ خود اعتبار بسیار داشت۔ چوں رحلت نمود در محلۂ بابا پور (محلۂ از سرینگر) در مزار بابا خلیل آسود از شعر و سخن بہرۂ وافر داشت (واقعات کشمیر ص ۱۱۴)

۱۴۰۳ درست محمد بن عبدالوہاب رح متوفی ۱۲۰۶ھ قائد تحریک نشاۃ ثانیہ ملت اسلامیہ است کہ بہ حُسن مساعی آں جناب در عرب و دیگر ممالک اسلامی رواج یافت۔ آنجناب نہضت خود را نام "مذہب التوحید" دادہ در احیاء کتاب و سنت سعی بلیغ نمودند۔ در ممالک غربیہ این تحریک بنام "وہابیت" شہرت دارد۔ "تحریک وہابیہ" حقیقتہً تحریک جدید نیست بلکہ ہماں تحریک و نہضت است کہ امام ابن تیمیہ حرانی رح قریباً پنج و نیم صد سال قبل در ۱۳۲۸ھ برائے احیاء ملت و استیصال کفر و شرک آغاز فرمودند۔

خلاصۂ تحریک وہابیہ این است کہ عبادت و بندگی محض سزاوار ذات (بقیہ بر صفحہ دیگر)

می داشت بحسب تقدیر در سنه ۱۲۰۳[1305] سلطان سلیم[1306] در روم خروج کرده فرزندان عبدالحمید خان[1307] متوفی را از سلطنت معزول داشته تا عرصهٔ پانزده سال در بلاد روم طبل حکومت نواخته از دست مصطفیٰ خان کشته شد و در سلطنت روم فتنه و فساد و بغی و عناد روی داد۔ عبدالوہاب موقع غنیمت دانسته در

(مسلسل) باری تعالےٰ است۔ عقیدهٔ شفاعت و وسیله جوئی نوعے از شریک است همچناں استعانت از مقابر اولیاء شرک است۔

نهضت وہابیه در ابتداء قرن نوزدهم میلادی در عرب و شام منتشر گشت و در عرصهٔ قلیل بیشتر از مردان متعبین ایں جماعت شدند۔

(اسلامک ریویو، انگلستان شمارهٔ نومبر سنه ۱۹۵۱ء)

۱۳۰۴ شاذلیه فرقه ایست از مسلمانان منسوب به الشاذلی۔ بانی او ابوالحسن علی بن عبدالله الجبار الشریف الزرویلی (۱۱۹۶ – ۱۲۵۰ھ) یکے از صوفیان مراقش و بانیٔ فرقهٔ شاذلیه بود۔ از تالیفاتش اوراد وظائف "حزب البحر والبر" و "حزب الفتح" و "حزب الکبیر" یادگار است (جامع اللغات اردو ص ۲۴۲ چاپ جامع اللغات کمپنی لاهور)

۱۳۰۵ مطابق سنه ۱۷۸۸ء :

۱۳۰۶ سلطان سلیم ثالث پسر مصطفیٰ ثالث سلطان روم است۔ در سنه ۱۷۸۹ء بعد وفات عم خود سلطان احمد رابع تخت نشین شد۔ در عهدش محاربهٔ عظیم مابین فرانسیسیاں و روسیاں افتاد۔ فرانسیسیاں از دست انگلیسیاں شکست خوردند۔ در سنه ۱۸۰۷ء برخلاف او بغاوت شد و از تخت معزول کرده شد (جامع اللغات اردو ص ۳۸۷ چاپ جامع اللغات کمپنی لاهور) ۱۳۰۷ عبدالحمید خان اوّل بن احمد ثالث (۱۷۲۵ — ۱۷۸۹ء) در سنه ۱۷۷۴ء بر تخت خلافت نشست۔ در عهدش محاربه هائے عظیم مابین ایرانیاں و روسیاں افتاد بکووینیه که در مقبوضهٔ سلاطین عثمان بود در تسلط آسٹریا رفت و روسیه بر کریمیا و بسربیه قابض شد (ایضاً ص ۵۷۸)

۱۳۰۸ھ
۱۲۱۸ سنہ بروز جمعہ بر منبر برآمدہ تقریر کرد کہ "در سلطنتِ روم ہرج و مرج واقع شدہ۔ اکنون سزاوار سلطانی کسے را نمیدانم شمارا برای تنسیق مملکت پادشاہے ضرور باید بُود ہر کس کہ از ابنای جنس خود افضل می دانید اورا بر جہان بانی و حکمرانی مستقل بگذارید"۔ حاضراں بدیہہ در جواب گفتند کہ بغیر ذات گرامی شما دیگرے سزاوار این نامی نیست فی الحال او را بیعت نمودہ بہ خطاب امیر المومنین ملقب کردند۔

پس عبدالوہاب بر مسند حکومت نشستہ مطابق منشای خود اجرای احکامات کردن گرفت و دلایل الخیرات و قصیدہ بردہ و بعضے کتب ہای فقہ بسوزانید و در شان انبیا و اولیاء رطب و یابس گفت۔ و درمیان مساجد ذکر و اوراد منع نمود و عید مولود شریف بدعت دانست و بر منار ہای کعبہ و مدینہ درود و سلام ہر کہ می خواند از تیغ گذرانید۔ و زیارت روضۂ مطہرہ و استمداد از اولیا بدعت دانست و تفسیر قرآن را موافق منشای خود تجدید نمود و مقابر اولیا را مسمار ساخت۔ می گفت یا رسول اللہ گفتن کفر است علم صرف و نحو و لغت بدعت است امانت اللہ یا ولی اللہ نام کردن و در گورستان قرآن خواندن و پیغمبر خدا را وسیلہ دانستن و ولی اللہ را در قبر ندا کردن و نذر و ہدیہ بہ نام اولیاء دادن و از بزرگان استمداد خواستن و تبرک جستن عین کفر است۔ می گفت از کردۂ پیغمبر این عصا بما بسیار مدد کند۔ پسران و خویشان خودش کہ ہر کسے لایق و فایق بُود برائے حکومت و قضایا بہ اطراف و اکناف فرستادہ حکم داد ہر کس کہ متابعت مذہب ما نہ کند و بر کتاب التوحید عمل نہ سازد او را بہ قتل رسانند۔ موجب آں در کوہستان نجد و یمن وغیرہ متابعان مذہب اربعہ و مذہبِ خود را رواج دادند۔

۱۳۰۸ھ ۱۸۰۳ء ؛

و در سنہ ۱۲۲۱[۱۳۰۹] عبدالوہاب بقضای خود از جان درگذشت۔ و پسرش سعود کہ بسیار طرار و ہشیار بود بر مسند خلافت او جلوس نمود فوراً علم تجبر افراختہ صمصام خون آشام از نیام آختہ قوم بنی سعد و بنی ثقیف را در شہر طایف قتل عام ساختہ دراں جا مسجد حضرت ابن عباس[۱۳۱۰] از بنیاد بر انداختہ بہر جا شطرنج نہب و غارت باختہ ارادۂ بطحی نمود۔ و پیش از یورشش خود کتاب التوحید با تہدید و وعید شدید نزد شریف مکہ رسانید۔ و شریف مکہ ۱ محرم بروز جمعہ کتاب مذکور در پیش علمای وقت کہ دراں جا برای طواف مجتمع بودند گذرانید۔

و بعد مطالعہ و مزاولۂ آں مولوی عمر ابن عبدالرسول کہ از علمای نامدار بود جواب آں بدیہۃً تصنیف کردہ بر مصنف آں حکم تکفیر تحریر نمود۔ و مولوی عقیل و مولوی حسین مغربی و مولوی عبدالملک مہر تصدیق بر آں ثبت فرمود۔ دراں حالت مجروحان طایف وارد مکہ شدہ خبر ورود سعود بمسامع مجامع رسانیدند۔ و بخوف او اہل مکہ و حاجیان اطراف در بیت اللہ در آمدند و ابو حامد خطیب مکہ بر منبر بر آمدہ مردماں را تحریص و ترغیب غزا نمودہ۔ خون سعود ہدر فرمود۔ روز شنبہ ہشتم محرم سعود داخل مکہ شدہ صمصام خون آشام برقتل عام از نیام برکشید و در زمین حرم بلکہ در بیت اللہ اہل اسلام را از خاص و عام کار بہ اتمام رسانید و در خزینہ بیت المال کہ طلا و نقرہ و اسباب و قماش و دولت بیحد و عد موجود

[۱۳۰۹] مطابق ۱۸۰۶ء ؛

[۱۳۱۰] حضرت عبداللہ ابن عباس رض عمزادۂ نبی اکرم صلے اللہ علیہ وسلم سہ سال قبل از ہجرت بہ مکہ مکرمہ متولد شدند۔ در تفسیر قرآن مجید مہارت تامہ داشتند۔ عرصۂ چند در خلافت حضرت علی کرم اللہ وجہہ حاکم بصرہ بودند۔ آخر بعمر ہفتاد سالگی در سنہ ۶۸۷ء مطابق سنہ ۶۸ھ واصل بحق شدند (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۷۰) ؛

بود در تصرف خود نمود و شریف مکہ با نبیل و خدم در جدہ گریختہ رفت و بعضے اہالیان مکہ بہ خوف جان در مغارہای کوہستان پنہان گشت۔

وسعود بعد نہب و غارت آن بلاد رُو بہ مدینۂ طیبہ نہادہ دست تطاول دراز کرد و ساکنان شہر را مثل واقعۂ حرہ قتل عام نمود و جمیع مساجد و مقابر منہدم ساخت بلکہ بیل و کلند آوردہ اساس فیض اقتباس روضۂ مطہرہ کشیدن گرفت۔ ناگاہ ثعبانے عنید از سوراخ زمین ظاہر گردید کہ بہ تخویف و ترہیب اُو مردمان ترسیدند و در شعاب اختفا خزیدند پس ازاں عراق و حجاز و یمن را متصرف شدہ متابعان مذاہب اربعہ بہ ہر جا زیر تیغ آوردہ اکثر ہا مطیع و منقاد خود گردانید۔

و در سنہ ۱۲۲۳ھ[۱۳۱۱] بنجم حمید الثانے سلطان محمود[۱۳۱۲] بر تخت روم جلوس فرمودہ اطراف و بلاد را ضبط و ربط نمود۔ و محمد علی[۱۳۱۳] باشا[۱۳۱۳] با جنبش پرطیش بہ سبیل اگن بوٹ[۱۳۱۴] برای گوشمالی

۱۳۱۱ھ مطابق روز آدینہ ۲۹ ماہ جولائی سنہ ۱۸۰۸ء ؎

۱۳۱۲ھ سلطان محمود ثانی (۱۷۷۵ — ۱۸۳۹ء) پسر احمد چہارم است۔ بعد معزولی عم خود سلطان سلیم سوم در سنہ ۱۸۰۸ء سی ویکم سلطان گردید۔ در سنہ ۱۸۲۱ء یونان از ترکان آزاد گردید و در سنہ ۱۸۲۸ء جنگے مابین حکومت برطانیہ و فرانس رونما گردید (جامع اللغات ص ۴۸۴) ؎

۱۳۱۳ھ محمد علی پاشا (نائب) در سنہ ۱۷۶۹ء متولد شد۔ وقتیکہ مابین انگلیسیاں و فرانسیسیاں در مصر جنگ برپا می بود، محمد علی با افواج ترکیہ۔ وانۂ مصر گردید تا در مقابلۂ فرانسیسیاں معاونت انگلیسیاں کند۔ در سنہ ۱۸۰۱ء چوں فرانسیسیاں شکست خوردند و از مراجعت انگلیسیاں در مصر ہرج و مرج واقع شد۔ محمد علی موقع را غنیمت شمردہ اعلان استقلال کرد۔ از روئے معاہدۂ سنہ ۱۸۴۱ء انگلیسیاں حق اولادش نسلاً بعد نسلٍ بر سلطنت مصر تسلیم کردند۔ محمد علی پاشا در سنہ ۱۸۴۹ء فوت شد و بجائش نبیرۂ او محمد سمعیل پاشا خدیو مصر شد (بقیہ بر صفحہ دیگر)

سعود تعیین فرمود و ہمدران ایام سعود در مکہ ورود کردہ ساکنان مکہ از صغیر وکبیر حاضر نمود و گفت شما بگوئید کہ کدام کس از شما بہ تکفیر من حکم فرمودہ است ہمہ ہا اشارہ بہ مولوی عمر نمودند او را پیش خود استادہ کردہ گفت "السلام علیک یا شیخ المکۃ والعرب" مولوی در جواب گفت "وعلیک السلام یا شیخ النجد" سعود گفت مرا تشبیہ بہ ابلیس دادی۔ مولوی گفت ہمچنانکہ تو مرا بہ وطن یاد کردی من ہم ترا بوطن یاد کردم۔ گفت بہ کدام دلیل مرا کافر میدانی گفت بہ دلیل کتاب التوحید۔ گفت چگونہ گفت پدرت می نویسد کہ ہرگاہ کسے بہ یای ندا حضرت را یاد کند وے کافر است۔ ای سعود ناحال ہیچ کسے مگر در دنیا مسلمان نہ بود کہ جمیع صحابہ و تابعین و تمامی مسلمانان روی زمین "السلام علیک ایھا النبی" ہمیشہ در نماز می خواندند مگر بزعم شما ہمہ ہا کافر بودہ اند ہر کس کہ حلال را حرام پندارد وے کافر است۔ مدعا کہ بہ دلائل بسیار او را ملزم ساخت سعود خشم آلود شدہ بر قتل مولوی عمر فرمان داد مولوی نعرۂ شدید برکشید (یا احکم الحاکمین) ہمان وقت بریدے از جدہ رسیدہ خبر رسانید کہ جنود مسعود سلطان محمود در ینبوع ورود نمود بہ استماع این خبر سعود نا محمود را دست و پا گم شدہ مولوی عمر از قتل نجات یافت۔ آنگاہ سعود در جدہ فرمود آمدہ تلاقی فریقین روئداد و بعد قتال و جدال بسیار سعود مفرور شد۔ ہرب السعود الخارجی تاریخ یافتند۔ ابراہیم پاشا[۱۳۱۶] تا نجف تعاقب نمودہ متابعان[۱۳۱۵]

(مسلسل)

(قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۹۷)

[۱۳۱۴] قسمے است از کشتی کہ بہ زینت نہر دل می رود ؞

[۱۳۱۵] ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء ؞ [۱۳۱۶] ابراہیم پاشا پسر محمد علی پاشا خدیو مصر بود۔ در ۱۷۸۹ء متولد شد۔ در ۱۸۱۹ء از محاربات وہابیہ و فتوحات دیگر (بقیہ بر صفحہ دیگر)

وے را بہ ہر جا قتل عام کردہ تخم وہابیان از جہاں برداشت لیکن در حدود مسقط و یمن بعضے کساں را اعتقاد مذہب او بہ خاطر پنہاں ماندہ بر کتاب التوحید عمل می کردند۔

دراں اثنا سید احمد خان[۱۳۱۷] کہ از اعاظم ہندوستان بود بہ بہانہ حج چند سال

(مسلسل) نام پیدا کرد۔ در ۱۸۴۷ء چوں محمد علی پاشا از حکمرانی معذور شد، ابراہیم پاشا بہ قسطنطنیہ رفت۔ باب عالی او را نائب محمد علی تسلیم کرد۔ بتاریخ ۹ ماہ نومبر ۱۸۴۸ء بعد از مراجعت از انگلستان در قاہرہ فوت کرد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۴)

۱۳۱۷ حضرت سید احمد شہید رح پیشروے تحریک نشاۃ ثانیہ اسلامیہ ہند قرن نوزدہم میلادی بودند۔ در ماہ صفر ۱۲۰۱ھ مطابق نومبر ۱۷۸۶ء در شہر رائے بریلی (ولائت اتر پردیش ہند) متولد شدند۔ نام والد بزرگوار آنجناب مولانا سید محمد عرفان بود۔ از عہد طفولیت از شخصیت حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی متاثر بودند۔ چوں حاضر بارگاہ شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح برائے تعلیم و تعلم بہ شاہ عبدالقادر دہلوی کہ برادر خورد بودند سپرد کردند حضرت سید احمد شہید رح بعد از تکمیل علوم متداولہ در سلسلہ نقشبندیہ قادریہ بدست حق پرست حضرت شاہ عبدالعزیز رح بیعت کردند۔ الا در مسئلہ تصور شیخ کہ طریق سلاک نقشبندیہ است معترض شدند کہ از کتاب و سنت مستند نیست حضرت شاہ عبدالعزیز ازیں استقامت ایمان مرید خود شاد شدند و آفرین خواندند حضرت سید شہید رح چند سال در سیاحت ممالک عربیہ مصروف گشتند، در ۱۲۳۹ھ مطابق ۱۸۲۳ء بعد از حج بیت اللہ مراجعت فرمائے ہند شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح مرد قوی و توانا بودند۔ قریباً دہ سال در مصاحبت امیر خاں والی ٹونک (۱۷۶۸—۱۸۳۴ء) بودہ از استعمال آلات حرب تفنگ و گلولہ اندازی کما حقہ واقف شدند چوں امیر خاں بتاریخ ۱۵ دسمبر ۱۸۱۷ء معاہدہ با انگلیسیاں نمود، حضرت موصوف ترک مصاحبتش کرد۔ چوں در ہند زوال مسلماناں شروع گردید و اقوام جاٹ و راجپوت و مرہٹہ و سکھ برائے استیصال مسلماناں سر برافراختند، حضرت موصوف نہ جذبۂ احیائے حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

دربلاد یمن و مسقط و نجد سیر و سیاحت می کرد۔ و بہ مطالعہ کتاب التوحید مذہب وہابیہ برخود قبول ساختہ بہ جانب ہند باز رجعت نمود۔ دراں جا مولوی اسماعیل دہلوی که ۱۳۱۸

(مسلسل) الہیہ سرشار گشتہ پیروانِ خود را تبلیغ جہاد و سرفروشی کردند۔ فی الفور پنج صد افراد دعوت آنجناب را لبیک گفتند۔ چوں مظالم سکھاں بر مسلمانانِ پنجاب و سرحد از حد گذشتہ بود حضرت جہاد با سکھاں مقصد اولین تحریک خود قرار دادند۔ در سنہ ۱۸۲۶ء حضرت سید شہیدؒ از راہ خیرپور (سند) وارد غزنی و قندھار شدند۔ قبیلہ بارک زئی که از ساکنانِ ایں خطہ اند بہ سردمہری و بے اعتنائی پیش آمدند۔ اما یوسف زئیاں که مابین پشاور و دریائے سندھ سکونت کنند حضرت موصوف را وعدہ امداد خود دادند۔ افراد ایں قبیلہ که از جنگجویان آں ولایات محسوب می شوند وجود آنجناب را بہ مقابلہ یار محمد خان حلیف مہاراجہ رنجیت سنگھ غنیمت شمردہ معاون و مددگار آنجناب شدند از پشاور ایں لشکر مجاہدانِ اولوالعزم اسلام براہ چارسدہ و نوشہرہ وارد اکوڑہ (خٹک) شدند۔ دریں جا حضرت موصوف بلغار سکھاں که بہ سرداری بدھ سنگھ سندھیانوالہ بود، در ماہ نومبر سنہ ۱۸۲۶ء پس پا نمودند۔ گویند که دریں اثناء یار محمد خان کوشش زہر دادن آنجناب کرد۔ لاکن ناکام شد۔

بعد چندے در سنہ ۱۸۲۹ء در جنگ یار محمد خان ہزیمت خوردہ فوت شد۔ در نتیجہ ایں جنگ سلطان محمد برادر یار محمد خان بر شہر پشاور قابض شد۔ در سنہ ۱۸۳۰ء بجنگ سوم مابین افواج خالصہ (سکھاں) و مجاہدان اسلام وقوع یافت۔ سپہ سالارئ سکھاں بدست ہری سنگھ نلوہ و جنرل الارڈ بود دریں جنگ حضرت سید شہیدؒ بنا بر قلت افراد پسپا شدند۔ لاکن ازیں صدمہ بد دل نہ شدہ بعد از چند ماہ لشکر خویش را ترتیب نو دادہ بعد از معرکہ خونیں سلطان محمد خان حلیف سکھاں را ہزیمت دادہ قابض پشاور شدند۔ (گردہ)

حضرت سید احمد شہیدؒ یکے از ائمہ اسلام و اعاظم ملت اسلامیہ ہند شمردہ می شوند بحکم آں جناب در پشاور کانہائے شراب بند شد۔ در عرصۂ قلیل افعال ناز یبا (بقیہ بر صفحہ دیگر)

ازاقربای مولوی عبدالعزیز^۱۳۱۹^ بود اولاً مرید او شده بہ طفیل او جمعے کثیر در حلقۂ متابعت او در آمدند۔ و مولوی اسماعیل کتاب تقویۃ الایمان^۱۳۲۰^ در تائید کتاب التوحید تصنیف

(مسلسل) غیر مشروع کلیتہً ممنوع گردید و شرک و بدعات را قلع قمع شد۔ حضرت موصوف اطاعت کتاب و سنت و اثبات توحید باری تعالیٰ را مقدم داشتہ تلقین کردند۔

در ۱۸۳۱ء حضرت موصوف بر مشورۂ مولوی شاہ اسماعیل شہید رح کہ یکے از تابعین آنجناب بودند خواستند کہ مسلمانانِ کشمیر را کہ در جور و تعدی سکھاں بودند خلاصی دہند۔ چوں بہ بالاکوٹ کہ چہل و پنج میل شمال ایبٹ آباد برلب رود کنہار واقع است رسیدند، فوجے از سکھاں کہ در سرکردگی شہزادۂ شیر سنگھ بود مخافتہً بر مجاہدین یلغار آورد و حضرت موصوف با دیگر غازیانِ اسلام جام شہادت نوشیدند۔ ایں حادثہ در ماہ ذیقعدہ ۱۲۴۶ھ مطابق مئی ۱۸۳۱ء واقع شد۔ (قاموس المشاہیر جلد اوّل ص ۳۱۴ و ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸ و کشمیر جلد دوم ص ۷۳۴)

۱۳۱۸ حضرت مولوی شاہ اسمٰعیل شہید (۱۷۸۱ — ۱۸۳۱ء) خلف الصدق مولانا عبدالغنی و نبیرہ حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی بودند۔ در آخر حلقہ بگوش ارادت حضرت سید احمد شہید رح شدہ و در جنگ سکھاں ہمراہی آنجناب کردند و ہماں جا شہید شدند۔ از تصنیفات شاہ اسمٰعیل شہید رح رسالۂ در اصول فقہ و تقویۃ الایمان معروف است (جامع اللغات اردو ص ۱۹۸)

۱۳۱۹ عبدالعزیز رح (شاہ) محدث دہلوی خلف الصدق حضرت امام شاہ ولی اللہ محدث رح دہلوی بودند۔ پیدائش آنجناب در ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء در دہلی شد و نام تاریخی "غلام حلیم" نہادہ شد۔ بعد از تحصیل علوم از پدر بزرگوار در تدریس و ارشاد مشغول شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح عالم باعمل و محدث مشہور بودند۔ از تصانیف آنجناب کتب ئے سر الشہادتین و بستان المحدثین و تفسیر فتح العزیز معروف است۔ بتاریخ ۷ ماہ شوال المکرم ۱۲۳۹ھ مطابق جون ۱۸۲۴ء واصل بحق شدند۔ شاعرے در بیت ذیل تاریخ وفات آنجناب یافتہ است:— ع
بے سر و پا گشتہ اند از دست بیداد اجل عقل و دین لطف و کرم فضل و ہنر علم و عمل (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۶۴)

بقیہ بر صفحہ دیگر

گروہ شایع ساخت بلکہ بہ خیال حصول جاہ و ثروۃ و اشاعت این ملت سید احمد خان را بر خلافت بر انگیختہ فوجے کثیر فراہم آوردند و بہ نیت غزا با فوج رنجیت سنگھ در حدود پیشاور و ڈیرہ غازی خان و ہزارہ بارہا مقابلہ نمودند عاقبت ہمہ ہا در بالاکوٹ حدود پیشاور مقتول شدند۔ ازاں باز در ہند و پنجاب رسم و آئین این ملت روز در ترقی است چنانچہ اکثرے از علمای نامدار آں دیار این طریق را شعار خود دانستہ تاحال بہا کتاب در تائید آن تصنیف کردہ اند۔

خصوصاً فی زماننا سید صدیق حسن خان نواب بھوپال کہ از علمای برجستہ روزگار است در اشاعت این ملت مجتہد و متن شدہ در وثوق این ملت و توہین مذاہب اربعہ و تردید مقلدان دفترہا نوشتہ است و باچندکس از ساکنان این دیار بہ ترسیل رسل و رسایل ابواب مؤاخات و مواسات مفتوح داشتہ کتابہای

۱۳۲۰ کتاب تقویت الایمان بہ زبان اردو است و در کلکتہ مطبوعہ شدہ است۔ اول کمتر است این کتاب بدو حصہ منقسم است حصہ اوّل از تصنیف مولانا شاہ اسمعیل و حصہ ثانی کہ در مرتبہ از کردہ غیر خیال کردہ میشود۔

در تمہید کتاب حضرت شاہ اسمعیل تردید این امر می کند کہ کلام خدا را فقط دانایان می تواں فہمید۔ خدا خود می گوید کہ ما قرآن مجید را بہ طرف "امی" مرسول داشتہ ایم۔

بقول شاہ اسماعیل مرد موحد را اعتقاد در دو شئی ضروری و لابدی است۔ یکے اعتقاد وحدت خدا و دیگر معرفت رسول۔ بسیارے از مردماں اقوال بزرگاں را ہادی و رہبر دانند و لے برائے ہدایت صرف کلام خدا کافی و شافی باید دانست۔ تاوقتیکہ اقوال بزرگان موافق قرآن نباشند موجب عمل نیستند۔

باب اوّل از تقویتہ الایمان از وحدت ربانی بحث می کند و استمداد از بزرگاں و اولیاء و فرشتگاں اخلاف شریعت حقہ گرداند۔ (حاشیہ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم ص ص ۱۸۲، ۱۸۴)

مُرتّبہ خود بہ نظر ایشاں می رساند و نشر مذہب خود می سازد۔ ازاں جملہ حسین بطکو نام شخصے از کمینہ مردمان ایں جا چندے پیش غلام رسول و نذیر حسین وغیرہ رابطۂ ایں ملّت حاصل کردہ برائی اشاعت آں تشریف بہ کشمیر آورد چوں در شہر گرمیٔ بازار خود ندید در قصبۂ شوپیاں اعلام ایں ملّت افراخت فوراً دو سہ صد کس داخل مذہب خود ساختہ رواجے بہم رسانید خصوصاً عطا محمد خان فرزند شبیر احمد خان ہمہ بدل و جان با اعوان و انصار خود مطیع ایں ملّت گردانید مہاراجہ رنبیر سنگھ دریں باب تشدد ساختہ حسین بطکو را ازیں ملک اخراج کردند۔ بعد آں سبز ارشاہ نام شخصے از مریدان صدیق حسن خان طوق ایں ملّت در گردن انداختہ در محلۂ نروره بہ اشاعت ملّتِ خود ساعی شد۔ فی الحقیقت اخگر ایں ملّت در چمن خاطر اکثر کسان افتادہ است۔ امّا بہ توف حاکم نامدار شرارۂ آں در زیر خاکستر پنہاں است۔ عنقریب شعلۂ آں سر بر فلک خواہد کشید

اشاعت مذہب سکھان

صاحب قصص الہند می نگارد کہ در ۸۸۸ھ[۱۳۲۱] کالو بل نام شخصے از قوم کھتری[۱۳۲۲] پٹواری[۱۳۲۳] موضع نلونڈی[۱۳۲۴] بود۔ گورو نانک از صلب او[۱۳۲۵] ظہور نمود۔ چوں بہ سن

۱۳۲۱ مطابق ۱۴۸۳ع ۔ ۱۳۲۲ "کھتری" گروه دوم از قوم ہنود باشد۔ پدرش کالو بل از بیدیاں کہ طائفہ از کھتریان است بود (دبستانِ مذاہب چاپ نولکشور پریس لکھنو ص ۲۲۴)۔

۱۳۲۳ "پٹواری" بفتح یاد و سکون تا ہندی بہندی مردے را گویند کہ شجرہ کش مردمان دیہات باشد۔ در سیر المتاخرین (مترجمہ برگس ج ۱ ص ۱۱۰) مذکور است کہ پدر نانک تاجر غلہ بود۔ و صاحب "دبستان مذاہب" ص ۲۲۳ نوشتہ کہ نانک خود حفاظت غلّۂ دولت خاں لودھی می کرد

۱۳۲۴ نلونڈی دہے است دہ میل در شمال گوجرانوالہ (ولائت پنجاب پاکستان) (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بلوغ چہرہ افروخت از علم فارسی و حساب رسمی بہرہ آموخت[۱۳۲۶]۔ روزے پدرش
چہل روپیہ ہمراہ دادہ بدہے دیگر فرستاد و در اثنای راہ جماعتے از فقیران
درخواست نان ازو نمودند۔ نانک چہل روپیہ بہ آنہا بخشید۔ فقیران گفتند مارا
احتیاج نان است نقد را چہ کنیم۔ نانک بدہ رفتہ چہل روپیہ را آرد خرید کردہ بہ
فقیران رسانید۔ ازاں جا واپس بہ خانہ آمد۔ پدرش گفت چہ تجارت کردی گفت
تجارتِ آخرت۔ پدرش آشفتہ بہ زجر و توبیخ او را زدن گرفت۔ یکے از اہل اسلام
کہ ہمسایۂ او بود از زدن نگاہ داشت۔ مختصر کہ نانک بہ اشغال دنیا خیال نہ
کردہ بہ خدا جوئی مصروف ہمی بود و پدرش بنا بر عدم قابلیت چنداں التفات
نمیکرد۔ امّا مادرش بہ شفقت باطنی پرورش ہمی ساخت و داماد کالو مل در
سلطان پور علاقۂ کپورتھلہ در پیش دولت خان[۱۳۲۷] پٹھان کہ از خویشان سلطان
ابراہیم[۱۳۲۸] لودی بود ملازمت میکرد۔ بابا نانک ہم بطفیل بزنۂ خود برمودی خا[۱۳۲۹]

(مسلسل) در ایّام نانک این قریہ در قبضۂ "رائے بھوا" بھٹّی بود۔ (اسکیچ آف دی سکھس تصنیف میلکم ص ۸، ۷، و سفرنامہ فاسٹر جلد اوّل ص ۳-۲۹۲)

۱۳۲۵ بروایت کننگھم سال پیدائش "بابا نانک" سنہ ۱۴۶۹ میلادی است (ہسٹری آف دی سکھس ص ۳۹)۔

۱۳۲۶ مصنف سیر المتاخرین (جلد اوّل ص ۱۱۰) نوشتہ است کہ معلم گورو نانک میرزا سید حسن ہمسایۂ اش بود۔ این مرد لاولد نانک را مانند پسر خود تربیت کردہ تعلیم میفرمود۔

۱۳۲۷ دولت خان از یکے سرداران خاندانِ لودی بود۔ این دولت خان ہمیں است کہ بابر بادشاہ را ترغیبِ فتح کردن دہلی نمود۔ مرد عالم و شاعر نغز گو بود۔ در سنہ ۱۵۲۶ء چندے قبل از فتحِ دہلی فوت کرد (قاموس المشاہیر جلد اوّل۔ ص ۲۴۲)

۱۳۲۸ مدت سلطنت از ابتدائے سنہ ۹۱۵ھ مطابق سنہ ۱۵۱۰ء لغایت سنہ ۹۳۲ھ مطابق سنہ ۱۵۲۶ء۔

(بقیہ بر صفحہ دیگر)

دولت خان مختار شده به خواهش طبعی و مسکینان را بذل و ایثار می کرد۔
مخالفان خیال غبن کرده او را به محاسبه گرفتند۔ و به ارادۂ خدا در حسابش توفیر
دیدند دران ایّام در علاقۂ پٹیالہ تزویج نمود۔ و دو پسر یکے سری چند[۱۳۳۰] دوم لچھمن
ازو متولد شدند۔ عاقبت به زن و فرزند و مال و مکنت پابل نه گشته از همه
قطع علایق نموده به خدا پرستی مشغول شد و در کوه و صحرا زیر درختان بے خور
و خواب بریاضات شاقه اوقات بسر می برد۔

گویند روزے در آب دریای راوی به یاد خدا مخفی نشسته بود۔ هنود و
مسلمان را به صلح کل یکسان می دانست و با هر کسے خوردنی ها می خورد۔ اگر مسجد
می دید فے الحال به نماز اقامت می کرد و اگر در بت خانه می رسید اصنام
را پوزش می ساخت۔

می گویند که در ربع مسکون سیاحت کرده زیارت مقابر و مساجد و
تیرتهٔا و منادر از هر جا نموده به عبور دریا به طواف حرمین الشریفین رسیده
فنای کل هر سو جلوۂ خدا میدید۔

روزے پایهای خود به طرف بیت اللّٰه کرده او را خفته دیدند گفتند
چرا پائے خود به سوی خانۂ خدا کردی۔ گفت من از هر سو خدا را می بینم هر

۱۳۲۹ "مودی خانه" یعنی مخزن غلّه و مُودی بالضم میم آن است که غلّات بدست او باشد
(دبستان مذاهب ص ۲۲۳)

۱۳۳۰ این سری چند همان کس است که در تاریخ به حیثیت بانی فرقۂ اوداسی "مشهور است
امّا لچھمن چوں ایّام زندگانی خود را در عیش و عشرت صرف نمود در گمنامی مرد و جز نام چیزے ازو
معلوم نه شده ملا محسن فانی (دبستان مذاهب ص ۲۲۵) فرزندان نانک را کرتاری گفته است
شاید سبب او این باشد که پدرش در قریۂ کرتار پور فوت شد و تعظیماً سکھان آنان را کرتاری گفته باشند

سُو کہ خدا نباشد اقدام من بدانسو بکشید[۱۳۳۱]۔ مختصر کہ مُوحد کامل بُود و از خرق عادات اُو دفترہا نوشتہ اند۔

می گویند کہ روزے نواب دولت خان نماز می خواند و نانک از دُور مے دید نواب بہ اُو عتاب کرد کہ چرا نماز نہ کردی گفت تو در عین این نماز در قندہار خرید اسپاں می کردی بہ طفیل تو چگونہ نماز درست می شد ہمچناں یک روز قاضی اورا در نماز خواندن مجبور ساخت چُوں قاضی از نماز فارغ شد اورا ہمچناں استادہ دید و تہدید نمود کہ چرا نماز نہ کردی۔ گفت۔ تو در فکر بیماری فرزند و در خیال غلطیدن کرہ مادی در چاہ پریشان بُودی من بطفیل کہ نماز می گذارم۔

و در میلۂ ہردوار چند کس از برہمناں دید کہ رُو بہ مشرق کردہ ارواح مُردگانِ خود را آب می دادند۔ بادا نانک[۱۳۳۲] رُو بہ مغرب کردہ آب افشاندن گرفت برہمناں اورا بے خبر انگاشتہ گفتند کہ چرا رُو بہ مغرب کردہ آب می اندازی گفت۔ در کرتار پور زراعت من خشک شدہ آں را آب پاشی می کنم گفتند۔ تا کرتار پور صدہا میل مسافت دارد آب در آں جا چگونہ خواہد رسید! گفت پس ازیں عالم بعالمِ دیگر ارواحِ مردگانِ شما را چگونہ آب می تواند رسید۔

و دو کس از رفقا ہموارہ ہمراہ او می بُودند یکے بالا از قوم ہنود دوم

۱۳۳۱ھ این واقعہ در تواریخ معتبرۂ اسلامیہ مذکور نیست معلوم نہ شد کہ حسن از کجا نوشتہ است نیز بہ قول گیبرٹ محشی (”ہسٹری آف دی سکھس“ تصنیف کننگھم ص ۱۴) سیاحت گورو نانک بہ طرف عرب و مکہ محقق نہ شدہ است۔

۱۳۳۲ھ بقول مُلّا محسن فانی (”دبستانِ مذاہب“ ص ۲۲۳) نانک قائل توحید باری تعالے بود بہ نوعیکہ منطوق شرع محمدی است و بہ تناسخ نیز ایمان داشت و خمر و گوشت و خوک را حرام شمردہ ترک حیوانی کردہ بہ اجتناب آزار حیواں امر می فرمود۔

مردانہ[1333] از قوم ڈوم - مردانہ ہمیشہ در نواختن سیتارہ و سرود مامور بود - و بالاخدمت بالامی کرد - اوایل سنہ نہصد[1334] ہجری بادا نانک در ایمن آباد چند گاہ مقیم شدہ بود - و دراں ایام بابر شاہ برای تسخیر ہندوستان عزم کردہ در ایمن آباد رسید - بادا نانک مع چیلہ ہا بہ بیگاری گرفتار کردہ پیش بابر رسانیدند و بابر آں دم شراب کشی می کرد - گفت بابا را ایں دم شراب بنوشانند - بابا گفت نشاء ایں شراب آنی است و من شرابے نوشیدہ ام کہ نشاء آں جاودانی است بابر گفت در حق من دعا بکند گفت سلطنت ہندوستان فرزندان ترا تا ہفت پشت مبارک باد[1335] -

بعد آں بادا در گورداس پور رفتہ دراں جا دھرم سال[1336] تعمیر ساخت و آں را کرتارپور نام نہاد - عیال و اطفال خود دراں جا طلبیدہ کافہ انام از اہل ہنود و اسلام مطیع خود نمودہ بہ عمر ہفتاد و یک سال سموت ۱۵۹۶[1337] بکرمی از دنیا نقل نمود - مسلماناں خواستند کہ او را دفن کنند و ہندواں عزم کردند کہ او را

۱۳۳۳ھ نسبت مردانہ بجز ایں امر معلوم نہ شدہ کہ او قوالے بود مسلمان کہ در نواختن رباب ید طولیٰ داشت - ایں کس بخدمت گورو نانک بوقت عروسی وے آمد ہدیہ از گورو نانک طلبید - نانک در جوابش حسن لحن از خدا خواست و مستجاب شد - ہمہ عمر در رباب نوازی گذاشت (ٹن ماسٹرز مولفہ پورن سنگھ ص ۲۴) ؛

۱۳۳۴ھ مطابق ۱۴۹۴ء ؛

۱۳۳۵ھ بقول گیبر شا تحتی "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۰ از روی گرنتھ یعنی از ابواب "اساراگ" و تیلانگ" نسبت ایں پیشین گوئی صرف ہمیں قدر معلوم شدہ کہ بابا نانک خبر تباہی بے (؟) وحملہ ہائے بابر حیثیت تاریخ دادہ بود - ۱۳۳۶ھ "دھرم سال" در ہندی بمعنے رباط و مسافر خانہ باشد ؛ ۱۳۳۷ھ ۱۵۳۹ء ؛

بسوزانند تاکہ فریقین را باہمدیگر بہ قتال و جدال نوبت رسید۔ دراں حالت دیدند کہ از تابوت لاشۂ بابا غائب شدہ بود و ہر کس را تحیر افزود عاقبت بالاپوش جنازہ دو حصہ کردہ یک حصہ مسلماناں در گور دفن کردند و حصۂ دوم ہندواں در آتش بسوزانیدند و بعد چندے دریای راوی طوفان کردہ ہر دو جا طغیانی شدند۔

پس از وفات باوا نانک گورو انگد[۱۳۳۸] جانشین شدہ سیزدہ سال گذرانید۔ و بعد وفات او گورو امرداس[۱۳۳۹] بیست و دو سال، و گورو رام داس[۱۳۴۰]

۱۳۳۸ نام اصلی گورو انگد لہنا (در پنجابی کسے را گویند کہ محصل مواجب از مرداں باشد) بود چوں انگد خدمت گورو نانک بہ دل و جان کردہ بود۔ لہنا خود را بنام انگد کہ عبارت از "از اصل نانک" باشد موسوم کرد (دبستان مذاہب ص ۲۲۵)

بقول کننگھم ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۹) گورو انگد از قوم تہیاں کہ شاخے از قوم "کھتری" است بود۔ در ۱۵۵۲ء بمقام کدور کہ نزد رود بیاس (پنجاب) است فوت شدہ۔ واقفیت بالنسبت او ہمیں قدر است کہ او روایاتیکہ از بالا رفیق نانک شنیدہ بود در حیطۂ تحریر آورد۔ مع ہذا بعض منظومات خود را کہ در تعریف مرشد گفتہ بود جزو گورو گرنتھ صاحب (کتب مقدس سکھاں) ساخت۔

۱۳۳۹ گورو امرداس جانشین سوم گورو نانک است۔ بروایت کننگھم در تاریخ مذکور صفحہ ایضاً گورو امرداس از قوم بھلہ شاخ کھتری بود۔ در ۱۵۰۹ء (سمت ۱۵۶۶) متولد گردید بیست و دو و نصف سال خلافت نانک کردہ در ۱۵۷۴ء (۱۶۳۱ بکرمی) فوت کرد از کارنامہ ہائے بزرگ این گورو (خلیفہ) تفریق اداسیاں (تارکان دنیا) از فرقۂ سکھاں است۔ در عہد گورو امرداس پیروان دین سکھی خیلے ترقی نمودند جلال الدین محمد اکبر کہ وسیع المشربی در خمیر خودش داشت بنصائح گورو موصوف را بغور می شنید۔

۱۳۴۰ گورو رام داس از قبیلۂ سودھی قوم کھتری بود۔ در ۱۵۳۴ء متولد گردیدہ در ۱۵۸۱ء فوت شد۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

داماد امرداس هفت سال وگورو ارجن[۱۳۴۱] بست و پنج سال وگورو هرگوبند[۱۳۴۲] هشت سال وگورو هررائی[۱۳۴۳] سیزده سال وگورو هرکشن[۱۳۴۴] سه سال بعد یک دیگر جانشینی کرده دولت وجمعیّت بهم رسانیده درگذشتند۔

(مسلسل) گوبند نزد جلال الدین محمد اکبر پادشاه خیلے احترام واعزاز داشت۔ ("هسٹری آف دی سکهس" ص ۵۱)؛

۱۳۴۱ھ گورو ارجن دیو پسر خوردترین رام داس گوروئے چهارم سکهاں است۔ درسال ۱۵۶۳ء بمقام گوندوال (پنجاب) متولد شد۔ برادر کلانش پرتهی چند که میلان دنیوی داشت نظر انداز کرده شد و ارجن دیو درسنه ۱۵۸۱ء گورو منتخب گردید۔ این سانحه تخم عداوت پرتهی چند خلاف گورو کاشت۔ زوجهٔ پرتهی چند هم این کینه را هوا داد۔ درین اثنا چندو که از حکام آں زمانه بود خواست که دختر خود را درعقد پسر گورو ارجن آورد۔ امّا مؤخرالذکر از قبول این نسبت ابا کرد۔ پس پرتهی چند وچندو هر دو خلاف گورو درحسد ودشمنی کمر بسته شدند۔ از شومی قسمت دراں ایّام گورو ارجن دیو شهزاده خسرو را که پسر حضرت نورالدین جهانگیر پادشاه غازی بود و دراں آوان رایت بغی افراشته بود پناه داد و درحق او دعائے فتح وکامرانی کرد۔ پرتهی چند وچندو که چنین موقعه از خدا می خواستند۔ از سازش هائے متعاقبه وشکایت هائے مسلسله پادشاه را بدیں داشتند که گورو ارجن دیو درمعرض هدف عتاب شاهی شود۔ عمال هوا خواه چندو بغیر علم پادشاه گورو را رنج وتعذیب کردند۔ چوں گورو دید که از دست شاں مفر نیست از شاه اذن طلبیده از بهانهٔ غسل به رود راوی رفت وحسب اعتقاد سکهاں درانجا از چشم مردماں نهفته شد (هسٹری آف جهانگیر مصنّفه بینی پرشاد ص ۱۴۸)؛

۱۳۴۲ھ گورو هرگوبند بعمر یازده سالگی بعد از وفات پدر درسنه ۱۶۰۶ء برمسند خلافت متمکن شد ملّا محسن فانی می نویسد که گورو هرگوبند وضع سپاهیانه پیش گرفته برخلاف پدر شمشیر بست ونوکراں نگاه داشت وشکار کردن گرفت۔ نورالدین محمد جهانگیر (بقیه برصفحهٔ دیگر)

بعد ازاں در عہد عالمگیر تیغ بہادر متمکن وسادہ حکمرانی شدہ با اورنگ زیب مخالفت نمود۔ و پادشاہ او را چند گاہ حبس کردہ قتل [۱۳۴۵] فرمود۔ بعد انتقال گورو گوبند سنگھ [۱۳۴۶] خیال ملک داری بہ خاطر آوردہ جمعیت بہم رسانید۔ چوں در

(مسلسل) بنا بر جریمۂ پدرش گورو ارجن مل او را دوازدہ سال بہ قید گذاشت و بعدہ از راہ شفقت رہا کرد۔ سکھاں گورو ہرگوبند را با لوہیت می پرستند۔ اعتقاد شاں بود کہ خدا ست بروز یک شنبہ سوم محرم الحرام ۱۰۵۵ھ (۱۹ فروری ۱۶۴۵ء) گورو سفر آخرت گزید:

(دبستانِ مذاہب ص ص ۲۳۵ - ۲۳۷)

۱۳۴۳ گورو ہر رائے نبیرۂ گورو ہرگوبند است۔ در ۱۶۴۵ء گورو مسلّم شد۔ سکھاں ایں گورو را محل ہفتم می دہند۔ بہ قول ملّا محسن فانی گورو ہر رائے آخریں گورو بود کہ با او (محسن فانی) بسیار آشنا بود و مکاتبہ می داشت۔ گورو ہر رائے در ۱۶۶۱ء بمقام کرتار پور فوت شد ("دبستانِ مذاہب" ص ۲۳۸ "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۱)

۱۳۴۴ گورو ہر کشن در ۱۶۵۶ء متولد گردیدہ در ۱۶۶۱ء باستصواب رائے حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر پادشاہ غازیؒ جانشین پدر گردید۔ در ۱۶۶۴ء چوں از دہلی مراجعت نمود در عرضِ راہ بعارضۂ چیچک وفات یافت ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۲)

۱۳۴۵ سبب قتل گورو تیغ بہادر ایں بود کہ او بیشۂ بغی وعناد و قطاع الطریقی در متابعت مسلمانے آدم حافظ نام اختیار کردہ بود و تونگرانِ مسلم را غارت می کرد۔ بنا بریں فوج شاہی بہ مقابلۂ تیغ بہادر روانہ شد۔ تیغ بہادر بعد از محاربۂ بسیار مع تعداد کثیر از رفیقانش گرفتار شد۔ اغلب است کہ در سال ۱۶۷۵ء بحکم شاہی بہ پاداش بغی و عصیاں مقتول شد (ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ۶۵) ولے در الفاظ سوہن لال مصنف عمدۃ التواریخ گورو تیغ بہادر در نتیجۂ اعلانے کہ برائے مبارزت دادہ بود از دست یک نفر جلاد کشتہ شد (کشمیر جلد دوم ص ۷۰۳)۔ ۱۳۴۶ گورو گوبند سنگھ (البقیہ بر صفحہ دیگر)

حکومت شاہان دہلی وہن و سستی دید بر اطراف و بلاد پنجاب رایت بغاوت افراشت۔

باید دانست کہ باوا نانک و گورو انگد در فقر و فنا و صلح و صفا عمر خود بسر بردند و از ابداع ملّت و خصومت خود حرفے نہ گفتند۔ بعد ازاں امرداس و رام داس مخترع ملّت گشتہ امر و نہی آں ظاہر کردند و بسیارے از ساکنان پنجاب داخل ایں ملّت گردانیدند۔ و تا عہد ہرکشن ہر کسے بہ لباس فقیری و متابعت گورو نانک جی در نشر ایں ملّت کوشیدند و مردم بسیارے در حلقۂ متابعت خود در آوردند۔

پس ازاں تیغ بہادر و گورو گوبند سنگھ از فقر و فنا معرّا ماندہ در

(مسلسل) پسر گورو تیغ بہادر دہم گورو ئے سکھان است۔ در ۱۶۶۶ء بمقام پٹنہ ولایت بہار (ہند) متولد گردید۔ بعد وفات پدر بمقام آنند پور جانشین شد۔ از بزرگ کارنامۂ گورو گوبند سنگھ این است کہ ایں گورو رسم خلافت و جانشینی منسوخ ساختہ بجائش "جماعت خالصہ" کہ مراد ازاں مردان پاکیزہ است قائم نمود۔ ہمچناں در سکھاں وجود طائفہ اکالی (سپاہیان خدا) از ایجادات ایں گورو است۔ در سکھاں اختیار شعائر پنج گانہ کہ ہر یکے در زبان پنجابی بہ حرف کاف شروع می شود یعنی کیس[1] (موئے دراز) و کنگا[2] (شانہ) و کرپان[3] (خنجر) و کچھا[4] (زیر جامۂ خورد کہ بالائے زانو باشد) و کڑا[5] (حلقۂ از آہن کہ در ساعد کنند) بہ طرف ہمیں گورو منسوب است۔ گورو گوبند سنگھ در ۱۷۰۸ء از دست گل خاں پٹھان کہ گورو پدرش را کشتہ بود مقتول گردید۔ ایں گورو از ادائیگی رقوم کہ بعوض خریداری اسپاں ذمہ اش بود انکار کردہ و نوبت بمنازعہ افتادہ در قتل پدر گل خاں انجامید۔ گورو گوبند سنگھ بمقام ناندید (دکن) کہ نزد سکھاں بنام اچھالہ نگر شہرت دارد مدفون است۔ نظام حیدر آباد برائے اخراجات خانقاہ گورو گوبند سنگھ و گرنتھی (شارح گرنتھ) وقف پنج دیہات نہاد (کشمیر جلد دوم ص ص ۷۰۳، ۷۰۴)

اطراف پنجاب اقتدار حکومت بہم رسانیده مذہب خود را فروغ دادند و جیله ہائے آنہا ہمراه شاہان درّانیه بارہا علم بغاوت افراشته محاربات[۱۳۴۷] عظیم کرده اند۔ و بعد تنزل شاه زمان[۱۳۴۸] نیّر اقبال رنجیت سنگھ از لاہور طلوع کرده پنجاب و پشاور و ملتان[۱۳۴۹] و کشمیر در قبضۂ اقتدار در آورده در استحکام مذہب خود کوشیده شہر یار نامدار مشہور روزگار گردید۔

و در سنه ۱۲۳۴ھ[۱۳۵۰] سایۂ حکومتش بر دیار کشمیر افتاد مجمعے کثیر از سنگان پنجاب که ہمرکاب عسکر ظفر انتخاب بود معه عیال و اطفال سکونت این محال اختیار کرده عوض تنخواه زمین زرعی جاگیر یافته از دست خود آباد کرده حقوق ملازمت ادا می کردند۔ موجب آں این گروه را سنگان جنسی نام کرده اند۔ بعد انتقال رنجیت سنگھ راجه گلاب سنگھ قابض این ملک شده بعض سنگان جنسی را

۱۳۴۷ھ تفصیل این محاربات در "ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم باب سوم و چہارم ملاحظه شود ؛ ۱۳۴۸ھ شاه زمان که ہمیشه عزم فتح ہندوستان در دل داشت۔ در سال ۱۷۹۳ء در کابل بر تخت نشین شد۔ در سنه ۱۷۹۵ء حسن ابدال را فتح کرد ولے در نتیجۂ واقعات که در مرکز رونما شده بود مراجعت فرمائے کابل شد۔ شاه زمان در سنه ۱۷۹۸ء دوباره عازم ہند شده بلا مزاحمت غیرے بر لاہور متصرف گردید۔ امّا بعد یک سال به سازش برادر خود محمود لاہور را گذاشته به کابل رفت۔ رنجیت سنگھ که ستارۂ اقبالش در طلوع بود فرصت را غنیمت دانسته قابض لاہور گشت۔ شاه زمان در سنه ۱۸۰۳ء از دست برادر مزبور نابینا کرده شده بعد از چند سال از موت طبعی در گذشت ("ہسٹری آف دی سکھس" از صفحه ۱۱۹ تا ۱۳۲) ؛

۱۳۴۹ھ فتح پشاور و ملتان بر دست مہاراجه رنجیت سنگھ بالترتیب در سنه ۱۸۲۳ء و سنه ۱۸۱۸ء میسر گشت (ایضاً ص ۱۶۱ و ص ۱۵۶) ؛ ۱۳۵۰ھ مطابق ۱۸۱۸ء۔ رنجیت سنگھ سه مرتبه ساعی فتح کشمیر شد یکے در سنه ۱۸۱۴ء و دوم در سنه ۱۸۱۶ء و سوم که کوشش آخرین است کشمیر را در سنه ۱۸۱۹ء از دست جبار خاں درّانی فتح کرد (ایضاً ص ۱۵۴) ؛

درلشکریان خود بدستور ملازم ساخت همه هامتوطن این دیار شدند۔
و در سنه ۱۲۹۰ھ قریب سی و دو هزار زن و مرد نفر شماری این فرقه [۱۳۵۱] مقرر شده در پرگنه اولر و کامراج و بیروه وغیره اکثر جاها بود و باش می دارند و کار کشاورزی می سازند و بر احکامات ملت خود راسخ هستند۔

پوشاک مردم کشمیر

در دور دیرینه مردمان کشمیر در تابستان و زمستان سراپا کسوت [۱۳۵۲] پٹو پنج لباس می پوشیدند کرته ۔ پاجامه ۔ درمه ۔ کاٹزن ۔ لونگی ۔ اما کرته جامهٔ بود مثل پیشواز دامن فراخ و از سینه تا بند دست چسپان مثل جامهٔ مردم کشتواڑ و پاجامه هم مثل کشتواڑیان تنگ و چست می پوشیدند۔ و درمه طول آں هفت هشت درعه و عرض یک نیم درعه تا دو درعه از پٹوی مالیده دوخته گردا گرد آں ڈوری [۱۳۵۳] چسپانیده سه پیچ بر بدن می پوشیدند۔ پیچ اول بر سر۔ پیچ دوم بر کتفین۔ پیچ سوم زیر بغل راست۔ پس طرفین را بر گردن گره می دارند۔ و کاٹزن پٹوی مهین [۱۳۵۴] ده دوازده درعه که عرض آں پنج شش گره می بود بر سر می پیچیدند۔ و لونگی به درازی شانزده درعه بر کمر می بستند و پوله که از ریسمان کاه معمولست زن و مرد در پا می انداختند۔

و در زمان سلاطین کشمیر که مردمان هندوستان و ترکستان در این جا وارد شدند و باشندگان این جا دستار شصت درعی و کفش اوزبکی یعنی میخ دار

۱۳۵۱ھ مطابق ۱۸۷۳ء ؛ ۱۳۵۲ھ پٹو به زبان کشمیری جامهٔ پشمین را می گویند۔
۱۳۵۳ھ ڈوری بمعنے رشته باشد و این جا به معنے رشته است که بچند رشته مالیده باشد؛ ۱۳۵۴ھ باریک ؛

و پیراہن فراخ و طویل سینہ کشادہ و آستین بہ درازی یک نیم درعہ چوڑی[١٣٥٥] دار مروج نمودند و آستین را برابر مرفق چاکے در بدند برای کشیدن دست کہ آں را قورابہ می گفتند ہمدراں ایّام کانگری در بغل گرفتن رواج یافت ۔

و در عہد میرزا حیدر مسلماناں ابزار فراخ آستین پسند نمودند و پنڈتاں بر وضع قدیم ماندند و نیز در عہد افاغنہ محمدیاں آستین پیراہن فراخ کردند و بہ جائے کفش زیرپائی در پا کشیدند و پنڈتاں[١٣٥٦] آستین جامہ بدستور چوڑی دار گذشتہ قورابہ موقوف نمودند امّا آستین ہای جامۂ زنان فراخ گردانیدند و در عہد سنگاں چادری بجای دُرمہ پوشیدن شروع نمودند و در تابستان چادر کرباس مروّج ساختند و دستار را تقلیل نمودند۔ دریں زمان پوشاک ہندو مسلمان یکسان است ایں قدر فرق می دارند کہ پنڈتاں پیراہن آستین دراز و چوڑی دار و ابزار[١٣٥٧] چست معمولی قدیم و پگڑی[١٣٥٨] کہ طوالت آں غالباً تا بیست درعہ و عرض آں تا یک فٹ می باشد می پوشند برخلاف آں محمدیاں آستین جامہ و ازار فراخ می دارند و نصفہ ململ بر سر بندند عموماً چادری پٹو و یا پشمینہ یک بری یا دو بری برای زمستان معمول است ۔

و از چند سال کرتنی و سینہ بند پختہ دار درونِ پیراہن می پوشند و کفش ہای میخ دار بعضے شرفا ہنوز در پا می اندازند ورنہ عموماً پاپوش رواج یافت و نیز از چند سال اہلِ دربار و دولت منداں پیرایش چوغہ و انگرکہ وغیرہ بر وضع ولایت می سازند۔

١٣٥٥ یعنی تنگ و چست ؛ ١٣٥٦ برہمنان کشمیر ؛

١٣٥٧ پاجامہ ؛

١٣٥٨ پگڑی بہندی عمامہ باشد ؛

خورشِ مردمانِ کشمیر

چوں کہ در خطۂ کشمیر برنج وافر پیداوار است موجب آں اکثر از ساکنان این جا ہمیشہ براں عادی ہستند۔ امّا مردم زمیندار و کسانیکہ محتاج ہستند عند الضرورۃ مکائی وگال و ارزن وغیرہ اجناس می خورند و ہانجیاں متعلقہ تالاب ادلر مغز سنگارہ آرد کردہ تناول کنند۔ و نیز پنڈتاں بروز فاقہ برت ہا[۱۳۵۹] بجائی پھل ہار[۱۳۶۰] مغز سنگارہ غنیمت پندارند۔ و نان گندم ہمگی ہمراہ چائی مسلماناں جایز می دارند عند الضرورۃ والرغبتہ عموماً میل ہمی کنند۔

سالن۔ گوشت گوسفند و گوشت مرغان و ماہیان می خورند و برای دوام ساگ کرم احیاناً شلغم و قرع و بادنجان و حلبہ و اسفاناخ دسرمن وغیرہ ترکاری ہا معمولست گاہ گاہ ہندبای دشتی وکاہو و کاسنی دلقولات کوہی می خورند۔

چائی[۱۳۶۱]۔ در باستان معدوم بود۔ و در عہد میرزا حیدر چائی سبز از راہ

۱۳۵۹؎ برت در ہندی بہ معنی روزہ ؛

۱۳۶۰؎ "فلوہار" لفظ کشمیری است مرکب از "پھل" بہ معنی میوہ و "ہار" بمعنے خوراک۔ پس نزد ہنود "فلوہار" خوراکے است کہ کلیتہً مشتمل بر میوہ جات باشد ؛

۱۳۶۱؎ محقق است کہ اصل چائی از مملکت چین است۔ گویند کہ در عہد شاہ۔ چی۔ ننگ (۲۷۳۷ ق۔م) چائے نوشی در سرزمین چین مروّج بود۔ چنانکہ از کتاب تاریخی کہ قبل پانصد سال از مسیح نوشتہ شد و محشی کان فیوکس است ظاہر می شود۔ پیشتر خیال می رفت کہ در چین چائے در تداوی و معالجہ استعمال می شد۔ امّا از ۳۵۰ء از کتابے کہ یولو نام شخصے کہ بر چائے نوشتہ است این امر محقق گردیدہ است کہ چائے در کشمیر یکے از عقاقیر معروف بودہ است۔ در سرزمین اروپا وجود چائے از قرن شانزدہم میلادی نشان دادہ اند۔ امّا عمومیت چائے نوشی در (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

یارکند ظاہر شدہ اعلیٰ درجہ مردم بداں رغبت می کردند و در عہد افاغنہ چای صورتی و چای سیاہ دو گلی وارد گشت کہ بسبب ارزانی بعضے انام می نوشیدند و خاصاں در نوشیدن آں عیب و ضرر می دانستند و بعضے عوام بہوس چای پوستِ درخت عرعر پختہ کردہ آب آں بدل چای رغبت می کردند و بعضے برگ ہای درخت بہی کوفتہ جوشندۂ آں مثل چای می نوشیدند۔

نورہ صاحب پٹوان فقیرے کامل بود۔ وے ریشۂ رنگ راج[۱۳۶۲] کہ از قسم حشیش است بہ ترکیب چای جوشانیدہ بدلِ چای می نوشید و از بیخ مذکور چای خوب می شود۔ در دکمر و تپ رامفید است۔ ہمچنیں چای مجعولی مردماں بہ چند قسم می نوشیدند۔

(مسلسل) انگلستان در وسط قرن ہفدہم میلادی شد وقتیکہ ملاحان ولندیزی چائے را در مقدار قلیل از ممالک شرقیہ بہ انگلستان بردند۔

در ۱۸۲۰ء شجرۂ چائے در میادین ولایت آسام (ہند) دریافت گردید۔ در ۱۸۳۴ء وفدے از شرکت شرقی ہند کہ در آں ایام در ہندوستان تغلب غاصبانہ داشت۔ برائے آوردن تخم چائے بہ طرف مملکت چین روانہ کردہ شد۔ ولے چوں معلوم شد کہ بے آوردن تخمش چائے چینی در آسام بتواں روئید۔ وفد مزبور را واپس آوردند۔ دریں سال شرکت متذکرہ صدر کاشت چائے در موضع ”کماؤں“ آغاز کرد۔ در ۱۸۳۵ء اولیں باغ چائے بمقام لکھیم پور (آسام) تحت شرکت مذکورہ قائم شد۔ در عرصۂ قلیل ہند در پیداوار چائے چناں اہمیتے حاصل کرد کہ حالا اکثر ممالک دنیا از ہند چائے می گیرند۔ ولایت ہائے ذیل از مراکز چائے ہندی است :-

۱۔ آسام ۲۔ بنگال ۳۔ بہار ۴۔ اوڑیسہ ۵۔ یو۔ پی۔ ۶۔ پنجاب

(ملخص از چمبرز ان سائیکلوپیڈیا ج ۹۔ ص ۸۹۴)

۱۳۶۲ بیخ انجبار :

و در عہد گلاب سنگھ بہ توجہ برٹش گورنمنٹ چای پہاڑی وافر شدہ از عرصہ چند سال مردماں عموماً در نوشیدن آں رغبت ہمیکنند۔

قہوہ[۱۳۶۳]۔ ہم در اواخر سنہ ۱۳۰۰ھ[۱۳۶۴] ہجری رواج یافت پیشتر بعضے اکابراں می نوشیدند۔

نسوار[۱۳۶۵]۔ پیش ازیں تا عہد سنگان بعضے کساں نسوار کشمیری استعمال می داشتند۔ و در عہد گلاب سنگھ نسوار پیشاوری عام شدہ در شہر و دہ اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد ہمیکشند۔

تماکو[۱۳۶۶]۔ ہم دریں صد سال مروّج شدہ عموماً ہمی کشند۔

افیون۔ بعضے کساں احیاناً می خورند۔

شراب۔ پیشتر بہ حکم رنبیر سنگھ ممنوع بود۔ لیکن عیّاشاں مخفی طور شغل آں می داشتند۔ بالفعل عام شدہ مردمان ہنود کم و بیش بداں رغبت می دارند۔

حوادث و شدایدِ کشمیر

مؤرخان دوران پیشین تا عہد سلاطین در تحریر حوادث و نوائب ایں سر زمین مثل قحط و وبا و زلزلہ وغیرہ ہا کہ شیوۂ تاریخ نویسی است چنداں نہ پرداختہ اند امّا وقایع نگاران متاخرین برخے از آفات و حادثات ایں جا انشا کردہ اند۔ املا کردہ شود۔

۱۳۶۳ مراد از قہوہ قہوۂ ترکی نیست بلکہ در کشمیر چای شیریں بے شیر را ہم قہوہ گویند۔

۱۳۶۴ ۱۸۸۲ء۔ ۱۳۶۵ قسمے است از سفوف کہ مردمانِ عادی بوقتِ ضرورت در بینی می کنند از حوالۂ انسائیکلوپیڈیا مصنّفہ چیمبرص ۱۵۲ معلوم می شود کہ استعمال نسوار از سنہ ۱۵۶۱ء در دنیا موجود بودہ است۔ ۱۳۶۶ یعنی تنباکو۔

قحط سالی ہای کشمیر

واقعهٔ اوّل۔ در حکومت راجهٔ تونجین ۳۰۰۰ کلجوگ به حادثهٔ برف و باران که در ماهِ بهادروں دو سه هفته متواتر بُود به وقوع خامیٔ فصل قحط عظیم برخاست که مردماں گوشتِ انسان غنیمت می دانستند راجهٔ مزبور بنا بر انصاف اولاً غلّات موجودی وقف محتاجاں کرده بعد آں خزاین و دفاین مصرف نموده مردماں الجوع الجوع می گفتند۔ راجهٔ مذکور مجبور مانده ازچاره و تدبیر معذور گشت و از تیمار بیماران جُوع رنجور شده شبانگاه در شبستان خود درآمده بر غرق و حرق جان خود اقدام نمود زوجهٔ او که داگرپشٹا نام داشت شوهر خود را از اتلاف و سوختن مانع شده گفت که بحر محیط فضل و رحمت آفریدگار بیکران است و سفرهٔ لطف و کرمش بے پایان بهتر آن است که امشب من و تو از مادمن درگذشته به عجز و زاری به جناب حضرت باری ملتجی گشته از تلاطم امواج زحمت و خواری رستگاری می خواهیم۔ شاید که به پذیرائی التجای بے ریا از ما این بلا رفع گردد۔ راجه به رهنمونیٔ زوجهٔ خود تمام شب بدرگاه کبریا التجا کرده۔ فردا بسان قوم موسیٰ مَن و سلوی از سما نازل شد یعنی هر انسان را دو کبوتر بریان هر روز در کنار مے رسید تا مدامیکه غلّات پخته شد و ایّام سختی درگذشت۔

واقعهٔ دوم۔ در عهد راجهٔ پارتهه ۱۳۶۷ه که به کثرت باران رودبارها طغیانی شده مزروعات تلف گشت و قحط عظیم واقع شد۔ مُردگان بعدمِ اندفان طعمهٔ ماهیاں شدند۔

واقعهٔ سوم۔ در حکومت راجه هرش دیو ۱۳۶۸ه ۱۱۷۹ بکرمی به باعث کثرتِ بارش و سیلاب محصولات تلف شده قحط شدید واقع شد که یک خروار شالی

۱۳۶۷ه (۶۹۰۶ — ۶۹۳۷): ۱۳۶۸ه مطابق ۱۱۲۲ء:

بہ قیمت پانصد فلوس سکّۂ ہرشش دبو ارزش بافت وپشم گوسفند و آرد جو ہم بوزنِ مس می فروختند و نام ونشان نمک و مصالح نابود بود۔

واقعۂ چہارم۔ در عہد سلطان علاء الدین سنہ ۷۵۸ھ [۱۳۶۹] ہجری بہ سبب بارش بے وقت قحط واقع شدہ مردماں بسیار تلف شدند۔

واقعۂ پنجم۔ در زمان سلطان زین العابدین در سنہ ۸۷۵ھ [۱۳۷۰] ہجری بہ حادثہ کثرتِ بارش محصولات خام ماندہ قحط ظاہر گشت۔ سلطان خزاین و دفاین فراواں وقف محتاجاں کردہ جان بخشیِ قحط زدگاں فرمود۔

واقعۂ ششم۔ در حکومت سلطان محمد شاہ سنہ ۹۳۹ھ [۱۳۷۱] سلطان سعید خان والی کاشغر چہار ہزار سوار برای تسخیر کشمیر تعیّن ساختہ۔ تمامی زمستان در جدال و قتال بسر رسید۔ و در ماہ ہار معرکہ بہ صلح انجامید۔ و بہ موجب فساد زراعت بمراد نشدہ قحط و سختی بہ مرتبۂ روئید کہ پدر از دہان پسر و مادر از دست دختر لقمہ بزور می گرفت و تا عرصہ دو سال بسیارے از خلق خدا ضایع شدند۔

واقعۂ ہفتم۔ در حکومت علی شاہ چک سنہ ۹۸۴ [۱۳۷۲] ہجری در ماہ اسوج بارش برف شدّت نمودہ در ملک کشمیر قحط غلہ بہ مرتبۂ افتاد کہ گوشت مردگانِ قحط زدہ زندگان می خوردند۔ علی شاہ خزینۂ معمورۂ خود بہ محتاجاں صرف نمودہ غم و غصّۂ خلق خدا برخود گرفت تا کہ دو سال بدین منوال درگذشت و در سال سوم زینی شاہ [۱۳۷۳] مجذوب در راہ دید ازو پرسید کہ اے مستانہ ایں حادثہ تا چند خواہد

۱۳۶۹ھ ۱۳۵۶ع ÷ ۱۳۷۰ھ ۱۴۷۰ع ÷ ۱۳۷۱ھ ۱۵۳۲ع ÷ ۱۳۷۲ھ ۱۵۷۶ع ÷

۱۳۷۳ھ زینی شاہ چک برادر مسعود چک دیوانۂ مجذوب بود۔ می گویند بخدمت حضرت مخدوم حمزہ کشمیری رح اللہ تعالیٰ حاضر آمدن معمول می داشت۔ مقبرۂ زینی شاہ در منتہائے کامراج بمقام درگمولہ مشہور است (واقعات کشمیر ص ۱۱۳) ÷

بود گفت تا تو زندہ باشی۔

و در سنہ ۹۸۶ھ[۱۳۷۴] علی شاہ بروز عید بہ چوگان بازی مشغول بود ناگاہ در وقت کج شدن خللے در رودۂ خود دریافتہ فی الفور چوگان حیات از دست دادہ در ملک عدم آسود آنگاہ قحط رفع شد۔[۱۳۷۵]

نقل است۔ کہ پیش از وقوع قحط زینتی شاہ مستانہ در راہ می رفت و چند دانۂ طعام از مزبلہ برداشتہ گفت اے عزیز جہان چرا خود را این قدر بے حرمت کردۂ؟ چندے پنہان باش؟ ناگاہ بہ سبب بارش غیر موسم در کشمیر سہ سال قحط افتاد و زینتی شاہ مجذوب کہ از قوم علی شاہ بود ہر روز بہ مطبخ امی رفت و می گفت کہ دیگہا گرم بکنید۔ روزے در شبستان علی شاہ در آمد زوجۂ او را ہم زانو نشستہ بود۔ علی شاہ از در در آمدہ۔ او را بہ زجر بیرون کشید تا کہ مستانہ در مطبخ در آمدہ تمامی دیگ ہا واژگون کردہ گفت۔ آتش سرد نمائید۔ آنگاہ در عیدگاہ بر آمدہ بر چوب دستی کہ بران سوار شدہ می دوید ہمان چوب را بہ ریسمان گرفتہ ہمی کشید و می گفت (ہَتِ کرگنگل ہَتِ رَجِ کھار) یعنی دیوانہ شروع قلبہ رانی کردہ خروار بہ یک فلوس ارزش یافت۔ دران ایّام قحط رفع شد۔ و در عہد لوہر چک[۱۳۷۶] یک فلوسہ را یک خروار شالی فروختن بود۔

واقعۂ ہشتم۔ در ایّام سلطنت اکبر شاہ سنہ ۱۳[۱۳۷۷] کہ میرزا علی اکبر

۱۳۷۴ھ ۱۵۷۸ء؛

۱۳۷۵ھ طبقات اکبری چاپ نولکشور ص ۶۲۹ و فرشتہ جلد دوم ص ۳۶۵۔ لاکن مؤخر الذکر سال وفات علی شاہ ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ء نگاشتہ است؛

۱۳۷۶ھ (۹۸۷ھ۔۔۔۹۸۸ھ = ۱۵۷۹ء۔۔۔ ۱۵۸۰ء)؛

۱۳۷۷ھ ۱۶۰۴ء؛

نائب صوبہ شدہ بود بہ باعث بارش غیر موسم قحط عظیم برخاست ملک رو بہ ویرانی نہاد خلق خدا بسیار ضایع گشت۔ اکبر شاہ غلّات موفور از پنجاب و لاہور مرسول داشت۔ کفایت نہ کرد دو سال بدیں منوال درگذشت۔

واقعۂ نہم۔ در عہد سلطنت شاہجہان سنہ ۱۰۵۷ھ[۱۳۷۸] ہنگام صوبداری تربیت خان بہ باعث برودت ہوای خریف نقصان کلّی بہ غلہ روی آوردہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و مردمان بعدم قوت فوت شدند۔ شاہجہان غلّات موفور از گجرات و ملتان و لاہور فرستادہ و بطور خیرات از امراء و حرم خانۂ خود مبلغ بسیارے گرفتہ قحط زدگان را عطا فرمود۔

واقعۂ دہم۔ در وقت حکومت عالمگیر کہ حفظ اللہ خان[۱۳۷۹] حاکم کشمیر بود نقصان فصل شدہ بہ سبب قحط غلّات مردمان طعمۂ نہنگ اجل گشتہ ملک برہم خورد۔

واقعۂ یازدہم۔ در حین جہانبانی محمد شاہ غازی[۱۳۸۰] و نیابت اعظم خان سنہ ۱۱۳۶ھ[۱۳۸۱] بہ باعث کثرت باراں قحط واقع شدہ خروار شالی تا ہشت روپیہ ارزش یافت و برنج حکم طلا گرفت و خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند تا شش ماہ قحط بہ شدت بود۔ اثر آن تا دو سال باقی ماند۔

واقعۂ دوازدہم۔ در عہد محمد شاہ[۱۳۸۲] و حکومت احترام خان سنہ ۱۱۴۴ھ بہ سبب خامی فصل آتش قحط افروختہ شد احترام خان بہ ترغیب رئیسان

۱۳۷۸ھ ۱۶۴۷ء ؎

۱۳۷۹ھ درست نواب حفیظ اللہ خان (از ۱۶۸۶ء تا ۱۶۸۹ء) است ؎

۱۳۸۰ھ (۱۱۳۱ھ — ۱۱۶۲ھ = ۱۷۱۹ء — ۱۷۴۸ء)

۱۳۸۱ھ ۱۷۲۳ء ؎ ۱۳۸۲ھ ۱۷۳۱ء ؎

این جا بجهته غلات بهر کس متعرض شده طرفه شهر آشوب بعمل آمد مردم عوام به سبب اضطرار نفس و تحریک اہل فساد شورش برداشته فضیلت خان داروغه عدالت و محمد اشرف خان مفتی برای اصلاح گرانی غله از خانه برآورده به مسجد جامع بردند و دران جا هنگامه و غوغا کرده هر دو فاضل به قتل رسانیدند و خانه های بسیار به تهمت غله داری غارت کرده به آتش افروختند۔ هم درین سال بمبه های مظفرآباد شورش کرده ملک کشمیر غارت کردند۔

واقعه سیزدهم۔ در ایام بادشاهی محمد شاه و نیابت افراسیاب خان سنه ۱۱۵۹ھ ۱۳۸۳ به سبب تاراج بمبه ها مردمان خسته حال و پایمال شده بودند علاوه بران در موسم بهار به سبب بارش باران آبادی مزروعات مطلقاً نه شده قحط شدید ظاهر گشت۔ و غله فروشان به موجب بے رحمی غلات غائب کرده تند باد قهر الهی وزیدن گرفت۔ روپیه را دو آثار برنج بدست کسے نیامده زیور و آلات و ملبوسات خاک بها فروختند و مردگان قحط زده را اوایل کاه پوشیده دفن می کردند بعد آں بدریا انداختند چنداں که بکثرت موتے آب دریا هم متغیر گشت۔ عاقبت سگ و گربه و طیور به خوردن مردگان بر زندگان منت نهادند و بعضے گرسنگاں طفلان خود نوش جان کردند۔ هزاراں دختران و طفلاں که قیمت آں ها زیاده از دو سه تنگه نمی بود به فروخت آمدند ثلثے به هلاکت رسید و ثلثے مفرور گشت و ثلثے باقی مانده هفت ماه زیاده تر شدت داشت۔ بعد آں فصل پیدا شد و در سال دوم ۱۳۸۴ قحط فریاشی بود که هفت روپیه را خروار می فروختند "قهر مردم کشمیر" تاریخ است۔

۱۳۸۳ سنه ۱۷۴۶ء ؛

۱۳۸۴ سنه ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء ؛

واقعۂ چہاردہم۔ در زمان سلطنت احمد شاہ درّانی سنہ ۱۱۶۹ھ [۱۳۸۵] کہ راجہ سوکھ جیون مل حاکم شدہ بود۔ بہ سبب کثرت بارش گرانی غلّہ واقع شد۔ و خواجہ ابوالحسن خان باندے کہ مختار مالیہ بود متکفل این امر گردیدہ ذخیرۂ غلّات کہ اندکے بود بہ حسن تدبیر بہ قدر کفاف ہر کس را خانہ بخانہ رسانید۔

چون اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم بے کار ماندہ بودند خواجۂ مامدار یک لک خروار از غلہ کشیدہ رعایا را بطور مساعدہ تقسیم نمود کہ سال نو بہ جنس خواہم برد رفتہ رفتہ تا سال سنہ ۱۲۵۰ھ [۱۳۸۶] نزد مردمان آن مقدار دوام باقی ماندہ بود کہ سال بہ سال فی خروار یک ترک و فی روپیہ یک آنہ بالائی می گرفتند۔ آنگاہ معاف شد۔

واقعۂ پانزدہم۔ در زمان حکیم نوردین خان سنہ ۱۱۷۹ھ [۱۳۸۷] نقصان مزروعات و قلّت محصولات بہ حدے رسید کہ خواص و عام در دام بلا گرفتار شدند شش ماہ قحط بہ شدّت بود۔

واقعۂ شانزدہم۔ در عہد سردار عظیم خان سنہ ۱۲۲۹ھ [۱۳۸۸] بہ سبب خامی فصل قحط سر کشیدہ خروار شالی بہ شانزدہ روپیہ می فروختند و زندگان گوشت مردگان حلال دانستند۔ یاس دو سال بہ شدّت گذشتہ تا پنج شش سال اثر گرانی باقی بود۔ "[۱۳۸۹] قحط سال عظیم" تاریخ است۔

واقعۂ ہفدہم۔ در ایّام حکومت رنجیت سنگھ و صوبہ داری شیر سنگھ در سنہ ۱۲۴۸ھ [۱۳۹۰] سموت ۱۸۸۹ب اوایل بہار مہاراجہ رنجیت سنگھ برای سیر کشمیر در حدود پونچھ خیام احتشام افراخت و جمعدار خوشحال سنگھ و شیخ غلام محی الدین پیشتر

[۱۳۸۵] ۱۷۵۵ء ؛ [۱۳۸۶] ۱۸۳۴ء ؛

[۱۳۸۷] ۱۷۶۵ء ؛ [۱۳۸۸] ۱۸۱۳ء ؛

[۱۳۸۹] ۱۲۲۸ھ مطابق ۱۸۱۳ء ؛ [۱۳۹۰] ۱۸۳۲ء ؛

برای تیاری ضروریات بہ کشمیر مامور ساخت۔ آنہا بہ کمال جوش و خروش ضبطیٔ غلات بہر جا نمود۔ نایرہ قحط شعلہ بہ آسمان رسانید۔ رنجیت سنگھ بہ استماع اخبار قحط از پونچھ مراجعت بہ لاہور نمود و خوشحال سنگھ بہ سبب تظلم و تعدی و ضبطی غلات باروت خانۂ قحط را آتش افگند مردماں مثل بقر بہ آتش جوع سوختند و در ماہ کتک کہ شالی ہنوز درود نہ شدہ بود برف بہ کثرت بارید فصل زیر برف ضایع گشت و تنگی قحط ہمچناں شدت نمود کہ مردماں زیورات و آلات و اسباب خاک بہا فروختند لاشۂ مردگان زندگاں بے تحاشا می خوردند اکثر ہا طفلاں بہ فلوس و لقمہ ہا بدیگراں بخشیدند دو آثار برنج روپیہ را دستیاب نمی شد۔

در سنہ ۱۲۵۰ کرنیل میاں سنگھ بر نظامت کشمیر مامور شد وقتیکہ در شیرگڑھ رسید شبانہ بر سر تالار قصر برآمدہ در تمامی شہر جائے روشنی چراغ بہ نظرش نرسید و آواز مرغ صبح از ہیچ سو نہ شنید و در میان اسواق و بازار بنج و شوکراں روئیدہ دید در ورطۂ غم و اندوہ مستغرق گردید۔ پس بہ کمال جدّ و جہد قلیلے از شالی وغیرہ از پنجاب و پہاڑ دستیاب کردہ تخم ریزی کنانید و تخم مرغاں از پنجاب طلبانید و بہ احسان فراواں آبادی ملک نمود آتش قحط اندک سرد شد و در سال دوئم ارزانی رُو داد۔

واقعۂ ہجدہم۔ در عہد حکومت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در سنہ ۱۲۸۱ھ[۱۳۹۱] سموت ۱۹۲۱ ب در فصل شالی اندک خامی شدہ ہیچ کسے را خیال قحط بخاطر نہ رفت۔ در ایّام بہار تنگیِ غلہ واقع شد کہ باوجود موجودی غلات مردماں را بغیر رشوۃ و کارسازی و صعوبت و جاں بازی دانۂ امکان نمی شد۔ مہاراجہ

۱۳۹۱ = ۱۸۶۴ء ؛

رنبیر سنگھ بہ استماع اخبار دیوان کرپارام را برای انتظام قحط روانہ کشمیر ساخت و ناظم غمگسار پیش از ورود آن نامدار یکبار غلّات موجودی را در وجہِ طلب و تن خواہِ ملازمان فروخت۔ متوسلان در عرصۂ چند روز صرف نمود و ہنگام ورودِ دیوان در ماہ جیٹھ ہمگی شصت ہزار خروار موجود بود۔ دیوان موصوف بنا بر نیک نیتی نود باوجود تقلیل ذخیرہ در بازار و اسواق غلّات وافر کردہ کہ ہیچ کسے را آثار قحط معلوم نہ شد۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ غلّات موفور از پنجاب و لاہور خرید کردہ بہ مؤنت خرچ کثیر در کشمیر رسانیدہ دریں جا بہ نرخ کشمیر ارزاں ساخت و یک لک روپیہ را غلّاتِ پنجاب بہ محتاجاں و مسکیناں مفت بخشید۔ دیوان در ماہ کتک شصت ہزار خروار از فصل نو در شہر رسانیدہ سر ہر خانہ یک یک خروار یکبار دادہ قحط برطرف نمود۔ دریں واقعہ ہیچ کسے را آزارِ جاں نہ رسید۔

واقعۂ نوزدہم۔ درزمان ایالتِ رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در سنہ ~~۱۲۹۴~~ ۱۳۹۲ھ سمت ۱۹۳۴ بکرمی در ماہ کتک کہ فصل شالی در صحرا در وطلب بود باراں مثل نار از آسماں باریدن گرفت کہ تا عرصۂ دو نیم ماہ متواتر و منزاکم بود۔ دریای بہت طغیانی گشت و تالاب اولر سیلابی شد و فصل شالی با خاک آمیخت آں چہ بہ درو رسیدہ بود در خرمن ہا بوسیدہ گشت ناظم را خیال قحط بہ خاطر نرفت و ذخایر موجودی دو لک خروار در کارسازی از دست داد تا ایام بہار آثار قحط ظاہر نہ شد۔

اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم محتاج شدند وزیر حکم داد کہ در دہات ہر کس را خانہ تلاشی کردہ شالی بہ کشند بصدور حکم زمینداراں را سہ دفعہ

۱۳۹۲ھ ۱۸۷۷ء

خانہ تلاشی کردند ہر جا کہ دانہ یافتند بُردند و بہ وقوع خانۂ آتش قحط افروختہ شد بسا دودمان ہا بے دود گشت اکثر ہا بہ عدم اندخان طعمۂ سگاں و جانوراں شدند۔ چونکہ راہ ہای پنجاب تمام مسدود بُودند موجب آں ہزار ہا مردم بر جبال و اسواق بہ سبب بندش راہ ہا ضایع گشتند و درمیانِ شہر فی نفر نیم آثار شالی بوسیدہ بعد یک ہفتہ و یا بعد دو ہفتہ رسد می دادند فی روپیہ سہ آثار غلہ در بازار امکان نہ بُود۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر علو ہمّت و دریا دِلی بقدر یک لک و نود و پنج ہزار و ہفت صد و چہاردہ من غلات از پنجاب آوردہ در شہر رسانید و درمیانِ شہر غریب خانہ ہا مقرر نمود و خزاین و دفاین خود خالی کردہ مردماں راجان بخشی داد قریب دو نیم سال آتش قحط مشتعل بود و در سنہ ۱۲۹۷ھ ۱۳۹۳ از درگاہ الٰہی فصل کامل عطا شد آتش قحط منطفے گشت و از فرقۂ مسلماناں غالباً یک حصّہ تلف شدہ دو حصّہ باقی ماندند و از اہل ہنود ہیچ کسے را بہ ایں حادثہ چشم زخم نہ رسید۔ فقط

حادثۂ وبای کشمیر

در زمان سابقہ حادثۂ وبای عام جائے بر زباں نمی آرند۔ شاید واقع نہ شدہ باشد۔ ابتدای حکومت شاہان چغت ۱۳۹۴ آں چہ بوقوع آمدہ است حوالۂ قلم گردد۔

۱۳۹۳ھ ۱۸۷۹ء

۱۳۹۴ھ بقول پنڈت آنند کول بامزئی یک حادثۂ وبای طاعون در عہد راجہ ہرش (۱۰۸۹ء–۱۱۰۱ء) در کشمیر پدید آمد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱۰)

حادثۂ اوّل - در زمان حکومت احمد بیگ خان[۱۳۹۵] سنہ ۱۰۲۴ھ[۱۳۹۶] واقع گشتہ حالتے گذشت کہ بغیر تکفین و تجہیز مردگاں را بدریا انداختند و حسن شال نام مردے متمول بود تمامی متعلقانش باخاک آمیختند او مواشی بسیار داشت ہیچ کسے پرداخت آنہا نکرد رو بہ جنگل نہادند ایں حادثہ تا چہل روز در تزایدبود

حادثۂ دوم - در عہد آزاد خان[۱۳۹۷] سنہ ۱۱۹۸ھ بر ساکنان ایں دیار طاری شدہ ہمگی در نفس شہر ہزاراں مردم بہ وادی فنا درگذشتند - و در اطراف دہات ہیچ کسے ضایع نہ شد -

حادثۂ سوم - در ایّام حکومت دیوان موتی رام[۱۳۹۸] سنہ ۱۲۳۵ھ از کافۂ انام ایں مقام انتقام کشیدہ ہزاراں خاص و عام را بہ ازدحام تمام دریں ہنگام در خیام عدم رسانید -

حادثۂ چہارم - در وقت شوکت دیوان کرپا رام سنہ ۱۲۴۳ھ[۱۳۹۹] بر متوطنان

۱۳۹۵ھ احمد بیگ صوبیدار کشمیر در عہد حضرت نور الدین محمد جہانگیر پادشاہ غازی از سنہ ۱۶۱۵ع تا سنہ ۱۶۱۸ع بود ؛

۱۳۹۶ھ ۱۶۱۵ع ؛

۱۳۹۷ھ آزاد خاں (۱۱۹۸ھ --- ۱۲۰۰ = ۱۷۸۳ع --- ۱۷۸۵ع) صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ درّانی (۱۷۷۲ع --- ۱۷۹۳ع) ؛

۱۳۹۸ھ دیوان موتی رام پسر دیوان محکم چند است - در سنہ ۱۲۳۵ھ مطابق سنہ ۱۸۱۹ع صوبیدار کشمیر شد - در عہدش پنڈت بیربل حاکم مال شد - بیربل با مسلماناں تعصب تمام داشت و در ادائیگی شرائع اسلام مزاحم می شد مسجد جامع کہ از بزرگ ترین مساجد کشمیر است و اہمیت تاریخی دارد بحکم ایں صوبیدار مقفل گردید بعہد او ہیچ کسے را جرأت نہ بود کہ در مساجد اذان دہد - (نگارستان کشمیر ص ص ۲۳۹ - ۲۴۰) ؛

۱۳۹۹ھ ۱۸۲۷ع ؛

ایں گلستان استیلا نمودہ۔ مدت یک ماہ روز بروز ترقی و متزاید بود۔ ہزاراں ہزار ابرار از جادۂ روزگار بدار القرار درگذشتند۔

حادثۂ پنجم۔ در حین حکومت شیخ غلام محی الدین سنہ ۱۲۶۲ھ [۱۴۰۰] اوایل ماہ رجب ظاہر شد تا آخر ماہ رمضان از مردمان ایں گلستان سرمایۂ جان را غارت کردہ در بادیۂ عدم رسانید و بعدم اکفان مردگان برہنہ و گیاہ پوشیدہ اندفان پذیرفتند۔

حادثۂ ششم۔ در حالت فرماں روائی رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۷۴ھ [۱۴۰۲] [۱۴۰۱] سنہ ۱۹۱۴ب در ماہ مگھر و پوہ خلق خدا را در گورستان برف دفن کردہ ہزاراں ہزار بباد رفتند۔ انگاہ سہ ماہ مہلت دادہ در ماہ بساکھ و جیٹھ سنہ ۱۹۱۵ب باز عود نمود مدت دو ماہ بار دیگر شور و شر برداشتہ عالمیاں را از سر گذرانید۔

حادثۂ ہفتم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۸۴ [۱۴۰۳] سمت ۱۹۲۴ب وبا واقع شدہ تا عرصۂ سہ چہار ماہ ہزاراں نوع بشر در گورستان عدم رسانید۔

حادثۂ ہشتم۔ ایضاً در عہد شوکت مہاراجۂ موصوف در سنہ ۱۲۸۹ [۱۴۰۴] در ماہ ساون سمت ۱۹۲۹ب وبا ظاہر شدہ تا عرصۂ سہ چہار ماہ آدمیاں را طعمۂ اژدہای اجل نمود۔ ہمدراں ایام تاراج شیعہ ہم واقع۔ تاریخ ایں حادثہ "جگر سوخت" [۱۴۰۵] گفتہ اند

حادثۂ نہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۳ھ [۱۴۰۶] سمت ۱۹۳۳ب وبا مزاحم مردم گشتہ تا عرصۂ سیزدہ ماہ بمر در کار نمود کردہ بسیارے از خلق خدا در زاویۂ عدم گذرانید۔

حادثۂ دہم۔ ایضاً در حکومت مہاراجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۶ھ [۱۴۰۷] سمت ۱۹۳۶ب

۱۴۰۰ھ ۱۸۴۵ء ÷ ۱۴۰۱ھ (۱۸۵۷ء — ۱۸۸۵ء)

۱۴۰۲ھ مطابق ۱۸۵۷ء ÷ ۱۴۰۳ھ ۱۸۶۷ء ÷ ۱۴۰۴ھ ۱۸۶۲ء ÷

۱۴۰۵ھ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء ÷ ۱۴۰۶ھ ۱۸۷۶ء ÷ ۱۴۰۷ھ ۱۸۷۸ء ÷

مدت چہل یوم ہمگی در نفس شہر ہنگامہ خود گرم کردہ اکثرے از خلقِ خدا بعدم رسانید
ہمدرین سال آسیب قحط ہم بشدّت بُود۔

زلزلہ ہای کشمیر

سانحۂ اوّل۔ وقتے کہ بجائے تالاب اولر شہر سندمت نگر آباد بُود
ساکنان آں جا بہ ارتکاب افعالِ شنیع مورد عتاب گشتہ در عہد سندر سین[۱۴۰۸]
شبانۂ زلزلۂ عظیم واقع شد کہ تمام شہر ویران گشت وسطح زمین کفیدہ چشمۂ آبے
ہمچناں جوشید کہ تمامی شہر را دریک آن طوفان ساخت۔ الحال آں چشمہ را
"اُولرناگ" می گویند پیشتر مشہ وحا گفتہ شد۔

سانحۂ دوم۔ در عہد راجۂ اونتی ورما سموت ۹۴[۱۴۰۹] بشبانہ زلزلۂ
عظیم واقع شد۔ پارۂ از کوہ کھادہ نیار کہ بطرف بارہ مولہ است در قعر دریای بہت
غلطیدہ منفذ آب مسدود گردانید وسطح زمین را تا مقام زیج بارہ غرق سیلاب
نمود و تمامی دہات و مزروعات تباہ شدند۔ انگاہ بہ تدبیر سُوعِ دانا سنگہای
کوہ از قعرِ آب کشیدہ آب را بدر رُو دادہ ساحت زمین نمودار شد۔

سانحۂ سوم۔ در ایّام حکومت فتح شاہ سنہ ۹۰۷ھ[۱۴۱۰] ۱۲ ماہ اسوج پاسے
از شب گذشتہ زلزلۂ عظیم واقع شدہ خلقِ خدا بسیار ضایع گشت و خانہ ہا
بہ باد رفت: تا عرصۂ سہ ماہ زمین و زمان در ولولہ بُود۔ انگاہ بہ مرور قرار یافت۔

سانحۂ چہارم۔ در وقت اسماعیل شاہ سنہ ۹۶۰ھ[۱۴۱۱] زلزلۂ سخت
واقع گشت گویا زلزلۂ قیامت بُود عمارات مردم با مردم در زمین فرو رفت

۱۴۰۸ھ (۲۰۸۲ ق م ـــ ۲۰۴۱ ق م)

۱۴۰۹ھ ۸۵۵ء ـــ ۸۸۳ء : ۱۴۱۰ھ ۱۵۰۱ء : ۱۴۱۱ھ ۱۵۵۲ء :

و خانہ ہا با خاک یکسان گشت سطح زمین را شگاف ہای وسیع ظاہر شد و بعضے سرچشمہ ہائی قدیم غایب گشتہ سرنو چشمہ ہا جوشید تا عرصۂ یک ہفتہ یک زلزلہ در جنبش بود و تا دو ماہ زمین قرار گرفت حالات عجیبہ رُوداد۔ می گویند در پرگنۂ آدون متصل نندہ مرگ حسن پورہ و حسین پورہ نام دو موضع بر کنارۂ دریای ویشو مقابل یک دیگر بہ مسافت یک میل بودند نیم شبے زمین معمورۂ ہر دو دہ متغیر گشتہ بجای حسین پورہ حسن پورہ رسیدہ و بمقام حسن پورہ حسین پورہ پدیدار شد۔ چنانچہ الحال زمین زرعی حسین پورہ بطرف حسن پورہ است و آراضی باشندگان حسن پورہ بجانب حسین پورہ واقع میان ہر دو دہ دریای ویشو می گذرد۔ این سخن ضرب المثل کشمیر است و در پرگنۂ کامراج ضلع ناور کوہ پارہ غلطیدہ شش صد کس ہلاک ساخت۔

سانحۂ پنجم۔ در عہد حکومت سیف خان سنہ ۱۰۸۰ھ[۱۴۱۲] ۳ ماہ صفر حادثۂ زلزلہ رُوداد از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گہوارہ در تزلزل و حرکت بود لیکن چندان نقصان جان نہ رسید۔

سانحۂ ششم۔ در ایام صوبہ گیٔ ابراہیم خان[۱۴۱۳] اولاً سیلاب طغیانی نمود بعد آں بہ حادثۂ زلزلۂ سخت خانہا برباد رفت و جان ہا بہ قضا پیوست مدتے مدید بہ مداومت زلزلہ احوال مردم در تزلزل بود۔ مردمان زلزلہ خانہ ہا جداگانہ

۱۴۱۲ء ۱۶۶۹ء ؎

۱۴۱۳ء ابراہیم خان صوبیدار کشمیر در عہد حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی بود۔ باوقات مختلفہ چہار مرتبہ (اولاً در سنہ ۱۶۶۲ء و ثانیاً از سنہ ۱۶۷۸ء تا سنہ ۱۶۸۶ء و ثالثاً از سنہ ۱۷۰۱ء تا سنہ ۱۷۰۶ء و رابعاً در سنہ ۱۷۰۹ء بعہد محمد معظم شاہ بہادر) صوبیدار کشمیر شد۔ سانحہ متذکرہ در سال ۱۰۹۴ھ مطابق سال ۱۶۸۲ء واقع شد چنانکہ از تاریخ این زلزلہ مفہوم می شود ؎

تیار کردہ بودند" طغیانِ بے حد" تاریخ است۔

سانحۂ ہفتم۔ در زمان نیابت دل دلیر خان ۱۱۴۸ھ (۱۲۱۴ھ) ۲۲ ماہ ذیقعدہ زلزلۂ عظیم کہ نشان قیامت کبریٰ بود ظہور نمود در شہر و رستاق بہ یک جنبش خانہ ہا افتادہ بنیاد ہستی عالمے بہ باد رفت قریباً سہ ماہ ایں زلزلہ در ولولہ بود اما مثل دفعۂ اوّل شدت نداشت و در شب و روز چند بار جنبش می نمود بحدّے کہ مردمان مایوس از جان می شدند تاریخ ایں زلزلہ از آیۂ کریمہ (ابتلی المؤمنون و زلزلوا زلزالاً شدیداً) اقتباس کردہ اند۔

سانحۂ ہشتم۔ در ایّام حکومت کریم داد خان ۱۱۹۳ھ (۱۲۱۵ھ) ساعت زمین ہم چناں بہ لرزید کہ خانہای مردم کشمیر از شہر و دہ بہ یک جنبش غلطانید و از نوع بشر بیشتر از سر گذشت مدّت یک نیم ماہ سخت بجائگاہ بود مردمان در صحرا از زلزلہ خانہ ہا افراشتہ بودند فقط

سانحۂ نہم۔ در عہد آزاد خان ۱۱۹۹ھ (۱۲۱۶ھ) بہ وقوع آمدہ در نفس شہر بیشتر زیر و زبر نمود تا دو سہ ماہ متواتر بود خانہ ہای بسیار و جانہای بے شمار ضایع گشت۔

سانحۂ دہم۔ در حکمرانی سردار عبد اللہ خان ۱۲۱۸ھ (۱۲۱۷ھ) پنجم ماہ محرم زلزلۂ عظیمے واقع گشت۔ اکثر جاہا زمین ترقید و خانہ ہا را شکست و ریخت گردید۔ بعضے عورات حاملہ را وضع حمل شد و جمعے در زیر دیوار و جدار بدار القرار

۱۲۱۴ھ مطابق روز جمعہ ۲۴ ماہ مارچ ۱۷۳۶ء ÷ ۱۲۱۵ھ ۱۷۷۹ء ÷

۱۲۱۶ھ مطابق ۱۷۸۴ء۔ آزاد خان صوبیدار کشمیر بود از طرف تیمور شاہ درّانی از ابتدا ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء ÷

۱۲۱۷ھ مطابق ۲۷ اپریل روز چہار شنبہ ۱۸۰۳ء ÷

درگذشت و خانقاہ معلّٰی را کلس کنگرہ بام غلطید۔

سانحہ یازدہم۔ در دوران حکومت کرپارام ۱۲۴۳ھ بہ تاریخ ۲۲ ماہ ذوالحجہ[۱۴۱۸] پاسے از شب گذشتہ زمین و زمان در ولولہ آمدہ شور محشر برخاست اکثرے از خلق خدا بدارالبقا درگذشت۔ زمین ہا خسف شدہ خانہ ہا با خاک آمیخت و خانقاہ معلّٰی را کلس کنگرہ بام بر زمین افتاد تا عرصۂ سہ ماہ بہ شدت بود و تا نہ ماہ گاہ گاہ عود می کرد۔

سانحہ دوازدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ ۱۲۸۰ھ[۱۴۱۹] سمت ۱۹۲۰ ب بتاریخ ۲۰ ماہ بھادرون[۱۴۲۰] بوقت پاس اخر زمین بہ جنبش آمد۔ در حدود کروہن و بانگل اکثر جاہا زمین ترقید لیکن خانہا و جان ہا را چنداں آسیب نہ رسید تا عرصۂ سہ ماہ باقی بود در اطراف شرقی کمتر محسوس می گشت۔

سانحہ سیزدہم۔ ایضاً در آخر حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۳۰۲ سموت ۱۹۴۲ بہ تاریخ ۱۹ ماہ جیٹھ مطابق ۱۵ شعبان[۱۴۲۱] در شب برات بوقت ۳ بجے صبح ناگاہ زمین در زلزلہ آمدہ شور محشر برخاست بواقعہ جنبش نخستین درمیان قصبۂ سوپور و بارہ مولہ و حدود بانگل[۱۴۲۲] و کروہن[۱۴۲۳] زیر و بالا کردہ تمامی خانہا فرو ریخت۔ دراں نواح بیشتر طوفان کردہ زمین بہ ہر جا ترقید و بعضے

۱۴۱۸ھ مطابق ۵ جولائی روز شنبہ ۱۸۲۸ء ؛

۱۴۱۹ھ مطابق ۱۸۶۳ء ؛

۱۴۲۰ھ بھادروں یعنی ماہ بھادوں تقویم ہندی مطابق ستمبر و اکتوبر انگلیسی ؛

۱۴۲۱ھ مطابق ۳۰ مئی روز شنبہ ۱۸۸۵ء ؛

۱۴۲۲ھ بانگل پرگنہ ابست در کامراج (مغربی کشمیر) این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۲۱)

۱۴۲۳ھ ایضاً ایضاً ایضاً ایضاً

جا ہا ریگ سبز و آب سبز ظاہر شد بوئی گوگرد تا یک ماہ باقی بود۔

و در موضع لرہ ڈورہ پرگنۂ کروہن زمین ترقید بخارات اجزائی ارضی که به قول حکما باعث زلزله است بیشتر دراں جا نفوذ کرده تراب مہین و عجیب سفید و نمایاں گردید و به صدمۂ نفوذ ابخرہ قطعۂ زمین آں جا به طوالت ہفت صد و عرض سه صد فٹ و بقدر ہفتاد فٹ در عمق فرو رفته و در جوف آں پنج شش خانۂ زمیندار نابود شدند و درمیان ایں خسف بعضے قطعات زمین مثل ستون ہا بر ہیئات اصلی استاده مانده بودند اکثر جاہا تبدّل زمین واقع گشت و در نفس شہر چنداں زور نه کرده باز ہم سه صد خانه از جا برکنده مابقی ترقیده و خرقیده ساخت و در دولت خانه شاہی ہم چشم زخم رسید و چھاونی ہا فرو ریخت بیشتر به جانب شیر گڑھ خرابی ساخت و در اطراف و پرگنات دیگر چنداں نقصان نه رسید۔

و در بعض دیہات حادثه زلزله محسوس نه گردید تا عرصه سه ماه شدت بیشتر داشت که درمیان شب و روز چند بار تزلزل می شد پس ازاں یک دو مرتبه در ہفته لرزه می کرد تا چہار ده ماه اثرش باقی بود مردماں در صحرا بوریا خانه ہا قرار داده از خوف می لرزیدند۔

و به وقوع ایں حادثه در کل قلمرو کشمیر سی و پنج ہزار ۳۵۰۰۰ جاندار بے جان گشت ازاں جمله مواشی بیست ہزار اسپاں و گاواں ده ہزار و از نوع انسان ہزار و پانصد کس۔ ازاں میاں در وزارت کامراج ہزار و دو صد و در شہر دو نیم صد و در پرگنات پنجاه کس۔ بقول مورخان در کوہستان کامراج کان گوگرد بیشتر است شاید که به ہماں سبب در علاقۂ کامراج ہر دفعه سخت تر زلزله می آید چنانچه در السنۂ عوام لفظ (وتر بنل) ۱۲۶۳ھ مشہور است

رنبیر سنگھ بنا بر رعیّت پروری و دریا دلی ستم رسیدگان زلزلہ را ازبابت ترمیم قصور دیہوت سی ہزار روپیہ نقد و جنس عطا و مرحمت فرمود زمینداران وزارت کامراج را دو لکھہ روپیہ از مالیہ معمولی تخفیف فرمود۔ و در بارہ مولہ و سوپور باج گذر چوب و جنگل کہ معمول بود معاف فرمود = زلزلہ شدید شب برات = "طغیان کبیر[۱۴۲۵]" تاریخ است۔

سیلاب ہائی کشمیر

طغیان اوّل۔ گویند در پیشینہ زمان[۱۴۲۶] بہ حادثہ زلزلہ کوہ کھادنیار غلطیدہ سرچشمہ اولرناگ از زمین جوشیدہ شہر سندمت نگر غرق کردہ تا بیج بارہ سیلاب نمود۔ قصہ آن گذشت۔

طغیان دوم۔ در ایّام سلطنت راجہ دُرلب درون[۱۴۲۷] سنہ [۱۴۲۸] ۱۴ ھ بہ سبب کثرت بارش شہر سرینگر غرق آب گشتہ شد و تا الن مرگ کہ

۱۴۲۴ صحیح دُنزہ بنیول ترکیب کشمیر بیست بہ معنے زلزلۂ شمالی۔ دُنزہ بمعنے شمال و بُنیول بمعنے زلزلہ و این جا مراد زلزلۂ شدید است ؛

۱۴۲۵ ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۴ء۔ پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱) ماسوائے این دو زلزلہ ذکر زلزلۂ سوم کردہ است کہ بموضع کوندہ بل نزد مانسبل در سال ۱۸۷۸ء رونما شد۔ بروایتش درین زلزلہ شانزدہ مکانات بہ زمین آمدند و جملہ سکّان آنہا بہ ہمان وقت زندہ مدفون شدند ؛

۱۴۲۶ یعنی بعہد راجہ سندر سین (۲۰۴۱ ق م – ۲۰۸۲ ق م) ؛

۱۴۲۷ دُرلابھ وردھن (۶۲۷ء — ۶۶۳ء)

۱۴۲۸ مطابق ۶۳۵ء ؛

راجہ پرورسین استوار کردہ بود ترقیدہ و نالہ مرگ را طوفان نمود تا کہ ڈل واقع شد۔

طغیان سوم۔ در عہد راجہ للتادت ۱۴۲۹ سنہ ۷۷۶ ب طوفان واقع شدہ از شہر عمارات راجہ ویران شد در للتہ پور دولت خانہ خود بنا نمود۔ عمارات شہر اکثر ویران گشت۔

طغیان چہارم۔ در ایام حکومت اونتی ورما ۱۴۳۰ سنہ ۹۳۶ ب حادثہ زلزلہ از کوہ کھادنیار کوہ پارہ غلطیدہ آب بہت را سد راہ گشتہ سیلاب نمود۔

طغیان پنجم۔ در عہد راجہ پارتھ ۱۴۳۱ سنہ ۱۵ ب واقع شدہ تمامی شہر غرق آب گردید خانہا مثل حباب بر آب می رفت۔

طغیان ششم۔ در وقت پادشاہی سلطان شہاب الدین ۱۴۳۲ سنہ ۱۴۳۶ ب سیلاب سخت آمدہ بیست ہزار خانہ ویران گشت۔

طغیان ہفتم۔ در حکومت علی خان چک ۱۴۳۳ سنہ ۹۸۲ ھ در موسم برسات عمارات و محصولات تلف ساخت۔

طغیان ہشتم۔ در زمان ابراہیم خان ۱۴۳۴ سنہ ۱۰۸۹ ھ خانہ ہا درمیان آب مثل کشتی چرخ می زد خانداران درمیان آں واویلا می کردند = طغیان بے حد= تاریخ است دراں ایام تزلزل نیز واقع شد۔

۱۴۲۹ھ (۷۲۵ء — ۷۵۳ء)

۱۴۳۰ھ (۸۵۵ء — ۸۸۳ء)		۱۴۳۱ھ مطابق ۸/ ۹۱۴ء

۱۴۳۲ھ مطابق ۱۳۷۹ء

۱۴۳۳ھ مطابق ۵/ ۱۵۷۴ء

۱۴۳۴ھ ۱۶۶۸ء

طغیان نہم - در ایام صوبداری نوازش خان سنہ ۱۱۴۳ھ[۱۳۳۵] بہ سبب کثرت بارش سیلاب سخت آمد - عمارات و محصولات تلف شد -

طغیان دہم - در وقت دل دلیر خان سنہ ۱۱۴۸ھ[۱۳۳۶] سیلاب طغیانی نمود ہزاراں خانہ ہا ویران و برہم شد و در صحن خانہا و میدان ہا مدتے آب موجود بود -

طغیان یازدہم - در ایام حکومت افراسیاب خان سنہ ۱۱۶۰ھ[۱۳۳۷] بہ باعث سیلاب دہ ہزار خانہ تلف شدہ پل ہای بہت شکستہ محصولات و عمارات را تباہی رسید = طغیان ملک = تاریخ است -

طغیان دوازدہم - در زمان حکمرانی امیر خان جوان شیر سنہ ۱۱۸۴ھ[۱۳۳۸] طوفان آب پلہای بہت شکستہ عمارات برہم خورد -

طغیان سیزدہم - در عہد جمعہ خان سنہ ۱۲۰۲ھ[۱۳۳۹] دریای بہت طغیانی شدہ سدِ قاضی زادہ را دروازہ شکستہ حصّہ شمالی شہر غرق آب گشتہ دار و عقار و مال و منال مردم تباہ شد -

طغیان چہاردہم - در حکومت عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۴ھ[۱۳۴۰] دریای بہت سر بہ فلک کشیدہ محصولات بیرونی تلف شد -

طغیان پانزدہم - در عہد کرنیل میاں سنگھ سنہ ۱۲۵۲ھ[۱۳۴۱] پل کھنہ بل و بجبارہ و پانپور و امیرا کدل فرو ریخت -

طغیان شانزدہم - در حکمرانی شیخ غلام محی الدین[۱۳۴۲] سدِ قاضی زادہ

[۱۳۳۵] ۱۷۳۰ء ؛ [۱۳۳۶] ۶/۱۷۳۵ء ؛ [۱۳۳۷] ۱۷۴۷ء ؛

[۱۳۳۸] ۱۷۷۰ء ؛ [۱۳۳۹] ۸/۱۷۸۷ء ؛ [۱۳۴۰] ۱۸۰۰/۱۷۹۹ء

[۱۳۴۱] ۷/۱۸۳۶ء ؛ [۱۳۴۲] در سال ۱۸۴۱ء ؛

ترقیده ضلع خانیار و رعناواری تلف شد۔ از فتح کدل تا سنبل شش پُل ویران ساخت ہفت روز بارش بُود۔

واقعاتِ آتش

اشتعالِ اوّل۔ وقتے کہ راجہ پرورسین[۱۴۴۳] شہر سرینگر معمور ساخت گوبندسی و شش لک خانہ آباد شدہ بُود۔ ناگاہ بہ حادثہ آتش سمتِ شمالی کوہ ماران نصف شہر سوختہ خاکستر گردید چنانچہ دریں زمان پنج شش درعہ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ نمونۂ ہماں آتش است مردماں ہمی کشند۔

اشتعالِ دوم۔ راجہ للتادت در ایّام حکومت خود راجۂ بنگالہ را برخلاف عہد بر قتل رسانید و کسان او آمدہ با للتادت محاربۂ عظیم نمودہ نیمۂ شہر را آتش کشیدہ دو بُت خانہ بزرگ ویران کردند۔

اشتعالِ سوم۔ در حکمرانی راجہ ابھی مینو[۱۴۴۴] ۳۸ سنہ بسیارے از محلّات شہر بہ حادثہ آتش برہم شد راجہ نندہ گُپت تجدید تعمیر آں نمودہ شہر آباد ساخت۔

اشتعالِ چہارم۔ در زمان حکومت سہہ دیو[۱۴۴۵] ۷۲۰ ہجری ذوالقدر خان بمعۂ ہفتاد و دو ہزار سوار در کشمیر آمدہ تمامی شہر را آتش کشیدہ مشتعل گردانید و ساکنان شہر را قتل عام کردہ ملک بے چراغ نمود۔

۱۴۴۳ راجہ پرورسین دوم۔ ۶۵۵ ؛

۱۴۴۴ھ (۶۹۵۸ ــــ ۶۹۷۲) ؛

۱۴۴۵ھ ۶۱۳۲۲ ؛

اشتعال پنجم۔ سلطان محمد شاہ و سلطان فتح شاہ در عرصہ سنہ ۹۰۱ھ (۱۴۴۶ء) مدۃ العمر نود باہمدیگر متنازع بُودہ حدود شہر را چند مرتبہ آتش کشیدہ بسوزانیدند کیفیت آں بجای خود گفتہ شود۔

اشتعال ششم۔ در عہد سلطان حسن شاہ سنہ ۸۸۵ھ (۱۴۴۷ء) در محلہ اسکندرپورہ تا علاءالدین پورہ آتش افتادہ قریب دہ ہزار خانہ بسوخت مسجد جامع و خانقاہ معلّٰے ہر دو مشتعل شدند و حسن شاہ باز تعمیر ساخت

اشتعال ہفتم۔ در ایام حکومت دلاور خان سنہ ۱۰۲۹ھ (۱۴۴۸ء) در اسکندرپورہ آتش ظاہر شدہ تا راجوار کدل و صراف کدل وغیرہ یازدہ ہزار خانہ سوختہ شدند مسجد جامع دوبارہ با خاک آمیخت انگاہ جہانگیر شاہ آباد ساخت۔

اشتعال ہشتم۔ در حکمرانی افتخار خان سنہ ۱۰۸۶ھ (۱۴۴۹ء) از کادہ ڈارہ آتش مشتعل گشتہ تا مسجد جامع سر کشید و دوازدہ ہزار خانہ با خاک آمیخت عالمگیر تعمیر مسجد جامع مرتبۂ ثالث ترصیص فرمود۔

اشتعال نہم۔ در نیابت نوازش خان سنہ ۱۱۲۳ھ (۱۴۵۰ء) بعد حادثہ سیلاب از محلۂ صراف کدل آتش افروختہ تا محلہ پلّہ مر بیست محلہ بہ قدر چہل ہزار خانہ بباد رفت۔ مصرعہ:۔ پارۂ ز آتش برد و پارۂ از آب بُرد۔

اشتعال دہم:۔ در زمان ابو البرکات خان سنہ ۱۱۵۰ھ (۱۴۵۱ء) آتش واقع شدہ وجہ این است کہ ابو البرکات را با منصب داراں نزاع درمیان افتادہ بُود غرہ ماہ رجب پلہای ہفت شکستہ باہمدیگر مقاتلہ نمودند و در نفس شہر

۱۴۴۶ء مطابق ۱۴۹۴ء؛ ۱۴۴۷ء ۱۴۸۰ء؛
۱۴۴۸ء ۱۶۲۰ء؛ ۱۴۴۹ء ۱۶۷۵ء؛
۱۴۵۰ء ۱۷۱۱ء؛ ۱۴۵۱ء ۱۷۳۷ء؛

آتش کشیدہ بلیست ہزار خانہ افروختند۔

اشتعال یازدہم۔ در حکومت عطیۃ اللہ خان سنہ ۱۱۵۲ھ (۱۲۵۲ھ) فخر الدولہ از طرف نادرشاہ ناظم کشمیر شدہ بود۔ دریں جا عنایت اللہ خان و منصب داران متابعت او نمودہ باہمدیگر بہ محاربہ پیوستند۔ پانزدہ ہزار خانہ از نفس شہر و اطراف آں بہ حرارت شرارت بسوزانیدند۔

اشتعال دوازدہم۔ در نظامت منصور خان سنہ ۱۱۵۸ھ (۱۲۵۳ھ) ببر اللہ خان باغی شدہ کھکھہ و بمبہ و کشتواڑیاں لمتفق گشتہ ملک کشمیر را غارت کردند و از نفس شہر پانزدہ محلہ بہ سوزانیدند = عام التشویش = تاریخ است۔

اشتعال سیزدہم۔ در زمان افراسیاب خان قحط واقع شدہ بود خواجہ علاء الدین نقشبندی و حاجی عتیق اللہ قادری با طایفۂ عوام ازدحام کردہ بر غلہ فروشان شورش نمودند۔ کسان نایب صوبہ متوجہ تہدید شدہ در حدود زینہ کدل مقابلہ بدی داد مردم نایب بہ اطراف زینہ کدل آتش کشیدہ دہ دوازدہ محلہ بسوزانیدند و تاراج خانہا نمودند۔ (۱۲۵۴ھ)

اشتعال چہاردہم۔ در زمان نظم آزاد خان سنہ ۱۱۹۹ھ (۱۲۵۵ھ) در محلہ ٹینگی پورہ آتش افروختہ چند محلہ سوختہ شدند و از کنار بہت بہ ساحل دیگر یک برگ توز بہ ہوا عبور کردہ از سد قاضی زادہ تا اہلہ مر و حبہ کدل عالمے تیرہ و تار گردانید۔ قریب ہشت ہزار خانہ تلف شدند۔

اشتعال پانزدہم۔ در عہد عبد اللہ خان سنہ ۱۲۱۵ھ (۱۲۵۶ھ) از محلۂ صراف کدل چند محلہ با خاک آمیخت۔

۱۲۵۲ھ ۱۸۳۶ء ؛ ۱۲۵۳ھ ۱۸۳۷ء ؛ ۱۲۵۴ھ ایں اشتعال در سنہ ۴۳ء رونما شد۔ ۱۲۵۵ھ ۱۸۳۸/۹ء ؛ ۱۲۵۶ھ ۱۸۴۰/۱ء ؛

اشتعال شانزدہم۔ درزمان حکومت گلاب سنگھ سنہ ۱۲۶۷ھ [۱۲۵۷] از محلۂ ٹینکی پورہ آتش ظاہر شد کہ تا محلۂ زینہ دار صاحب یک دو ہزار خانہ را خاکستر نمود

اشتعال ہفدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۲ھ [۱۲۵۸] باز در محلۂ ٹینکی پورہ بوقت دوپہر روز آتش مشتعل گشتہ ہفت صد خانہ بباد رفت۔

اشتعال ہجدہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۵ھ [۱۲۵۹] در ملک کشمیر قحط واقع شدہ بود۔ مدت شش ماہ تابستان بارش باراں موقوف شد در شہر دہ ہزارہا خانہ سوختہ شدند ہیچ روزے بغیر آتش نمی بود۔ ازاں جملہ بتاریخ ۲۲ ماہ بہادروں سنہ ۱۹۳۵ از حبہ کدل آتش شعلہ ور گشتہ تا سدّ قاضی زادہ یک ہزار خانہ در یک دو ساعت افروخت و نیز بہ سبب تاراجہای شیعہ ہا نہ مرتبہ خانہ ہای اہل تشیع را آتش کشیدہ خاکستر کردہ اند۔

تاراج شیعہ

در بلاد و امصار دیگر مردم شیعہ و سنی مانند دو برادر از بطن یک مادر ہستند عمداً بر ہیچ کسے سب و تبرا نمی کنند۔ امّا گروہ شیعہ کشمیر در تعصب و کینہ وری مشہور اند چنانچہ گفتہ اند:۔ بیت۔ دو گروہ اند در جہاں بے پیر = سنّی بلخ و شیعۂ کشمیر۔ کہ بہ قصد ثواب علانیہ در سب و شتمت اصحاب سید المرسلین صلے اللہ علیہ وسلم ارتکاب می نمایند و غیر ازیں عباد تے دیگر پسندیدہ نمی دانند۔ موجب آن سنّیاں را آتش تعصب بہ جوش آمدہ بعد انقضای سی چہل سال ہمیشہ از دودمانہای ایشاں دود ہمی کشند۔ بیت:۔

۱۲۵۷ھ / ۱۸۵۰ء ؛ ۱۲۵۸ھ ۱۸۷۵ء ؛

۱۲۵۹ھ ۱۸۷۸ء ؛

از مکافاتِ عمل غافل مشو
گندم از گندم بروید جَو ز جَو

تاراج اوّل ۔ در سنہ ۹۵۵ھ [۱۴۶۰] میرزا حیدر بہ معاونت امرای شہر مثل عیدی رینہ [۱۴۶۱] و خواجہ حاجی بانڈے وغیرہ اعیان عوام الناس را حکم نافذ داد کہ فرقۂ شیعہ ہا را غارت سازند باشارۂ عوام الناس ہر سو تاختہ شیعہ ہا را تاخت و تاراج کردہ بیوت آن ہا را در دادہ خاکستر نمودند و خانقاہ شمس عراقی کہ در جڈی بل بود بسوزانیدند و لاشۂ شمس عراقی از گور کشیدہ در سر گین سگاں طعمۂ آتش کردہ مقبرۂ او را مزبلۂ اہل شہر ساختند و شنگلی ریشی [۱۴۶۲] کہ از مریدان

۱۴۶۰ء ۱۵۴۸ء ؎

۱۴۶۱ء عیدی رینہ پسر موسٰی رینہ از خانوادۂ رام چندر پدر کوٹہ رانی زوجۂ شاہ میر بود در تاریخ سیاسی کشمیر شخصیت اہم بود۔ در عہد سلطان محمد شاہ (۱۵۱۶ء — ۱۵۲۸ء) عیدی رینہ خواست کہ باداد جہانگیر پڈر و لوہر ماگرے سکندر شاہ پسر فتح شاہ را بہ تخت بردارد ولے ناکام شد۔ بحکومت مرزا حیدر کاشغری عیدی رینہ بعہدۂ امارت فائز گشت۔ امّا بعد چندے از سازش اسلام شاہ برخلاف ولی نعمت خود کمر بست۔ بعد انتقال مرزا حیدر انتظام دیار کشمیر در قبضۂ عیدی رینہ آمد ولے بوجہ عناد دولت چک تغلب عیدی رینہ دوامے نہ پذیرفت۔ عیدی رینہ در سنہ ۱۵۵۱ء وفات یافت ؎

(کشمیر جلد اوّل ص ص ۱۹۵، ۲۰۶، ۲۰۹)

۱۴۶۲ء ریشی در سنسکرت بمعنے مرد مرتاض و عارف باشد۔ صوفیائے اسلام در کشمیر از ازمنۂ قدیمہ بنام ریشی شہرت داشتند۔ محمد نورالدین جہانگیر نسبت این طائفہ در تزک خود (ص ۳۰۶ چاپ مطبع نولکشور لکھنؤ) چنیں می نویسد:۔

"و طائفۂ فقرامی باشند کہ آنہا را ریشی گویند۔ اگرچہ علمے و معرفتے

باباعلی نجار بود و در نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کوب سرش کوفتہ جسدش بہ خواری بسوختند و مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بہ قتل رسانیدند۔

و میر دانیال گرامی فرزند میر شمس عراقی کہ در اسکردو ترویج مذہب خود می ساخت میرزا حیدر او را بہ سرزنش آوردہ یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہداں سب صحابہ بروے ثابت گشتہ بفتوی قاضی ابراہیم و قاضی عبدالغفور بہ قتل رسانید تاریخ قتل او "دشت کربلا" ۹۶۳ھ گفتہ اند:۔

تاراج دوم ۔ در سنہ ۹۹۴ھ وقتے کہ میرزا قاسم خان باعساکر اکبر شاہ برای تسخیر کشمیر درہیرپورہ رسید و یعقوب خان چک برای مقابلہ و مقاتلہ درہیرپورہ پیش قدمی ساخت سید یوسف خان بیہقی از نازک بٹ وزیر یعقوب خان چک خلعت و اسپ و اسلحہ بفریب گرفتہ در کچھامہ با عالم شیر ماگرے و ظفر خان چک بچہ شمسی چک پیوستہ با ہمدیگر عہد و پیمان بستہ در شہر آمدند و رسیدن ایں جا شمس چک و محمد بٹ کہ یعقوب خان در زنداں داشتہ بود از محبس کشیدہ اند۔ و بہ اتفاق مردم عوام محلہ جڈی بل را آتش دادند و خانقاہ شمس عراقی کہ دولت چک دوبارہ تعمیر کردہ بود

(مسلسل) ندارند لیکن بہ بے ساختگی و ظاہر آرائی می زیند۔ و ہیچ کس را بد نمی گویند۔ زبانِ خواہش و پائے طلب کوتاہ دارند۔ گوشت نمی خورند و زن نمی کنند و پیوستہ درخت میوہ دار در صحرا می نشانند باایں نیت کہ مردم ازاں بہرہ ور شوند و خود ازاں تمتع برنمی گیرند قریب دو ہزار کس ازیں گروہ بودہ باشند"۔

۱؎ ۹۵۷ھ مطابق ۱۵۴۹ء ؛ ۲؎ ۹۹۴ھ ۱۵۸۵ء ؛

بسوزانیدند و میر شمس عراقی را مزبلہ کردہ شیعہ ہا بسیار رنجانیدند ننگ و ناموس و مال و جان آں ہا بباد دادہ از راہ پونچھ مفرور شدہ با فوج اکبر شاہ پیوستند۔

تاراج سوم۔ در عہد حکومت ظفر خان سنہ ۱۰۴۵ھ[۱۴۶۵] مردمان شہر برای توت خوری در بابہ شومہ رفتہ بودند۔ درمیان شیعہ سُنی نزاع افتاد شیعہ ہا از روی بے پروائی سب صحابہ کبار نمودند۔ مدعیان در پیش قاضی ابوالقاسم مرافعہ کردہ اعلام شرعی بہ نام سابیاں گرفتند۔ صوبدار کہ از اہل تشیع بود در احضار آں ہا مساہلہ نمود و مردم عام بشورش آمدہ بعضے خانہای شیعہ را غارت کردہ بسوزانیدند۔ خواجہ خاوند محمود[۱۴۶۶] کہ از خاندان

۱۴۶۵ھ ۳۵ -۱۶۳۵ء:

۱۴۶۶ھ حضرت ایشاں خواجہ خاوند محمود از اکابر سادات بخارا اند۔ والد بزرگوار ایشاں میر سید شریف است کہ بہ پنج واسطہ بحضرت قطب الابرار خواجہ علاؤ الدین عطار قدس سرہٗ می رسد۔ در عنفوان شباب مسافرت از بخارا اختیار فرمودند و از گجرات اول بہ کشمیر رسیدند۔ چندے ارشاد بخشی فرمودہ متوجہ بہ ہندوستان شدند و در آنجا نیز مردم را مستفیض نمودہ باز بہ کشمیر مراجعت فرمودند در محلہ کہ ایں وقت مسکن اولاد ایشاں ست سکونت اختیار کردند و خانقاہ و اصل آں مکان خانۂ حسین شاہ پادشاہ کشمیر بودہ است تعلق بہ خادمانِ حضرت خواجہ گرفت مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ چوں روز بروز رواج طریقہ در تزاید شد ارادہ خانقاہ وسیعی فرمودند و از قوت باطنی خانقاہ حضرت میر ویسی بابا در اشم بہ جنبش برداشتہ آوردہ دریں موضع نصب کردند تا از ویرانی بآبادی بیاید۔ و آنجا مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ بعد ازاں بامر سلطان در لاہور توطن فرمودہ مرشد السالکین (بقیہ بر صفحہ دیگر)

نقشبندیہ بود درمیان آمدہ عوام را از غارت منع کرد و بہ حاکم شرع و نایب صوبہ پیغام نمود۔ امّا در تنبیہ سابیاں از ناظم و قاضی توقف بہ وقوع آمد پس حضرت خواجہ بہ ہفت چنار[۱۴۶۷] برآمدہ نشستند ازیں رو ناظم صوبہ بہ الحاح تمام خواجۂ مذکور را باز آوردہ سابیاں را بہ سزا رسانید لیکن درضمن مفسدئی[۱۴۶۸] خواجہ بہ حضور نوشت۔ خواجہ حسب مطالبہ حضور در دہلی رفت و بعد زیارتِ مقابر شاہجہاں آباد در لاہور مراجعت کردہ دراں جا رحلت فرمود۔

تاراج چہارم۔ درعہد ابراہیم خان سنہ ۱۰۹۶[۱۴۶۹] در محلہ حسن آباد عبدالشکور و پسر او صادق نام ہمراہ یک سُنّی خصومت و نزاع نمودہ درحق اصحاب کرام حضرت سید انام زبان شنعت کشودند۔ و اہل سنت مرافعہ بہ قاضی نمودند۔ سابیاں بہ اعلام قاضی درپناہ ابراہیم خان کہ شیعہ بود ماندند۔ موجب آں قاضی محمد یوسف بہ شورش آمدہ با صوبہ دار مکابرہ فرمود۔ دراں اثنا مردم عوام حسن آباد را آتش کشیدہ غارت نمودند۔ بایں حرکت فدای خان پسر ابراہیم خان بہ حمایت مردم حسن آباد برآمد و ازیں

(مسلسل) خواجہ معین الدین را جہت ترویج طریقۂ خانقاہ بعد اجازت پادشاہ بہ کشمیر فرستادہ در سال ہزار و پنجاہ (۱۶۴۰ء) ہجری رحلت آنمخدوم در لاہور واقع شد۔ مقبرۂ متبرکہ حضرت ایشاں در انجا مرجع خاص و عام است۔

(واقعات کشمیر ص ص ۱۳۸ – ۱۳۹)

۱۴۶۷ہ ہفت چنار محلہ ایست از سرینگر قریباً یک فرلانگ فوق حضوری باغ براہِ پُل رام باغ :: ۱۴۶۸ہ مراد ازیں "مفسدئی" ظفر خان صوبیدار کشمیر است۔ (ایضاً ص ۱۳۸) :: ۱۴۶۹ہ ۱۶۸۲ء ::

طرف مردم عوام و خوانین کابل با افواج خود مثل الف خان و فرید خان و میرزا محمد مقیم وغیرہ بہ اتفاق خواجہ شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر و میرزا سلیم و میرزا علیم وغیرہ منصب داران مقابل شدہ جمعے کثیر مقتول و مجروح نمودند۔ و بہ غلبۂ عوام قاضی ہم بے حال شد۔ ابراہیم خان مجبور ماند۔ عبدالشکور و پسر و داماد وے کہ سابق بودند حوالۂ عوام کردہ بقتل رسانیدند۔ بعد ازاں قاضی در خانۂ صوبہ دار نزک آمد و رفت نمود و ملّا محمد طاہر مفتی درمیان آمدہ۔ عوام خانہ او را ہم تاخت نمودند۔ و بابا قاسم مقتدائے شیعہ ہا در راہ گرفتہ بہ صد خواری و اہانت کشتند۔

مدّعا کہ درمیان شہر بہ خون ریزی و دست برد و غارت و احتراق شور و غوغا برداشتند۔ فدائی خان برائے تدارک برآمدہ میرزا محمد سلیم با جمعی از عوام زیر تیغ گذرانید۔ دریں اثنا بقا بابا فرزند خواجہ حبیب نوشہری شورش برداشتہ خانۂ ابراہیم خان را آتش کشید و ناظم فوج خود فرستادہ بقا بابا و قلیع نگار و بخشی و رئیسان شہر مثل حاجی بانڈے و خواجہ قاسم و لالہ گنائی گرفتار کردہ محبوس نمودند۔ مردم عوام بایں رعب و ہراس از شورش باز ماندہ۔ حقیقت حال بگوش عالمگیر رسید۔ حفظ اللہ خان بر صوبداری کشمیر مامور شد و ابراہیم خان سرنامۂ عزل خواندہ محبوسان مذکور ہمراہ گرفتہ روانۂ حضور گشت۔ و در لاہور رسیدہ محبوسان بہ فرمان خدیو نجات یافتہ بازگشت بوطن رسیدند۔[۱۴۷۰]

تاراج پنجم۔ در حکومت میر احمد خان ۱۱۳۲ھ[۱۴۷۱] کہ از جانب عنایت اللہ خان

۱۴۷۰ھ واقعات کشمیر ص ص ۱۷۵، ۱۷۶

۱۴۷۱ھ ۱۷۱۹ء

نائب صوبہ شدہ بود واقع شد وجہ آں این است کہ ملا عبدالنبی ملقب بہ محتوی خان کہ چندے در پیش گاہ شاہزادہ عالم بہادر[۱۴۷۲] بہ مصاحبت و مجالست باریاب گشتہ بہ خطاب شیخ الاسلامی کامیاب شدہ بود۔ پسانہ از خطۂ دلپذیر بر منصب وجاگیر یافتہ با قوم و تبار خود دریں جا توطن فرمود و با مردم عوام موافقت و موانست تمام حاصل کردہ رتبۂ خود افزود۔ یکے از پنڈتان این دیار بر تصادفت موضع چندرہ سیر کہ در نفاذ جاگیر او بود مشخص نمود پنڈت مذکور برای رفع بعض قصور و فتور آں آں قریہ در دفتر دیوانی رفت۔ محرران دفتر کہ اہل ہنود بودند از و استدعای رسوم نمودہ وے بہ شرارت و تقویت چیزے نہ دادہ باہمدیگر گفتگو کردند تاکہ کار بہ خشونت و دشنام رسید۔ محرران دفتر بہ طعن مذہبی او را سخت رنجانیدہ انجاح مرام نہ نمودند۔ و پنڈت مذکور در پیش محتوی خان سراسیمہ رسیدہ آشفتگیٔ پنڈتان زیادہ تر ازاں بیان نمودہ طبیعت او مشتعل گردانید پس محتوی خان برای تنبیہ فرقۂ پنڈتاں قانون زجر و توبیخ احداث فرمود۔ یکے آں کہ ہنود در بازار بر اسپ سوار نہ شوند۔ دوم دستار بر سر نہ بندند۔ سوم بجائی پاپوش پولہ در پا اندازند۔ چہارم طفلان بہ مکتب نہ فرستند۔ پنجم جزیہ بدہند۔

انگاہ میر احمد خان را التماس اجرای آں فرمود وے نظر بر غلبۂ اہلِ ہنود کہ در حضور و کشمیر داشتند صورت پیش رفت آں نہ دید بلکہ متصدیاں و مفتیان اعیان این ملک مخالف رای محتوی خان ماندہ مجوز اجرای احکامات ملا نہ شدند لیکن سخن بدست عوام افتادہ بود۔ جمعے کثیر پیش میر احمد خان رفتہ برای اذن احکامات مجوزۂ شیخ الاسلام التجا کردند۔ وے بہ لیت و لعل مدافعہ

۱۴۷۲ ابوالنصر قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر پسر دوم حضرت اورنگ زیب عالم گیر پادشاہ غازی رح (واقعات کشمیر ۲۱۱، ۲۱۲)؀

نمود. عوام کالانعام بہ شورش آمده حکم حکّام بربام گذاشته پنڈتاں مزاحمت کردن گرفتند. مجلس رائے کہ از کبرای جنود ہنود صاحب مکنت وصراف مداخل پادشاہی بضاعت یک کروڑ روپیہ از خود داشت وقصر دولتش در نواب بازار وکوٹھی تجارتش درصراف کدل بجای داغشال معروف بُود. دراں ایّام عبرت انجام سواره در راه می رفت مردم عوام اورا از سواری بے دخل کرده دستارش طوق گردن انداختہ در خاک مذلت آمیختند. وے بہ ہزار جہد از جان رہایش یافتہ در پیش میر احمد خان پناه گرفت و برای محافظت خانماں ومال وجان خود چند نفر سپاہاں ازو گرفتہ رجعت بخانہ نمود. در اثنای راه مردم عوام بنا بر زجر وتوہین او باز ازدحام کردند سپاہاں بہ معاونت او پای استقامت افشرده بہ جہت تخویف عوام صمصام از نیام برکشیدند وہجّومیان را ترس وترہیب داده آشوب بے برداشتند. ازیں غوغا مردم فلاش واوباش بشورش آمده سپاہاں رایکدم بہ عدم رسانیدند و مجلس رای را مجروح ومضروب ساختہ برخانمان او ریختند ومال ومتاع و اسباب وخانۂ او بغارت بُرده قصر ودوکانش را دریک آن خاکستر نمودند.

گوبند مجلس رای دراں حالت جاں فرسای نیم جان بُود. تمامی کاغذات داد ومعاملۂ مردماں واسناد وحجّت ہای دام داراں کہ ازبیست وچہار لک افزون بُود از دست خود در آتش سوزانیده ہرکس را بحل نموده ازجان درگذشت بصدور ایں فتور مردم عوام از آتش غرور زیاده تر مشتعل گشتہ خانہای اہل ہنود را از ہرسو آتش کشیدند ومال ومتاع واسباب ودولت آن ہا بہ غارت برده آشوب قیامت برپا کردند. لوقوع ایں واقعہ میر احمد خان را دست وپاگم گشتہ بہ ہمّت ومشورۂ متصدّیاں افواج شاہی را برائے تنبیہ ہجومیاں وگرفتار کردن محتوی خان مامور ساخت. محتوی خان درمیان خانقاه معلّے

بالای طاق پنهان مانده بُود و فوج شاهی در نابدکدل و صراف کدل سرکشیده تخویف و ترهیب مردمان می کردند لیکن مردم عوام به غیرت آمده در بازار فلاش پوره فوج شاهی را نباهی نمودند. یک طرف هجو میان باهنگ جنگ از معبر کوچه های تنگ مانند تفنگ بے درنگ سرکشیده لشکریان را از گوله های سنگ می زدند یک طرف بازاریان از جان برخاسته سنگ های ترازو و احجار نمک و غیره بر سر سپاهان بے محابا می کوفتند. یک طرف زنان و طفلان از دریچه و ایوان و بام خانها سنگ باران افشانده هادن و شالی کوب و باسن های[۱۴۷۳] سفالین که از خاکستر پُر کرده بُودند بر فرق هُنر بران و ببران جنگے انداخته بے جان می کردند.

میگویند که دو عورت نردبان خانه کشان کشان بالای بام رسانیده بر تارک سرکشان انداخته هفت کس از جان گذرانیدند. دران حالت احوال قیامت برپا شده شور و غوغا سر بفلک کشید و افواج شاهی را بر جسر نابدکدل هجوم شده آنقدر سپاهان در نالهٔ مار غرق شدند که آبش مسدود گردید و از هر سو آتش عظیم واقع شده محلات بسیار و مال و متاع بے شمار طعمهٔ اژدهای نار کشته فوج شاهی را شکست عظیم رسید. و میر احمد خان را عمل سُست گردید. ماجرای این بلوای جانکاه بسمع بادشاه رسیده عنایت اللہ خان که از جانب پادشاه ناظم صوبه مقرر بود وی میر احمد خان را از نیابت صوبه معزول کرده عبد اللہ خان ده بیدی را خلعت نظامت خطهٔ کشمیر پوشید و از دست او تنبیه عوام و تمشیت احکام ملکی نه شده هرج و مرج بدستور ماند و تباهی و خرابی روز افزون گشت خصوصاً محتوی خان بصوابدید بعضی متصدیان محال صرف خاص را منصرف و منتظم شده متمردان و باغیان را خیره سری افزود. انگاه از جانب عنایت اللہ خان

۱۴۷۳ باسن لفظ هندی به معنے ظرف خاکی. جمع باسن ها۔

مومن خان حاکم صوبہ مقرر شدہ مشارالیہ در ہبیرہ پورہ رسیدہ بود کہ محتوی خان بغرض ملاقات در خانہ شاپور خان بخشی کہ از اہل تشیع بود عجلت نمود۔ در انجا سید اطہر خان دیوان بیوتات و بعضے منصب داران باہمدیگر گنگاش کردہ محتوی خان را با جمعی از قلاش و اوباش بروز چہار شنبہ آخر روز ۲۱ ماہ ذیقعدہ ۱۱۳۲ھ [۱۱۴۴] بہ قتل رسانیدند۔ و روز دیگر عوام بشورش آمدہ برسر محلۂ جڈی بل ریختند مردم شیعہ کہ در ایّام فساد با اہل ہنود اتحاد و اتفاق کردہ مورچال عظیمی لبستہ مضبوط بودند الحال بگنگاش قتل محتوی خان متہم گشتہ ہجومیان برسر آنہا تاختہ بہر جا نہب و غارت ساختہ خانمان آنہا در مہلکہ آتش انداختہ از صغیر و کبیر و زن و مرد جمعی کثیر بعدم رسانیدند و بافعال ناشایستہ پردۂ ننگ و ناموس آنہا دریدہ نامہ ہای خود سیاہ کردند و در محلہ جڈی بل طفلان و نسوان بخوف جان درمیان خانقاہ میر شمس عراقی پناہ گزین شدہ دروازہ مسدود کردہ بودند۔ اہل فساد از باز پرس یوم التناد نترسیدہ خانقاہ مذکورہ را از روی عناد آتش کشیدہ ماہرویان سیمین بدن را بباد دادہ طفلان بے گناہ را خاکستر نمودند۔

المعظمۃ للّٰہ این چنین حادثۂ تباہ و واقعہ جانکاہ بر مردمان شیعہ گاہے بہ عمل نیامدہ بود کہ در عرصۂ یک پہر روز تمامی خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آن ہا تباہ گشت۔

بعد ازاں ہجومیان ملّا شرف الدین پسر محتوی خان کہ در واقعۂ فساد پدر مختفی شدہ بود برآوردہ بجای پدر شیخ الاسلام و مربی انام نصب کردند۔ ہمدراں روز مومن خان وارد شہر گشتہ فتنہ و فساد و بغی و عناد زیادہ از سابقہ

۱۱۴۴ھ مطابق ۱۳ ستمبر ۱۷۱۹ء؛ ۱۱۴۵ھ بقول خواجہ محمد اعظم (واقعات کشمیر ص ۲۳۴)

شہید مہر گذشت شیخ الاسلام بتعمیہ تاریخ ایشان ست؛

رُوداد و تنظیم و تنسیق امور سلطنت چیزے بہ وقوع نیامدہ چنداں بے انتظامی بہم رسید کہ عنایت اللہ خان از نیابت صوبہ بے دخل شدہ در حضور مستعفی گردید۔ و از حضور عبدالصمد خان[۱۴۷۶] سیف الدولہ بر نظامت کشمیر مامور شد مشارالیہ تا ورودِ خود عبداللہ خان دہ بیدی را نایب ساخت۔ و از دست وے رتق و فتق امُورات ملکی صورت نہ بست۔ آتش بغی و عناد و شعلۂ شر و فساد بدستور مشتعل بُود تا کہ در ماہ محرم ۱۱۳۴ھ سیف الدولہ با فوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ تاریخ "خرِ دجّال آمد از لاہور"[۱۴۷۷] ملّا شرف الدین با جمعے از معاوناں بہ حسن تدبیر گرفتار کردہ بہ قتل رسانید و باغیان و طاغیان بلکہ اکثر اعیان شہر را تنبیہ مالی و جانی بواقعی نمودہ از نابید کدل تا خواجہ یاربل پنجاہ کس بدار کشید و اہل ہنود را دستار بستن و بر اسپ سوار شدن و لباس فاخرہ پوشیدن کہ از یک نیم سال ممنوع بُود تجویز داد۔ بعد تنبیہ عوام و تدارک انام تثبیت و استحکام مہام مملکت بکام دل نمودہ ایام شش ماہ دریں بسر بُردہ روانہ حضور گشت۔

تاراج ششم ۔ در ایّام حکومت برکات خان[۱۴۷۸] ۱۱۵۶ھ ببر اللہ خان بہ اتفاق راجہائے کوہستان لباس بغاوت پوشیدہ شہر و رستاق را بہ ہر جا تاخت تاراج کردہ ملک بے چراغ نمودند۔ چند روز در محلہ جڈی بل ہمراہ اہل شیعہ ہمراہ اہل شیعہ گنگاش داشتہ علم بغاوت افراخت و

۱۴۷۶ از ۱۱۳۴ھ تا ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۱ء — ۱۷۲۳ء) ؛ ۱۴۷۷ ۱۱۳۴ھ = ۱۷۲۱ء ؛

۱۴۷۸ بقول صاحب نگارستان کشمیر ص ۲۱۸ ایں واقعہ در ایّام حکومت نواب اسعد یار خاں صوبیدار (۱۱۵۴ھ — ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۱ء — ۱۷۴۵ء) وقتیکہ ابوالبرکات خان نایبش بود رونما گردید ؛

فوج شاہی را متواتر ہزیمت دادہ شہریاں را تاراج ساخت۔ عاقبت ابو البرکات خان با جمعیت منصب داران شہر و افواج شاہی استقامت کردہ بعد جدال و قتال بسیار آں باغی طاغی را از شہر بدر کشیدہ در کامراج منہزم گردانید و در تعاقب پرداخت ننمودہ ہمگی عوام الناس را بر تاراج اہل شیعہ مجاز کرد خانہای آں ہا را از ہر محلہ در دادہ مال و دولت بغارت بردہ در ننگ و ناموس آنہا دقیقۂ فرو نگذاشتند و چند محلہ را در یک پہر روز بباد دادند "عام التشویش"[۱۴۷۹] تاریخ است۔

تاراج ہفتم۔ در حکومت بلند خان[۱۴۸۰] مردماں برای صلوٰۃ استسقا در عیدگاہ رفتند و شیعہ ہای جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب[۱۴۸۱] نوشہری کلام بے ادبانہ گفتند۔ مردم عوام بشور آمدہ جڈی بل را آتش کشیدند و شیعہ ہا را غارت نمودند۔ بلند خان تحقیقات ایں امر نمودہ بعضے شیعہ ہا را قطع گوش و بینی کردہ و مصادرہ ہا گرفتہ بہ سزا رسانید۔

تاراج ہشتم۔ در عہد فرمان دہی عبد اللہ خان[۱۴۸۲] سنہ ۱۲۱۶ و

۱۴۷۹ء ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۵ء :

۱۴۸۰ء بلند خاں بامزئی (۱۱۷۵ھ — ۱۱۷۷ھ = ۱۷۶۲ء — ۱۷۶۴ء) :

۱۴۸۱ء خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ نجّار بودند۔ بنا بر توفیق ایزدی مرید حضرت شیخ یعقوب صرفی شدہ بامر حق قیام نمودند و مرتبۂ خلافت حضرت ایشاں یافتند در شعر و شاعری ید طولیٰ داشتند۔ نسخۂ احوال مرشد بزرگوار در نظم و نثر از تصنیف آنجناب معروف است۔ در سال یک ہزار و بیست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمودند روضۂ مطہرہ در محلۂ نوشہرہ مرجع عوام است (واقعات کشمیر ص ۱۲۸)

۱۴۸۲ء ۱۸۰۱ء :

نیابت عطا محمد خان واقع شد۔ باعث آں این است کہ اہل شیعہ بروز عاشورا در ماتم سرا علانیہ سب و تبرا بہ نام اصحاب کبار ظاہر کردند و در مرثیہ خوانی و جنازہ رانی مبادرت نمودند۔ ازیں رو خاطر خاص و عام برآشفتہ و خوانین کابل را آتش غیرت بہ جوش آمد بہ موافقت اوباشان شہر و قلاشان دہر دست تطاول دراز کردہ مال و ملکنت آن ہا بہ ہر جا غارت کردہ بہ آتش قہر و غضب خانمانِ آنہا را در طرفۃ العین تودہ ہائے خاکستر نمودند و در ننگ و ناموس آن ہا دست انداختہ از بے شرمی دقیقۂ نگذاشتند۔

تاراج نہم۔ در نظامت بھمان سنگھ سنہ ۱۲۸۳/۱۲۸۴ ۱۲۴۶ھ بہ ظہور پیوست وجہ آں مؤرخان چنیں بیان سازند کہ در تالاب "خوشحال سر" لوخ زارے کہ معروفست گیاہ آں را بوریا ہا منسوج کردہ از عہد ابراہیم خان معمول بود کہ نصفۂ آں برائے فرش مسجد جامع می دادند و نصفۂ دیگر را بساط ماتم سرای بڈی بل می کردند۔

دریں سال اہل تشیعہ را بہ سبب حکومت سنگان خیال دیگر بہ خاطر راہ یافتہ بود بنا بر شرارت اندرونی بوریا ہای حصّہ مسجد جامع عمداً در ماتم سرای خود فرش کردند۔ سنیان را ایں حرکت دشوار آمد تا کہ بروز غرۂ ماہ عاشورا باہمدیگر گفتگو کردہ پیش ناظم استغاثہ بردند۔ بھمان سنگھ حکم داد کہ بوریاہای معمولی مسجد جامع در مسجد جامع رسانیدہ دہند۔ مردم شیعہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ بوریہ ہا از دست نہ کشیدند۔ علاوہ براں بروز عاشورا سب و تبرا و تقلید تابوت شہدا نمودند و چند کس از سنیان در پیش بھمان سنگھ از عدم حصول بوریای مسجد عریضہ گذرانیدند۔ بھمان سنگھ دو نفر سپاہاں

۱۲۸۳ھ جہان سنگھ اردلی ۱۲۸۴ھ ۱۸۳۰ء

همراه داده فرمود که بوریاهای مسجد از ماتم سرا کشیده در مسجد جامع برسانند۔ سنیاں به اعانت سپاهاں در ماتم سرا دست انداز بوریه ها شده بودند اہل شیعه به شورش آمده آتش جنگ و جدل افروخته سنیاں را ردّ و بدل گفتند ہماں وقت تمام باشندگان شہر را خبر شد از گریبان عناد سر کشیده خانہای شیعه ها را به آتش افروختند۔ اندوخته آن ها از مال و متاع و اسباب تمام به غارت برده در یک دوپہر با خاک فنا آمیختند و پردهٔ ننگ و ناموس آن ها دریدہ۔ بعد مباشرت فعل شنیع شرمگاه بعض نسوان را به خنجر کشیده ریز ریز گردانیدند۔

تاراج دہم ۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در سنه ۱۲۸۹ھ ۱۴۸۵ سمت ۱۹۲۹ ب به عمل آمده ۔ وجه این است که دریں سال دو سه ماه آتش وبا دریں ملک مشتعل بود و خلقت بسیارے طعمهٔ اجل گشت دراں اثنا مرداں در مساجد و خانقاه برائے دفع ایں بلا به خدا التجا می کردند اہل شیعه در محله مدین صاحب متصل خانقاه بر زمین مقام (مسجد) بنیاد مسجد اما مباں انداخته به سجود و رکوع دراں جا قیام می کردند و سنیاں را ایں سخن ناگوار می شد۔ ۱۱ ماه رجب روز عرس سید محمد مدنی ۱۴۸۶ خاص و عام با زدحام تمام

۱۴۸۵ھ ۱۸۷۲ء :

۱۴۸۶ھ حضرت سید محمد مدنی از منسوبین میر سید محمد ہمدانی قدس سره بود۔ باتفاق ایلچئی امیر تیمور در عہد سلطان سکندر به کشمیر آمده چوں گوشهٔ خوب و دل نشین دید بار اقامت انداخت۔ امّا برائے ادائے بعض عہود باز توجه بولایت ماوراء النہر فرمود و زود مراجعت نموده با اہل و عیال در محلهٔ رانبواری سکونت کرد۔ چوں سلطان را معلوم شد به زیارت آمد و بعد اطلاع کمالات التماس به قدوم جوار خود راضی کرد (بقیه بر صفحه دیگر)

دراں جا جمع گشتہ دیوارہائے مسجد اہل شیعہ از پا بر انداختند - اما میاں خروج کردہ باہمدیگر بہ جدل پیوستند و اہل اسلام را مضروب و مجروح ساختہ دوکان داراں را غارت کردند و سنیاں در محکمۂ کوتوالی و عدالت و دربار اعلےٰ استغاثہ نمودند - و در تاریکی شب ہیچ کسے از حکّام پرداخت ایں امر خطیر نہ نمود و مردم مستغیث بوقت مراجعت از شیر گڑھ در شہر شہرت افترا انداختند کہ وزیر پنّوں مارا بغارت شیعہ ہا تجویز داد - بہ سمع ایں خبر مردم قلاش و اوباش اخگر فساد افروختہ بوقت چار بجے[۱۲۸۷ھ] صبح خانہای شیعہ را یکبار آتش کشیدہ بہ غارت پیوستند و تا ہنگام نہہ نواخت (نو بجے) وزیر از خواب نخوت بیدار نہ شدہ تا کہ مال و متاع و خانہای شیعہ ہا بہ باد رفت -

پس وزیر بر سمند جلادت سوار شدہ بر موقع رفت و تا یک بجے دوپہر بہ تفرج و تماشا مشغول بود - پس افواج را تجویز داد کہ مفسداں را ماخوذ سازند موجب آں سپاہان قلعہ دست تطاول دراز کردہ مسلماناں را غارت نمودند ہر کہ در راہ دیدند بستہ کردہ در حبس انداختند قریب یک ہزار کس ملزم و غیر ملزم محبوس شدند - روز دوم از صنادید قوم ہنود برای تفحص و تجسس مال

(مسلسل) و آں جا خانقاہے بنا ساخت و در ہمیں اثنا رحلت فرمود - و در حوالیٔ نوشہرہ آسود - زیارت حضرت میر مرجع خاص و عام سلاطین و حکام بودہ بعضے گویند کہ در عہد سلطان زین العابدین اوّل در موضع بالہ سو پرگنۂ بانگل توطن فرمودہ بود بعدہٗ بالتماس سلطان بہ شہر آمدہ در نوشہرہ سکونت نمودند و ہمانجا آسود - اقرب بصدق روایت آخیرہ است - تا عہد علی مردان خاں (۱۶۵۰ء ـــــ ۱۶۵۷ء) زیارت گاہ میر سید محمد مدنی رح مرجع خاص و عام بود و بعد آں گونہ تخفیف شد (واقعات کشمیر ص ۴۶)

۱۲۸۷ھ "بجے" لفظ ہندی بمعنے ساعت ؏

شیعہ ہا چند کس مقرر نمودند آں ہا بہ تہمت حق و باطل مال و متاع محمدیاں بہ اتہام و حیل کشیدہ انبار ہا جمع نمودند۔ ازاں جملہ گراں مایہ چیز ہا مزد تصدیعہ خود گرفتہ برخے بہ اہل شیعہ مسترد کردند و بعضے در خزینۂ عامرہ ضبط کردند۔ سنیاں را از کردہ امّا میاں دو چند نقصان در حمت عاید گشت۔ محبوسان قلعہ را عموماً جرمانہ گرفتہ رہایش دادند و سہ صد کس مجرم و غیر مجرم در جموں فرستادند و بعضے علامہ و صنادید قوم در حبس اوڑی[۱۴۸۸] مامور شدند۔ محبوسان مظلوم را مردمان سوپور بہ آب و نان پیش آمدہ بہمیں بہانہ جرمانۂ آن ہا ہزار روپیہ گرفتند۔

و خواجہ محی الدین گندرو بہ تہمت تحریص بلوا ماخوذ کردہ ہمراہ مجرمان روانۂ حضور نمودند۔ اہل شیعہ مبلغات کثیر در جموں خرج دربار کردہ اعیان سلطنت بہ خود مایل کردند و محی الدین گندرو از روی بے گناہی خود یک فلوسہ بہ کسے نہ داد۔ ازیں رو اعیان دربار شاہدان زور استادہ کردہ خواجہ محی الدین را ملزم کردند و پنجاہ ہزار روپیہ چلکی جرمانہ گرفتہ رہا نمودند۔ سوای آں بعضے صنادید اسلامیہ را جرمانہ ہا گرفتہ سیاست کلی نمودند۔

بعد تحقیقات یک صد و ہشتاد کس بہ حبس خانۂ رام نگر محبوس شدند۔ ازاں جملہ بعضے ہا بعد دو سہ سال رہا شدند بعضے ہا بہ آن جا تلف گشتند۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر انصاف و دریا دلی ستم رسیدگان شیعہ را دو لک و ہشتاد ہزار روپیہ انعام بخشید۔ تاریخ۔ ازیں حسرت جہانے را جگر سوخت = خرد تاریخ آں گفتا "جگر سوخت"[۱۴۸۹]۔

[۱۴۸۸] قلعۂ اوڑی و حالا قصبۂ خورد از تعمیرات ہری سنگھ نلوہ صوبیدار کشمیر (۱۸۲۰ء تا ۱۸۲۱ء) در عہد رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ این قصبہ بلب رود جہلم بہ فاصلۂ شصت میل از سرینگر بہ طرف جنوب مغرب واقع است۔

[۱۴۸۹] ۱۲۸۹ھ = ۱۸۷۲ء

حادثات متفرقہ

درعہد راجہ مرہن دیو دکامن دیو ۵۵۶ کلجوگ بر بلندی چکدر متصل زیج بارہ بارے عظیم الجثہ از آسمان افتاد کہ تا دو روز متحرک بود و تا مدّت یک سال لاشہ او ضایع نہ گشت۔

ایضاً درعہد راجہ اندھ بدنشٹر = ۸۳۰ کلجوگ زیر دامن غربی کوہ ہرموکٹہ درحالت شدّت برف و رعد و تگرگ و صاعقہ آن قدر باران سخت در دو سہ ساعت شبانہ بارید کہ از پرگنہ کوہامہ[۱۴۹۰] یازدہ قریہ مع مواشی و اموال از طغیان آب در تالاب اولر رسانید و در ساحت دہات مذکورہ سہ چہار درعہ زمین ہم برداشتہ خاک آن در بحیرۂ ولر بر خیسانید و سنگ زارے ظاہر گردانید۔

ایضاً در ۷۲۴ھ[۱۴۹۱] ذوالقدر خان ترک کہ از احفاد چنگیز خان بود بمع ہفتاد و دو ہزار سوار جرار بر کشمیر یورش آوردہ تمام ملک را قتل عام نمود و مال و مواشی بغارت بردہ ملک بے چراغ فرمود و بعد عرصہ شش ماہ قصد مراجعت کردہ از راہ گھوڑی بمع پنجاہ ہزار نفر محبوسان این دیار در ماہ مگھر و پوہ[۱۴۹۲] روانہ شد و بالای کوہ رسیدہ آن قدر برف بارید کہ ازاں ہا یکے بابت پیغام زندہ نماند۔

ایضاً۔ در ۹۲۳ھ[۱۴۹۳] جماعۂ از اہل ہنود بر وقت موعود استخوان ہای مُردگان گرفتہ بہ ہرموکٹہ گنگا رفتند و بالای کوہ مہالشہ مرگ شبانہ بہ آواز غول بر خاستہ کوچ کردند و در تاریکی شب راہ گم کردہ قریب نُہ ہزار کس زن و مرد از بالای کوہ

۱۴۹۰ پرگنہ کوہامہ یکے از پرگنات در کامراج (کشمیر غربی)

۱۴۹۱ مطابق ۱۳۲۳ء

۱۴۹۲ مطابق ماہ نومبر و دسمبر تقویم انگلیسی

۱۴۹۳ مطابق ۱۵۱۷ء

هیپ رڈن که سنگلاخ است عمیق فرادا فرادا به زیر افتادند و تباه شدند۔
ایضاً در سنه ۱۰۲۴ھ[۱۴۹۴] در نواحی شوپیان هم چنیں به سبب شدت بارش باران متصل کوه پیر پنچال کوه پاره بر فرق آں رود خانه مثل آبشارے به زیر می افتاد از بیخ برکنده در پرگنهٔ شاوره منتشر ساخت۔
ایضاً۔ در عهد شاهجهان سنه ۱۰۵۵[۱۴۹۵] در موضع بدرو پرگنهٔ آڈون[۱۴۹۶] هنگام هیجان برق و باد و رعد و تگرگ آسمان غبارناک شد یک لخته از آسمان افتاد که طول آں هفتاد درعه و عرض آں سی درعه و ضخامت آں هفت و نیم درعه بود و تا دو سه روز ذوبان یافت۔
ایضاً در عهد جهانگیر شاه سنه ۱۰۲۶[۱۴۹۷] ھ در موضع پانپور[۱۴۹۸] از یک عورتے دو دختراں پشت بهم چسپانیده متولد شدند که دنداں ها بر آورده بودند۔ بعد زمانے فوت شدند۔ هم چنیں واقعات و عجائبات بسیار به قدرت خالق مخلوقات اکثر بوقوع می آیند چنانچه در تاریخ گزیده[۱۴۹۹] آورده است که در قزوین زنے دخترے آورد که

۱۴۹۴ مطابق ۱۶۱۵ء ؛ ۱۴۹۵ مطابق ۶/۱۶۴۵ ؛
۱۴۹۶ پرگنهٔ آڈون در مراز (جنوبی و مشرقی کشمیر) ؛ ۱۴۹۷ مطابق ۱۶۱۶ء ؛
۱۴۹۸ پانپور قصبه ایست مشهور بر کنار رود جهلم به شاهراه جموں و کشمیر هفت میل از سرینگر بطرف جنوب بدست پدم وزیر راجه اجتا سنه ۸۱۲ء تا سنه ۸۴۹ء بنا کرده شد۔ برائے پیداوار زعفران کشمیری مشهور آفاق است ؛
۱۴۹۹ تاریخ گزیده مصنفه حمدالله مستوفی در سنه ۷۳۰ھ (۳۰/ ۱۳۲۹ء) بنام خواجه غیاث الدین محمد پسر رشیدالدین فضل الله نوشته شده است۔ بنائے این تاریخ بر جامع التواریخ تصنیف فضل الله مزبور الذکر است و بلحاظ عناوین به شش ابواب بدرج ذیل منقسم است :-
باب اوّل در بیان انبیا و اولیاء (بقیه بر صفحه دیگر)

نیمۂ زیرین او بر شکل دختران بود نیمہ بالا از ناف دو پیکر شدہ چہار دست داشت و دو سر متحرک بود و یک سر کمابیش از سرِ دیگر بمرد و آں بچہ قریب پنج شش ماہ در حیات بود۔

ایضاً۔ در عہد سلطان ابوسعید[۱۵۰۰] در ایران گوسالہ بود کہ چہار چشم داشت و دو پا۔

ایضاً۔ ہمدراں عہد مردے بود کہ تمام اندامش را موی چوں موی خرس داشت و لحیۂ او تاکمر اما کلامش مفہوم نمی شد و گدای می کرد۔

ایضاً۔ در بلاد ایران زنے ظاہر شد کہ روی و دستہایش پُر موی بود مانند خرس و دندان زیریں نہ داشت و سخنش را کسے نمی فہمید مردماں می گفتند خرس با مادرش جمع شدہ است و ایں تحفہ غریب آوردہ است۔

ایضاً۔ در جامع الحکایات گفتہ کہ در زمان سلطان التمش[۱۵۰۱] ایں

(مسلسل) باب دوم در بیان شاہانِ ایران پیشتر از اسلام۔

باب سوم۔ از ابتدائے پیغمبر اسلامؐ لغایت عہد بنی عباس؛

باب چہارم۔ در بیان دودمانہائے اسلامی بہ دوازدہ فصول؛

باب پنجم۔ در بیان ائمہ و مجتہدین و قرّاء حدیث و قرآن شعراء عصر؛

باب ششم در خاتمہ یعنی در احوال شہر قزوین

یک ترجمۂ ایں کتاب علی السبیل الاختصار بزبانِ انگلیسی بدست دکتور گے۔ براون کردہ شدہ است۔ ایں ترجمہ مبنی بر مخطوطۂ ۸۵۷ھ (۱۴۵۳ء) است (ملخص از پرشین لٹریچر مصنفہ سی۔ اے سٹوری حصّۂ دوم ص ۸۲، ۸۳، ۸۴)

۱۵۰۰ یعنی ابوسعید خان بہادر بن الجایتو (۷۱۶ھ ــ ۷۳۶ھ = ۱۳۱۶ء ــ ۱۳۳۵ء)

۱۵۰۱ سلطان شمس الدین التمش متوفی سنہ ۶۳۳ھ مطابق سنہ ۱۲۳۶ء؛

نورع کسے را بدند و اورا دخترے شد نیز برہمیں ہیئت بُود و سلطان اورا نزد مستنصر[۱۵۰۲] عباسی فرستاد۔

ایضاً۔ در عہد الجایتو[۱۵۰۳] سلطان دخترے در وقت بلوغ زہار رُو کرد و بعد از چند روز آلت مردی و خصیتیں از فرج او بیرون آمدہ مرد شد۔

ایضاً۔ در بغداد شخصے محمد نام را دخترے بُود کہ اورا در حالت زفاف بہ زور دخول شوہر ریو لبت پیدا شدہ زن تواست و بچہ ہا آورد۔

ایضاً۔ مردے را دخترے بود چہار سالہ۔ روزے آں دختر حرکتے عنیف بر خود کرد کہ زلزلۂ عظیم بر اندام او افتاد و موضع قبُل را بشگافت و از انجا قضیبے با خصیتین بدر آمدہ آلت مردی پیدا شد۔

ایضاً۔ علامۂ قطب الدین[۱۵۰۴] در شرح کلیات قانون آوردہ کہ دختر نجم الدین حفص کہ از علمائے خوارزم بود فرزندے کہ سرش چوں سر آدمی و بدنش چوں مار بود و خود پیش مادر آمدہ شیر می خورد۔ و در برکۂ آبیکہ دراں جوانے بود شنا میکرد و باز بدستور نزد مادر آمدہ شیر می خورد۔ آخر بفتوائے فقہا بعد دو ماہ مقتول شد۔

ایضاً۔ یافعی[۱۵۰۵] در تاریخ خود گفتہ کہ در ۴۸۵ھ در بغداد دخترے

۱۵۰۲؎ المستنصر باللہ عباسی ثانی متوفی ۲۴۲ء؁ ؛

۱۵۰۳؎ مراد از محمد خدابندہ الجایتو متوفی ۱۳۱۶ء؁ است ؛

۱۵۰۴؎ قطب الدین علامہ شاعرے مشہور ہمعصر سعدی شیرازی بود۔ وفاتش بتاریخ ۱۷ رمضان المبارک ۷۱۰ھ مطابق ۷ فروری ۱۳۱۱ء؁ واقع شد۔ از تصانیفش شرح کلیات قانون و تحفۂ شاہی و شرح مفتاح العلوم است (قاموس المشاہیر اردو جلد دوم ص ۱۴۴)

۱۵۰۵؎ بر صفحۂ دیگر ؛

بوجود آمد کہ دو سر و دو گردن داشت در یک بدن۔

ایضاً۔ قاضی میر حسین یزدی در شرح ابیات مرزا لغوی گفتہ کہ در شہر یزد طفلی متولد شد کہ سخناں می گفت و قرآن میخواند۔ و از احوال خفیہ خبر می داد۔ و سرے بزرگ داشت۔ بعد دو سال وفات یافت۔

ایضاً۔ از ابو علی[۱۵۰۶] منقول ست کہ در حوالیٔ جرجان[۱۵۰۷] آہن پارہ کہ بہ وزن یک صد و پنجاہ من بود از ہوا در افتاد و اہالیٔ آں حوالی آواز عظیم شنیدند و از قطعۂ بریدہ نزد والیٔ جرجان بردند۔ و سلطان محمود غزنوی[۱۵۰۸] قدرے ازاں طلب داشت۔ چوں فرستادند وے ہر چند جہد کرد۔ کہ

۱۵۰۵ عبداللہ بن اسعد المعروف بامام یافعی از ساکنان شہر یافہ ملک شام بود نسبت ولادتش ہیچ معلوم نہ شدہ۔ از اہم خصوصیات امام یافعی این است کہ وے اُستاد شاہ نعمت اللہ قادری است۔ اکثر مؤرخاں سنہ ۷۶۷ھ مطابق سنہ ۱۳۶۶ء سال وفات آنجناب بیان کردہ اند۔ از تصانیف امام یافعی در کتب النظم فی منافع القرآن، و روضۃ الریاحین فی حکایات الصالحین، و خلاصۃ المفاخر فی مناقب الشیخ عبدالقادر، و مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان اند۔ در کتاب آخر الذکر احوال تواریخیہ از ابتدا سنہ ۱ھ تا نہایت سنہ ۷۲۲ھ مندرج اند۔ گویند کہ این کتاب خیلے دلچسپ و جاذب است (ایضاً صفحہ ۲۸۹)
مراد حسن از تاریخ یافعی ہمیں کتاب مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان است:۔

۱۵۰۶ یعنی ابو علی سینا (۳۷۳ھ — ۴۲۷ھ = ۹۸۳ — ۱۰۳۷ء)

۱۵۰۷ جرجان حالا استرآباد در قدیم صوبۂ بود در گوشۂ جنوب بحر خضر (کیسپین) بہ فارسی گورگان و بہ یونانی بنام ہرکینیا معروف بود:۔
(جامع اللغات اُردو ص ۳۴۸)

۱۵۰۸ (۳۵۷ھ — ۴۲۱ھ = ۹۶۷ — ۱۰۳۰ء)

تیغے ازاں درست کنند ممکن نہ شد کہ اجزاے آں مثل جاورس بہم اتصال یافتہ بودند در غایت صلابت۔

ایضاً۔ ابونصر بن منصور ہرمز گفتہ در طبرستان چیزے بہماں وضع از آسماں بزیر افتاد کہ نہ سنگ بود نہ آہن۔

ایضاً۔ ابن جوزی[۱۵۰۹] گفتہ کہ در سنہ ۴۲۰ھ وقتیکہ سلطان محمود بر عزم تسخیر عراق آمدہ در بغداد تگرگے عظیم بارید کہ از انجملہ یک دانہ در وزن زیادہ از صد رطل بود۔

ایضاً۔ در سنہ ۴۶۰ھ[۱۵۱۰] در عہد طاہر بن حکم شبے ستارۂ نورانی ظاہر شدہ مدتی پرتو آں تمامی شہر را روشن کرد و چوں روز منور شد و ہمدراں ایام کافۂ انام بہ قحط غلات مبتلا گشتند۔

ایضاً۔ در زمان مطیع[۱۵۱۱] شبے از لیالی ذوالحجہ ۹ ستارۂ چناں بدرخشید کہ ہمچوں آفتاب تمامی روئے زمین را روشن ساخت۔ بعدازاں صوتے چوں رعد شدید مسموع خلایق شد۔

ایضاً۔ در شہر مصر زلزلہ شد کہ از غایت شدت آں ماہیاں از قعر دریا برآمدند۔

ایضاً۔ در عہد سلطان اویس[۱۵۱۲] در سنہ ۷۶۱ھ بلاے مفرط در

۱۵۰۹ ابن جوزی متوفی ۱۲ رمضان سنہ ۵۹۷ھ مطابق ۱۶ جون سنہ ۱۲۰۱ء

۱۵۱۰ ۱۰۶۸ء

۱۵۱۱ یعنی المطیع باللہ متوفی سنہ ۳۶۳ ہجری مطابق سنہ ۹۷۴ء

۱۵۱۲ سلطان اویس جلایر پسر امیر حسن بزرگ در ۱۳۵۶ء مطابق رجب سنہ ۷۵۷ھ در بغداد جانشین پدر شد و در ۱۳۷۴ء مطابق سنہ ۷۷۶ھ بعد از حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تبریز سانحہ شد کہ قریب سہ صد ہزار کس فوت شدند۔

ایضاً۔ درسنہ ۶۴۰ھ[۱۵۱۳] در بصرہ طاعون افتاد کہ تا چہار روز طول کشید روز اوّل ہفتاد ہزار کس، روز دوم ہفتاد و یک ہزار کس، روز سوم ہفتاد ہزار و نود نفر، روز چہارم یک نفر فوت شدند۔ ذکرہ ابن الجوزی۔

ایضاً۔ در زمانۂ حال درسنہ ۱۲۸۸ہجری[۱۵۱۴] سیاہ داغے بر آسمان نمودار شد۔ طولش یک لک و چہار دہ ہزار میل کہ از زمین تا ماہ بیان می کنند۔

ایضاً۔ در شہر شاماجی معمولۂ روس زلزلہ ہائے متواتر آمد کہ ازاں تمام شہر ہلاک گشتہ و جز چند خانہ ہیچ باقی نماند۔

ایضاً۔ درسنہ ۱۲۸۹ہجری[۱۵۱۵] بمقام ارح نومند خسف افتاد و در پنج میل کشید۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در جزیرۂ جیپان[۱۵۱۶] ۲۲ ماہ مئی زلزلۂ عظیم آمد و زمین منشق گردید۔ وازاں آب کثیر جوشید کہ تمامی شہر حمدا غرق گشت و معدن سیم کہ در آنجا بود منقلب شد۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در شہر منبسری وقت زوال آفتاب گردبادی

(مسلسل) نوزدہ سالہ قمری بروز سہ شنبہ تاریخ ۲ جمادی الاول فوت گردید۔ بجائش پسرش سلطان حسین جلایر بہ نشست۔

(قاموس المشاہیر ص ۱۱۶)

۱۵۱۳ھ مطابق ۶۸۳ ۶ :

۱۵۱۴ھ مطابق ۱۸۷۱ء :

۱۵۱۵ھ ۱۸۷۲ء :

۱۵۱۶ھ غالباً "جاپان" :

بلند شد و ازاں دُخان بیروں آمد۔ و درو ے آوازے بود مثل دویدن گوسالہ ہا ہفدہ درخت از صدمۂ آں از بیخ بیفتاد۔ و بیست و سہ شجر درہم و برہم کرد و یک صد و شانزدہ خانۂ سنگین بشکست و آبگیرہا خشک کرد و سنگہائے گراں از جائے خود برداشتہ بہ فاصلۂ چہل گز دور انداخت۔

ایضاً۔ در ضلع شاہ پور[۱۵۱۷] درہمیں سال ۱۲۸۹ھ ہجری ، ماہ پارچ آنقدر پرندۂ خورد مثل کبک گرد آمدند کہ روز مثل شب تاریک شد و یک پاسے ایستاد غائب شدند۔ و در مقام گوجراں ۲۳ ستمبر پیش از طلوع آفتاب از طرف افق جنوبی شعلۂ کلان تر از ماہ برآمدہ از مشرق بہ مغرب شتافت۔ و دنبالہ دراز از ستارگاں ہمراہ داشت۔

ایضاً۔[۱۵۱۸] ۲۹ ماہ اگست ۱۲۸۹ھ ہجری بمقام سین پیڈ واقعۂ صوبۂ بولیسوبہ آوازے ہولناک مسموع شد کہ جبال ایں بلدہ خسف گردید یک قطعۂ زمین چہار ہزار گز در طول و دو ہزار گز در عرض با امکنہ و بساتین در یک لمحہ زیر زمیں فرو رفت و غائب گشت۔ فقط

۱۵۱۷ھ شاہ پور ضلع ایست در پنجاب غربی (پاکستان) صدر مقام سرگودھا۔
رقبہ = ۴۷۷۶ مربع ؛

۱۵۱۸ھ مطابق ۲۴ جمادی الآخر سنہ مذکورہ ؛

کاشی ناتھ رازدان کاتب

فہرست مدارک و ماخذ

۱۔ انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا جلد اول طبع نہم ۱۸۷۵ء

۲۔ این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر تصنیف سر اورل سٹاین چاپ ۱۸۹۹ء

۳۔ اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر تصنیف پروفیسر کیتھ چاپ ۱۹۲۸ء

۴۔ این شئنٹ مانومنٹس آف کشمیر مصنفہ رام چند کاک۔

۵۔ الہند (ترجمہ اردو) جلد دوم تصنیف ابو ریحان البیرونی طبع ۱۹۴۱ء باہتمام انجمن ترقی اردو۔

۶۔ اکبر نامہ جلد دوم تصنیف علامی ابوالفضل بن مبارک ناگوری چاپ نولکشور پریس لکھنو۔

۷۔ امر کوشش (لغت بزبان سنسکرت) طبع بمبئی ۱۹۲۹ء

۸۔ ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس مؤلفہ پروفیسر سی۔ اے سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی ۱۹۳۵ء

۹۔ باغ سلیمان تصنیف ملا سعید اللہ شاہ آبادی کشمیری مخطوطہ مضمون تاریخ در نظم۔ سال تصنیف ۱۱۹۴ھ (۱۷۸۰ء) نمبر ۴۷ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر۔

۱۰۔ پرشین لٹریچر مؤلفہ سی۔ اے سٹوری حصہ دوم۔ چاپ لنڈن ۱۹۳۵ء۔

۱۱۔ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) نمبر ۳۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

۱۲۔ تاریخ حسن جلد سوم (مخطوطہ) مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلی سری نگر کشمیر۔

۱۳۔ تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار المعروف بتاریخ کبیر مؤلفہ ابو محمد حاجی محی الدین المتخلص بہ مسکین، سرائے بل امیرا کدل سرینگر کشمیر چاپ ۱۳۲۱ھ (۱۹۰۳ء)

۱۴۔ توزک جہانگیری چاپ مطبع نولکشور لکھنو

۱۵۔ تاریخ اقوام کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق چاپ ۱۹۴۳ء

۱۶۔ تاریخ کشمیر بیربل کاچرو (مخطوطہ) نمبر ۱۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

۱۷۔ تاریخ نارائن کول عاجز (مخطوطہ) مملوکہ سری پرتاپ لائبریری سرینگر کشمیر۔

۱۸۔ تاریخ جموں و ریاستہائے ملحقہ مصنفہ حشمت علی خان لکھنوی طبع ۱۹۳۹ء۔

۱۹۔ ٹن ماسٹرز تصنیف پورن سنگھ مطبع سکھ یونیورسٹی نسبت روڈ لاہور ۱۹۲۰ء۔

۲۰۔ جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے چاپ سنگی مطبع جامع اللغات کمپنی لاہور۔

۲۱۔ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ تصنیف پنڈت آنند کول بامزئی۔ چاپ ۱۹۲۵ء۔

۲۲۔ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم چاپ ۱۸۹۱ء۔

۲۳۔ چمبرز انسائیکلو پیڈیا جلد نہم۔ طبع ۱۹۲۳ء۔

۲۴۔ بہار گلزار کشمیر۔ تصنیف دیوان کرپا رام ۱۸۷۰ء۔

۲۵۔ دبستان مذاہب تصنیف ملا محسن فانی کشمیری۔ چاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۲۶۔ راج ترنگنی اردو مترجمہ اچھر چند۔ سال طبع ۱۹۱۲ء

۲۷۔ راج ترنگنی مترجمہ سر اورل سٹائن۔ چاپ ۱۹۰۱ء۔

۲۸۔ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ تصنیف میجر کینتھ صاحب۔ چاپ دہرادون ۱۹۲۲ء

۲۹۔ سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر کارمیکائل سمتھ صاحب۔ چاپ کلکتہ ۱۸۴۷ء۔

۳۰۔ سفر نامہ مورکرافٹ جلد اول و دوم طبع سنہ ۱۸۴۲ء۔
۳۱۔ سفر نامہ بیرن ہیوجل۔ چاپ سنہ ۱۸۴۵ء۔
۳۲۔ سیر المتاخرین تصنیف سید غلام حسین چاپ نولکشور پریس لکھنو۔
۳۳۔ سفر نامہ وائن۔ طبع سنہ ۱۸۶۱ء۔
۳۴۔ سفر نامہ مارکو پولو وینسی مرتبہ مینوئیل۔ چاپ نیویارک امریکہ سنہ ۱۹۳۹ء۔
۳۵۔ شمس اللغات فارسی طبع سنہ ۱۸۷۷ء
۳۶۔ طبقات اکبری چاپ مطبع نولکشور لکھنو۔
۳۷۔ عرب و ہند کے تعلقات مصنفہ مولوی سید سلیمان ندوی چاپ ہندوستانی اکاڈمی الہ باد سنہ ۱۹۲۸ء
۳۸۔ گلشن ابراہیمی المعروف بہ تاریخ فرشتہ جلد دوم چاپ نولکشور لکھنو۔
۳۹۔ قرآن کریم۔
۴۰۔ قاموس المشاہیر ہر دو حصہ مرتبہ نظامی بدایونی۔ چاپ سنہ ۱۹۲۶ء۔
۴۱۔ کشمیر ان سنلائٹ اینڈ شیڈ مصنفہ ریو۔ سی۔ ای ٹنڈیل بسکو چاپ سیل لی سروس اینڈ کمپنی لنڈن۔
۴۲۔ کشمیر ہر دو جلد مصنفہ ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی چاپ پنجاب یونیورسٹی سنہ ۱۹۴۹ء
۴۳۔ کنگس تزک بابری طبع سنہ ۱۹۲۱ء۔
۴۴۔ گلگت مینوسکرپٹس جلد اول مدونہ ڈاکٹر نالنکشادت چاپ سرینگر کشمیر سنہ ۱۹۳۹ء۔
۴۵۔ گلاب نامہ فارسی تصنیف دیوان کرپارام طبع سنہ ۱۹۲۳ بکرمی۔
۴۶۔ لالہ رخ بزبان انگلیسی تصنیف تھامس مور چاپ سنہ ۱۹۰۱ء۔
۴۷۔ مخزن الادویہ ہر دو جلد مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔
۴۸۔ مخزن الادویہ ڈاکٹری تصنیف ڈاکٹر غلام جیلانی۔
۴۹۔ مآثر الامراء ہر سہ حصہ تالیف میر عبد الرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ سنہ ۱۸۸۸ء
۵۰۔ ناردرن بیریئر آف انڈیا مصنفہ موسیو ڈریو صاحب۔ چاپ سنہ ۱۸۷۵ء۔
۵۱۔ نگارستان کشمیر اردو (تاریخ) تصنیف ناظم سیوہاروی طبع سنہ ۱۹۳۴ء۔
۵۲۔ واقعات کشمیر (تاریخ) تصنیف خواجہ محمد اعظم دیدہ مری چاپ سنگی باہتمام نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سرینگر کشمیر۔
۵۳۔ ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔
۵۴۔ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔
۵۵۔ ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد طبع سنہ ۱۹۲۲ء۔
۵۶۔ ہسٹری آف انڈیا تصنیف ایلیٹ صاحب طبع لنڈن سنہ ۱۸۶۷ء۔
۵۷۔ ہسٹری آف دی ویسٹرن تبت تصنیف ریو۔ اے۔ ایچ۔ فرانک چاپ لنڈن سنہ ۱۹۰۷ء

فہرست نامہائے کساں

ز

س

فہرست نامہائے جاہا

الف

ب

پ

ت

ش

گ

ن

و

ہ

غلطنامه

قبل از مطالعه اغلاط ذیل را تصحیح فرمایند ؛

م — متن   ح — حاشیه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱	۴ م	مملکت از	مملکت او از
"	۱ ح	ال عمران	آل عمران
۲	۱ ح	تعاین	تغاین
۳	۱۵ م	دیوان دفاتر	دیوان دفاتیر
۵	۳ م	مقتدایاں	مقتدایان
"	۲ م	دفور	دقود
۶	۸ م	سہروردہ	سہروردی
۸	۱ م	عبادت	عبادت
۸	۹ م	تاریخ	تواریخ
۹	۱۳ ح	در تاریخ کشمیر	در حصۂ اول
۱۰	۱۱ ح	مذبور	مزبور
"	۱۲ ح	جہارت نامہ	جہانت نامہ
۱۱	۱ م	لارنس	انس (INCE)
"	۲ ح	مراد از ویلی آف کشمیر الخ	مراد از انسز کشمیر ہینڈ بک مطبوعہ ٹھیکر سپنک اینڈ کمپنی کلکتہ
"	۱۲ م	بلاغت	بلاغت
۱۲	۹ م	ممکن	ممکن
۱۳	۱۵ م	آسمان	آسمان اول
"	"	مدورانہ	مدور اند
"	۱۸ م	باالقسر	بالقسر
۱۴	۸ م	محیط	محیط عالم
"	۱۱ م	فلک الخارج المرکز	فلک خارج المرکز
"	۱۶ م	بمانند	بمانند
۱۵	۱ م	سکان	بہ سکان
"	۱۱ م	دوازہ	دوازدہ
۱۶	۱۶ م	بسمت	بسمت
۲۱	۲۰ م	۱۲ ۹ اء	۹۱۲ء مبلسلہ
۲۲	۳ م	تمام کند	تمام مے کند
۲۲	۵ م	گرداو	کرداو
۲۲	۱۷ م	تمام کند	تمام مے کند
۲۲	۱۴ م	دورہ کند	دورہ امی کند
۲۳	۱۳ م	درحالت بودن قمر	درحالت بودن بدر قمر
۲۴	۷ م	لاکھ	لک
"	۱۱ م	گردہ	کردہ

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۶	۶ م	شش	شش
″	۱۱ م	گردہ	گردہ
۲۹	۶ ح	اروبا	اروپا
″	۷ ح	الہ مذبور دریں وقت	آلۂ مزبور دریں ایام ہم
″	۱۱ ح	کنبری	کنیری
″	۱۵ ح	آنکس عرب بود تا امر شد	آں کس عرب علی نام از ہمراہیاں کولمبس ’’ کہ ایں بشارت
۳۰	۱۵ م	نمودہ	نمود
″	۱ ح	ایں امر واقع شدہ	شد
″	″	شدہ	داد
۳۱	۳ م	بر جہاز	کلمبس بر جہاز
″	۱۰ م	آنگا	آنگاہ
۳۳	۱۰ م	گفتہ شدہ آں	گفتہ شد آں
″	۱۲ م	سیاحان	سیاحان
۳۵	″ ح	نقشہ اوربا	نقشہ اروپا
۳۶	۲۰ م	سہ کرور	دو کرور
۴۲	۱ ح	مبنی	مبنی
۴۲	۲ ح	میل	x
۵۱	۲ ح	نظرے بہ عقیدہ علماء طبقات الارض	ایں نظر بعقیدہ علمائے طبقات الارض
″	۳ ح	ولایات گاندھار	و ولایات گاندھار
۵۸	۹ م	برزند	بردند
۵۹	۴ ح	درینجا	ہمانجا
″	۶ ح	تا امروز از ہیچ یکے - الخ	تا امروز کسے جواب اینہا نہ نگاشتہ است
″	۱۰ ح	نغمات الانس	نفحات الانس
۶۱	۲ م	کان	کاں
۶۲	۴ ح		ویک
۶۳	۹ م	تغلیط	تغلیظ
۶۶	۱۴ م	طاف	لحاف
۷۳	۴ م	اقعی	افعی
۷۴	۱ م	پاسندلار می پیوندد	پاسندلار پیوندد
۷۹	۱ م	متصادم باشد	متصادم می باشد
۸۰	۳ م	بسیار	بسیار
۸۱	۱ م	کشمیر	کشمیر و
″	۶ م	عمر عزیز	عمر عزیز خود
″	۱۰، ۱۱ ح	نمبرہ ۲ ۱۶۵ھ، ۱۶۶ھ، ۱۶۰ھ بر صفحہ ۸۲ ایں نزد ما ’’قیامت‘‘ و نزد ہنود ’’پرلے‘‘ است	ایں نزد ما ’’قیامت‘‘ و نزد ہنود ’’پرلے‘‘ است
۸۲	۶ ح	متبذینش	متبعینش
″	۸ ح	ہنستملکا	ہستاملکا
۸۳	۴ ح	بلامشں	بلامش
″	″	تاریخش	تاریخ
۸۵	۱۰ م	بانگل	بانگل را
۸۶	۱۲ م	ایں دبار	ایں دبار است

صفحه	سطر	نادرست	درست
۸۸	۹ م	کره	کرده
۹۲	۲ ح	سی صد	سه صد
۹۳	۱ م	جماعتہ	جماعت
۹۵	۱۳ م	زیره وڈر	ژیره وڈر
۹۷	۲ م	فراوان	فراوان مردمان
〃	۵	کنارهٔ نالاب	برکنارهٔ تالاب
〃	۲ ح	بفتح طاء	بکسر طاء
〃	〃	جائے	جائے گر
۹۸	۱ ح	سرد	سر
۹۹	۶ م	رمیان	درمیان
〃	۱۰ م	شکفت	شگفت
۱۰۰	۱۰ م	نتوانستیم	نتوانستیم نمود
〃	۸ ح	سبل الاختصار	سبیل الاختصار
۱۰۰	۹ ح	برگنهٔ باگام	پرگنهٔ ناگام
۱۰۱	۶ م	غار را آری رائے	غار را غار آری رائے
۱۰۲	۳ م	نحت التعاع	تحت الشعاع
〃	۶ م	سنابتیاں	ستناسیباں
〃	۹ م	موضع بولو	موضع بولو
۱۰۴	تنبیه	در متن بعد سطر ۱۰ این عبارت از سهو کاتب متروک شده است	سنگ شالمار به رنگ سبز خال دار می باشد نگین و تکمهٔ قبا ازاں می سازند سنگ خارا نیز بسیار موجود
۱۰۴	۱۳ م	معادن کشمیر	معادن کشمیر
〃	۱۷ م	ماروافعی	مار و افعی
۱۰۶	۱۲ م	کان انگشت	کان انکشت
۱۱۲	۱۶ م	جاییست	جاری است
۱۱۳	۱ م	کھہل	کہمل
۱۲۱	۱ ح	منابع	منبع
۱۲۲	۶ م	بهشت	بهشت
۱۲۳	۲ م	مهانم	مهانم
〃	۳ ح	می پرند	می پرانند
۱۲۴	۲ م	حاکساں	حاکمان
〃	۸ م		×
〃	۱۳ م	جوش می زند	جوش می زند العلم عندالله
۱۲۷	۸ ح	کفر	کفره
۱۲۸	۸ م	انفاکس	انفاس
〃	۳ ح	آن واحد	آن واحد
۱۳۰	۱ ح	خالی است	خالی است (صفحه ۲۶۸ واقعات کشمیر مطبوعه
۱۳۹	۳ ح	تراود می کند	می تراود
۱۴۱	۲ ح	نام سنسکر تیست دریائے وہت	نام سنسکرتی دریائے وہت است
۱۴۳	۴ ح	خطیرهٔ	حظیرهٔ
۱۴۴	۱ ح	شبخ کمان	سنج کمان
〃	۵ ح	دو راه	در راه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱۴۴	۶ ح	رهائی رهامید	رهانید
۱۴۷	۲ ح	احفاد بابر را	احفاد بابر
۱۵۴	۱ ح	بزبان سنسکرت کشتی	بزبان سنسکرت نوکا کشتی
۱۶۴	۸ م	می بالیست	می بایست
۱۶۵	۸ م	تنگن	اتنگن
۱۶۶	۸ ح	در هندی اورا	در هندی
۱۶۷	۱۲ ح	خشمک	چشمک
۱۶۹	۷ ح	دارسے	دواسے
۱۷۱	۸ م	درچهارم در سوم خشک	درچهارم سرد، در سوم خشک
۱۷۵	۱ ح	یونانی	یونانی
۱۸۰	۷ م	بیندوند	هندو بند
″	۲ ح	متبنی	متبنی
۱۸۱	۷ م	بهی	بهی
۱۸۲	۱۱ م	الوک ا	الوک سا میوه آن حقص
۱۸۳	۶ م	۴۷	۲۷
″	″	ثانچه	ٹانچه
۱۸۴	۷ م	گرم و تر	سرد و تر
″	۲۵ م	انار ف	انار (ف)
۱۸۵	۱۲ م	می شد	می باشد
۱۸۶	۷ م	آش کرده می خورند	آش آرد کرده می خورند
″	۱ ح	می شود	می باشد
۱۸۸	۶ م	سته وت	سته توت
۱۹۰	۶ م	درد اریج	درا ریج
″	۱ ح	بجمع ذرد وج الخ	بزبان اردو تیلنی مکهی
۱۹۷	۱۳ م	......	دراس، ۱۵ میل ساحل رودبار
۱۹۸	۱۴ م	تارکند	تابارکند
۲۰۱	۵ م	۷۱	۱۷
″	۱۰ م	۲۹۸ میل میزان کل	۲۴۴ میل میزان کل
۲۰۵	۱ م	کوه شوپ	کوه شوپ کوری
۲۰۶	۴ ح	نگرودٹه	نگرودٹه را
۲۰۷	۴ م	آن سری نگر	آن از سری نگر
۲۰۹	۱۹ م	راه و مری	راه کوه مری
۲۱۱	۳ ح	برادر دیگر	دیگر برادران
۲۱۳	۱۷ م	مرزبان آنجا را قلعه	مرزبان آن را در قلعه
۲۱۴	۱۶ م	دد	داد
۲۱۵	۶ م	در پانزده یوم ده هزار نفر	پانزده یوم و ده هزار نفر
۲۱۶	۳ م	شد	شده
″	۶ م	یلغار	محاصره
″	۱۴ م	خلارع	بعطای خلارع
۲۱۸	۲ م	سنه ۱۹۴۹ ب	سنه ۱۹۲۹ ب
۲۲۰	۱۵ م	معانت	معاونت

صفحه	سطر	نادرست	درست
۲۲۰	۱ ح	سنه ۴۰۳ه	سنه ۴۰۲ه
،،	۴ ح	سنه ۴۰۴ه	سنه ۴۰۳ه
۲۲۱	۵ م	از برف پر	زیر برف
،،	۱۲ م	اپل	ریل
۲۲۱	۱۵ م	سـه	سنه ۴۰۴ه
،،	۱۶ م	سـه	سنه ۴۰۵ه
،،	۱۷ م	سـه	سنه ۴۰۶ه
۲۲۴	۱۲ ح	از یک	از حوالهٔ
۲۲۵	۲ ح	که	زیراکه
۲۲۷	۱۶ م	فرار نمود	فرار اختیار نمود
۲۳۰	۱۳ م	خود را	×
۲۳۲	۲ م	جهد	جهت
،،	،،	میثاق	بسیاق
،،	۴ م	شورش ساخت	شورش رفع ساخت
،،	۱۵ م	کرتاه	کرناه
۲۳۳	۵ م	برّی	بری
۲۳۴	۲۰ م	و به سبب	وے به سبب
۲۳۵	۳ م	غلام محی الدین	شیخ غلام محی الدین
،،	۷ م	جان افستانی	جان فشانی
۲۳۶	۸ م	ملارم	ملازم
،،	۱۰ ح	وادی دریاے (وتسته)	وادیٔ جهلم
،،	۹ م	. . . .	به
۲۳۷	۱۰ م	غلام خان	غلام علی خان
،،	۱۴ م	سفاکی . . . بے بیباکی	سفاکی و بیباکی
۲۳۸	۵ ح	قاموش	قاموس
۲۴۰	۳ م	دران	درانی
،،	۱۲ م	کشمیر	کشمیر را
۲۴۳	۸ م	عظیم آبادسی	عظیم آباد
۲۴۵	۲ م	حویلی	پرگنهٔ حویلی
،،	۷ م	بتقطیتع	بتقطیع
۲۴۸	۱ ح	برهت کتها بود	برهت کتها
۲۵۲	۱ ح	چه	چون
۲۵۵	۲۰ م	دراں	دراں جا
۲۵۶	۸ ح	مردار خوراند	مردار خوار اند
۲۵۸	۷ ح	عدد بود	بود
۲۶۵	۳ م	متصل	متصل پرگنهٔ آڈون
۲۶۹	۲ ح	وصولیابیٔ	وصولیابی
۲۷۲	۷ ح	(سنه ۲۶ه)	(سنه ۸۸۶ه)
۲۷۳	۸ ح	نظام کهنه	نظام کهنه شده است
۲۷۶	۱۱ م	سی چهار	سی و چهار
۲۷۸	۶ م	۹۵ پر	۹۵۰ پر

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۷۹	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۰	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۵	۳ م	شہرے	شہرے جدید
۲۹۵	۱۸ م		قبہ
〃	۲۱ م	فرح بخش	باغ فرح بخش
۲۹۶	۹ م	صحنۂ	صفحۂ
〃	۱۷ م	رہ	راہ
۲۹۸	۱ م	مرسند	مرشد
〃	۱۱ م		باغات صوبداراں
〃	۱ ح	شش	برشش
〃	۶ ح	او	رُو
۲۹۹	۱۱ ح	درنوزده	درنورده
۳۰۲	۷ ح	نیائے	بنائے
۳۰۳	۴ م	اولی گفتہ بودند	اولین گفتہ بودند
۳۰۷	۱ ح	نروچھی	نلوچھی
〃	۴ ح	امیر دوست خان	امیر دوست محمد خان
۳۰۹	۱۴ م	لال	لال منڈی
۳۱۴	۴ م	تاریخ	تاریخ بنایش
۳۱۵	۱۲ م	در ڈل	واقع در ڈل
۳۱۶	۳ م	پل نابدکھی	پل نابدکھی، پل شادی پورہ
۳۱۹	۴ ح	درہے آمد	درہے آمدہ بود
۳۲۲	۱۴ ح	نوشتہ	بود
۳۲۳	۱ ح	ہمراہش	ہمراہیش
〃	۱۲ ح	......	پرستیدہ
۳۲۴	۱ ح	میر سید ہمدانی	میر سید علی ہمدانی
〃	۷ ح	ـ	×
〃	۱۰ ح	......	بیست
〃	۱۱ ح	بقول......	بقول
〃	۱۲ ح	رفتند........	رفتند
۳۲۵	۴ ح	نقرہ بسم اللہ	آیتہ بسم اللہ الرحمن الرحیم
〃	۱۰ ح	ذخیرہ الملوکا	ذخیرۃ الملوک
۳۲۷	۱ م	متولد......	متولد گردد۔ سید گفت غلط، بچۂ مادہ برنگ سیاہ سفید دم اکنون متولد شود
〃	۲ م	سید فرمود بود	سید فرمودہ بود
〃	۳ م	باز داشت......	باز داشت تاکہ
۳۳۲	۱۱ م	بجوں	بجای حضرت
〃	۱۷ م	منزل	منزل منیف
۳۳۴	۶ م	حسین چک	حسین شاہ چک
۳۳۸	۱۲ م	بسیارد	بسیار و خطوط
۳۳۹	۱۳ م	بازگاہ	باز روز

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳۳۹		درمتن بعد سطر چهارم هم از سهو تاریخ این شعر قلم زد شده است	بجو تاریخ بنایش بست گفتا هاتف غیبی نهاد از نو اساسش "بارگاه عید قربانی"
″	۱۸م	تعمیر	تعمیر مسجد
۳۴۰	۹م	کاربدا اینجا رسید	کاربه بلوا انجامید
۳۴۱	۱۴م	عنخیم	ضخیم
۳۴۶	۵ح	عروة الوثقی	عروة الوثقی
″	۱۰ح	خزینة العامره	خزانه عامره
۳۴۷	۱۳ح	سنه ۱۰۷۵ه	سنه ۱۱۷۵ه
۳۴۸	۱۱م	مسموع نمی باشد	مسموع می شد
۳۴۹	۱م	شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت سید محمد همدانی	شیخ سلطان کشمیری به تجویز حضرت میر محمد همدانی
″	۱۰ح	هشت دنه	هشت بانه
۳۵۳	۱م	روزبه البشری	وزیر البشری
″	۱۴م	کنکرهٔ	کنگرهٔ
۳۵۵	۷م	پوشش خود	پوشش زمستانی خود
۳۵۶	۲م	یک شال است یا دو شال است	یک شال است یا دو شال است نغز بیگ گفت آقا دو شال است
۳۵۷	۱م	پنجاه هزار را	پنجاه هزار روپیه را
۳۵۸	۵م	ٹیکا	پنڈکا
۳۶۰	۶م	از پنجاب	از پنجاب
۳۶۱	۳م	این در تخفیف	در تخفیف
۳۶۴	۱۵م	... کارخانه داران	بندش ساخته شاگردان ذمهٔ کارخانه داران
۳۶۵	۳م	نت نعه	مد للعه
۳۶۶	۷م	این صاحب	دائن صاحب
۳۶۹	۳م	پھولاکر	پنڈت پھولاکر
۳۷۰	۱م	پڈکر	بوہلر
۳۷۷	۹م	موزون ثبت کرده است	موزون محققانه منصفانه بزبان انگریزی تصنیف کرده است
۳۷۸	۹م	مشهور در ملک	مشهور عربی در ملک
۳۸۰	۵م	باسمال	باسال
۳۸۱	۵م	منحرف شد	منحرف نه شد
″	۱۰م	بت مالو	بته مالو
″	۸م	بادرپیت	بادربیت
۳۸۳	۶م	جنبان	جنیان
۳۸۴	۱۵م	کشتی سلامی دار	کشتی بام سلامی دار
″	۱۶م	برای برداری	برای بار برداری
۳۸۶	۱۲م	...	آباد ساخت
″	۱۴م	سنه ۱۳۰۳	سنه ۱۳۰۲
۳۸۹	۴ح	می رسیم	می رود
۳۹۱	۴م	مخلوط و مربع	مخطوط و مربع
۳۹۵	۵م	خواجه اکم	خواجه زکم
″	″	ندر	نرندر
″	۱۵ح	این ... درین	این مذهب، درین
″	۲۰ح	گاـئے	نگاه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۳۹۸	۹ م	بر بھاز درجہ	بہ بھاز دجۂ
۴۰۲	۵ م	دامس سوامی	درمس سوامی
۴۰۳	۳ م	پردہ گستی	پردہ گفتی (کذافی الاصل)
″	″	خندان بھون	خندہ بھون
۴۰۴	۱ م	میتر	متیرہ
۴۰۵	۱ م	منادر جدید	منادر جدید کشمیر
۴۱۰	۱۵ م	زرالت	رذالت
۴۱۳	۴ م	مستغل	مشتغل
″	۱۲ م	سازند	می سازند
۴۱۵	۱۳ م	پیرزادہ	پیرزادہ بدرجہ اول
۴۱۹	۴ م	می دارند	می داوند
″	۱۷ م	کمہار	کمار
۴۲۰	۹ م	ماقوم	باقوم
۴۲۱	۱ م	انبار	انبار
″	۲ ح	نورع	نورخ
۴۲۴	۹ ح	سوم اند	سوم اندر
″	۱۲ ح	منعکش	منعکس
۴۲۶	۲ ح	سہ	۱۲۵۰ھ
۴۲۸	۲ م	خوپشاوندی	خویشاوندی
″	۳ ح	زنان	زنان کشمیر
۴۳۳	۵ ح	شریک	شرک
۴۳۴	۲۰ م	اربعہ و مذہب خود	اربعہ را بہر جا قتل عام نمودند
۴۳۹	۱۹ ح	کانہائے	دکانہائے
۴۴۷	۱۴ ح	بضائح	نصائح
۴۵۰	۳ م	بانک	نانک
۴۵۴	۳ م	عندالفرورۃ	عندالضرورۃ
۴۵۹	۹ م	امی رفت	ادمی رفت
۴۶۱	۱۲ م	مردگان	مردہ ہائے (کذافی الاصل)
۴۶۲	۲ م	حاکم شدہ	حاکم کشمیر شدہ
″	۹ م	حکیم نوردین	حکومت نوردین
۴۶۵	۱ م	خانہ آتش	خانہ تلاشی آتش
″	۱۵ م	سابقہ . . .	سابقہ مورخان
۴۶۶	۳ م	او	اورا
۴۶۸	۱۳ م	ازقعر	ازقعر
″	۱۴ م	فتح شاہ	سلطان فتح شاہ
۴۷۱	۸ م	پاس اخیر	پاس اخیر
۴۸۰	۲ م	جو (محو) جو	تبوز جو
۴۸۷	۱۴ م	کشتہ	گشتہ
۴۸۸	۱۴ م	المعظمۃ للہ	العظمۃ للہ
۴۸۹	۱۷ م	ہمراہ اہل شیعہ (مکرر)	×
۴۹۶	۴ م	. . . . .	دشالی زار راسنگ زالے بہم رسانید
″	۶ م	تختہ	تختۂ برف از آسمان

printed these plates without proper proof reading. This accounts for a big errata that had to be appended with the printed texts. Our thanks are due to Shri J. N. Sharma, Controller of Stationery & Printing, whose abiding interest in our work is a guarantee for improvement in printing in the successive volumes and the library edition which is expected to follow.

The department will fail in its duty if it does not record their deep sense of gratitude to the Idara-i-Auqaf Khanqah-i-Mo'alla, Srinagar, who made the manuscript of this work available to them.

The staff also takes this opportunity to offer their thanks to Director of Education, Research and Publication, for learned guidance, help and encouragement they received from him from time to time which made the work easier and interesting for them.

In the end the department offers their grateful thanks to the Jammu and Kashmir Government whose munificence had made it possible to publish this voluminous work.

Raj Garh
Srinagar,
January, 1954.

(Sd.) SAHIBZADA HASSAN SHAH,

Assistant Director,

Reserach & Publication Department.

——

the manuscript without any notes was under Kitabat and a portion had already been printed. Of Volume I only a few plates had been printed. These were discarded and the text was re-edited with critical notes in the interest of further research and to make this first publication on history of Kashmir in "Kashmir Series of Text and Studies" as informative as our meagre resources could permit. 227 pages of volume II which had already been printed and could not be discarded without serious loss and delay had, therefore, to be left as they were and do not bear explanatory notes. This deficiency is proposed to be made up in the next edition.

Want of first rate reference library near at hand has been a great obstacle in this laborious work and there is much room for further research as yet. It is, therefore, with a sense of humility that volume I of this publication is being presented to the learned public. Editing and Kitabat of volume II has been completed. It is under print and is expected to be released shortly. Work on volumes III and IV continues.

The burden of this stupendous task has been mainly borne by Moulvi Mohammad Ibrahim. The department is also grateful to Pt. Rughnath Zadoo, *Shastri Vidya Bhushan,* Moulvi Abdul Latif and Mr. Muhammad Amin Ibn-i-Mahjoor, other members of the staff, for their valuable help both in editing and proof reading.

Printing of the book has been handled by the Government Press Jammu and Srinagar. Their work had been handicapped for want of resources both in material and talent. It was the first undertaking of its kind and now with the equipment that the Government has been kind enough to arrange better results are expected in future. During the course of printing some of the plates faded out and were re-written in the Government Press Srinagar. In their anxiety to cover up this mishap the Press did not report the matter to this department and

he has mostly relied on Waqaiat-i-Kashmir of Kh. Muhammad Azam and contemporary Mughal histories.

Pir Ghulam Hassan has thus covered a very vast field and has benefited from all important sources of information. This also accounts for certain lapses here and there which have been noted by the editor.

Our author died at the age of 68 at Gamuru on 28th Jamadi-us-Sani 1316 A. H. = 13th November, 1898 A. D. and was buried there in the precincts of the Mazar of Mir bibi Khatun a pious woman of his village. A tradition holds that he composed the chronogram of his birth and death, later on discovered from his papers reproduced below, some ten years before he actually breathed his last.

آه غلام حسن بلبل باغ سخن
رفت ازین خوش چمن جانب مینولکو
هاتف فرخنده فال از پے تاریخ سال
عمر و ولادت وصال گفت زیک بیت جو
۶۸ ۱۲۴۹
بلبل باغ اصفیا آمدو ساجد بزیست
۱۳۱۶
ازپے سال وفات یافت حسن بهشت گو

Just two years before his death in 1314 A. H. he presented a manuscript of the present work to Khanqah-i-Mua'lla as Waqf. The set bears his seal. It is this manuscript that has been followed by us. The authenticity of this manuscript is, therefore, unquestionable.

Printing of the book had been initially taken up by my predecessor Shri T. N. Khazanchi Superintendent of Archaeology, Jammu and Kashmir Government when the Research Section was a part of the Archaeology Department. In 1951 the department of Research and Publication was instituted into a separate department. On assuming charge of this newly created department I found that the text of

copy of it bearing the seal of our author's brother Ghulam Ahmed Jayyad (D. 1327 A. H.= 1908 A. D.) a poet of repute and author of ' Khilafatnamah" in Persian verse is available with M. Muhammad Sulaiman of Gamuru, Bandipore.

The volume under review follows the arrangement of "Khawariq us-Salikeen" and is divided into the following five chapters :--

a. Syeds.
b. Reshis.
c. Other Mystics and Saints.
d. Ulema.
e. Majzubs.

At the end of the volume is a section on the sacred relics of Muslim saints enshrined at various places in the Valley of Kashmir. It is very unfortunate that the author, in spite of his liberal outlook, is silent on the Ulemas and religious leaders of the Shias and non-Muslims of Kashmir.

The manuscript of this volume contains a number of blanks where words seem to have been erased by interested persons belonging to the respective families. These gaps have, however been filled up from manuscript copy of this volume fortunately found in the Jammu and Kashmir University collections. Our grateful thanks are due for this to Khawajah G. A. Ashai, Registrar of the Jammu and Kashmir University and Prof. Ghulam Muhammad, Special Officer of the University who ungrudgingly placed the manuscript at our disposal for comparison and noting the variations at relevant places.

Volume IV of the present work is entitled Tazkira-i-Sho'ara and briefly notices the Persian poets of Kashmir from the Chak period (1555-1586 A. D.) down to 1309 A. H.= 1891 A. D. This part unfortunately is very brief. Ther is no specific mention of his sources of information. Some of the poets have just been referred to in a line or two. It appears that

translated into Kashmiri by Pir Ghulam Muhmmad Shah Shayaq, and published by the same publishers under the title of "Zikar-ul-Wasleen" in 1365 A. H. 1946 A. D.

vii. " خوارق السالکین " *Khawariq-us-Salikeen* also known as "*Tarikh i-Hadi*" by Ahmed Bin Assabur Kashmiri compiled in 1109 A. H.= 1697 A D is a Tazkira in Persian of Kashmiri Muslim saints and mystics. An undated manuscript copy of it exists in our collections.

viii. " تاریخ شایق " *Tarikh-i-Shayaq* by Abdul Wahab Shayaq is a part of Dewan Sukh Jiwan's Shahnameh of Kashmir noticed above.

ix. " تاریخ باغ سلیمان " *Tarikh-i-Bagh Suluiman* by Mir Saad Ullah Shahabadi (noticed above).

x. " وقایع نظامیہ " *Waqia-i-Nizamia* by Mulla Nizam-ud-Din (noticed above).

xi. " خمسہ بہاءالدین " *Khamsa-i-Baha-ud-Din* by Mulla Baha-ud-Din Mattoo (D. 1248 A. H. = 1832 A. D.). It is a collection of the following five Masnavis in Persian.—

a. Sultania on the life of Makudum Sheikh Hamza.
b. Naqash bandia
c. Qadriya
d. Chastitiya
e. Reshinama
(b.–e.) On Muslim mystics of these orders.

A few manuscript copies of it exist in our collections. The oldest copy available here is dated 1269 A. H. = 1852 A. D.

xii. " تحقیقات امیری " *Tahqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal (noticed above).

xiii. " مجموعۂ شیوا " *Majmuah-i-Shaiwa* by Ghulam Rasul Shaiwa father of our author. It has already been referred to above. A family

Reshi order of Muslim mystics of Kashmir which owes its origin to Sheikh-ul-Alam, Sheikh Nur-ud Din Wali Alamdar-i-Kashmir of Chrar Sharif, Kashmir (D-820 A. H. = 1417 A. D.). A study of this order reveals an interesting fusion of Budhist Shaivist and Islamic mysticism in Kashmir. It has not yet been published. Two copies of it exist in our collections. Both are dated 1177 A. H. = 1763 A. D. It was compiled in 1065 A. H. = 1655 A.D.

iii. " واقعات کشمیر " *Waqiat-i-Kashmir* by Khawajah Muhmed Azam Dedamari (noticed above).

iv. " فتوحات کبرویہ " *Fatuhat-i-Kuberawia* by Abdul Wahab Nuri (D. 1182 A. H. = 1768 A. D.) This is a Tazkira in Persian of the Kuberawi order of Muslim mystics both Kashmiri and Iranian and draws mostly upon "Asrar-ul-Abrar". A few manuscript copies of it exist in our collections.

v. " فتوحات قادریہ " *Fatuhat-i-Qadria* in Persian by (Mir Syed Muhammad Hussain Qadri Mantaqi (D. 1300 A. H. = 1882 A. D). It deals with the Qadriya order of Muslim mystics and notices Kashmiri, Indian and Iranian saints. It was compiled in 1282 A. H. 1867 A. D. exists in our collections.

vi. " دستور السالکین " *Dastur-us-Salikeen* also known as "*Sharh-i-Wirdul Murideen*". In Persian by Sheikh Baba Daud Khaki (D. 994 A. H. = 1585 A. D.) is a comentary on his own panegyric in honour of his spiritual preceptor Mukhdum Sheikh Hamza. The book refers to many contemporary and ancient saints and mystics and to the prevalent mystic practices. It was lithographed by M/s Ghulam Muhmad Nur Muhmad Publishers, Srinagar in 1356 A. H. = 1937 A. D. It has also been

6. " ناسخ التواريخ " "*Naiskh-ul-Twarikh.*—It has not been possible to locate this book. A book with this title has, however, been noticed by prof. C. A. Storey who ascribes the authorship to M. Taqi Sipihr Kashani the Royal Panegyrist of Muhammad Shah Qajar of Iran (1834-1848 A.D.) It is general history of little value except for contemporary history published in 14 volumes and extending to 1267-A H. = 1851 A. D. with a later continuation to 1273 A. H. = 1857 A. D. the part relating to the Qajars having the sub-title Tarikh-i-Qajariyay.

7. " واقعات درانی " *Waqiat-i-Durrani* by Mir Waris Ali Saifi was printed at Kanpor in 1875 A. D. It is an Urdu translation of Tarikh-i-Ahmed by Abdul Karim which is a history of the regin of Ahmed Shah, Timur Shah and Zaman Shah to 1797 A. D. and contains a brief sketch of the beginning of the first Afghan War.[2]

8. " رنجیت نامہ " *Ranjit Nama* by Kanhayya Lall is a history of Maharaja Ranjit Singh in persian verse. It is also known as Zafar Namah-i-Ranjit Singh. It was published in Lahore in 1876 A. D. 3

Volume III is entitled Asrar-ul Akhyar or "the Secrets of the Pious" and gives an account of the Muslim saints and mystics of Kashmir. In the introduction to this volume the author has cited the following authorities:—

i. " وقائع کشیر " *Waqia-i-Kashmir* by Allama Ahmed (noticed above).

ii. " اسرار الابرار " *Asrar-ul-Abrar* by Baba Daud Mishkawti, (D. 1097 A. H = 1685 A. D.). It is one of the earliest Tazkiras in Persian based, according to the author, on original sources in Persian and Kashmiri. It notices especially the

1. Persian Literature by C. A. Storey P. 153
2. Persian Literature by C. A. Storey P-403.
3. Persian Literature by C. A. Storey P-675.

All of these are school text books on history of India and are of no importance.[1]

3. " خود افروز ,, (*Khirad Afroz* by Hafiz-ud-Din Ahmed): It is an Urdu translation of 'Ayyar Danish" by Abul Fazl Allami. An edition of its text carefully revised with critical and explanatory notes by E. B. Eastwick was published by Hertford in 1857 A. D. The text was originally published in Calcutta in 1805 A. D. "Ayyar Danish" is a modernised version of "Kalila wa Dimnah" of Hussain Waiz. It is based on *Panchtantra*. The book has no historical importance, except for the examples and similies quoted here there in the present work.[2]

4. World Geography by Anderson entitled "Modern Geography for the use of Schools." 6th edition of this book was printed in London in 1860 A. D.[3]

5. " مفتاح الارض " *Miftah-ul-Arz* by Karim-ud-Din is a geography of the world. It was revised by Pyare Lal. Sixteen editions of the book were published from Lahore including one from Lucknow during 1868-79 A. D.[4]

Both No 4 & 5 noted above appear to be the sources of our author for the portions of volume I of the present work. These are not standard books but mere school text books on geography.

---

1. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-147 and British Museum Catalogue of Hindustani books PP-228 289.
2. India Office Library, Cataloge, Volume II, Part II, P-143. British Museum Supp. Catalogue of Hindustani books PP 26-27.
3. Punjab Public Library classified Catalogue, Volume I P-209.
4. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-81.

XXI. " گلدستۂ کشیر " (*Guldasta-i-K a s h m i r* by Hargopal Khasta is a brief history of Kashmir in Urdu. It was lithographed in 1883 A. D. in Lahore. It is a partial and unauthentic work.

XXII. " جام جہاں نما " (*Jam-i-Jehan Numa*).—There are two books of this title in Persian noticed by Elliot and Dawson. The one is by Muzzafar Hussain and the other by Qudrat Ullah. In the latter there is a section on Kashmir. It is probably this latter work to which our author refers*.

The author cites the following works of minor importance also in his sources :—

1. " قصص الہند " (*Qasis-ul-Hind*). Tales from Indian History in Urdu, part I by Pyare Lal and part II by M. Muhammad Hussain Azad. The book was printed at Lahore in 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1878 & 18 4 A. D. and 1894 A. D.†

2. " واقعات ہند " (*Waqiat-i-Hind*).-- There are three books of the same title detailed below :—

   (a) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chand & Zai-ud-Din. The book was printed in 1863 & 1865 A. D. in Lahore.

   (b) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chandra Sen and Hanuman Prasad. It was printed in 1866 A. D. in Lucknow.

   (c) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Karim-ud-Din 17 editions of this book were printed in Lahore, Lucknow and Delhi during 1868-1889 A. D.

---

*History of India Elliot & Dawson, Volume VIII, PP 15, 184.
†"India office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-92 and British Museum Catalogue of Hindustani Books page 162."

XVI. " مجموعۂ تواریخ " (*Majmauah-i-Twarikh*) by Birbal Kachru is comparatively a later work in Persian and brings down the account to 1251 A. H. = 1835 A. D. It is useful for the history of the early Sikh rule in Kashmir. A manuscript copy of it exists in our collections.

XVII. "Kashmir Hand Book" by J. Ince in English primarily meant to be a guide for visitors, published for the first time in 1868 A. D. It contains a brief note on the history of Kashmir and describes mainly the routes leading to Kashmir from the Punjab, from Srinagar to Gilgit and Ladakh, as well as description of the flora and fauna. Our author has made use of it mostly in volume I of the present work.

XVIII. "Northern Barrier of India" by Fredrick Drew in English is a popular account of Jammu and Kashmir territories published by Edward Stanford, London in 1877 A. D. It is a selection from the same author's more detailed work, "The Jammu and Kashmir Territories" published by the same firm in 1875 A. D. It describes the physical conditions of the country, the language, faith and manners of the people contemporary political organisation and main routes of the State.

XIX. " تاریخ فرشتہ " (*Tarikh-i-Frishta*) is too well known and needs no detailed notice here. It contains a section on history of Kashmir.

XX. " تاریخ رشیدی " (*Tarikh-i-Rashidi*) by Mirza Haider Dughlat Kashghari is the famous history in Persian of the Turks of Central Asia. It has been translated into English by N. Elias and E. D. Ross and published by Samson Low Marston and Co, London in 1895 A. D. It contains useful information about Sultan Said's expedition against Ladakh, Kashmir and Tibet in 1532 A. D., Haider's Conquest of Kashmir in 1541 A. D. and the conditions prevailing here in the last days of Independent Kashmir.

Tarikh-i-Malik Haider Chadura. Tarikh-i-Naryan Koul Ajiz (noticed below) and Tarikh-i-Birbal Kachru (noticed below). It contains very interesting appendices on products, arts and crafts and various trades of Kashmir and was lithographed in 1871 A. D. A copy of its exists in the Pratap Public Library Srinagar.

XIV. " گلاب نامہ " *Gulab Nama* by the same author is a court history of Maharajah Gulab Singh (1846-57 A. D.) the founder of the last ruling dynasty of Jammu and Kashmir State. The book has been written after the model of Abdul Fazl's Akbarnamah and shares its virtues and vices. It is written in high flown Persian in immitation of the style of Abbul Fazl. It traces the origin and history of the Dogra rulers from the most ancient times and brings down the account of the close Maharajah Gulab Singh's career. It seems to be based mainly on Raj Darshani* a history of Jammu in Persian by Ganesh Dass Badaarah Sadar Daftar-i-Dewani Jammu in the beginning of the reign of Maharajah Gulab Singh though the author does not acknowledge it. The book was lithographed by the Ranbir Prakash Press Jammu and is now available on sale in the Government Press Book Depot, Jammu.

XV. " منتخب التواریخ " (*Muntakhab-ut-Twarikh*) by Pt Narayan Koul Ajiz).—It is a short history of Kashmir from the earliest times undertaken by the author at the instance of Arif Khan, the Mughal Governor of Kashmir in 1122 A. H.=1710-11 A. D. The author compared Malik Haider's florid and diffused translation with the Sanskrit originals collected by Arif Khan, and prepared an abridgement in simple style. Microfilm copies of it have been received in this department, from British collections.

---

*An incomplete copy exists in the Pratap Museum, Srinagar, and microfilm copy of its manuscript in India Office Library has recently been obtained by the information Department of the State.

earliest times to 1828. The book is divided into three parts. Parts I & II deal with the geography and political history of Kashmir and part III with Muslim saints and mystics. Microfilm copies of parts I & II have been received in this department from the British Museum. Part III is rare.

IX. " باغ سلیمان " (*Bagh-i-Suleiman*).—It is a history of Kashmir in Persian verse compiled by Mir Saad Ullah Shahabadi of Kashmir and brings down the account to the reign of Juma Khan (1787—1793 A. D.). It gives an account of princes as well as of saints and mainly follows Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam Dedamari. It has not yet been published. Two manuscript copies of it are available in our collections.

X. " وجیز التواریخ " (*Wajiz-ut-Twarikh* by Mulla Abd-un-Nabi).—It is a short history of Kashmir in Persian up to the regin of Maharaja Ranbir Singh with a short account of Muslim Saints. A manuscript copy of it exists in our collections.

XI. " تاریخ هادی " (*Tarikh-i-Hadi* by Muhmmad Hayat). It has not been possible to locate it.

XII. " پنج مثنوی " (*Panj Masnawi* is a collection of five masnawis in Persian in praise of Kashmir by Salim (D. 1057 A. H.=1647 A. D.), Kalim (D. 1062 A. H.=1652 A. D.) Khisali (Harawi circa 17th century A. D.) Mir Elahi (D. 1063 A. H.=1653 A. D.) and Ahsan (D. 1073 A. H.= 1663 A. D.). Pir Ghulam Hassan's own copy of these peoms has been acquired by this department.

XIII. " گلزار کشمیر " (*Gulzar-i-Kashmir*) by Dewan Kriparam, Prime Minister of Jammu and Kashmir in the days of Maharajah ,Ranbir Singh. This is a history of Kashmir in Persian from the earliest times to 1857 and was compiled by the author at the instance of Mr. Roberts Judicial Commissioner of the Punjab. It is mainly based on Raj Trangni,

IV. " نظام الوقائع یا وقائع نظامیہ " (*Nizam-ul-Waqia* or *Waqai i-Nizamia* by Mulla Muhammad Nizam-ud-Din S/o Sheikh-ul-Islam Mulla Qawwam-ud-Din. It is a supplement of Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam and brings down the account to the time of Dewan Kirpa Ram the Sikh Governor (1827-1831 A. D.). The author of this book died in 1240 A. H. = 1824 A. D.) A copy of it has been seen in the private collections of Moulana Mufti Muhmmad Qawwam-ud-Din Sahib, the present Mufti-i-Azam of Srinagar.

V. " تاریخ مولوی ہدایت الہد متو " *Tarikh-i-Moulvi Hidayat Ullah Mattoo*). This is an earlier supplement of Waqiat-i Kashmir upto the reign of Juma Khan the Afghan Governor of Kashmir (1787 to 1793 A. D.). The author died in 1206 A. H. = 1761 A. D. The book is quite rare now.

VI. " تاریخ شاهنامہ محمد توفیق سامی و شایق " *Tarikh-i-Shahn meh-Muhmmad Taufiq, Sami and Shayaq*). (in Persain verse).

In imitation of Mahmud Ghazni, Dewan Sukh Jiwan the Governor of Kashmir (D. 1765) entrusted the work of writing a Shahnameh of Kashmir to seven of the contemporary poets namely Sami, Nawid, Rahaj, Matin, Hassan, Taufiq and Shayaq, the last was entrusted with writing a history of saints. The project fell through due to the death of the Dewan. The portion compiled by Taufiq on political history in verse exists and is in our collections The rest are exceedingly rare.

VII. " تحقیقات امیری " (*Tehqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal—D. 1282 A. H. = 1865 A. D.).—This also is a very rare book. It is an adaptation of Waqiat-i-Kashmir, Waqia-i-Nizamia and Lubut-Twarikh-i-Baha-ud-Din Khush-nawis and brings down the account to 1828 A. D.

VIII. "لب التواریخ بهاءالدین" (*Lubb-ut-Twarikh-i-Baha-ud-Din*). It is a short history of Kashmir in Persian from the

The book is exceedingly rare. This department has secured microfilm copies of manuscripts from India Office Library and the British Museum.

III. "تاریخ ملک حیدر چادوره" (*Tarikh-i- Malik Haider Chadura*): The author of this book Rais ul Mulk Haider Malik Chadura accompanied his master Yusaf Khan (son of Hussian Shah Chak Sultan of Kashmir (1563-1570 A D.) and not Yusaf shah Chak the penultimat Sultan of Kashmir as alleged by Rieu and after him by Prof. Storey* to Bengal and later on rose in favour of Nur-ud-Din Jehangir an became a Governor of Kashmir. It is a sort of his family annal in Persian but contains important contemporary evidence for Mughal invasion of Kashmir. He gives an eye witness account of the murder of Sher Afgan and of the way he escorted Mehr-ul-Nisa to the court and won the favour of the Emperor. He says :—

"... در آں هنگام مهرالنسا را جهاں گیر شاه پیش خود طلب نمودند و اول چیزے که بعرض خدیو جهاں مطاع رسانید این بود که حیدر ملک و علی ملک کشمیری هر دو برادر خدمات خوب بجا آوردند لایق عنایت و تربیت آند. انها را طلب نموده سرفراز باید کرد.... بمجرد رسیدن فرمان واجب الاطاعت هر دو برادر را بدرگاه خلایق پناه حاضر گردانیدند و چون بشرت استان بوسی اختصاص یافتیم بیش ازلیاقت نوازش فرموده درسلک باد یافتگان درگاه اسمان جاه گیتی پناه آفتاب شجاع ابوالمظفر نورالدین جهانگیر بادشاه غازی انتظام یافتم بمنصب آدمیانه و بانعام و اکرام شاهانه به لقب چغتائی معزز گشت و حکومت شهیر بپاداش آں خدمت بالقب رئیس الملکی که منسوب بایالت و امارت آں ولایت باشد سر فراز و ممتاز شد.

زلطف حضرت شاه جهانگیر
شده حیدر رئیس ملک کشمیر

The last event recorded in the book is dated 10 9 A. H.= 1619 A D. Th book has not been published. Recently the microfilm copies of it have been received in this department from the India Office Library and British Museum.

---

*Reiu's Catalogue Vol. I. P-297 b, Persain Literature by C. A. Storey P-680& manuscript of Tarikh Malik Haider Research Library, Srinagar. Folio 42.

In this connection PP. 15-37 & 71-76 of volume II may please be referred to.

11. " واقعات کشمیر " (*Waqiat-i-Kashmir*), by Khawaja Muhammad Azam Dedamari (D. 1179 A. H.=1765 A. D.). It is a short history of Kashmir in Persian and besides political history, gives a brief account of Muslim mystics and poets of Kashmir. It has been a popular source of information for later writers (C. F. Hadaiq-ul-Hanfia, Tazkira-i-Ulema-i-Hind, Tarikh-i-Gauhar-i-Alam etc.). Its manuscripts are found in all the main manuscript collections in India and England. It has been lithographed by Messrs Ghulam Mohammad Nur Mohmmed, Publishers, Srinagar, under the guidance of the last Persian Chronicler of Kashmir, Mufti Muhmmad Shah Saadat (D. 1952 A. D.). An earlier edition appeared in 1886 at Lahore. Urdu translation of this work by Munshi Ashraf Ali of Delhi College was published in 1846 A. D. in Delhi.

2. " بهارستان شاهی " (*Baharistan-i-Shahi*).—It is one of the earliest histories of Kashmir in Persian by an anonymous author. Popular tradition believes his name to have been Mirza Mehdi. He himself refers to his great grand father in the book as under :—

وجد پدر مسوداین اوراق کھ ملا حسام الدین نام داشت از غزنی مرید بابا حاجی
ادهم شده همراهش بود و در مطبخ وے جماعت درویشان را خادمی میکرد
و این بابا حاجی ادهم تاز مان سلطان زین العابدین در قید حیات بود ۔

Referring to the invasion of Kashmir by Zulkadar in 724 A. H=1324 A. D. he says: —

" تا اکنون کھ دویست و هفتاد سال گزشت "

This gives the date of starting the compilation as 994 A. H=1586 A. D while the chronogram at the end gives 1023 A. H.=1614 A. D. as the date of completion. He says.—

بھ پرسیدم ز عقل راست تدبیر
بگفتا " نامۂ شاهان کشمیر " ۱۰۲۳ هھ

11.	Marahan Deva	..	55	years.
12.	Kaman Deva	..	55	,,
13.	Chandra Deva	..	52	,,
14.	Anand	..	28	,,
15.	Drupad Deva	..	51	,,
16.	Harnam Deva	...	39	,,
17.	Sulkan Deva	..	28	,,
18.	Sena Dat	..	17	,,
19.	Mangala Dat	...	39	,,
20.	Kshemendra	..	66	,,
21.	Bhima Sena	..	61	,, 7 months.
22.	Indra Sena	...	46	,,
23.	Sundara Sena	..	41	,,
24.	Galgandar	..	45	,,
25.	Bala Deva	..	53	,,
26.	Nala Sen	..	25	,,
27.	Gokarna	..	36	,,
28.	Prahalada	..	11	,,
29.	Bambur	..	8	,,
30.	Pratapa Sila	..	36	,,
31.	Sangrama Chand	...	1	,, 4 months.
32.	Lark Chand	..	31	,,
33.	Beram Chand	..	45	,,
34.	Vibhikhan (Vibhishana)	..	17	,,
35.	Bhagavant	..	14	,,

List of six kings before and one after the reign of Ranaditya is as under:—

1.	Tunjina	..	191—234	A. D.
2.	Sarabsena	..	234—282	A. D.
3.	Gandharvsena	...	282—319	A. D.
4.	Lachhman	..	319—352	A. D.
5.	Surak		352—403	A. D.
6.	Vajraditya	..	403—414	A. D.
7.	Ranaditya	..	414—474	A. D.
8.	Vainyaditya	..	474—521	A. D.

of the volume is exclusively devoted to the geography of Kashmir, has a wealth of details and is very interesting. In topography the author, however, does not evince the depth of vision and scholarship characteristic of Sir Aurel Stein in "Ancient Geography of Kashmir" though he covers a much vaster field. The account of flora and fauna, archaeological remains and monuments, ethnographical notes and description of natural calamities as we find them in this volume are very important contributions to our knowledge.

Volume II is devoted to the political history of Kashmir. According to his own statement he had relied on the following authorities: —

1. " وقائع کشیر " (*Waqia-i-Kashmir : Allama Ahmed*) already mentioned above. It is from this book that he has taken the account of the thirty-five kings missing in Kalhana's Chronicle as also of the kings who reigned before and after Ranaditya (whose reign according to Kalhana extended over 300 years) from 191 to 414 A. D. and 474-521 A. D. A list of these kings is given below to illustrate the importance of this rare contribution of our author.

List of thirty-five kings whose names and deeds according to Kalhana have perished through the destruction of records is given below:—*

1.	Hiran Deva	.. 30	Years.
2.	Rama Deva	69	,,
3.	Vyasa Deva	.. 56	,,
4.	Drona Deva	.. 58	,,
5.	Simha Deva	.. 54	,,
6.	Gopala Chand	.. 13	,, 3 months.
7.	Vijayanand	... 25	,,
8.	Sukha Deva	.. 44	,,
9.	Ramanand	.. 57	,,
10.	Sandhiman	.. 65	,,

*Section I, note 72, page 73 Stein's Raj Trangini, Volume I.

From the author's papers in the custody of his descendants at Gamru we have discovered a letter (reproduced below) which shows that Dewan Anant Ram the contemporary Prime Minister persuaded him to compile a geography of Kashmir which eventually forms volume I, of the present publication.

بعالیخدمت فیض موهبت بندگان حضور فیض گنجور دیوان صاحب فیاض زمان مفخر دوران عالیجاه کیوان پایگاه ظهیر سلطنت مشیر مملکت دام اقبالهم‌واجلالهم
میر ساند که

فرمان لازم الاذعان که درباره تصنیف کتاب جغرافیه کشمیر بنام ایں گمنام صادر شده بود پر تو ورود ارزانی فرمود رجای واثق انست که در تمهید و تسوید آن بدل و جان کوشش کرده آید. چونکه تا حال کسے ازمورخان کشمیر ذکر مکانات متبرکهٔ اهل هنود بفارسی ضبط تاریخ نکرده است نظر برآن درتبیئین مکانات اهل هنود از آنجناب امداد و اعانت باید بود. اُمیدوارم که بنام کسے پنڈت شاستردان ارشاد صادر شود که نوجب کتاب نیله مت پوران وغیره تمامی استهان های دیوی و دیوتا و بیروها وغیره بنده را مترجم گرداند.

احوال ملک نوعیکه بود بدستور. بعض رعایا آباد و بعض مفرور. خیانت کنندگان مغرور مالگزاران مقهور. بدنامی منتظمان مشهور. در آبادی آینده در بعض جاها گمان قصور. در پے باقی مالیات فتور. بنده در تشریح و توضیح آن معذور.

زیاده آفتاب دولت و حشمت تابنده و درخشان باد.

عرضے
غلام خاکسار حسن شاه

This, ultimately led to the compilation of a complete history of Kashmir from the earliest times to the death of Maharajah Ranbir Singh.

He has Planned his work in 4 volumes. Volume I deals with geography, volume II with political history, while volumes III & IV are devoted to an account of saints, scholars and poets of mediaeval and modern times.

Volume I opens with a brief introduction followed by a discussion on physical and regional geography. Obviously these chapters are based on some cheap text books and there is hardly anything of interest for a modern reader. The rest

During his life-time the author was respected for his learning, winning manners, quick wit and liberal outlook, the qualities which stood him in good stead for the compilation of a complete history of his native land. His intense love for his country and people is nowhere better expressed than in his prayer contained in "اعجاز غریبه" where he says :—

خداوندا ژٕ رچھتن ملک کشیر
ز آفات زمان و ظلم و تشویر
مسلمان یم چھہ اندر ظلم مجبور
ژٕ کرتک از عنائیت شاد و مسرور

"O! God protect the country of Kashmir from natural calamities tyranny and anxiety, Muslims, who are a helpless prey to tyranny, out of your bounty grant them happiness and joy".

In 1295 A. H.=1878 A. D. when a severe famine coupled with the tyranny of Wazir Punun, the Dogra Governor of Kashmir, caused extreme distress to the people, our author was overwhelmed by the grief. Even at the risk of provoking the Dogra beauracracy he prepared a memorandum in Persian verse and submitted it to Maharajah Ranbir Singh (D. 1885 A. D). It had the desired effect and the people were delivered of the tyranny of Wazir Punun and relief measures were ordered by the Maharajah. This introduced our author to higher circles and when Sir W. R. Lawrence came as Land Settlement Commissioner, Pir Ghulam Hassan was selected by him as his guide in ascertaining local conditions and assessing hardships from which the local peasantry suffered. He acknowledged the services of the author in his book, "The Valley of Kashmir" in these words:—

> *"My knowledge of Kashur (Kashmiri Language) is chiefly limited to a colloquial acquaintance with terms in common use in village and agriculture life. What else I have learnt I owe to Pir Hassan Shah, a learned Kashmiri, whose work lies entirely among the villagers".

---

*"Valley of Kashmir" by W. R. Lawrence, published by Henry Frank; London, 1895, P-454.

"I travelled in every direction and met many of the great men of the day".

It was during these travels that he secured a copy of " وقائع کشمیر " (*Waqia-i-Kashmir*) by Allama Ahmed the poet laureate of Sultan Zain-ul-Abidin of Kashmir from Mulla Mahmud, an Afghan inhabitant of Pindori village in Rawalpindi District now in Western Pakistan. It is a translation of a history written in Sanskrit namely "Ratnakar Puran". It contains an account of thirty-five kings who ruled over Kashmir five thousand years ago and also of seven kings who ruled from the end of the second to the beginning of the sixth century. These accounts were lost to history*. Our author used this book with benefit for the portions of his work dealing with ancient Kashmir as will be seen presently.

Pir Ghulam Hassan wrote with equal facility in Persian and Kashmiri. In addition to the present work he composed the following also:—

1. " گلستان اخلاق " (*Gulistan-i-Ikhlaq.*—A long moral peom in Persian composed in 1283 A. H. = 1866 A. D. It has not yet been printed. A copy exists in our collections.

2. " خریطه اسرار " (*Kharita-i-Asrar*).—A compilation in Persian on almanacs, astrology and medicine composed in 1286 A. H.=1869 A. D. A manuscript copy is in the possession of the author's descendants at Gamru. It has also not been published so far.

3. " اعجاز غریبه " (*Aijaz-i-Ghariba*). A long peom in Kashmiri describing the miracles of the prophet and containing a brief autobiographical note at the end. It was composed in 1299 A. H.=1882 A. D. and has been lithographed by the Matba-i-Mujjaddadi, Amritsar in 1911 A. D. and Messrs Ghulam Mohmmad Nur Mohmmed. Publishers, Srinagar in 1938 and 1943 A. D. respectively.

*See J. A. S. B. Volume IX No. 5, 1913, P-195

The family, however, fell on bad days during the Sikh rule and migrated to Gamru in Pargana-i-Khuihama as he himself says :—

سکو یلہ بند کور جگیر سونوی
لگوئی در کھویہامہ بابہ میونوی

"When the Sikhs confiscated our jagir, my father settled down in Khuihama".

Shaiwa was very anxious for his sons to shine as accomplished youngmen. This is evident from the closing chapter of his Majm'uah in which he offers advice to them.

Pir Ghulam Hassan completed his early education at the feet of his father and later on acquired knowledge of Tib (Greek medicine) this amply equipped him for his ancestral profession of a religious preceptor and a physician. He had a great veneration for the family saint Makhdum Sheikh Hamza who first initiated the family in the fold of Islam as he himself says in " اعجاز غریبہ "

مہ اوسوم از سعادت جان تقدیر
جناب شیخ حمزہ چھوم پنن پیر
جلس میانس تمی دت تاج اسلام
کورن تس شیخ غازی ناو زاکرام

"By divine bounty I had the good luck of having Sheikh Hamza as my religious preceptor ; it was he who gave the crown of Islam to my great grand father and blessed him with the name of Shiekh Ghazi".

Our author was, however, later on initiated into the Naqashbandi order of Muslim mystics by Khawajah Muhammad Tashkandi.

Our author travelled extensively over the Punjab and parts of Afghanistan and met some of the renowned personalities of his time as he himself says in "اعجاز غریبہ"

مہ کر سیر و سیاحت ہر کوانہ ستھاہ ڈیٹھم بزرگان زمانہ

* Opt. Cit.

INTRODUCTION.

IN the North West of the Valley of Kashmir is situated the small but picturesque village of Gamru overlooking the Wular Lake. It is about a mile and half from Bandipora and used to be a flourishing centre of Gilgit and central Asiatic trade. It was in this village that our author Pir Ghulam Hassan *alias* Hassan Shah was born in 1249 A. H. = 1833 A. D. His father Hafiz Ghulam Rasul Shaiwa (D. 1288 A. H. = 1871 A. D.) was himself a good scholar of Persian and Arabic and greatly interested in Muslim Mysticism and in literature. His poetic and literary talent is evident from his long poem entitled "Majmuah-i-Shaiwa". It is here that Shaiwa alludes to the early history of his family and traces his lineage from Ganesh Koul Dattatraya or Ghazi-ud-Din Koul who embraced Islam at the hands of Makhdum Sheikh Hamza (D. 984 A. H. = 1576 A. D.) the celebrated saint of Kashmir. Shaiwa's account also throws light on the later traditions of learning and piety in the family. Perhaps the most illustrious scion of this family was Sheikh Muhammad Fazil (D. 1150 A. H. = 1737 A. D.) who was awarded a jagir by the Mughals and who settled in Mohalla Zoonimar in Srinagar. Referring to him our author says in his book "اعجاز غریبه"

بعهد خود سو اوسوی شیخ کشمیر
زشاهان چغت قس اوس جاگیر

"In his times he was the Sheikh of Kashmir ; from the Mughal emperors he had received a jagir".

*Printed in Mataba-i-Mujaddadi Amritsar, 1911, P-97.

The Kashmir Series of Texts and Studies

No. 82

Tarikh-i-Hassan

Vol. I.

GEOGRAPHY of KASHMIR

BY

Pir Ghulam Hassan Khuihami

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY
OF
JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT
BY
THE RESEARCH AND PUBLICATION DEPARTMENT,
SRINAGAR.